

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МІНЧЕНКО ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

УДК 340+340.115.7

ДИСЕРТАЦІЯ
ЮРИДИКО-ЛІНГВІСТИЧНА ТЕОРІЯ ПРАВОЗНАВСТВА

12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О.В. Мінченко**

Науковий консультант **Гусарєв Станіслав Дмитрович**,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Мінченко О.В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національна академія внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Київ, 2020.

У дисертації сформульовано низку положень і висновків, які складають юридико-лінгвістичну теорія правознавства. З'ясовано, що інтенція правової думки щодо взаємозв'язку права та мови відбувається лише наприкінці XIX – початку XX століття, при цьому розвиток юридичної лінгвістики відбувається переважно у межах романо-германської правової сім'ї, початковим етапом якого стало видання у 1976 році Адальбертом Подলেখом праці з однойменною назвою «Юридична лінгвістика» (Rechtlinguistik).

Визначено, що пресупозицією наукового пізнання як самої юридичної лінгвістики, так і її предмету є соціокультурна правова парадигма, відповідно до якої право та інші правові явища слід розглядати як соціокультурні, що зумовлює необхідність урахування правової культури, у межах якої виникло і функціонує досліджуване явище чи предмет, а також потребу залучення не лише раціональних, але і чуттєвих когнітивних засобів.

У дисертації систематизовано та класифіковано наукові юридико-лінгвістичні дослідження з виокремленням робіт, у яких інтенція дослідника перенесена на лінгвістичний аспект; робіт, у яких інтенція дослідника перенесена на правовий аспект; робіт, у яких інтенція дослідника перенесена на психологічні, соціологічні або антропологічні аспекти; мова у них є засобом пізнання у межах правової системи.

Автором обґрунтовано, що до складових філософсько-правової парадигми, як епістемологічного підґрунтя юридико-лінгвістичних знань, слід віднести герменевтичну, феноменологічну та релятивістську теорії, які

виступають «методологічним комплексом» юридичної лінгвістики. Філософія постмодерну виходить з релятивізму різних засобів пізнання, інтерпретуючи реальність як «знаково-інформаційний «суб'єкт-суб'єктний» простір», що актуалізує розуміння права як комунікації (комунікативна концепція права), що дозволяє зробити висновок про правову реальність як реальність мовну. «Герменевтичний розум» дозволяє, керуючись імпліцитним прескриптивним текстом, «віднаходити» право у кожній конкретній ситуації. Саме мова у цьому контексті виступає засобом пізнання (як і «формування») права.

Доведено необхідність проведення дескрипції юридико-лінгвістичних аспектів у розумінні права через трьохелементну структуру розуміння права (суб'єкт, об'єкт, засоби), що дозволяє розкрити взаємозв'язок цих елементів та використовуваної для позначення права та інших правових явищ терміносистеми. Пресупозиційність принципу юридичної визначеності, а також феноменальність права зумовлює необхідність розгляду лінгвістики та лінгвістичних засобів як необхідної складової розуміння права основними правовими школами.

Автором проведена дескрипція процесу формування системи юридико-лінгвістичних знань з визначенням його двох стадій: стадії природно утвореної термінології; стадії цілеспрямованої діяльності з упорядкування термінології, створення терміносистеми та встановлення вимог до неї, при цьому для сформованої терміносистеми іманентним є превалювання статуюальних термінів над генуїніними. Акомодация системи вітчизняного права до нових умов, у тому числі імплементація нових концептів зумовлює запозичення нових термінів. Одним із засобів формування системи юридико-лінгвістичних знань є автономні поняття, використання яких дозволяє підтвердити наступне положення: *non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est, regula fiat*.

Наголошено на тому, що кожна із основних правових шкіл передбачає або ґрунтується на окремих лінгвістичних положеннях, що передбачає взаємозв'язок права та мови. Найбільш чітко такий зв'язок розкривається у межах історичної школи права, яка розглядає право і мову як бінарну

іманентність окремого народу. Діалектичний зв'язок права і мови є і причиною, і наслідком відмінностей права (як і мови) у різних правових системах.

Акцентована увага на взаємозв'язку права та мови у контексті сприяння розвитку мови формуванню правової символіки і, навпаки, сприяння розвитку права «лінгвістичному розширенню» мови; право, зокрема, *soft law*, є формалізованим мовленнєвим актом та символічним закріпленням «намірів про правила поведінки», мова виступає епістемологічним підґрунтям пізнання права.

Сформовано положення теорії юридичного тлумачення у частині визначення юридичної інтерпретації як обов'язкового елементу процесу реалізації нормативних приписів прескриптивних текстів, що передбачає сприйняття права через лінгвістичні засоби та необхідності комплексного використання мовних і герменевтичних засобів пізнання змісту нормативного припису.

Автором наведена додаткова аргументація щодо доцільності переосмислення змісту теорії держави і права.

У дисертації обґрунтована необхідність розширення предмету юридичної лінгвістики шляхом включення до нього символічної природи права.

Наголошено на необхідності застосування до аналізу юридико-лінгвістичної сфери понятійно-категоріального апарату деонтичної логіки, яка передбачає використання термінів належне/неналежне замість термінів істинність/неістинність, а також модальностей «заборонено», «дозволено», «обов'язково» замість зв'язки «є».

Запропоновано провести коригування змісту правничої освіти у контексті запровадження обов'язкового опанування основами правової аргументації, що буде одним з факторів підготовки критично мислячого, відкритого до змін правника для якого основною цінністю є людина, її честь і гідність.

Автором акцентована увага на особливості правничої мови, яка не є ні стандартизованою технічною мовою з іманентною їй термінологічною відокремленістю від загальноповживаної термінології, ні розмовною мовою,

оскільки терміни правничої мови можуть мати інший зміст. Для правової сфери властивим є особливий семіотичний дискурс з перформативними висловлюваннями. Знаковість права надає йому соціокультурного характеру (що дозволяє зрозуміти, чому запозичені з іншої правової культури концепти, що не адаптовані до національних особливостей, залишаються лише словами) та забезпечує доступність його сприйняття і реалізації. Іллокутивні мовленнєві акти є засобом встановлення статусних функцій та творення права. Правові явища пізнаються (утворюються) через правоназивання.

Наголошено, що в умовах неототожнення права та закону для словесного позначення з'ясування і роз'яснення змісту юридичних приписів необхідно використовувати термін «юридичне тлумачення». Юридичне тлумачення є обов'язковим елементом процесу реалізації нормативних приписів прескриптивних текстів, передбачаючи сприйняття права через лінгвістичні засоби.

У роботі проведено дескрипцію ролі юридичної лінгвістики у сфері професійної діяльності юристів в умовах романо-германського права через характеристику трьох видів правничої діяльності (наукової, освітньої та практичної).

Наведена аргументація доцільності розширення понятійно-категоріального апарату правничої науки терміном «правова культура» (правова цивілізація), використання якого, дозволяє уникнути пов'язування права суто з діяльністю органів публічної влади та ґрунтується на іманентній праву соціокультурності.

Запропонована класифікація лінгвістичних вимог до тексту нормативно-правових актів на дві групи: текст нормативно-правового акту має бути чітким, не багатозначним і зрозумілим, лише тоді його можна буде реалізувати так, як це передбачено суб'єктами юридичного нормотворення. Тому використовувана лексика має бути загальноновживаною; текст нормативно-правового акту має бути чітким, не багатозначним, тому лексика законодавства має бути спеціальною, властивою офіційно-діловому стилю.

Охарактеризовано стан та визначено шляхи (перспективи) розвитку правової системи України в юридико-лінгвістичному аспекті, зокрема стан правової системи в юридико-лінгвістичному аспекті характеризується: динамізмом, зміною ідеології від нормативізму до природного розуміння права, активним розширенням правничої мови шляхом запозичення західних концептів. Основними перспективами розвитку правової системи України визначено такі: у правовому світогляді – імплементація правових концептів природно-правової через зміну та розширення понятійно-категоріального апарату правознавства; у освітній діяльності - модернізація юридичної освіти з посиленням практичного аспекту і ролі професійної етики, формування конвенційного мислення; у системі законодавства – уніфікація правничої термінології, використання гендерно чутливої термінології; у юридичній практиці – належне аргументування прийнятих рішень; у юридичній комунікації – удосконалення взаємодії на основі розуміння іманентної правовій сфері соціокультурності.

Ключові слова: юридико-лінгвістична теорія, інтерпретація правових текстів, мова права, правова аргументація, розуміння права, семіотика права, соціокультурність права, юридична лінгвістика.

SUMMARY

Minchenko O.V. Legal and Linguistic Theory of Jurisprudence. – Qualifying scientific paper on the rights for a manuscript.

The dissertation for the degree of the doctor of Science in Law, specialty 12.00.01 – Theory and history of the state and law; history of political and law sciences. – National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, 2020.

The thesis contains the chain of provisions and conclusions forming legal and linguistic theory of jurisprudence. It is found out that the intention of the legal thought as to interrelation of law and language takes place only in the end of the XIX – the beginning of the XX century, thus the development of the legal linguistics occurs mostly within the Germans and the Roman law family, the initial stage of which has become the edition of the paper with the same name «Legal Linguistics» (Rechtlinguistik) by Adalbert Podleh in 1976.

It is defined that the presupposition of the scientific cognition of the legal linguistics itself as well as its subject is social and cultural law paradigm, according to which law and other legal phenomena should be viewed as social and cultural stipulating the necessity of taking into account of the legal culture, within which has arisen and continue functioning the studied phenomenon or subject, and also the necessity of bringing in not only rational, but also sensible cognitive measures.

The thesis systematizes and classifies scientific legal and linguistic studies selecting the studies where the researcher's intention is moved to the linguistic aspect; the studies where the researcher's intention is moved to the legal aspect; the studies where the researcher's intention is moved to the psychological, sociological or the anthropological aspects; the language there is the instrument for cognition within the law system.

The author substantiates that the constituents of the philosophic and law paradigm as the epistemological base for legal and linguistic knowledge, should include hermeneutic, phenomenological and relative theory, which appear in the role of «methodological complex» of legal linguistics. Post modern philosophy comes out

of relativity of vary means of cognition, interpreting reality as «a character and informational «subject and object» scope», actualizing the cognition of law as communication (communicative concept of law), which helps to conclude about law reality as the language reality. «Hermeneutic reason» allows, administering with the implicit prescriptive text, «find out law» in every concrete situation. Just language within this context is the means of cognition (as well as «formation») of law.

It is proved the necessity of conducting of description of legal and linguistic aspects within the understanding law through the three elements structure of understanding of law (subject, object, and means), allowing to reveal the interrelation of these elements and terminological system which is used for denominating of law and other law phenomena. Presupposition of the principle of legal certainty and also peculiarity of law stipulates the necessity of consideration of linguistics and linguistic means as the essential constituent of understanding of law by the principal law schools.

The author has described the process of forming of the system of legal and linguistic knowledge determining its two stages: the stage of naturally formed terminology; the stage of the purposeful activity as to regulation of terminology, formation of terminological system and setting its standards providing that preponderance of the statual terms over the genuine ones for the formed terminological system is immanent. Accommodation of the system of national law to new conditions, including the implementation of new concepts, stipulates borrowing of new terms. One of means of formation of the system of legal and linguistic knowledge is the autonomous notions, the use of which allows proving the following affirmation: *non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est, regula fiat*.

It is accentuated that every main law school anticipates or is based upon separate linguistic principles, expecting interrelation of law and language. The most precisely such a link is revealed within the historical law school, considering law and language as a binary immanence of a separate people. Dialectical link of law and language is the cause and the consequence of differences (as well as a language) within different law system.

Attention is paid to interrelation of law and language in the context of assistance in development of a language in formation of law symbols and, contrariwise, assistance in development of law in «linguistic expansion» of language; law particularly soft law is a formalized speech act and symbolic binding of «purposes about the rules of behavior», the language appears as the epistemological base of cognition of law.

The principles of the theory of juridical interpretation in the part of determination of juridical interpretation as a compulsory element of the process of realization of the normative instructions of the prescriptive texts, anticipating perception of law with the help of linguistic means and the necessity of the complex use of the linguistic and hermeneutic means of cognition of the contents of the normative principle are formed.

The author suggests additional facts as to expediency of reinterpretation of the contents of the theory of state and law.

In the thesis it is substantiated the necessity of widening the subject matter of the legal linguistics by way of including to it the symbolic nature of law.

The stress is laid on the necessity of the use of the conceptual and category apparatus of deontic logic for the analyses of the juridical and linguistic sphere, anticipating the use of the terms appropriate / non appropriate instead of the terms truth / non truth, and also the following modalities: «forbidden», «allowed», «necessarily» instead of the link verb «is».

It is suggested to adjust the contents of the law education in the context of the introduction of the necessarily grasp of the fundamentals of the law reasoning, which is going to be one of factors of training of the critically thinking and opened to changes lawyer, for whom the main value is a human being, his / her honor and dignity.

The author pays her attention to the peculiarities of the legal language, which is neither standardized technical language with the immanent to it terminological separation from the generally used terminology, nor colloquial language, as the terms of the legal language may bear the different contents. The specific semiotic discourse

with the performative dictum is intrinsic for the legal field. Character representation of law gives to it social and cultural disposition (that helps to understand why the borrowed from the other law culture concepts not adapted to the national singularities, are left over only words) and provides accessibility of its perception and realization. Illocutionary acts are the means of establishment of the status functions and formation of law. Law phenomena are cognized (formed) through the legal naming.

It is stressed that in the circumstances of non identification of law and a law for the wordy description of finding out and explaining the contents of the juridical principles it is necessary use the term «juridical interpretation». Juridical interpretation is the necessary element of the process of implementation of normative principles of prescriptive texts, anticipating perception of law through the linguistic means.

The description of the role of the legal linguistics in the sphere of the professional activities of lawyers in the circumstances of the Germans and the Roman law through the characteristic of the three types of law activities (scientific, educational and practical) is performed in the paper.

The arguments in favor of the appropriateness of widening the conceptual and categorical apparatus of the legal science with the term «law culture» (law civilization), the use of which allows to avoid connecting of law solely with the activities of the bodies of the public authorities and is based on the immanent to law social culture are provided.

It is suggested the classification of the linguistic demands towards the text of normative and law acts into two groups: the text of the normative and legal act should be precise, non multi meaningful and clear, only then it may be realized in the way, as made provision by the subjects of juridical norms formation.

That is why the used lexis should be generally used; the text of the normative and legal act should be precise, non multi meaningful, therefore the lexis of the legislation should be special, inherent to official and business style.

The state of development of the legal system of Ukraine in the legal and linguistic aspect is characterized and the ways (prospects) are determined, in particular, the state of the legal system in the legal and linguistic aspect is characterized by: dynamism, the change of ideology from normativism to the natural understanding of law, by active expansion of the legal language by way of borrowing of western concepts. The main prospects for the development of the legal system of Ukraine are as follows: in the legal worldview it is the implementation of legal concepts of natural law by means of change and expansion of the conceptual and categorical apparatus of jurisprudence; in educational activities it is modernization of legal education with the strengthening of the practical aspect and the role of professional ethics, the formation of conventional thinking; in the system of legislation it is the unification of legal terminology, the use of gender sensitive lexis; in legal practice it is proper argumentation of the decisions taken; in legal communication it is improvement of interaction on the basis of understanding of social culture which is immanent to legal sphere.

Keywords: juridical and linguistic theory, interpretation of law texts, language of law, legal argumentation, understanding of law, semiotics of law, social culture of law, legal linguistics.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:*Монографія*

Мінченко О. В. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридико-лінгвістичних знань: монографія. Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2019. 384 с.

Рецензії:

Пархоменко Н. М. Система юридико-лінгвістичних знань у сучасному праві. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (17). С. 101–103.

Луцький Р. П. Юридико-лінгвістична теорія як нова парадигма пізнання права. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 117–118.

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мінченко О. В. Плюралізм методологічних підходів у юридико-лінгвістичному дослідженні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 51–62.

2. Мінченко О. В. Пропедевтичні аспекти методологічних засад юридико-лінгвістичного дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 47. Т. 1. С. 20–23.

3. Мінченко О. В. Зв'язок деонтичної логіки і юридико-лінгвістичних знань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1 (90). С. 60–65.

4. Мінченко О. В. Лінгвістичний аспект в історичній школі права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 30–33.

5. Мінченко О. В. Термінологічні особливості правового регулювання суспільних відносин. *Приватне та публічне право*. 2018. № 3. С. 8–11.

6. Мінченко О. В. Юридіко-лінгвістична інтерпретація правових текстів: загальнотеоретичний аспект. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2018. № 3 (61). С. 22–27.
7. Мінченко О. В. Роль семіотики у процесах утворення та реалізації права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Вип. 3. С. 32–35.
8. Мінченко О. В. М'яке право як формалізований мовленнєвий акт. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 3. Т 1. С. 24–27.
9. Мінченко О. В. Правовий світогляд як один із факторів побудови національної правової системи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 38–41.
10. Мінченко О. В. Правова аргументація: необхідність переосмислення підходу до розуміння. *Вісник національної академії прокуратури України*. 2018. № 4 (56). С. 81–93.
11. Мінченко О. В. Мовний сексизм: стан і тенденції (теоретико-правовий аспект). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. С. 84–87.
12. Мінченко О. В. Лінгвістичний аспект у правовому пізнанні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5 (267). С. 209–213.
13. Мінченко О. В. Проблематика взаємозв'язку мови і права у працях сучасних німецьких дослідників. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2019. Вип. 1. С. 7–10.
14. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика в правничій навчальній діяльності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2 (85). С. 13–20.
15. Мінченко О. В., Рогатюк І. В. Невинуватість чи невинність. Невідповідність дефініцій кримінального процесуального та кримінального кодексів статті 62 Конституції України. *Право України*. 2019. № 4. С. 196–205.
16. Мінченко О. В. Особливості правничої мови: загальнотеоретичний аспект. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2019. № 30 (69). Т. 1. С. 7–11.

17. Мінченко О. В. Використання феноменологічного підходу у правових дослідженнях. *Jurnalul juridic national: teorie si practica* (Республіка Молдова). 2018. № 2 (30). С. 13–17.

18. Минченко О. В. Герменевтика как философско-правовая основа юридической лингвистики. *Закон и жизнь* (Республіка Молдова). 2018. № 3. С. 97–101.

19. Мінченко О. В. Роль нормативізму у формуванні правової позиції (юридико-лінгвістичний аспект). *Eurasian Academic Research Journal* (Республіка Вірменія). 2018. № 3 (21). С. 8–15.

20. Мінченко О. В. Символізм як фактор соціокультурності права. *Visegrad journal on human Rights* (Словацька республіка). 2018. № 4. Vol. 2. С. 72–75.

21. Minchenko O. The Significance of the Legal-Linguistic Component of Law for its Implementation. *Journal of the National Prosecution Academy of Ukraine: scientific theoretical and practical journal* (Словацька республіка). 2018. № 6. P. 89–95.

22. Мінченко О. В. Інструментальні можливості релятивізму у дослідженні мови і права. *Scientific Journal Virtus*. 2018. March. № 22. Part 2. P. 149–153.

23. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика як об'єкт правничої наукової діяльності (закордонний аспект). *Sciences of Europe* (Чеська Республіка). 2019. № 36. Vol. 3. S. 34–38.

Праці апробаційного характеру

1. Мінченко О. В. Щодо змісту терміна «законність» в українському та німецькому праві. *Дні науки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*: матеріали круглого столу (Київ, 30 листоп. 2011 р.). Київ: Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 17–20.

2. Мінченко О. В. Порівняльно-правові аспекти інтерпретації функцій права в Україні та ФРН. *Компаративістські читання*: матеріали IV міжнар.

наук. конф. (Львів, 27–29 квіт. 2012 р.). Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 313–316.

3. Мінченко О. В. Вивчення культури мовлення як фактор ефективності правової практики. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: тези доп. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2012 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 114–116.

4. Мінченко О. В. Актуальні проблеми юридичної лінгвістики в контексті модернізації юридичної освіти в Україні. *Європейське право і європейська правова освіта – пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права*: матеріали наук.-теорет. семінару (Київ, 14 трав. 2014 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 48–52.

5. Мінченко О. В. Компетентнісна характеристика особи юриста. *Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України*: матеріали Всеукр. підсумк. наук.-практ. конф. (Київ, 12 берез. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 253–254.

6. Мінченко О. В. Стан розробки проблематики співвідношень мови та права. *Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 75–77.

7. Мінченко О. В. Практика Європейського суду з прав людини в контексті юридичної лінгвістики та аксіології. *Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права*: матеріали круглого столу (Дніпро, 24 листоп. 2017 р.) Дніпро: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 26–28.

8. Мінченко О. В. Права людини: універсальність vs релятивізм. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 7 груд. 2017 р.). Дніпро: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 110–112.

9. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика як вияв експансіонізму в мовознавстві. *На перетині мови і права*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лют. 2018 р.). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. С. 35–39.

10. Мінченко О. В. Переклад рішень Європейського суду з прав людини у справах щодо держав-учасниць Ради Європи як умова належного застосування його правових позицій. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 черв. 2018 р.). Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2018. С. 136–138.

11. Мінченко О. В. Значення знань з юридичної лінгвістики для іншомовної підготовки працівників правоохоронних органів і сектору безпеки. *Іншомовна підготовка працівників правоохоронних органів і сектору безпеки*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 берез. 2019 р.). Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2019. С. 113–114.

12. Мінченко О. В. Запозичення як форма розвитку правничої термінології. *Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 22 трав. 2019 р.). Маріуполь: МДУ, 2019. С. 110–112.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА	
ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИКО-ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ	
ПРАВОЗНАВСТВА	32
1.1. Виникнення і становлення основних ідей та наукових положень	
юрідико-лінгвістичної теорії.....	32
1.2. Методологія пізнання юрідико-лінгвістичної теорії правознавства	54
1.3. Сучасний стан наукової розробки юрідико-лінгвістичної	
проблематики вітчизняною юридичною наукою.	69
Висновки до розділу 1	86
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИКО-	
ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ У СУЧАСНОМУ ПРАВОЗНАВСТВІ	91
2.1. Філософсько-правові засади юрідико-лінгвістичних знань.	91
2.2. Теоретичні засади юридичної лінгвістики	120
2.3. Поняття та призначення юридичної лінгвістики у сучасному	
правознавстві	155
2.4. Правові поняття та юридична термінологія як предмет юрідико-	
лінгвістичного осмислення	172
Висновки до розділу 2	188
РОЗДІЛ 3. РІВНІ ПРАВОВОЇ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИКО-	
ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ У СФЕРІ ОНТОЛОГІЇ ПРАВА	193
3.1. Семіотичні аспекти правоутворення.....	193
3.2. Юрідико лінгвістичні аспекти юридичного тлумачення.....	222
3.3. Роль правової аргументації у правовому регулюванні	241
3.4. Юрідико-лінгвістичний вплив на реалізацію норм права	262
Висновки до розділу 3	278

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ УКРАЇНИ ТА СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ.....	283
4.1. Право та мова у правовому світогляді сучасних держав Європи.	283
4.2. Розвиток юридичної лінгвістики в країнах німецького права.	311
4.3. Взаємодія правових систем держав Європи та роль юридико- лінгвістичної методології (у аспекті практики Європейського суду з прав людини)	331
4.4. Перспективи розвитку правової системи України: юридико- лінгвістичний аспект.....	360
Висновки до розділу 4	380
ВИСНОВКИ.....	385
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	394
ДОДАТКИ.....	445

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Аналіз розвитку правової доктрини сучасної України свідчить про ствердження та поширення стійкої тенденції переосмислення регулятивних можливостей права, зміщення акцентів з його аксіологічних та функціональних характеристик на соціокультурні властивості права як соціального регулятора. Зміцненню соціокультурних засад праворозуміння сприяють певні зміни у правовій культурі українського суспільства, серед яких відмова від визнання домінуючої ролі позитивізму, обрання європейського вектору розвитку права та держави, формування вітчизняних теоретико-правових концепцій з урахуванням ідеології людиноцентризму, теорії природного права.

На зміну дослідницьких орієнтирів значно впливають процеси глобалізації, євроінтеграції, становлення постмодерних суспільств, що сприяли розширенню комунікації і зростання інтересу до мови. Це зумовило збільшення кількості наукових досліджень щодо взаємозв'язків мови та права, їх систематизації, здійснення галузевих та міжгалузевих досліджень, і, зрештою, виокремлення юридичної лінгвістики як сфери накопичення наукових знань.

Унаслідок осмислення сукупності юридико-лінгвістичних знань науковці зосередили свою увагу на суб'єктивній природі права та правовій реальності, що розглядається як знакова система. Значний внесок у розвиток системи юридико-лінгвістичних знань зробили зарубіжні вчені, дослідження яких спрямовані на висвітлення мови як фактору виокремлення правових систем, а також на особливості взаємозв'язку мови і права.

До вивчення різних проблем зв'язку мови та права в різні часи зверталися відомі зарубіжні вчені Дж. Ф. Аллен, П. Бергер, Д. Буссе, Д. Варгас, В. Гумбольдт, А. Дейвісон, М. Едельман, Р. Ієрінг, Р. Карнап, Л. Ладавесе, Дж. Локк, Д. Мелінков, Д. Міллер, К. Олівекрон Ф. Опенхайм,, Р. Паунд, Р. Пелка, Х. Перельман, Ч. Пірс, У. Проберт, Б. Рассел, Дж. Серль, П. Строусон,

Г. Уільямс, Ф. Філбрік, Х.-Р. Флук, Д. Франк, Г. Фреге, Ю. Хабермас, В. фон Хан, Г. Харт, К. Хаттон, К. Хеллер, Р. Хилтуней, О. Холмс, Л. Хоффман, Б. Цезар-Вольф, У. Черрон та ін. Проте і до сьогодні юридична лінгвістика в Європі перебуває на стадії становлення, що пояснюється відносно нещодавнім її виокремленням як самостійного напрямку наукових досліджень, які здійснюють переважно правники.

Водночас увагу вітчизняних дослідників привернула проблематика семіотики права, над якою активно працювали Н. Артикуца, О. Балинська, Д. Бочаров, В. Вовк, Т. Дудаш, С. Зархіна, М. Козюбра, Д. Кучеренко, І. Онищук, О. Павлишин, Ю. Прадід, В. Радецька, Ю. Романенко, Н. Сатохіна, А. Токарська, Л. Чулінда, І. Шутак, О. Юрчук та ін. Деякі автори досліджували лінгвістику як складову юридичної техніки та як засіб удосконалення правничих текстів: Д. Андреев, М. Антонович, О. Діомідова, С. Дорда, Т. Дудаш, Л. Запорожцева, І. Косцова, С. Кравченко, А. Красницька, О. Кубрякова, Г. Почепцов, Ю. Романенко, А. Саркісов, З. Тростюк, Н. Хабібুলіна, Є. Харитоновна, С. Хилюк, А. Чантурія, Ю. Чистякова, І. Шутак та ін. Різні аспекти інтерпретації сутності права як соціокультурного феномена широко висвітлено в роботах Д. Бочарова, Т. Демченко, А. Денисової, Н. Коваль, О. Копиленка, В. Костицького, М. Костицького, А. Кучука, В. Лемака, Г. Онуфрієнко, О. Підпригори, П. Рабіновича, М. Савчина, С. Шевчук та ін. У працях С. Гусарева й О. Тихомирова розглянуто питання значення юридичної мови у правничій діяльності (зокрема, в умовах різних правових систем).

Однак дослідження вітчизняних науковців хоча й створили основу для формування вітчизняної юридико-лінгвістичної теорії, проте були зосереджені переважно на окремих правових або лінгвістичних аспектах. Право і мова як єдиний, комплексний предмет юридичного пізнання поки що не стали об'єктом інтенції правової науки, що зумовлює доцільність формування цілісної юридико-лінгвістичної теорії у сучасному правознавстві, зокрема виокремлення та розв'язання таких проблем, як генеза формування її основних наукових

положень, методологічна основа, філософсько- й теоретико-правові засади юридико-лінгвістичних знань, зміст юридичної лінгвістики та призначення в сучасному правознавстві й правовій практиці, співвідношення правових понять та юридичної термінології як предмета юридико-лінгвістичного осмислення, семіотичні аспекти правоутворення, юридико-лінгвістичні аспекти юридичного тлумачення і правової аргументації тощо.

Юридико-лінгвістичні знання мають стати складовою сучасної методологічної парадигми, що сприятиме долученню вітчизняної юриспруденції до західної правової культури. Актуальність та практична значущість зазначених проблем обумовили обрання теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Законом України від 21 листопада 2002 року № 228-IV, Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 942, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 рр. (рішення Вченої ради від 29 жовтня 2013 р., протокол № 28), Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр. (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 р., протокол № 28/1).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 26 травня 2015 р. (протокол № 11).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є теоретичне узагальнення та розв'язання комплексної науково-прикладної проблеми, що полягає у формуванні юридико-лінгвістичної теорії з розробленням пропозицій

і рекомендацій, спрямованих на удосконалення юридичних наукових досліджень, законодавства та правозастосовної практики.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких *задач*:

- окреслити дескрипцію формування та розвитку основних наукових положень юридико-лінгвістичної теорії;
- розкрити методологічну основу юридико-лінгвістичної теорії правознавства;
- охарактеризувати стан наукової розробки юридико-лінгвістичної проблематики у вітчизняній юридичній науці;
- виокремити філософсько-правові засади юридико-лінгвістичних знань;
- визначити теоретичні засади юридичної лінгвістики;
- сформулювати дефініцію поняття та розкрити призначення юридичної лінгвістики в сучасному правознавстві;
- встановити співвідношення правових понять та юридичної термінології як предмета юридико-лінгвістичного осмислення;
- висвітлити семіотичні аспекти правоутворення;
- проаналізувати юридико-лінгвістичні аспекти юридичного тлумачення;
- з'ясувати роль правової аргументації у правовому регулюванні;
- розкрити юридико-лінгвістичний вплив на реалізацію норм права;
- охарактеризувати особливості розуміння співвідношень права та мови у правовому світогляді сучасних держав Європи;
- визначити стан сучасного розвитку юридичної лінгвістики в країнах німецького права;
- сформулювати концептуальне бачення взаємодії правових систем держав Європи та ролі юридико-лінгвістичної методології в аспекті практики Європейського суду з прав людини;
- висвітлити юридико-лінгвістичний аспект перспектив розвитку правової системи України.

Об'єктом дослідження є наукові знання щодо взаємодії мови та права.

Предметом дослідження є юридико-лінгвістична теорія правознавства.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять сучасні досягнення теорії пізнання. Епістемологічними засадами пізнання взаємозв'язку мови і права є принципи об'єктивності, усебічності, методологічного плюралізму та повноти, що забезпечують достовірність отриманих результатів та багатоаспектність їх висвітлення. Основою методології дисертаційного дослідження є *діалектичний підхід*, за допомогою якого описано статичний та динамічний аспекти предмета дослідження з урахуванням його різноманітних зв'язків з іншими соціальними, зокрема правовими, явищами (підрозділ 1.1, розділи 2–4).

Дуалістична природа юридико-лінгвістичної сфери зумовила використання *герменевтичного, феноменологічного, структуралістського та семіотико-правового* підходів, які дозволили за допомогою відповідного інструментарію висвітлити філософські й теоретико-правові засади юридико-лінгвістичних знань, а також охарактеризувати правові поняття і юридичну термінологію як предмет юридико-лінгвістичного дослідження, описати рівні правової формалізації юридико-лінгвістичних знань (підрозділи 2.1, 2.2, 2.4, розділ 3).

Необхідність дослідження юридико-лінгвістичних аспектів національної системи права та правових систем держав, що належать до романо-германської правової сім'ї, зумовила застосування *історичного підходу*, за допомогою якого висвітлено становлення і розвиток юридико-лінгвістичної теорії у правових системах України та окремих держав Європи (розділ 4).

Використання *логічних методів* дало змогу провести комплексний аналіз стану наукової розробки юридико-лінгвістичної проблематики у вітчизняній юридичній науці (підрозділи 1.1–1.3), а також аналіз змісту понять, сформулювати дефініції категорій і термінів, що становлять предмет дослідження, зробити висновки та визначити напрями розв'язання виявленої під час дослідження проблематики. *Формально-догматичний метод* застосовано для аналізу текстів нормативно-правових актів та рішень як національних судових органів, так і Європейського суду з прав людини

(розділи 2–4). За допомогою *порівняльно-правового* методу виявлено риси тотожності та схожості стану розвитку юридико-лінгвістичної теорії на теренах правової системи України та окремих країн Європи (розділ 4).

Емпіричну базу дослідження становить аналіз та узагальнення історичних пам'яток права, праць видатних філософів і правознавців, розвідок сучасних вітчизняних і зарубіжних правознавців у галузі права; актів вітчизняного та міжнародного права; висновків і рекомендацій міжнародних правознавчих організацій, зокрема Європейського суду з прав людини.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим у юридичній науці комплексним загальнотеоретичним дослідженням, у межах якого обґрунтовано і сформовано юридико-лінгвістичну теорію правознавства. У дослідженні викладено низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, які мають важливе теоретичне значення, зокрема:

вперше:

– обґрунтовано, що складовими філософсько-правової парадигми як основи юридико-лінгвістичних знань є теорія комунікативних дій, що дає змогу пізнати мовленнєві акти як форму вияву соціальних норм та засобу порозуміння; герменевтична теорія, що спрямовує на інтерпретацію правових приписів як способу пізнання права, формування ідеальних моделей і форм людської взаємодії як уміння усвідомлення цілісного правового тексту; феноменологічна теорія, згідно з якою право формується у свідомості людини як ідеальна модель справедливих комунікацій між людьми, як основа виникнення знакових систем та лінгвістичних конструкцій; релятивістська теорія, яка орієнтує на те, що відмінності в розумінні правових явищ у межах різних правових систем зумовлені культурними, у тому числі й мовними, факторами, які виконують функцію «методологічного комплексу» юридико-лінгвістичної теорії;

– обґрунтовано, що формування системи юридико-лінгвістичних знань пов'язано з формуванням понятійно-категоріального апарату, розвиток якого

відбувався у два етапи: природно утвореної термінології й цілеспрямованої діяльності з упорядкування термінології, створення терміносистеми та встановлення вимог до неї;

– переосмислено систему уявлень про європейську інтерпретацію зв'язку мови та права, який не обмежується юридичною термінологією, а включає, зокрема, вплив мови на формування світогляду людини, її сприйняття як символічного засобу вираження цінностей соціуму, що як наслідок зазвичай передбачає професіоналізацію сфери юридичної діяльності, використання *soft law* (м'якого права), яке є формалізованим мовленнєвим актом та символічним закріпленням правил поведінки рекомендаційного характеру, і відповідно до принципу *pacta sunt servanda* (договори мають виконуватись), що є фактором відповідності взятих на себе зобов'язань та конкретних дій з їх реалізації;

– охарактеризовано правничу діяльність в юридико-лінгвістичному контексті, завдяки чому доведено, що для сфери юридичної освіти і науки властивою є тенденція уніфікації (яка є наслідком, зокрема, процесів глобалізації), а для практичної сфери характерною є тенденція диференціації, що загалом мотивує до створення недержавних організацій, представники яких активно працюють над удосконаленням мови права, подоланням мовного сексизму, при цьому роль держави полягає у закріпленні новацій юридико-лінгвістичного характеру в законодавстві;

– доведено, що взаємодія правових систем держав Європи забезпечується, зокрема, і діяльністю Європейського суду з прав людини з широким використанням лінгвістичної методології, що ґрунтується на застосуванні англійського та французького варіантів тексту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та автономного тлумачення термінів, значення якого полягає у виробленні правосудного рішення в межах плюралістичного розуміння приписів Конвенції національними судовими органами;

удосконалено:

– періодизацію та опис етапів виникнення й зародження (формування) юридико-лінгвістичної теорії: перший – етап доюрідико-лінгвістичних досліджень (від V ст. до н.е. до XX ст.), для якого характерним є відокремленість у світоглядній основі права та мови як предметів пізнання з акцентуванням на лінгвістичних аспектах у праві або правових аспектах у лінгвістиці; другий – сучасний етап юридико-лінгвістичних досліджень (від 1976 р. до сьогодні), на якому право і мова є комплексним предметом пізнання;

– характеристику сучасного стану юридико-лінгвістичних досліджень, у результаті чого існуючі дослідження диференційовано на три групи за ознаками особливостей предметної сфери дослідження: до першої групи віднесено дослідження, спрямовані на вирішення лінгвістичних проблем функціонування та розвитку права (юридична техніка, мовний спосіб юридичного тлумачення); до другої – дослідження, спрямовані на з'ясування лінгвістичних особливостей мови права (особливості побудови речень у текстах нормативно-правових актів, труднощі перекладу правничих текстів); третя група характеризується синтезованим предметом дослідження, осмислення якого здійснюється через призму психологічних, соціологічних або антропологічних аспектів (символьна природа права, право і мова як елементи культури відповідного суспільства), що створює основу міждисциплінарного пізнання права і мови, визначає актуальність подальших наукових розвідок права і мови як єдиного предмета дослідження;

– теоретико-правове розуміння юридичної лінгвістики як галузі гуманітарного знання, що має міждисциплінарний характер і визначає порядок взаємодії права та мови, символічну природу права, а також їх зумовленість такими соціальними феноменами, як культура, світогляд, історія, психологія, менталітет народу;

– наукову аргументацію необхідності застосування до аналізу юридико-лінгвістичної сфери понятійно-категоріального апарату деонтичної логіки, яка передбачає використання термінів належне/неналежне замість термінів

істинність/неістинність, а також модальностей «заборонено», «дозволено», «обов'язково» замість зв'язки «є»;

– теоретико-правові уявлення про процес розкриття змісту норми права, який відбувається завдяки методично правильному, вивіреному використанню мови (загальних термінів, власне юридичних термінів загальноновживаної лексики, офіційної лексики тощо), стилю тексту, граматичної основи тексту, логічної конструкції тексту, стилю мовлення;

– характеристику стану та перспектив розвитку правової системи України в юридико-лінгвістичному аспекті, які характеризується у правовому світогляді – імплементацією правових концептів природно-правової теорії; в освітній діяльності – модернізацією юридичної освіти з посиленням практичного аспекту і ролі професійної етики, формуванням конвенційного мислення; у системі законодавства – уніфікацією та імплементацією правничої термінології, поширенням гендерно чутливої термінології; у юридичній практиці – належним аргументуванням прийнятих рішень; у юридичній комунікації – удосконаленням взаємодії на основі розуміння іманентної правовій сфері соціокультурності;

дістало подальший розвиток:

– положення про необхідність використання цілісного комплексу філософських, загальних та конкретних способів пізнання, серед яких виокремлено феноменологічний та герменевтичний підходи як провідні в методологічній основі дослідження з урахуванням того, що поряд із світоглядом, менталітетом суспільства, культурою, право і мова розуміються як фундаментальні соціокультурні явища;

– наукове бачення основи юридичної лінгвістики, що формується із провідних положень основних правових шкіл про об'єктивованість права у прескриптивному тексті (нормативістська школа); розуміння правознавства як способу пізнання та конструювання правової реальності (природно-правова школа); взаємозв'язок імперативно-атрибутивних переживань та засобів семіотики (психологічна школа); пов'язаність права з культурою та мовою

(історична школа); інтерпретацію мовленнєвих актів як форм вияву права та фактор формування норм для суб'єктів комунікації (комунікативна теорія права); зумовленість права станом розвитку соціуму, його культурою (соціологічна школа); взаємозалежність існуючої терміносистеми, що використовується для позначення права та інших правових явищ національною правовою системою, необхідність застосування лінгвістичних засобів для пізнання права;

– складові предмета юридико-лінгвістичного осмислення – правові поняття, їх сполучення, елементи та сукупності терміносистем, що об'єднані правовими конструкціями різних рівнів складності та узагальнення, які разом виконують інструментальну функцію у пізнавальному процесі та процесах правового регулювання;

– онтологічне та аксіологічне розуміння того, що знакова система є інструментом, який забезпечує процес правоутворення (формування й формулювання права) та виражається в системі правових понять і термінів, за допомогою яких будуються моделі людської поведінки, забезпечується уніфікація праворозуміння, правотворчості та правореалізації;

– теоретичні підходи щодо розширення системи уявлень про роль і значення аргументації у сфері юридичної діяльності, що знаходить зовнішній вираз у процесі обґрунтування фактів правової дійсності, юридичної сили нормативно-правових актів, системності їх дії, пошуку причинно-наслідкових зв'язків, використання юридико-лінгвістичних знань, лінгвістичного інструментарію у юридичному дискурсі, а також у процесі визначення правових підстав прийнятого рішення, під час дебатів тощо, де правова аргументація стає змістом юридичної діяльності;

– наукові знання про значення рівня якості текстів нормативно-правових актів для процесу реалізації права, завдяки чому в сучасному правознавстві сформовано низку техніко-юридичних (правова визначеність, відповідність верховенству права, використання правничої термінології, техніка нормопроєктування) і змістовних вимог (логічність, зрозумілість, лаконічність,

доступність, загальноновживаність), що висувуються при формуванні текстів нормативно-правових актів;

– теоретичні положення про те, що в процесі реалізації вимог права юридико-лінгвістичний вплив виявляється в усвідомленні учасниками суспільних відносин текстуально формалізованих моделей поведінки та досягненні кінцевої мети правового регулювання – утіленні приписів правових норм у фактичну поведінку суб'єктів права;

– обґрунтування характерних властивостей правничої мови, яка не може вважатися стандартизованою технічною мовою з іманентною їй відокремленістю від загальноновживаної термінології, а також набувати статусу розмовної мови, оскільки юридичні терміни мають, як правило, свій специфічний зміст, а отже, правнича мова має дуалістичну природу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження є конкретним внеском як у юридичну науку, так і практику діяльності державних органів, оскільки сприяють удосконаленню формування правової норми суб'єктами законодавчої ініціативи. Викладені в роботі висновки і пропозиції впроваджено та можуть бути використані в:

законотворчій діяльності – для розроблення нормативно-правових актів, формулювання засад правової політики та реформування правової системи України (лист народного депутата України В. Карпунцова від 19 липня 2019 р. № 659-19);

правозастосовній діяльності – під час розроблення, інтерпретації й удосконалення відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, формування правової позиції (акти Міністерства юстиції України від 21 лютого 2019 р. № 46/02/750, Рівненського районного суду Рівненської області від 29 липня 2019 р. № 01-10/341);

освітньому процесі та науково-дослідній роботі – для підготовки лекцій, навчальних і практичних посібників, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з теорії держави і права, філософії права, конституційного права, юридичного документознавства, а також під час

проведення різних видів занять із відповідних дисциплін у процесі підготовці бакалаврів та магістрів за спеціальністю 081 «Право» та в системі підвищення кваліфікації суддів і працівників Міністерства юстиції України (акт Національної академії внутрішніх справ від 18 квітня 2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана автором самостійно. Усі сформульовані положення та висновки є результатом особистих досліджень автора. Окремі положення дисертації викладено у статті, підготовленій у співавторстві з І. В. Рогатюком: «Невинуватість чи невинність. Невідповідність дефініцій Кримінального процесуального та Кримінального кодексів статті 62 Конституції України» (особистий внесок автора – 50 %, 0,3 друк. арк.). Наукові положення і результати кандидатської дисертації не виносяться повторно на захист докторської дисертації.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри теорії держави та права й міжкафедрального семінару Національної академії внутрішніх справ, а також оприлюднено на 12 міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарі і круглих столах, зокрема: «Дні науки Національного університету «Києво-Могилянська академія»» (м. Київ, 30 листопада 2011 р.); «Компаративістські читання» (м. Львів, 27–29 квітня 2012 р.); «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 30 листопада 2012 р.); «Європейське право і європейська правова освіта – пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права» (м. Київ, 14 травня 2014 р.); «Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України» (м. Київ, 12 березня 2015 р.); «Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України» (м. Київ, 25 червня 2015 р.); «Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права» (м. Дніпро, 24 листопада 2017 р.); «Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі» (м. Дніпро, 7 грудня 2017 р.); «На перетині мови і права» (м. Київ, 22 лютого 2018 р.); «Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та

перспективи» (м. Київ, 13 червня 2018 р.); «Іншомовна підготовка працівників правоохоронних органів і сектору безпеки» (м. Київ, 27 березня 2019 р.); «Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні» (м. Маріуполь, 22 травня 2019 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, що включають 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (527 найменувань на 51 сторінці) та двох додатків на восьми сторінках. Повний обсяг дисертації становить 452 сторінки, із них основний текст дисертації – 375 сторінок

РОЗДІЛ І.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИКО-ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВОЗНАВСТВА

У цьому розділі нами буде з'ясовано стан дослідженості юридико-лінгвістичної сфери і визначено методологію пізнання юридико-лінгвістичної теорії правознавства. Значну увагу буде приділено генезі основних ідей та наукових положень, що стали підґрунтям юридико-лінгвістичної теорії. При цьому, зважаючи на нерозробленість юридико-лінгвістичної теорії правознавства, триваючий процес становлення юридичної лінгвістики як окремої науки, основний акцент буде зроблено на тих ідеях і теоріях мислителів та науковців, у яких висвітлюються окремі зв'язки права й мови та які і до сьогодні не втрачають актуальності (на підтвердження цього нами буде наведено аналіз явищ сучасності крізь призму означених історико-правових ідей). Окремий підрозділ присвячено дескрипції стану наукової розробки юридико-лінгвістичної проблематики у вітчизняній юридичній науці. Специфічність викладення методології пізнання юридико-лінгвістичної теорії правознавства зумовлена відсутністю однастайності вітчизняних науковців у розумінні методології правознавства.

1.1. Виникнення і становлення основних ідей та наукових положень юридико-лінгвістичної теорії.

Окремі лінгвістичні й правознавчі ідеї, що є складовою юридико-лінгвістичної теорії, виникають і обґрунтовуються ще у стародавньому світі. Водночас слід зазначити, що їх генезі і розвитку не іманентний «лінійність» чи «спіралеподібність», а тому вони не повною мірою можуть бути описані у межах класичного поділу історії на античність, середньовіччя, новий і новітній часи. Крім цього, питання мови і права як єдиного предмета дослідження не

порушувалось аж до другої половини ХХ століття. Тому умовно можна виокремити два етапи виникнення та становлення основних ідей та наукових положень юридико-лінгвістичної теорії:

- доюрідико-лінгвістичні дослідження лінгвістичних та правознавчих засад зв'язку мови і права – для яких характерне пізнання зв'язку указаних соціальних явищ, впливу одного на інше, їх культурно-релятивного аспекту;
- виникнення власне юридико-лінгвістичних досліджень.

Саме у цьому контексті й буде нами висвітлено виникнення і становлення основних ідей та наукових положень юридико-лінгвістичної теорії. При цьому, зважаючи на відсутність комплексних епістемологічних розвідок окресленого напрямку, ми робимо акцент на зв'язку означених ідей і положень із сучасними лінгвістичними та правознавчими засадами юридико-лінгвістичної сфери наукового знання, який і був визначальним фактором обрання відповідних ідей.

Ще з курсу латинської мови правники знають фразу «*Judex est lex loquens*» (суддя – це промовляючий закон), яка, як відомо є парафразом наступних слів давньоримського політичного діяча Марка Туллія Цицерона: «*Magistratum esse legem loquentem, legem autem mutum magistratum*» (магістрат – виборна влада – є промовляючим законом, а закон – це магістрат, що мовчить») [97, с. 298]. Із самої оригінальної фрази можна зробити висновок про те, що ще у часи давнього Риму звертали увагу на взаємозв'язок влади, правил поведінки та мови. І давньогрецький філософ Аристокл (відомий нам як Платон), намагаючись зобразити, а згодом і побудувати, ідеальну державу, указував, що лише окремі люди – філософи – можуть бути управителями полісу, оскільки саме вони здатні правильно осягнути світ ейдосів. При цьому, на думку давньогрецького філософа, близькою є загибель тієї держави, у якій закон не має сили і перебуває під владою правителя. І навпаки, процвітаюча держава буде там, де закон панує над володарем, а останній є його рабом. Як бачимо, філософ проводить взаємозв'язок між мисленням, світосприйняттям, владою, правом і порядком у суспільстві.

Не можна не згадати і працю Аристотеля «*Περὶ ἐριπνεύσεως*», яка нам відома

у перекладі російською як «Об истолковании». При цьому автор пов'язує інтерпретацію передусім з логікою, ураховуючи правила побудови тексту. «Перш за все слід встановити, що таке ім'я і що таке дієслово; потім – що таке заперечення і твердження, висловлювання і мова» [5] – цими словами починає свою працю Аристотель, зазначаючи, що оскільки твердження означає [промовляння] чогось щодо чогось, тобто імені або не маючого імені, а в кожному твердженні повинно бути висловлене щось одне щодо іншого (а що таке ім'я і не маюче імені, сказано раніше, бо «не-людину» я називаю не ім'ям, а невизначеним ім'ям, адже і невизначене ім'я деяким чином позначає одне, точно так само як «не здоровий» є не дієслово, а невизначене дієслово), то будь-яке твердження і заперечення складається або з імені та дієслова, або з невизначеного імені та невизначеного дієслова [5].

Таким чином, питання, які на сьогодні є визначальними для розуміння і подальшого розвитку юридико-лінгвістичної теорії, а також ключова її проблематика сягають часів давньої Греції та давнього Риму. Загальновідомим є факт значного розвитку у ті часи ораторського мистецтва, зокрема, судової промови. Хоча, зважаючи на принцип об'єктивності наукового пізнання, варто зазначити, що у ті часи лінгвістичний аспект як епістемологічна складова не набув особливого поширення, зважаючи на пріоритетне становище давньогрецької (яка справила великий вплив на розвиток давнього Риму) та латинської мов, на яких і відбувалась розбудова, у тому числі й правової системи. Превалювання відповідної мови, монологізм був фактором нерозвиненості лінгвістичних досліджень. Відтак, основною проблематикою стало формування основ правової системи, визначення регулятивної складової суспільних відносин. Слід зауважити, що у стародавньому світі виокремлювали природне право, яке виникає раніше за державу, та її писані закони, а відтак останні мають відповідати природному праву. Тому наріжною тематикою є адекватність пізнання та об'єктивація суб'єктами юридичного нормотворення положень природного права мовними засобами.

Проблеми осмислення зв'язку мови та права значно зміщуються у епоху

Середньовіччя, зокрема, у сферу християнської екзегези (герменевтичних проблем) та домінування релігійного права. Як відомо, надзвичайно важливу роль у Середньовічній Європі виконувала церква, яка фактично визначала і контролювала життя усіх верств населення (включаючи і феодалів), намагаючись вплинути не лише на фізичну поведінку, а й на стиль мислення, ментальну складову. Оскільки це і передбачає використання церквою релігійних норм. Визначальний вплив на культуру соціуму в цей період здійснювала Візантія, яку теж можна розглядати (у окремі періоди її розвитку) як монологістичну територію, що зосередилась на продовженні античної традиції, додавши релігійний компонент та залишаючись індиферентною до іншого. Хоча слід зазначити, що логічним наслідком розширення території Римської імперії було поширення латинської мови, яка впливала на місцеві мови. Мовна ситуація інтенсивніше змінюється у період Візантійської імперії. Ситуація відокремлення літературної мови від народної настільки, що першу необхідно було спеціально вивчати, і її майже не розуміли носії народної мови. Все це посилюється присутністю інших мов, виокремленням каппадокійського, понтійського та царконського діалектів, що не могло не відобразитися на появі уваги до мови і, зокрема, письмового тексту. До цього слід додати розвиток торгівлі, який виступав фактором актуалізації лінгвістичного аспекту. «Після захоплення турками Адріанополя (нині Едірне) у 1365 році, візантійські діалекти піддаються все більшому впливу турецької мови. Багато греків (Мала Азія, Фракія, Македонія) остаточно переходять на неіндоєвропейську турецьку мову та навіть приймають іслам» [325].

Означені обставини сприяли посиленню уваги до змісту написаного. Виникає і розвивається середньовічна екзегеза та герменевтика. У розвитку християнської екзегези значну роль відіграв Августин Аврелій (Блаженний), який у своїх працях сформулював низку положень тлумачення священних текстів, серед яких (положень) слід виокремити наступні:

1) авторитет церкви визначає і авторитет Писання, а тому значимими є ті книги, які отримали визнання церкви (у сучасному правовому середовищі

аналогією цього положення є теза про ієрархію джерел права, а також види нормативно-правових актів за юридичною силою);

2) адекватне розуміння тексту Писання передбачає наявність християнської віри у коментатора, його духовність (знову ж таки, проводячи аналогії, не можна не зазначити, що тлумачення юридичних текстів на сьогодні теж передбачає наявність хоча б основ правових знань у суб'єкта інтерпретації);

3) буквальне тлумачення може бути використане, водночас воно не дає змоги розкрити повністю багатоплановість біблійного тексту, що зумовлює необхідність використання алегоричного методу. Якщо тексти містять слова з переносним значенням, їх не слід тлумачити буквально (у сучасності це положення теж використовується для тлумачення текстів нормативно-правових актів, маємо на увазі, зокрема, необхідність пізнати «дух» закону, а не лише його букву; крім цього, у подальшому нами буде проаналізовано практику Європейського суду з прав людини у частині здійснення правосуддя та зроблено висновок, що ця судова інституція постійно апелює до того, що надмірний формалізм лише є завадою на шляху реалізації людських прав, а також щодо наявності широкого розсуду національних органів влади відносно імплементації положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (хоча при цьому необхідно пам'ятати про автономність тлумачення Європейським судом з прав людини положень цієї Конвенції));

4) проблема неоднозначного розуміння тексту вирішується через застосування правила віри, яке передбачає, що тлумачення не може вступати у протиріччя з церковним ученням (усім правникам і навіть студентам перших курсів вищих закладів освіти, що готують фахівців-юристів, відоме положення, згідно з яким «усі сумніви щодо вини особи, яка підозрюється у вчиненні правопорушення, тлумачаться на її користь», відповідно до ч. 3 ст. 62 Конституції України «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» [140]. Це цілком відповідає

конституційним приписам про верховенство права (ст. 8 Конституції України) і визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України));

5) повторюваний текст (словосполучення) не обов'язково має одне і те саме значення. Останнє слід вирізняти, виходячи з контексту [317] (на сьогодні фактично не заперчується той факт, що мовленнєві акти, у тому числі й правові, слід сприймати через контекст. І хоча у законодавстві терміни повинні мати один і той самий зміст, інколи це правило порушується. Саме тому перші статті багатьох нормативно-правових актів, що зазвичай мають назву «визначення термінів», містять дефініції основних понять, які використовуються у цьому правовому акті та розкривають зміст цих понять, даючи змогу адекватно інтерпретувати текст, у якому вони використані.

До цього слід додати ще два важливі висновки, зроблені Августиним Аврелієм, які є методологічною передумовою для адекватного тлумачення тексту Писання (які ми проєціюємо на юридичне тлумачення у сучасних умовах).

1. Важливою є духовна підготовленість інтерпретатора, адже результат тлумачення релігійного тексту ним та іншим суб'єктом буде різним. Це положення має важливе значення і для розуміння правового тексту, адже один і той самий юридичний припис може кардинально по-різному сприйматися правником, який ґрунтується на ідеях природно-правової школи, і юристом, що послуговується положеннями нормативістського підходу до розуміння права. Так, наприклад, і апеляційний суд Полтавської області, і колегія з трьох суддів Верховного Суду України відмовили в задоволенні скарг заявникам, посилаючись на те, що постанова про накладення арешту на їх кореспонденцію була законною та обґрунтованою і що кримінальну справу щодо п. В. було закрито за nereабілітуючих обставин. Крім того, на думку національних судів, заявники не довели, що вони зазнали моральної шкоди внаслідок перегляду їх кореспонденції. Національні суди вирішили, що вимоги заявників були необґрунтовані. А Європейський суд з прав людини зазначив: «Суд завжди дотримувався думки, що словосполучення «згідно із законом» не просто

відсилає до національного законодавства, а й пов'язане з вимогою якості «закону», тобто вимогою дотримання принципу «верховенства права». Суд доходить висновку, що це втручання не може розглядатися як таке, що було здійснене «згідно із законом», оскільки законодавство України не визначає з достатньою чіткістю межі та умови здійснення органами влади своїх дискреційних повноважень у сфері, про яку йдеться, та не передбачає достатніх гарантій захисту від свавілля при застосуванні таких заходів спостереження» [449].

Це положення визначає необхідну умову правильного сприйняття тексту, якою виступають особисті якості суб'єкта інтерпретації, точніше, світоглядні установки, його світосприйняття, які, як ми далі будемо висвітлювати, багато у чому визначаються культурним середовищем становлення особистості, у тому числі й мовою, якою вона спілкується (гіпотеза Сепіра-Уорфа).

2. Для Августина Аврелія Біблія являє собою відкритий для сприйняття людиною текст, відтак інтерпретація необхідна лише у випадках неоднозначності тексту. Тому тлумачення є скоріше винятком [489, с.41]. Августин Аврелій розглядає темні місця і логічні парадокси біблійного тексту як ознаку його богонатхненної природи і укладеної в ньому премудрості Божої [404, с.11]. Подібної думки дотримувався і Мартін Лютер, вважаючи, що кожний християнин правильно розуміє духовний зміст біблійного тексту і основою цього є вдихновенність людини, яка читає Писання.

Наведене положення має важливе значення як у сфері права, так і юридичної лінгвістики, адже воно порушує ключове питання розуміння змісту тексту нормативно-правового акта. На сьогодні у цілому можна вести мову про два основні підходи до його розв'язання: або суб'єкт правотворчості має послуговуватися простою і зрозумілою для кожного термінологією, або суб'єкт правотворчості має використовувати спеціалізовану термінологію, що робить необхідним інтерпретацію тексту прийнятого нормативно-правового акта. Зауважимо, що не зважаючи на нібито очевидну відповідь на поставлене запитання, воно не є таким однозначним і потребує комплексного дослідження.

До цього питання ми повернемося у наступних розділах нашої роботи, однак зараз слід зауважити: у цілому слід погодитись з тим, що зважаючи на принцип правової визначеності, текст нормативно-правового акта має допомагати людині зрозуміти наслідки невиконання чи неналежного виконання покладених на неї зобов'язань. Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, норма права є «передбачуваною», якщо вона сформульована з достатньою чіткістю, що дає змогу кожній особі – у разі потреби за допомогою відповідної консультації – регулювати свою поведінку. Закон має з достатньою чіткістю визначати межі дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення, з урахуванням законної мети цього заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання [449]. Як бачимо, навіть Європейський суд з прав людини указує на можливість консультування про зміст тексту нормативно-правового акта, до того ж, зазначає про необхідність розуміння загального бачення забороненої поведінки та можливість контролю за органами державної влади. При цьому, як можна зрозуміти, не важливим є розуміння деталей застосування норми права, адже специфіка правової діяльності не може не передбачати наявності спеціальної термінології, яка для особи без правничої освіти залишається «темним місцем» нормативно-правового акта.

Таким чином, у епоху Середньовіччя проблематика, яка на сьогодні є складовою юридико-лінгвістичної теорії, не була у центрі уваги мислителів, хоча доволі сильно розвинулась екзегеза. При цьому правила інтерпретації текстів Святого Писання згодом були покладені у основу теорії юридичного тлумачення. Водночас слід також указати на те, що у розглядуваний період розвитку суспільства увага із основ соціального регулювання була переміщена на самий текст релігійних норм, на формалізовані приписи (які мають свої особливості у різних культурах, у тому числі правових), що є фактором наступного акцентування уваги на мовних засобах формулювання соціальних норм зокрема та будь-якого змісту загалом.

Наголосимо, що, безумовно, у цьому підрозділі нашого дослідження ми

не можемо розглянути ідей усіх мислителів і учених, які вплинули на розвиток нового напрямку наукових досліджень – юридичну лінгвістику, тому наведемо прізвища тих осіб, роботи яких є творчим внеском у генезу розглядуваного наукового напрямку. Це, зокрема, Дж. Ф. Аллен, В. Беннет, П. Бергер, Д. Буссе, Д. Варгас, Ф. Вайсман, Дж. Грей, В. Гумбольдт, Б. Гуннарсон, Б. Данет, А. Дейвісон, М. Едельман, Р. Ієрінг, Р. Карнап, Д. Мелінков, Д. Міллер, Є. Калиновскій, Л. Ладавесе, Дж. Локк, Т. Лукман, Е. Макай, Д. Мен, К. Олівекрон, Ф. Опенхайм, Р. Паунд, Р. Пелка, Х. Перельман, Р. Перро, Ч. Пірс, У. Проберт, Б. Рассел, Дж. Серль, П. Строусон, Г. Уільямс, Ф. Філбрік, Х.-Р. Флук, Д. Франк, Г. Фреге, Ю. Хабермас, В. фон Хан, Г. Харт, К. Хаттон, К. Хеллер, Р. Хилтуней, О. Холмс, Л. Хоффман, Б. Цезар-Вольф, У. Черрон та ін.

У другій половині XVIII століття німецький філософ Георг Фрідріх Мейер опублікував герменевтичне дослідження «Досвід загального мистецтва тлумачення» (*Versuch einer allgemeinen Auslegerkunst*, 1757 рік), у якому висвітлює загальну герменевтику теорії знаків. При цьому знак він розглядає не лише як явище лінгвістичне, а й як предмети світу, що створюють семіотичний простір, у центрі якого перебуває Бог. «Знаки мови вводяться за зразком природних знаків. Вони вкажуть на свого творця – автора тексту. Так виникає паралелізм Божественного і людського, світу і тексту» [404, с.14].

Значним внеском у розвиток лінгвістичних засад осмислення зв'язку мови і права є праці відомого німецького філософа, перекладача, основоположника філологічної герменевтики Фрідріха Даніеля Ернста Шлейєрмахера. У контексті юридичної лінгвістики, зокрема сфери перекладу правничого тексту, велике значення має його лекція «Про різні методи перекладу» (*die verschiedenen Methoden des Übersetzens*), яку філософ прочитав у Берліні на початку XIX століття (24 червня 1813 року) на засіданні Королівської академії наук. Ф. Шлейєрмахер виокремлює два типи перекладу, акцентуючи увагу на тому, що вони зовсім різні і їх не можна використовувати ні одночасно, ні перекладаючи один текст. Відтак, перекладач має

застосовувати лише один із них:

1) форенізація (оскільки Ф. Шлейермахер, виокремлюючи ці типи перекладу, не називає їх, ми використовуємо назви типів перекладу, запропоновані американським фахівцем перекладу Лоуренсом Венуті, які й виокремлено на основі ідей німецького філософа). Означений тип перекладу передбачає прагнення перекладача максимально наближено до мови оригіналу перекласти текст, не використовуючи спрощень та не адаптуючи його до культури, мовою якою здійснюється переклад. Результат такого перекладу доволі важко сприймається читачами, оскільки залишається багато «темних місць», текст містить іноземні концепти, які не завжди зрозумілі і нелегко сприймаються адресатом перекладу;

2) доместикація ж, навпаки, передбачає спрощення перекладачем тексту, адаптацію останнього до потреб адресата, що зумовлює використання термінології, властивій культурі, на мову якої робиться переклад [512]. Але при використанні такого типу перекладу фактично зникає авторський стиль (хоча такий же результат може бути властивий і при застосуванні першого стилю перекладу), що дає змогу значній частині філософів говорити про результат перекладу як новий твір, який не є похідним від оригінального твору, однак, оскільки це питання дещо виходить за межі нашого предмета дослідження, ми не будемо удаватися у дискусію з цього приводу.

Зазначимо, що важливими для розуміння взаємозв'язку мови і права, інших культурних явищ, а також регулятивної сили права та текстового відображення мовними засобами права є слова Ф. Шлейермахера про те, що не лише діалекти різних частин одного народу, навіть мова і діалекти у різних історичні епохи доволі часто відрізняються. Більш того, навіть сучасники з різних соціальних станів, особливо ті, які не пов'язані один з одним, можуть зрозуміти один одного лише через посередника [512].

Іншою важливою для юридико-лінгвістичної теорії є робота німецького філософа «Герменевтика» (Hermeneutik), у якій автор виклав свою герменевтичну теорію, сформулював універсальний принцип наукової

інтерпретації тексту, який згодом був названий герменевтичним колом: ціле розуміється через пізнання складових елементів, кожен з яких має розумітися тільки у зв'язку з цілим. При цьому герменевтичне коло є основою складових частин інтерпретації:

1) граматичної, за якої аналізується мова (текст) через зв'язок з «мовною сферою, близькою автору і читачу»;

2) психологічної, за якої аналізується мова (текст) через зв'язок з життям автора, особливостями його стилю тощо [512].

При цьому важливою є взаємодія цих двох аспектів, лише тоді можна отримати адекватне тлумачення. До того ж, перекладач завжди має пам'ятати про гносеологічну засторогу: слова не можна розглядати поза їх контекстом. Використання одного і того ж слова у різних контекстах не вказує на однакове розуміння змісту цього слова, навпаки, цей зміст може бути різний. Так, у зв'язку з цим варто згадати намагання вітчизняного правника, нині судді Конституційного Суду України Сергія Петровича Головатого зосередити увагу української правничої науки, працівників правничої практичної діяльності на використанні української термінології. Зокрема, йдеться про терміни «правовладдя» (який краще відображає зміст англійської доктрини «rule of law» та має замінити термін «верховенство права»), «людські права» (який правильно відтворює зміст англійського терміна human rights, що, до речі, було використано на заміну терміна rights of human і має замінити термін «права людини»), оскільки використовувані у мовленні слова відображають (так само як і формують) світосприйняття людини. На думку Л. Вітгенштайна, як зазначає Є. Шухевич, «головне джерело нашої нездатності щось зрозуміти – це те що ми не керуємось чітким уявленням використання наших слів. Філософія була б залишена, якби мова використовувалась правильно» [407].

Слід зазначити, що наведені положення є додатковими аргументами на користь обґрунтування правового поліцентризму та можливості введення до наукового обігу терміно-поняття «правова цивілізація» (правова культура), адже різні правові родини мають різні джерела права, насамперед через

ментальні особливості, іманентні відповідному суспільству. Саме культурні відмінності є факторами різного світосприйняття і зумовлюють використання різних явищ як регуляторів суспільних відносин. А важливою складовою культури, яка спричиняє плюралізм у праві, є мова. Зазначаючи зв'язок права і мови, угорський логік права Варга Чаба наголошує: «Крім очевидного прояву правових категорій у формі мовних понять протягом століть не виникало питання про те, що в самому цьому зв'язку криється одвічна проблема філософії права, пов'язана з сутністю права, осмисленням його природи і механізму його дії. Інакше сказати, цей зв'язок, зокрема, є ключем до онтології та епістемології права» [33, с.195]

Саме таке бачення зв'язку права і мови покладено у основу нашого дослідження. Воно передбачає необхідність дослідження права, як і мови, як соціокультурного явища. Ігнорування цього факту призводить до неефективності епістемології права, отримання формально-догматичних положень, які навряд чи будуть відповідати дійсності. Для прикладу можна згадати теорію права, створену у Союзі Радянських Соціалістичних Республік, згідно з якою право розглядалося як надбудова над економікою, що визнавалась базисом. До речі, не заперечуючи значний вплив економічного фактору на стан розвитку суспільства, не можна погодитись із визначальною роллю цього фактору у організації життя суспільства. Так, можна порівняти рівень життя, наприклад, у таких багатих на корисні копалини, чорноземи, інші природні ресурси держав, як Україна або Російська Федерація, і держав, які не мають таких багатств, зокрема, Японії або Данії. Згадаємо також слова економіста, лауреата Нобелівської премії у галузі економіки (1998 рік) Амартія Сена: «За яких умов відбувається успішний розвиток? Свободи. Розвиток, з цієї точки зору, є процесом розширення людських свобод. Голоду майже ніколи не буває у вільних країнах, особливо у державах, де має місце свобода преси та свобода слова, оскільки причиною голоду, по суті, є відсутність не продуктів харчування, а доступу до них, тобто людських прав, які вступають в силу в умовах свободи» [413, с.5]. Тому повертаючись до радянського розуміння права

як чогось штучного по відношенню до суспільства, як результату діяльності публічної влади, тобто меншості, яка нав'язує свою волю більшості (адже право визначається як сукупність правил поведінки, що реалізуються у примусовому порядку за допомогою державного апарату з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних пануючому класу [45, с.40-41]) та невизнання прав як іманентної складової людини, заперечення основ правопорядку – людських прав, гідності окремої людини, приватної власності, а також проведення колективізації, сталінських репресій, здійснення геноциду українського народу у 1932–1933 роках тощо, можна зробити висновок про невідповідність такого права суспільним відносинам, справедливості.

Висвітлюючи генезу ідей, які заклали основу для появи юридичної лінгвістики як самостійного напрямку наукових досліджень, слід згадати засновника юридичного позитивізму, відомого англійського правника Джона Остіна, який розглядав як основне завдання філософського дослідження прояснення виразів розмовної мови і виявлення некоректного використання висловлювань філософами. Виходячи з традиційного розуміння істини як відповідності тверджень фактам, англійський правник трактував цю відповідність конвенційно: людина тоді висловлює щось істинне про деяку ситуацію, коли для свого твердження використовує пропозицію, співвіднесену за допомогою існуючих у мові узгоджень з певним типом ситуацій, до якого належить розглянута ситуація. Розглядаючи мову як безліч висловлювань, які вимовляються у конкретних ситуаціях, Дж. Остін запропонував розрізняти «констатуючі» і «перформативні» висловлювання: якщо констативи повідомляють про деякий факт і тому можуть бути істинними або помилковими, то перформативи є вчиненням певної дії і можуть бути вдалими чи невдалими залежно від успішності цієї дії. Надалі він дійшов висновку, що будь-яке висловлювання є перформативним і сформулював основи теорії мовленнєвих актів, які мають важливе значення в лінгвістиці та логіці [13].

На думку Дж. Остіна для правильного сприйняття реальності необхідно

зрозуміти структуру мови та суть подій, що в ній відбуваються. Лише адекватно розуміючи слова, ми правильно розуміємо навколишній світ. Людина, яка володіє мовою, почала сприйматись як користувач, що більш-менш орієнтується у відповідній системі соціальних очікувань. Саме «використання» або «вживання» є тим концептом, що дає змогу розглядати мову, по-перше, як сукупність дій, а не значень. А, по-друге, не викликає заперечень і той факт, що такі дії мають характер не вчинків індивіда, який вільно себе реалізує, а соціальної поведінки, тобто певного роду дій, які у певних обставинах очікуються від цього індивіда «знеособленим ніхто», соціумом [248, с.5].

Важливим внеском у розвиток юридико-лінгвістичної теорії є творчий доробок австро-англійського філософа, засновника аналітичної філософії Людвіга Йозефа Йоганна Вітгенштайна, якого вважають одним із найвідоміших мислителів XX століття. Зазвичай з іменем цього мислителя пов'язують декілька важливих подій. По-перше, його праця «Логіко-філософський трактат» (*Tractatus Logico-Philosophicus*) стала чинником виникнення так званого лінгвістичного повороту. По-друге, роботи вченого, зокрема філософські дослідження (*Philosophische Untersuchungen*) стали фактором розвитку філософії буденної мови.

На думку Л. Вітгенштайна, світ людини має лінгвістичну побудову, оскільки визначається словами, які використовуються людьми у процесі комунікації. Непорозуміння ж пов'язані із неправильним використанням термінів. Хоча при цьому варто враховувати те, що різний зміст, який вкладають люди у один і той же термін, зумовлюється тим, що вони грають і різні мовні ігри. При цьому зміна мовної гри іманентна ознака життя людини у соціумі. Означене приводить до висновку, зробленого австро-англійським філософом, що «існує безліч варіантів вживання символів, слів та речень. Ці комбінації не можуть бути точними та завершеними, вони можуть бути лише нескінченними. Нові типи мови, нові мовні ігри виникають постійно, а інші зникають» [48, с.16].

Виходячи з наведеного, цілком логічним видається використання правниками термінів розмовної мови, однак з дещо іншим змістом. Така ситуація цілком виправдана і зумовлена різними мовними іграми, навіть якщо це робить одна і та ж людина. На сьогодні фактично незаперечним є той факт, що за мовою особи можна визначити сферу її діяльності. Стосується це і правників.

Крім цього, слід зауважити, що теорія мовних ігор Л. Вітгенштайна виходить з того головного постулату, що правила мови ґрунтуються на правилах гри. Відтак, якщо відбувається мовленнєва комунікація, то це здійснюється так само і у грі, відповідно до її правил. Кожна гра має свої правила, тому і слова, що використовує особа, мають відповідний зміст лише у межах відповідного контексту. При цьому Л. Вітгенштайн переконаний, як зазначає А. Синиця, «будь-яка система правил по своїй суті є неповною і двозначною, і якщо така система відірвана від практичного використання, то вона не зможе однозначно визначити правильність чи неправильність вживання мовних виразів» [329, с.64].

Наведене положення указує на тісний зв'язок права як регулятивної системи суспільних відносин і мови, яка є засобом комунікації людей у соціумі, засобом вираження соціальних норм та, водночас, сама функціонує відповідно до певних правил.

Різноманітність мовних ігор, у тому числі й у сфері права, зумовлює актуальність плюралізму смислів та можливість/неможливість виокремлення семіотики, зважаючи на множинність можливих трактувань символів. Це питання, поставлене Л. Вітгенштайном, є одним із ключових для досліджень у сфері юридичної лінгвістики і однією з важливих проблем правничої науки загалом. Частково ми про це зазначали вище. Водночас додамо, що ця проблематика є фактором актуальності питання освіти, зокрема, правничої, яка дозволяє правильно розуміти значення слів, що використовуються у правничій мовній грі.

Пізнавальними у цьому контексті є деякі рішення українських судів. Так,

ухвалою слідчого судді Галицького районного суду м. Львова від 6 травня 2016 року старшого слідчого слідчого управління Головного управління Національної поліції України у Львівській області Гнідець М.Ф. зобов'язано негайно повернути Кредитній спілці «Львівська» все майно, яке тимчасово вилучене згідно з протоколом обшуку від 18 лютого 2016 року і яке належить Кредитній спілці «Львівська». 10 травня 2016 року до Галицького районного суду м. Львова надійшов лист старшого слідчого слідчого управління Головного управління Національної поліції України у Львівській області Гнідець М.Ф. з клопотанням роз'яснити порядок виконання вищевказаної ухвали з огляду на те, що вилучені предмети визнані речовими доказами у кримінальному провадженні і не підлягають поверненню особі, у якої їх вилучили. Розглянувши це клопотання, слідчий суддя Галицького районного суду м. Львова Радченко В.Є. зазначив, що рішення є «повністю зрозумілим, тому що будь-якій пересічній, дієздатній людині, яка розуміє українську мову, є зрозумілим значення слів «повернути Кредитній спілці «Львівська» все майно, яке тимчасово вилучене згідно з протоколом обшуку від 18.02.2016 р. і яке належить Кредитній спілці «Львівська». В цих словах немає жодного іншого прихованого чи подвійного змісту, труднощів в сприйнятті цих слів, ці слова не є специфічними юридичними чи іншими важкозрозумілими термінами і їх не можливо зрозуміти будь-яким іншим чином» [375].

Як указує аналіз практики розгляду судами справ про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення, суддями місцевих судів Донецької області за 2016 рік посадові особи органів, уповноважених порушувати провадження у справах про адміністративне правопорушення, не завжди виконують окремі вимоги, передбачені статтею 256 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Так, до недоліків, допущених при складанні протоколів про адміністративне правопорушення, судді місцевих судів відносять, зокрема, те, що «в протоколі про адміністративне правопорушення неправильно, нерозбірливо вказані або зовсім не вказані дані про особу правопорушника...»

[370].

Важливі ідеї, які у подальшому стали складовою юридико-лінгвістичних досліджень, висловив і обґрунтував засновник структуралізму, відомий швейцарський лінгвіст Фердінанд де Соссюр (Ferdinand de Saussure), з ім'ям якого пов'язують перехід до синхронічної епістемології мови, за якого остання сприймається як системне соціокультурне явище. Хоча варто зазначити той факт, що значний вплив на погляди Ф. де Соссюра справили роботи французького мислителя Еміля Дюркгейма. Так, зокрема, останній у праці «Про розподіл суспільної праці» обґрунтував залежність поведінки людини від соціокультурних умов її існування, у тому числі звичаїв, мови.

Розглядаючи мову як соціальне явище, Ф. де Соссюр виокремлює її семіотичний характер як ту іманентну ознаку, що допомагає відмежувати від інших соціальних явищ, у тому числі і правових: мова – це передусім система знаків. При цьому знаку властива певна дихотомія, що проявляється через єдність форми і змісту (що цілком відповідає взаємодії однойменних діалектичних категорій: немає неоформленого змісту як і форми без змісту). Однак швейцарський лінгвіст виокремлює також таку ознаку символу, як довільність, розкриваючи її зміст відсутністю усталеного зв'язку між самим символом і позначуваним явищем/предметом (так, наприклад, юридична особа могла б позначатися іншим терміном). Відтак, форма є залежною від закономірностей і тенденцій розвитку мови.

Першою спробою комплексно дослідити взаємозв'язок права та мови як єдиний предмет (не роблячи акцент на переважанні лінгвістики чи права) є видання Адальбертом Подлемом у 1976 році праці з однойменною назвою «Юридична лінгвістика» (Rechtlinguistik). У цьому виданні німецький вчений розглядає юридичну лінгвістику як систему усіх методів, а також результатів досліджень щодо взаємозв'язку мови з нормами права та які відповідають вимогам сучасної лінгвістики [501]. Звісно, що на сьогодні сфера досліджень юридичної лінгвістики не обмежується предметом, окресленим німецьким вченим, і є ширшою, включаючи, зокрема, і символічну природу права. На

думку автора, з якою ми цілком погоджуємося, опис використання та розуміння мови є частиною повсякденного життя права, адже правові рішення лінгвістично готуються, обґрунтовуються та реалізуються [501].

У 1990-х роках юридична лінгвістика стає комплексним предметом дослідження у Франції. Цей процес пов'язаний передусім з ім'ям Джерарда Корну, який видає працю з однойменною назвою «Юридична лінгвістика» (*Linguistique juridique*). Юридична лінгвістика у баченні Дж. Корну по суті є дослідженням (вивченням) мови права. Ця мова існує як спеціалізована мова, оскільки право проявляється так чи інакше через слова, має словесну форму. Всі ці слова утворюють правничий словник. Водночас, на думку автора, словник є інструментом дискурсу. Мова «організовує» правові приписи [457].

У межах поширеності французької мови варто згадати праці «Мови та мова права» Еммануеля Дід'є (Montreal, Wilson and Lafleur 1990) та «Юридична лексикографія» Етель Греффі та Давида Рід (Quebec, Yvon Biais, Cowansville, 1990), які мали вплив на подальший розвиток юридичної лінгвістики у межах держав, що становлять романо-германську правову сім'ю.

Слід зауважити, що спочатку французькі фахівці не хотіли використовувати термін «*jurislingwistyka*», а послуговувалися іншим терміном – «лінгвістика права».

В основному це було пов'язано з тим концептом, що існує одна національна мова та одна правова система. При цьому дослідження французьких лінгвістів не були особливо зосереджені на тлумаченні права, як це було, наприклад, у Канаді, їх увага була акцентована на аналізі типів, описах, переважно в сферах лексикології, риторики та дискурсу.

Варто зазначити, що обидва терміни: і «*juryslingwistyka*», і «*lingwistyka prawa*», хоча і конкурують один з одним французькою мовою, пов'язані з тією ж самою дисципліною. Звичайно, вони відрізняються певними нюансами, зокрема, за сферою досліджень перша є безумовно ширшою, оскільки охоплює не тільки лінгвістичний аналіз мови права, а й дослідження мови права [519, с.124].

Вітчизняна лінгвістична та правнича наука лише нещодавно визначила як предмет дослідження юридико-лінгвістичну сферу. У зв'язку з цим слід згадати слова Л. Голетіані (з якими ми повністю погоджуємося) про те, що дещо запізнений інтерес славістів до цієї сфери досліджень пояснюється не в останню чергу недавньою історією слов'янських країн, ідеологічно обумовленою закритістю як правових систем цих держав, так і їх гуманітарних наук. Однак таке відставання дає їй певні переваги. Зокрема, очевидно, що в сучасних умовах спрощення міжнародних контактів і широкого наукового обміну багато з напрацьованого західною наукою може бути критично використано і синтезовано з тим, що вже було зроблено лінгвістами та юристами на матеріалі слов'янських мов. Це означає, що початковий етап становлення й консолідації цієї дослідницької сфери може бути пройдений значно швидше [59, с.243].

Серед українських дослідників проблематики, яка є предметом юридико-лінгвістичної сфери наукового знання, слід назвати видатного філософа, мовознавця, етнографа, педагога Олександра Опанасовича Потебню. Основою філософської концепції О. Потебні стала ідея Вільгельма фон Гумбольдта стосовно того, що мова є результатом діяльності духу, а думка створюється мовою. «Постулюючи найтісніший зв'язок мови і мислення, Потебня показував, що думка виявляє себе через мову, а кожний мовлений акт творчий і несе відбиток неповторності, тож процес спілкування – діалогічний, розуміння завжди передбачає і непорозуміння» [266].

Варто звернути увагу на певний взаємозв'язок ідей Олександра Опанасовича з положеннями історичної школи права. Так, на думку українського мислителя, слова і мовлення розглядаються через наступну структуру:

- 1) зовнішня, яку становить артикульований звук;
- 2) внутрішня, яку становить зображення;
- 3) зміст, який становлять значення, думка.

При цьому внутрішня форма зумовлюється специфікою народної мови та іманентного їй особливого світосприйняття й бачення перспектив розвитку.

Концепція О. Потебні передбачає, що коли внутрішня форма, тобто зображення, відповідає найближчому значенню слова, яке виникає у свідомості адресанта і адресата, що належать до однієї спільності, то віддалене значення слова, будучи семантично поліваріантним, не є однаковим для мовця і слухача. Саме через це виникають нові смисли, які протягом певного часу стають надбанням спільноти [266]. На аргументовану думку О. Потебні мову слід розглядати як соціокультурне явище, що є проявом народного духу. Мова – це чи не єдиний засіб сприйняття світу, його осмислення. При цьому автор визнає динамічність, певну змінюваність мови. «Надаючи контексту значних преференцій у реалізації смислових можливостей поетичного слова, – як зазначає дослідниця творчого спадку Олександра Опанасовича О. Маленко, – О.О. Потебня, наслідуючи В. Гумбольдта, пов'язував їх також із особливостями ментального сприймання мовних знаків кожним конкретним народом, навіть кожним поколінням, диференціюючи тим самим суб'єктивне й об'єктивне в мові й мовленні, усвідомлюючи пріоритетність все ж об'єктивного: «Кожний розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова просякнута об'єктивною думкою, незалежно від розуміння окремих осіб» [172, с.17-18].

Важливим внеском у розвиток юридичної лінгвістики є й праці Василя Даниловича Каткова, приват-доцента Імператорського Харківського університету. Мова, на думку вченого, є найбільш значним засобом розвитку людського духу. Вся цивілізація створена за допомогою слова і без нього не існувала б. З усіма своїми методами, судженнями, силогізмами логіка полягає у першопочаткових поняттях і словах. Усяка наука створена за допомогою слова, як, водночас, з допомогою слова були створені й усі політичні, наукові та інші омани.

В. Катков підкреслює важливість порівняльної лінгвістики, зазначаючи, що коли юрист не хоче відставати від загального наукового руху, то він повинен бути ознайомлений з цією новою наукою (при цьому автор погоджується з Максом Мюллером, що питання, які розглядаються цією наукою, належать до предмета науки про мову) [125, с.107]. Не можна не

акцентувати увагу на тому, що приват-доцент Імператорського Харківського університету наголошує щодо спостереження, що слова *jus*, *Recht*, *diritto*, *droit*, *law* та ін. інколи відповідають одне одному, не дає нам підстав вважати їх еквівалентами, як це мається на увазі у коротких словниках; риси схожості не повинні закривати від нас ознаки, що відрізняють їх. Лише усестороннє дослідження, що може знайти, з одного боку, схожість у відмінностях, а з другого, – передчасного висновку про відмінності на підставі деяких ознак подібності, може призвести до об'єктивного висновку. Лише з порівняння з іншими мовами стає очевидним, що «право» є тільки способом вираження наших думок про певного виду відносини. Уявлення про нього як про особливу реальність («суспільне явище») не могло виникнути у голові ні грека, ні семіта, ні англійця, як не приходить воно жодній людині, яка залишилася осторонь штучної термінології континентальної юриспруденції [125, с. 110].

Важливим висновком автора є також те, що наявність окремого слова (наприклад, «право», *Recht*, *droit* та ін.) або його відсутність не свідчать самі по собі на користь чи проти існування особливої реальності, особливого явища (соціального, культурного чи іншого). З того, що у певній мові з'явилося особливе слово «право», яке не має еквівалента у грецькій чи єврейській, не слідує, що разом з ним виникло і особливе явище, яке не знали засновники державної науки (Платон, Аристотель) [125, с. 111]. Крім цього, автор акцентує увагу на законі, відкритому новою наукою, відповідно до якого завжди і кругом фраза передує слову. Перед тим, як промовити яке-небудь слово, людина має мати загальне уявлення (*Gesammtvorstellung*), яке є основою нашого розуміння ролі цього слова в цьому випадку. Окреме слово слід завжди тлумачити і його необхідно сприймати як частину цілого, в яке воно входить, тобто частину фрази чи речення. Це положення суперечить пануючому анатомічному погляду на мову, який ми виносимо зі школи. До цих пір не мова ділиться на слова (як є це насправді), а з поєднання слів, начебто, виникають мова, речення, фрази. Не слово знаходиться попереду мови і фрази, а мова і фраза є ргіор слова [125, с. 112–113].

Як зауважує С. Зархіна, В. Катков виступає проти «нерозбірливого переймання» і наслідування німецької вченості вітчизняними авторами, оскільки «їх термінологія абсолютно чужа руській мові і є наслідування невдалої німецької термінології» [107, с.223].

Слід звернути увагу, що у Союзі Радянських Соціалістичних Республік також не залишився поза увагою той факт, що на заході, у тому числі Сполучених Штатах Америки, активізувались дослідження взаємозв'язку мови і права. Зарубіжні учені, які розробляють цей напрям, вважають його новою науковою сферою, у всякому випадку підкреслюють новизну питань, які вирішуються. Так, наприклад, автор монографії «Лінгвістичні покази» Вільям О'Барр стверджує, що до середини сімдесятих років XIX століття сфера досліджень «право і мова» просто не існувало. «Ми і зараз, звісно, не можемо уявити собі коло питань, які можуть виникнути у ході роботи, але обміркування цієї тематики і конкретні дослідження уже привели до того, що сам термін «право і мова» асоціюється з декількома типами зв'язків, указує на різні теоретичні й практичні питання, а також на декілька конкуруючих методологій»[409, с.5].

Поза увагою радянських науковців не пройшов і факт створення на Усесвітньому соціологічному конгресі в Упсалі, що відбувся у 1978 році, робочої групи «мова в правозастосовній діяльності». З того часу цій проблематиці перманентно відводяться спеціальні випуски авторитетних національних і міжнародних журналів з семіотики. Відзначається також той факт, що епістемологія мови права пов'язана, хоча й доволі складним чином, з питанням сутності права. Кожного разу, коли постає питання мови, справа не обмежується лише семантикою чи стилістикою. Доказом цього є гіпотетичний експеримент: можливість/неможливість уявити право без слів, коли носіями правового змісту виступали б, наприклад, лише ритуальні дії. Очевидно, що, по-перше, це було б якесь нове право, що кардинально відрізняється від усіх правових систем сучасного суспільства, а, по-друге, ця особливість вплинула б на наше визначення такого права [409, с.7–8]. У цьому контексті не можна не

згадати і слова автора праці «Мова, значення і право» Крістофера Хаттона про те, що «право є вежею, побудованою мовою» [179, с.280].

Таким чином, слід погодитись зі словами С. Зархіної стосовно того, що незважаючи на очевидність факту про залежність існування права від мови, дослідження їхньої взаємодії протягом всієї історії правової рефлексії «знаходилися нібито «на периферії», і про саму цю взаємодію згадували головним чином у зв'язку з розробками техніки і методики складання та тлумачення правових текстів (словесне, філологічне або граматичне тлумачення)» [108, с.1].

Виникнення та становлення окремих ідей і наукових положень юридико-лінгвістичної теорії відбулося ще у античні часи та проходить у два етапи: доюрідико-лінгвістичні дослідження і власне виникнення юридико-лінгвістичних досліджень, яке пов'язується з публікацією Адальбертом Подলেখом праці «Юридична лінгвістика» (Rechtlinguistik).

1.2. Методологія пізнання юридико-лінгвістичної теорії правознавства

Для отримання достовірних знань про об'єкт дослідження необхідно правильно обрати методологію. Так, слід згадати слова відомого філософа Івана Ільїна про закон людського досвіду, основну істину, відповідно до яких суб'єкт може пізнати предмет лише тоді, коли він правильно його сприймає – правильним органом тіла чи душі або і тіла, і душі разом, або ж духу, тобто правильним актом. Особливий акт у скульптора, особливий – у музиканта, особливий у геолога і особливий у психолога. Кожному предмету відповідає особливий акт. Неправильний акт – не сприймає предмету загалом. «В якому ж необґрунтованому, недоцільному, неадекватному становищі буде той, хто намагається сприйняти предмет неправильним актом і, потерпаючи невдачу, почне стверджувати, проголошувати, кричать, що такого предмету взагалі і

немає...»[114, с.334]. А також той факт, що у серпні 2015 року Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти Узбекистану видало акт, відповідно до якого було наказано скасувати викладання політології; при цьому серед факторів, які цьому сприяли, було зазначено «відсутність наукової методології політології, вивчення тем цього предмета іншими предметами, наявність підручників з цього предмету, заснованих лише на західній літературі і не відповідних національній спадщині» [32].

На значимість і важливість методології як фактора прогресивного розвитку науки вказував Д.А. Керимов: «Насамперед відзначимо, що кожен новий етап у прогресивному розвитку науки ознаменований подальшим зростанням значення методологічного порядку. Одним з багатьох свідчень цього є поворот в інтенсивній розробці проблем методології, який характерний нині майже для всіх галузей наукового знання. Така інтенсивність пояснюється у першу чергу потребами більш глибокого проникнення і всебічного пізнання складних процесів суспільного буття і перспектив його перетворення. І це звернення науки до пізнання самої себе є характерною тенденцією її сучасного поступального розвитку» [129, с.20].

На думку М.С. Кельмана, «Сучасна методологія – складне структурне утворення, всі рівні якого взаємопов'язані й у сукупності створюють цілісну систему. На основі аналітичного осмислення положень філософської та наукознавчої літератури з проблем методології запропоновано визначення поняття «методологія правознавства» як вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ» [127, с.382].

Зазначимо, що не зважаючи на перманентний інтерес вітчизняних науковців до питання методології дослідження правових явищ, воно залишається відкритим. Значний внесок у вирішення цієї проблематики зробили такі вчені, як С. Алексєєв, С. Головатий, Д. Гудима, С. Гусарєв, М. Кельман, Д. Керімов, М. Козюбра, А. Козловський, А. Кучук, П. Рабінович, М. Савчин, О. Тихомиров, М. Цвік, В. Четвернін, С. Шевчук, О. Ярмиш та ін.

Водночас слід зазначити, що на сьогодні не склалось єдиного бачення серед науковців щодо змісту і сутності методології наукового пізнання. Зазвичай вказане поняття розглядається двояко:

- як вчення про систему засобів (способів, методів) пізнання;
- як система засобів (способів, методів) пізнання.

Слід наголосити, що поєднання вказаних підходів дає змогу дещо ототожнити поняття, що розглядається, із поняттям наукової парадигми у розумінні відомого філософа науки Томаса Куна, який підкреслював, що «однак, ми вже бачили, що, опановуючи парадигму, наукове співтовариство одержує принаймні критерій для вибору проблем, які можуть вважатися в принципі такими, що їх можливо розв'язати, доки цю парадигму приймати без доказу. ...Процедури парадигми і її застосування необхідні науці так само, як парадигмальні закони і теорії, і служать тим же самим цілям. Вони неминуче звужують сферу явищ, доступну в даний час для наукового дослідження» [150].

При цьому слід зазначити, що оскільки вітчизняна правнича наука лише нещодавно визначила юридико-лінгвістичні дослідження як складову свого предмета, питання методології пізнання предмета юридичної лінгвістики залишаються фактично нерозв'язаними. Зокрема, маємо на увазі не загальну методологію дослідження правових явищ, а епістемологію саме різноманітних аспектів взаємозв'язку права і мови.

Ми поділяємо думку про те, що методологія – складне й багатогранне явище, що охоплює собою не лише систему методів пізнання і вчення про ці методи. До цієї системи належать насамперед методологічні принципи (вихідні ідеї), відповідно до яких має здійснюватися вибір підходів і методів пізнання. Особливе значення при обранні системи принципів, підходів і методів дослідження має світогляд, як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій пізнавальної та практичної діяльності людей [346, с.20-21].

Таким чином, для визначення методологічних засад загальнотеоретичного та компаративного осмислення юридико-лінгвістичних

досліджень, у тому числі і юридико-лінгвістичної теорії, необхідно розкрити зміст відповідних принципів, підходів і методів, акцентувавши увагу передусім на світоглядному підґрунті [207, с.21].

Як підкреслює А.М. Кучук, «для кожної епохи розвитку людства притаманний свій домінуючий світогляд як цілісна сукупність превалюючих уявлень про світ, роль в ньому людини, а також похідних від них переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій пізнавальної та практичної діяльності людей. Так, наприклад, досліджуючи проблематику прав людини у сучасному світі та античні часи слід враховувати те, що на сьогодні публічна влада більшості держав формально закріпила у основних законах як найвищу цінність людину, вільність і рівність людей у своїй гідності та правах ... А висвітлюючи питання прав людини в античну добу необхідно враховувати, що рабство визнавалось цілком нормальним явищем. Так, Ксенофонт розглядав рабство природнім і правомірним, Платон, описуючи ідеальну державу, поділяв людей на три стани: філософи, воїни і ремісники. Раби ж не входили до вказаної класифікації через розуміння їх як знарядь праці» [152, с.44].

Важливість врахування світоглядного аспекту зумовлена і специфікою досліджуваного нами явища, зокрема юридико-лінгвістичною сферою. Необхідно зауважити, що «питаннями мови і права займається розділ науки, названий в німецькій науковій літературі «Rechtslinguistik» («юридична лінгвістика»). Уперше, як ми зазначили вище, цей термін вжив Адальберт Подлех у 1976 році. «Юридичною лінгвістикою» він назвав «сукупність всіх методів і результатів досліджень, які стосуються питань зв'язку мови і правових норм, і відповідають вимогам сучасної лінгвістики». Сучасне розуміння юридичної лінгвістики значно розширилося, оскільки змінився сам предмет сучасної лінгвістики, яка пройшла за ці роки тривалий шлях розвитку. У зв'язку з цим змінилося співвідношення правознавства та мовознавства у вивченні мовних питань у правовій сфері і значно зросла роль лінгвістичних досліджень у цій сфері. Гейдельберзька науково-дослідна група з питань юридичної лінгвістики визначає цю сферу досліджень як «науково-теоретичну і

повсякденно-практичну сферу дотику методичного сприйняття мови в юриспруденції (...) і лінгвістичного аналізу мови в значенні «практичної семантики» [273].

На думку Ю.А. Грищенкої, «Юридична лінгвістика — це досить нова галузь мовознавства. Вона лежить на стику мови і права і тим самим носить міждисциплінарний характер. Хоча не можна не відзначити, що питаннями взаємозв'язку мови і права займаються вже давно і юристи, і лінгвісти. Юридична лінгвістика покликана вирішувати найрізноманітніші проблеми лінгвоправового простору, як, наприклад, лінгвістична експертиза юридичних документів, створення рекомендацій з розробки текстів законів та інших нормативно-правових актів, теоретичні та практичні дослідження в галузі юридичного перекладу, криміналістичні дослідження у визначенні мовної стратегії і багато інших» [68, с.3].

Як акцентує увагу Л.Л. Синюта, «науковий світ досліджує плюралізм культур, цивілізацій, з одного боку, визнаючи природність неуніверсальності та неможливість їх поєднання, а з іншого — постійно наголошуючи на необхідності інтеграції, глобалізації тощо, хоча, останні зумовлюють потребу адаптації і, згодом — уніфікації. Але це суперечить гаслам демократизації, яку так жорстко намагається «захистити» Захід. Зважаючи на ці тенденції необхідно пам'ятати слова Ю.О. Наріжного: «Це має заставити західних ревнителів права переглянути необхідність «хрестових походів» за установлення правових норм, що реалізуються в таких, наприклад, респектабельних рухах, як рух за права людини в світі» [331, с.129-130].

І з цим важко не погодитись, особливо зважаючи на специфіку перекладу юридичної термінології. Так, наприклад, відомий правник В. Бігун вказує, що «на практиці зустрічаються два види взаємопов'язаних складностей стосовно перекладу невідомої (мови, на яку перекладається) правничої термінології. Перша складність суто формальна: відсутність відповідної термінології. Друга складність, яка розкриває першу — змістовна: відсутність відповідних інститутів, концепцій». При цьому наводяться, як приклад, такі терміни, що

використовуються в американському та міжнародному приватному праві, які можуть використовуватися в контрактах: *abandonment, acceptance, affidavit, clean hands (unclean hands), default, clearing, equity, endorsement, lien, mainmort, consignation, freight, Rules against perpetuities* тощо. На практиці виникали питання про переклад цих та інших подібних термінів, адже вони можуть бути невідомі українському праву [26].

У зв'язку з цим варто згадати слова професора російської мови та літератури в американських вищих навчальних закладах, синхронного перекладача з російської і французької мов на англійську в Організації Об'єднаннях Націй про те, що «хоча більшість продовжувачів ... історичного спору наполягає сьогодні на відносній самостійності в розвитку мови та її вирішальній ролі у створенні світогляду, менталітету і всіх алгоритмів розумового сприйняття, мало хто з серйозних сучасних філософів і лінгвістів заперечує, що мова не тільки відчуває на собі вплив культури, але і абсолютно незрозуміла без неї. ... Один з прихильників концепції Сепіра-Уорфа, відомий російський перекладач В.Н. Комісаров, також вважає, що пізнання не має об'єктивного загальнолюдського характеру: подібні явища складаються в різні картини через відмінності в мисленні. ... І ще про декілька специфічних російських проблем в англійській мові, тісно переплетених з культурологією. У результаті насадження марксистської ідеології та ізоляції Радянського Союзу від західного світу багато філософських та політичних понять і термінів його колишніх громадян різко відрізняються від того, що є в інтелектуальному багажі освічених людей США. Для американського вченого «теорія пізнання» – *epistemology*, а не *theory of cognition*, а «політика» передбачає і політичну діяльність (*politics*) і політичний курс (*policy*)» [40, с.15-16].

Зважаючи на все зазначене вище, не можна не погодитися із висновком Л.Л. Синюти про те, що «мова – це не лише засіб передавання інформації, але й спосіб мислення, засіб формування свідомості, менталітету. Відтак, недостатня сформованість правничої термінології в Україні має негативні наслідки для розбудови держави як правової, для громадян якої властива правова культура та

є можливість юридичними засобами забезпечити реалізацію своїх прав та законних інтересів» [332, с.61].

Зважаючи на наведені вище положення, слід згадати також, що соціологи права вже доволі давно висловлювали ідею про необхідність виокремлення правових цивілізацій. Доволі чітко ця думка відображена у праці П. Сорокіна «Соціокультурна динаміка» [338]. Автор виокремлює такі цивілізації, як ідеаціональну, почуттєву й ідеалістичну. Перша з них характеризується тим, що найвищою цінністю є абсолютна домінанта надчуттєвого світу – Бог. Відповідно ідеаціональне право розглядається як воля бога, заповіді божі, а тому є абсолютними приписами, виконання яких не підлягає обговоренню. Злочинами, за які необхідно призначати найтяжчі покарання, є святотатство, богохульство, порушення священних заборон тощо. Судді в ідеаціональній системі є одночасно і священнослужителями, а багато юридичних процедур оформляються як священні ритуали.

Другий тип морально-правової цивілізації – почуттєвий. Найвищими цінностями тут є радість і почуттєві задоволення. Сенс людського життя полягає в тому, щоб прагнути до задовольень, насолод і щастя. Особисті та майнові відносини в системі почуттєвого права регулюються міркуваннями доцільності, корисності і взаємної вигоди. Почуттєве право виступає як засіб підпорядкування й експлуатації одних соціальних груп іншими. Сутність права – оберігати еліту, яка має найбільший доступ до різноманітних життєвих задовольень, охороняти її власність і добробут, а також підтримувати стабільний правопорядок у суспільстві [207].

Третя правова цивілізація – ідеалістична. Вона посідає проміжне місце між ідеаціональною і почуттєвою, виконує перехідну роль, являючи собою своєрідний синтез норм і цінностей обох систем. Вона здатна бачити вищу цінність у Богові й одночасно позитивно ставитися до тих почуттєвих цінностей, що не суперечать і не перешкоджають шанобливому ставленню до Абсолюту [331, с.128-129].

Таким чином, перед визначенням методології загальнотеоретичного та

компаративного осмислення юридико-лінгвістичних досліджень за основу слід взяти тезу А.М. Кучука про те, що «в різних державах (суспільствах) (їх групах) різні цінності, різне розуміння права, відтак, право – це елемент культури суспільства, одне з його надбань, яке є досить статичним. Адже менталітет суспільства не зміниш виданням закону, проголошенням відповідного принципу, наприклад, верховенства права, правової держави. Юридична термінологія є відображенням світоглядних ідей відповідної правової культури, відтак її використання в національному законодавстві, без врахування особливостей правової культури народу, не призведе до реалізації відповідних законодавчих конструкцій, адже право – це не сукупність актів держави, а соціокультурне явище» [157, с.38].

Наступним важливим завданням, яке необхідно розв'язати, висвітлюючи питання методології державно-правових явищ, є врахування плюралізму існуючих концепцій розуміння права. «Для того, щоб забезпечити протидію кризовим явищам в юриспруденції потрібна нова методологія, що допомогла б сформулювати нову юридичну доктрину, яка б адекватно відображала природу юриспруденції», – указує О.М. Костенко [143]. При цьому автор акцентує увагу на тому, що сучасна методологія має формулюватися, виходячи з того, що «завжди в історії людства при виникненні кризи юриспруденції виведення її на шлях прогресу здійснювалося з допомогою ідеї природного права. Так зване «римське право», будучи заснованим на ідеології природного права, що розроблялася ще давніми греками, а потім використовувалась римськими юристами-«натуралістами», вкоренилося навічно в юридичній культурі людства як основа прогресу юриспруденції. ...На нашу думку, сьогодні для розв'язання основного питання правознавства «Що є право: витвір Природи чи витвір волі і свідомості Людей, чи того й іншого?» слід застосовувати методологічний принцип, який можна назвати принципом соціального натуралізму» [143].

Таким чином, з'ясувавши пропедевтичні аспекти методологічних засад загальнотеоретичного та компаративного осмислення юридико-лінгвістичних

досліджень, перейдемо безпосередньо до системи принципів, підходів та методів, які необхідно застосувати для висвітлення предметароботи.

Як вказують Н.М. Оніщенко та О.В. Зайчук, «принцип (лат. *prīncipiūt*, фр. *prīncipe* – основа, начало) – основне вихідне положення теорії, вчення, науки, світогляду; центральне поняття, визначальна ідея, що поширюється на всі явища знань у галузі, де цей принцип абстрагований. Виражаючи найсуттєвіші її положення, принцип відрізняється значущістю, імперативністю та універсальністю. Для нього характерна властивість абстрактного відображення закономірностей соціального буття, що зумовлює його важливу роль у структурі широкого кола явищ» [105].

Водночас слід зауважити, що в юридичній літературі не склалось єдиного підходу до розуміння системи принципів пізнання державно-правових явищ. Такий стан характерний і для інших наук, так, наприклад, американський соціолог Р. Мертон виокремлює «чотири основні принципи наукового етосу – універсалізм, комунізм, безкорисливість і організований скептицизм. ... 1. Універсалізм. Це принцип, практично близький прямій вимозі узагальненої інваріантності наукового знання. Якщо наукове знання представити як деякий стан У, відтворюваний в рамках умов С, то універсалізм знання повинен, з одного боку, виражатися в появі У, як тільки відтворено умови С, незалежно від інших факторів С*. ... 2. Комунізм. Цей принцип, згідно з концепцією Мертона, забороняє «приватну власність» на знання. Будь-яке наукове знання, спочатку перевірене, повинно негайно передаватися окремим ученим в загальне користування всього наукового співтовариства. Єдине, що якимось індивідуалізує знання, – право першовідкривача присвоїти йому своє ім'я, не більше того. ... 3. Безкорисливість. Це принцип, який забороняє вченому використовувати в боротьбі за істину які-небудь ненаукові засоби. З опонентом або суперником можна боротися тільки науково допустимими методами, тобто тільки демонструючи меншу об'єктивність його і більшу об'єктивність своєї позиції. ... 4. Організований скептицизм. Являє собою принцип, що вимагає критичної установки свідомості вченого до всякої нової інформації (момент скептицизму)

і обов'язки прийняття її в разі проходження різних процедур перевірки (момент організації-обмеження скептицизму) [220, с.133-134].

Однак із цим важко погодитись, оскільки перший з вказаних принципів стосується передусім не гуманітарних наук, а природничих, другий – більше відноситься до сфери етики вченого, ніж до наукового етосу, а третій і четвертий принципи є нічим іншим, як принципом об'єктивності.

Нам більше імпонує теза про віднесення до принципів наукового пізнання державно-правових явищ наступних:

- об'єктивності, що з необхідністю вимагає розгляду державно-правових явищ у всій багатогранності, складності та суперечливості, виходячи з сукупності позитивних і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки;

- всебічності й повноти, що передбачає дослідження різних аспектів державно-правових явищ, їх взаємозв'язків і взаємодії як між собою, так і з іншими, близькими до них соціальними явищами. Наука не повинна акцентувати увагу лише на окремих властивостях явища, ігноруючи інші, вважаючи їх несуттєвими [346, с. 21].

Слід зосередити увагу на тому, що вказані принципи дуже важливі при осмисленні юридико-лінгвістичних досліджень, особливо проведених в межах інших правових культур.

Наступним важливим етапом визначення методологічних засад загальнотеоретичного та компаративного осмислення юридико-лінгвістичних досліджень є встановлення підходів наукового пізнання.

Підґрунтям проведення нашого дослідження є діалектичний підхід. К.В. Іванов зазначає, що діалектика претендує на знання законів устрою світу. Водночас на сьогодні найбільшою проблемою діалектики є те, що за всю її історію ніхто з класиків діалектики не зміг просто і ясно викласти її основи, показавши, в чому вона подібна формальній логіці, а чим конкретно відрізняється. Неможливо довіряти логіці, яка сама не може чітко сформулювати свої поняття [112]. При цьому автор зазначає, що «історія

людської цивілізації показує, що всі науки зароджувалися і століттями існували у вигляді мовних форм. Тільки з часом вони доростали до формалізації записів своїх понять, що призводило до їх стрімкого розвитку і масового поширення. ... Діалектична методологія, будь вона формалізована, спільно з вихованням культури мислення, могла б стати важливим додатковим інструментом пізнання» [112].

Дещо по-іншому вказану ідею висловив С.Ю. Колчигин: «З формальної парадоксальності діалектики витікає її багатовимірність. Причому багатовимірність універсального масштабу і характеру. Мова йде про те, що діалектика, якщо розгорнути весь її потенціал, стає чимось набагато більшим, ніж «тільки» діалектика. (Така, наприклад, так звана тріалектика, яка працює з відношенням «між» як з третьої – енергоінформаційної – складової – в діалектичній взаємодії протилежностей). Епоха постмодерну запропонувала ідею багатовимірних підходів до нескінченного різноманіття реальності і, відповідно, представила колишній спосіб діалектики у вигляді своєрідної «мультилектики», багатовимірної логіки пізнання світу» [136].

Не вдаючись у дискусії щодо наявності тріалектики та мультилектики, а також особливостей змісту діалектики, зауважимо: щодо нашої роботи використання діалектичного підходу передбачає врахування того, що: досліджуване явище пов'язане з іншими соціальними явищами і відповідно зазнає постійного впливу та впливає на них водночас, а тому зазнає постійних змін [200, с. 53]. Крім цього, слід наголосити на такому законі діалектики, як єдність і боротьба протилежностей. Так, вище нами вказувалось на необхідність урахування цивілізаційних особливостей та плюралізм розуміння права і, відповідно, правових явищ. Однак при цьому не можемо не згадати слова С.Є. Ячина: «важко знайти компаративне дослідження у тематичній сфері «Захід - Схід», автор якого б не нарікав на труднощі або ж на неможливість зрозуміти іншу культуру. Визнаючи наявність таких труднощів, все ж зауважимо, що вони перебільшені. Перебільшені в тому простому сенсі, що будь-яка людина в принципі може зрозуміти іншу» [77, с.12-13].

Діалектичний підхід допоміг пізнати право і мову як єдиний предмет дослідження, без виокремлення домінування лінгвістики у праві або права у лінгвістиці. Саме розуміння взаємозв'язку права і мови, дослідження їх як соціокультурних явищ дало змогу сформуванню юридико-лінгвістичну теорію правознавства, висвітлити генезу основних ідей і положень, що становлять її основу.

При загальнотеоретичному та компаративному осмисленні юридико-лінгвістичних досліджень науковець змушений використати герменевтичний і феноменологічний підходи. У цьому зв'язку доцільно згадати такі слова В.С. Хазиева: «Вивчення зарубіжної літератури стикається з двома основними труднощами – з точністю перекладу тексту і з адекватністю його розуміння. Знайомство з рідною літературою автоматично знімає першу трудність, але залишає місце для другої, тим більше, що можна довго сперечатися про те, чи можливе взагалі однозначне трактування змісту (сми́слів, ідеї) художнього твору. Ймовірно, правильним буде прагнення дізнатися і розглянути всі можливі версії перекладу, з яких читач може вибрати той, який йому ближче за духом» [385, с.42]. І хоча наведене положення стосується перекладу літературних текстів, відповідні труднощі властиві й юридичному перекладу. Для прикладу згадаємо *acquis communautaire*. А.А. Виноградов зазначає, що наприкінці ХХ століття в європейському правовому лексиконі з'явилася абсолютно нова категорія – *acquis communautaire*. Саме таку назву мала стаття 7 Проекту Договору про Європейський Союз, прийнятого Європейським Парламентом 14 лютого 1984 року. У французькому варіанті це буквально означало «те, що досягнуто в рамках Співтовариства». Автор зазначає, що згодом спроби перекласти цю правову категорію на інші мови породжували різні формулювання, часто вже не ідентичні за змістом. Наприклад, «спадщина спільноти» англійською, «нормативна спадщина» шведською, «чинне право Співтовариства» датською або «правові досягнення ЄС» російською мовами. Із наведених прикладів добре помітна етимологічна різниця варіантів перекладу. При цьому в науковому співтоваристві простежується чітка тенденція до

використання оригінального варіанта *acquis communautaire*, залишаючи його без перекладу, проте описуючи і характеризуючи його в численних подробицях і деталях» [38].

Отже, зважаючи на те, що герменевтичний і феноменологічний підходи є складовою філософських основ юридико-лінгвістичних знань, а також ураховуючи, що у межах наступних підрозділів останній із названих підходів буде висвітлено більш детально, у цьому підрозділі роботи зосередимо увагу на герменевтиці.

Розглядаючи генезу герменевтики, слід згадати, що назва герменевтики асоціюється з грецькою міфологією. Грецький бог Гермес відігравав роль посередника між богами та людьми. Середньовічна герменевтика тексту Біблії була пов'язана з логікою і риторикою, що позначилося на розвитку науки про тлумачення в наступні епохи, коли виникла проблема перекладу і розуміння стародавніх текстів на івриті, грецькою та латиною [159, с.3]. «Філософський аналіз тексту та світу як тексту призводить до глибшого розуміння сучасності. Зменшення невизначеності може мати місце тільки при збільшенні нашого розуміння когнітивних аспектів процесу пізнання. Духовні та інтелектуальні здобутки різних культур не збігаються ні за часом, ні концептуально, ні в ціннісно-смысловому плані, а одні й ті ж, здавалося б, теорії, гіпотези, ідеї, категорії в різному соціальному, національному та часовому контексті володіють якісною своєрідністю» [159, с.3].

Як вказує О. Діомідова «Предмет дослідження американських, англійських юристів та лінгвістів – це герменевтичні аспекти права й мови, зокрема стиль юридичних документів, їх прочитання та тлумачення неспеціалістами у сфері права. Особлива увага приділяється ролі перекладача в юридичних справах, оскільки саме останній є передавальною ланкою не тільки для двох мов, але й культур чи соціальних сфер» [85, с.20].

Герменевтичний підхід дає змогу вийти за межі усталеного бачення взаємозв'язку права та мови лише у контексті юридичної техніки. Саме герменевтика є тим засобом, що допомагає «віднаходити» право через

юридичне тлумачення, у тому числі й за допомогою лінгвістичних засобів. Текст (у постмодерному розумінні) є тією формою, поза якою важко уявити існування права, відтак, герменевтичний підхід має вагоме значення для епістемології явища, що розглядається.

Предмет дослідження вимагає використання і системного підходу. На сьогодні вказаний підхід є одним із головних засобів наукового пізнання, «мета і завдання якого полягає у дослідженнях певних об'єктів як складних систем. Системний підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і вибору ефективних шляхів їх вирішення. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи» [161].

Компаративне осмислення юридико-лінгвістичних досліджень не може не базуватись на системному підході, адже предмет пізнання є елементом відповідної культури, не може бути «вирваний» із контексту та потребує врахування системних зв'язків для висвітлення його сутності, місця й ролі в певному контексті. Крім цього, компаративістика вже сама по собі передбачає системний підхід. Досліджуючи зародження порівняльно-історичного методу у європейському мовознавстві, К.О. Кантур вказує: «Компаративістика ХХ ст. прийшла до методологічно важливого твердження про те, що будь-яка реконструкція за своєю спрямованістю завжди є системною. Цінність фундаментального поняття фонетичного закону полягає, зокрема, у тому, що реконструйований фонетичний закон дозволяє об'єднати розрізнені звуки в певні групи. Отже, навіть окремий фонетичний закон, узятий ізольовано, передбачає системний підхід до мовних явищ, базується на системному розумінні фактів мови: адже численні розрізнені фонетичні явища підведено тут під обмежену кількість фонетичних законів, тобто систематизовано (те ж

саме необхідно сказати про реконструкцію архетипу)» [119].

Важливе знання для досягнення мети нашого дослідження відіграють такі логічні методи, як аналіз і синтез, індукція та дедукція. Зауважимо, «Аналіз – спосіб мисленого або реального розділення об’єкту пізнання на його складові елементи з метою виявлення його структурних елементів і відношень між ними» [334, с.5] – зазначається у філософському словнику. Протилежним вказаному способу є синтез: «Синтез (гр. – з’єднання, складання) - 1. Єднання, поєднання, сполучення. 2. Єдність, цілісність певних сполучених, пов’язаних між собою явищ, предметів дійсності. 3. Узагальнення, висновок із чого-небудь. 4. хім. Одержання чи утворення складних хімічних речовин або елементів» [330].

«Дедукція – логічний метод, за яким на основі загального істинного твердження виводиться нове істинне твердження, що стосується окремих предметів та їх сукупностей» [334, с.7] і «індукція – один із методів наукового дослідження. Індуктивний висновок – це рух знання від одиничних стверджень до загальних положень. Індукція пов’язана з дедукцією, вони доповнюють одна одну» [334, с.10].

Використання вказаних методів дає змогу виокремлювати ознаки, встановлювати особливості, формулювати дефініції, робити висновки щодо предмета дослідження.

Важлива роль у вивченні державно-правових явищ і зокрема осмисленні юридико-лінгвістичних досліджень відводиться використанню таких юридичних методів, як:

- техніко-догматичний (або формально-догматичний) – передбачає дослідження державно-правових явищ у «чистому вигляді», що існують незалежно від інших видів суспільної та державної діяльності, поза сферою економіки, політики тощо;

- компаративний – передбачає зіставлення державно-правових явищ з метою виокремлення їх спільних і відмінних рис. «Компаративний метод не зводиться лише до порівняльного методу, а охоплює всі методи дослідження

«не одного» об'єкта на різних рівнях їх узагальненості: загальних методів мислення, філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових тощо. До особливостей компаративного методу належить не тільки орієнтація на дослідження «не одного» об'єкта, його властивості чи стану, а й спрямованість на встановлення різного в дослідженнях множинності та відмінностей явищ правової реальності, формування загального для них у їх реальній взаємодії, а не тільки за заздалегідь встановленими критеріями, виявлення як наявності загального і різного, так і їх відсутності, тобто універсального та унікального» (О. Тихомиров) [346, с.23].

Так, наприклад, С.В. Дорда вказує: «Лінгвоюристика при розгляді мовно-правових феноменів за відправну точку бере право, сукупність сформованих юридичних законів і традицій, юридичну мову як умовну систему по відношенню до природної мови і спрямовану на автономізацію по відношенню до неї. Головна мета лінгвоюристики – розгляд мови, соціальної мовної взаємодії людей крізь призму закону, опираючись на закони та сформовану правову практику; мета юрислінгвістики – розгляд тих змін природної мови (її норм та закономірностей), які виникають при її наближенні до юридичної сфери і тих її перетворень, які виникають при її «проходженні через юридичну призму» [91].

Саме компаративний метод дозволяє висвітлити розвиток юридичної лінгвістики, визначити особливості пізнання відповідного явища в межах відповідної правової культури.

Таким чином, методологічні засади загальнотеоретичного та компаративного осмислення юридико-лінгвістичних досліджень включають в себе систему принципів, підходів та методів, які допомагають отримати максимально повні, об'єктивні й достовірні знання про предмет пізнання.

1.3. Сучасний стан наукової розробки юридико-лінгвістичної проблематики вітчизняною юридичною наукою.

На початку цього розділу ми зосередили увагу на становленні й розвитку ідей, які стали складовою юридико-лінгвістичної теорії та/або вплинули на виокремлення цього напрямку наукових досліджень. У цьому ж підрозділі акцент буде зроблено на стані наукових досліджень юридико-лінгвістичної проблематики вітчизняною юридичною наукою на сучасному етапі її розвитку.

Існуючі наукові розробки, об'єктом яких є юридико-лінгвістична проблематика, з метою максимально повного визначення ступеня висвітлення предмета нашого дослідження, доцільно класифікувати у наступні групи.

1. Першу групу складають джерела, у яких висвітлюється проблематика лінгвістичних аспектів (у широкому розумінні) функціонування та розвитку права. Авторами акцентується увага на символній природі права, що дозволяє виявити взаємозв'язки права та мови та зосередити на них увагу. Символьна природа права є тією іманентною його ознакою, дослідження якої має важливе значення для забезпечення правопорядку у державі, оскільки дозволяє пізнати сутнісну сторону права та його регулятивні властивості, а також переносить акцент не на інтелектуальну сторону пізнання права (*ratio*), а на почуттєву (*emotio*), глибше відчувати психологічну складову права та інших правових явищ, що робить можливим краще розуміння судової практики, зокрема, Європейського суду з прав людини.

Це найбільш багато чисельна група джерел, тому її доцільно розділити на декілька підгруп.

Першу підгрупу першої групи складають джерела, предметом пізнання яких є взаємозв'язок права і мови через висвітлення семіотичних аспектів права. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили такі українські дослідники, як Н. Артикуца, О. Балинська, Д. Бочаров, С. Головатий, О. Діомідова, С. Дорда, Т. Дудаш, С. Зархіна, Н. Коваль, І. Косцова, Д. Кучеренко, А. Кучук, І. Онищук, О. Павлишин, Н. Сатохіна та інші.

Серед авторів, які входять до цієї групи, слід виокремити О. Балинську та О. Павлишину, які комплексно і системно підійшли до висвітлення питання семіотики у праві, семіотичного характеру права та інших правових явищ.

Науковці, роботи яких становлять наступну підгрупу, намагаються висвітлити право не як сукупність прескриптивних текстів, а як соціокультурне явище, що пов'язане передусім із конкретним соціокультурним середовищем, є духовним надбанням суспільства та елементом його культури. Тому й методологія пізнання права та інших правових явищ має виходити саме з цих постулатів. Лише тоді епістемологічні здобутки життя права можуть мати вплив на подальший розвиток суспільства, а відтак і на соціальну захищеність людини, реалізацію її прав і свобод, законних інтересів.

Серед авторів цієї групи можна згадати таких, як Д. Андреев, М. Антонович, Д. Бочаров, В. Вовк, С. Головатий, М. Козюбра, О. Копиленко, В. Костицький, М. Костицький, І. Косцова, С. Кравченко, А. Кучук, О. Мережко, Г. Олефіренко, П. Рабінович, М. Савчин, С. Хилюк, С. Шевчук та інші.

У цьому аспекті варто зазначити монографічне дослідження А. Кучука «Основи теорії правового поліцентризму», у якому переосмислюється пануюча ще і на сьогодні у вітчизняній юриспруденції нормативістська парадигма розуміння права та визначається методологія пізнання права й інших правових явищ з акцентом на тому, що право не можна досягнути, виходячи суто з наукових позицій, зважаючи на іманентну йому соціокультурність. Значна увага зосереджена автором на висвітленні правового поліцентризму в умовах правової інтеграції і глобалізації. Неуніверсальність права є фактором існування різних правових культур (цивілізацій), тому основним принципом міжнаціональної комунікації має бути толерантність, а не сентенція західного світу [154]. Одним із факторів існування правового поліцентризму, на думку А. Кучука, є мовний. Особливої уваги у цьому контексті, а також враховуючи предмет нашого дослідження, заслуговує обґрунтування автором доцільності запровадження у науковий обіг терміна «правова культура» з якісно новим змістом порівняно з тим, який використовується на сьогодні [154]. Саме такий підхід до розуміння права дає змогу системно простежити взаємозв'язок права і мови, не обмежуючись питаннями юридичної техніки. У свою чергу, слід

погодиться з російським правником П. Зверевим стосовно того, що мова є формою вираження права, засобом його об'єктивації, відтак, саме в мові закладено підвалини права. Зважаючи на це, дослідження мови права неминуче пов'язане з питанням про сутність права. Словам належить ключова роль у ритуальних практиках, слова закріплюють ритуальний характер права, утворюють ритуальні феномени (фрази, тексти, дискурс)[109].

Третя підгрупа дослідників зосередила свою увагу на тому аспекті взаємозв'язку мови і права, який розроблявся ще радянською юридичною наукою. Маємо на увазі юридичну техніку та мовний спосіб тлумачення нормативно-правових актів. Хоча доволі часто такі дослідження у сучасних умовах проводяться з урахуванням досягнень правничої науки, зокрема, щодо пріоритетності людських прав, бінарного підходу до формулювання правового припису (поєднання простоти викладу з необхідністю використання спеціальної термінології), обмеження надмірної бюрократизації, уникнення формалізму, закріплення можливості судового та адміністративного розсуду тощо. Наприклад, І. Шутак правильно наголошує, що сучасний етап розвитку правознавства характеризується – у контексті питання, що розглядається – розмежуванням юридичної техніки від законодавчої техніки, які ототожнювались за радянської науки, починаючи з шістдесятих років XX століття, що було зумовлено «офіційною правовою доктриною зі зведенням наукових завдань до формально-юридичного аналізу нормативно-правового матеріалу» [406, с.4].

Окремо слід згадати праці І. Онищука, предметом яких є удосконалення вітчизняної юридичної техніки. Так, автор цілком закономірно дійшов думки, що усунення недоліків у законодавстві сприятиме створенню правових умов для сталого соціального розвитку, гарантій безпеки людини та забезпечення прийняття ефективних та інноваційних законів [243, с.11]. Важливим є твердження І. Онищука про слабкий взаємозв'язок між правозастосуванням і правотворчістю, що розглядається як перешкоджаючий фактор процесу застосування права судом (що, зокрема, указує на необхідність удосконалення

такого різновиду юридичної техніки як техніка правозастосування) [244, с. 162].

Значний внесок у розвиток цього напрямку досліджень зробили такі українські вчені, як Д. Андреєв, М. Антонович, С. Гусарєв, Т. Демченко, Л. Запорожцева, І. Косцова, С. Кравченко, А. Красницька, О. Кубрякова, О. Легка, І. Онищук, Г. Онуфрієнко, О. Підпригора, Г. Почепцов, П. Рабінович, Ю. Романенко, А. Саркісов, І. Сердюк, А. Токарська, З. Тростюк, Н. Хабібুলіна, Є. Харитонов, А. Чантурія, Ю. Чистякова, Л. Чулінда, І. Шутак та інші.

Четверту підгрупу складають джерела, у яких основна увага зосереджена на окремих аспектах, що становлять предмет юридичної лінгвістики.

Означена проблематика була предметом дослідження таких науковців, як Д. Андреєв, М. Антонович, Н. Артикуца, Д. Бочаров, Т. Демченко, А. Денисова, О. Діомідова, С. Дорда, Т. Дудаш, С. Зархіна, Д. Кучеренко, О. Мережко, О. Павлишин, Ю. Прадід, В. Радецька, Н. Сатохіна, І. Шутак, О. Юрчук та інші.

Серед авторів цієї підгрупи слід окремо згадати Д. Бочарова, який розробляє проблематику розуміння правничого тексту із застосуванням положень герменевтики, семіотики, лінгвістики тощо. Так, Дмитро Олександрович зазначає, що юридичний текст передовсім є текстом і поділяє всі родові ознаки й характеристики останнього як соціокультурного явища. Наявність у тексту автора зовсім не обов'язково передбачає фізичне існування останнього; «автор» – це насамперед функціональний принцип (або функція) обмеження інтерпретації. Сучасною наукою констатовано суттєве зменшення ролі автора в процесі опанування смислу текстів, натомість роль реципієнта визнана більш вагомою. Текст лише задає загальний напрям інтерпретації, формує власну інтерпретаційну спільноту та завдяки своїй укоріненості в культурному контексті зумовлює розширення інтерпретаційного поля. «Правильність» смислу юридичних знаків і текстів визначається не з огляду на їх співвідношення з об'єктивною дійсністю, а з огляду на співвідношення з іншими текстами, знаковими системами [29, с.57,58,63].

Розглядаючи цю підгрупу авторів, не можна не відзначити роботи Т. Дудаш, яка, як і Д. Бочаров, досліджує питання розуміння правового тексту з урахуванням сучасних досягнень філософії та правової науки, аналізуючи практику Верховного суду Сполучених Штатів Америки, Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду України. Так, пізнавальною (у тому числі і для нашого дослідження) є класифікація онтичної сутності розуміння як мисленнєвого феномена у герменевтиці. Т. Дудаш виокремлює такі підходи:

1. Розуміння – це «вживання у світ автора». Цього підходу дотримувались (і розробляли) такі відомі мислителі, як Е. Гірш, В. Дільтей, Ф. Шлейєрмахер. Така концепція передбачає головну роль автора та другорядну інтерпретатора, останній має з'ясувати волю першого, поставивши себе на його місце.

2. Розуміння – це «проникнення у текст сам по собі». Цього підходу дотримувались (і розробляли) такі відомі мислителі, як Р. Барт, К. Гірц, П. Рікер. Розуміння тексту відбувається через мову. Оскільки і автор, і суб'єкт тлумачення володіють однією мовою, то це уже передбачає можливість пізнати текст. Тому текст відображається у свідомості інтерпретатора через взаємозв'язок з автором за посередництва мови.

3. Інтерпретатор розуміє автора краще, ніж автор розуміє себе сам. Цього підходу дотримувались (і розробляли) такі відомі мислителі, як Г. Гадамер, Т. Маунц, М. Хайдеггер. За цієї концепції основною є роль не автора, а інтерпретатора, а відтак і критерієм адекватного розуміння тексту є те, як його розуміє саме інтерпретатор. Після створення тексту відбувається певна відстороненість самого тексту від його автора, текст «живе» незалежно від останнього [96, с.72-73].

Контамінація наведених підходів дає змогу зробити загальний висновок про те, що текст нормативно-правового акта, маючи текстову форму відображення, є сукупністю певних символів, розуміння яких не може бути однозначним, а тому під час тлумачення набуває різних конотацій, залежно від різних факторів, у тому числі і суб'єктивних (відтак, це процес суб'єктивно-

об'єктивний). *Par excellence* основна роль у процесі розуміння змісту тексту нормативно-правового акта належить не стільки автору, скільки інтерпретатору, що посилює актуальність впливу лінгвістичних і семіотичних явищ на процес світосприйняття. «Смисл тексту в цілому або певних його елементів є результатом процесу розуміння через посередництво інтерпретації, який здійснюється через механізми смислотворення та смисловідшукування» [96, с.73]. Означене, у свою чергу, актуалізує проблематику герменевтичного кола під час інтерпретації тексту нормативно-правових актів та, відповідно, соціокультурний характер права і правових явищ. Слід наголосити, що до такого ж висновку дійшла й інша українська дослідниця семіотично-словесної природи права Н. Сатохіна, на думку якої буттєвий статус права не може бути статичним, а, відтак, схопленим у своїй визначеності. Реалізація права постає як «постійно відтворюваний пошук правильного рішення в конкретній ситуації, творчий акт залучення у здійснення традиції, причетності до загального сенсу». При цьому науковець акцентує увагу на принциповій неможливості «завершеного погляду на певну завершену послідовність подій, що могло б гарантувати «останнє слово» інтерпретатору. Відповідно ми змушені відмовитися від гіпостазування Права як завершеної, раз і назавжди встановленої міри свободи і рівності. ... Проблема істини тут може бути взята в дужки, і на передній план виходить сама можливість розуміти і висловлювати судження з огляду на історичність власного існування» [316, с.80].

Варто зауважити, що ці положення не можна назвати новими для правничої науки, оскільки вони були обґрунтовані Г. Хартом, концепція якого у цьому контексті буде розглянута у наступних розділах роботи, а також Б. Мелкевіком, який навіть ввів окремий термін «уже-право», зазначаючи, що ніякого «уже-права» не існує (нижче ми повернемося і до теорії цього вченого).

Означені автори акцентують увагу на самій природі мови права, правовому дискурсі та засобах його розуміння, у той час як зазвичай предметом дослідження вітчизняних науковців є окремий (прикладний) аспект юридичної лінгвістики, зокрема, роль мови у процесі правотворчості та правозастосуванні;

лінгвістична експертиза, юридичне тлумачення, переважно, мовний спосіб, судова риторика тощо. Наприклад, у цьому контексті варто виокремити дисертаційне дослідження С. Кравченко «Мова як фактор правоутворення та законотворення», у якому автор розкриває вплив мови на становлення права та закону, розглядаючи при цьому мову як першооснову формування національної правової системи, невід'ємний елемент становлення і розвитку права. С. Кравченко акцентує увагу на тому, що мова є єдиним із способів формалізації права та ідеї закону. Мова і право висвітлюються у дисертаційній роботі як органічно взаємодіючі системи, що розвиваються і формують одна одну [146, с.18].

2. У окрему групу варто виокремити дослідження, що здійснюються лінгвістами, адже особливістю їх робіт є переважно саме мовний аспект, використання лінгвістичних правил, понятійно-категоріального апарату. Чи не єдиним, що указує на зв'язок мови і права у таких дослідженнях, виступає об'єкт дослідження – текст нормативно-правових актів, термінологія, що використовується у законодавстві. При цьому переважно не ураховується той факт, що право і закон – це різні явища, інколи не сумісні (особливо коли йдеться про нормативно-правові акти недемократичної влади, які порушують права і свободи людини). Для розвитку правничої науки загалом такі дослідження є малоефективними. Водночас, їх основні результати і висновки можна використати для удосконалення юридичної техніки (хоча, знову-таки, їх недоліком є певне ігнорування соціокультурної характеристики права та останніх досягнень філософської герменевтики). На нашу думку, саме такі дослідження, а також намагання вітчизняної юриспруденції відійти від позитивістського розуміння права, побудувавши правову систему на природно-правовому підході, спричинили появу класифікації мови права на мову права та мову нормативно-правових актів. Не заперечуючи можливості існування такої класифікації, навіть відзначаючи від її наявності певний позитивний ефект, підкреслимо, що це питання потребує окремого комплексного дослідження, яке дещо виходить за межі предмета нашого дослідження, адже і мова права, і мова

нормативно-правових актів є складовими частинами юридико-лінгвістичної наукової сфери. При цьому право розглядається як текст, хоча текст у лінгвістичному розумінні як «творення мовленнєвого процесу, що характеризується завершеністю, об'єктивований у вигляді письмового документа, літературно опрацьований відповідно до типу документа, витвір, який складається із назви (заголовку) і низки особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну визначену цілеспрямованість і прагматичну установку» [49, с.18].

Однак правничий текст – це не просто текст, це частина правового дискурсу, тому самого лише тлумачення окремого слова явно недостатньо для розуміння такого тексту, контекстом якого є і система цінностей соціуму (закріплених, зокрема, у Конституції), міжнародне право та ін.

Правничому тексту властива (як і будь-якому тексту, як він розуміється у філософському аспекті) смислова множинність; вона є іманентною рисою, відтак, не може бути усунута, як би ми не намагалися чітко і зрозуміло викласти правовий припис (на обґрунтовану думку Г. Харта, навіть правові поняття, а не лише правничі тексти, вирізняються серед інших тим, що їм, наприклад, не можна дати однозначне визначення, що буде розглянуто нами нижче). При цьому ця множинність, виражаючись слова Р. Барта, зумовлена «просторовою багатолінійністю позначаючих».

До цього слід додати, що право є можливим за умови комунікації, воно з необхідністю передбачає комунікацію, тому право має розглядатися лише через відповідний соціальний контекст та необхідність інтерпретації. Відтак сама норма права не обмежується лише правничим текстом.

Чи не єдиним вітчизняним ученим, який починаючи з 2000 року досліджував саме юридичну лінгвістику, є мовознавець Ю. Прадід, ціла низка робіт якого присвячена саме цьому новому науковому напрямку на межі права та лінгвістики [276; 277; 278; 279; 280; 281; 282; 283; 502; 503].

Посилаючись на російських учених Т. Губаєву і В. Малкова, Ю. Прадід

зазначає: «Щоб стимулювати науковий пошук у цій галузі знань, треба відкрити в майбутньому (у міру нагромадження наукових знань і кадрів) у номенклатурі наукових спеціальностей нову спеціальність «Словесність у юриспруденції». Скоріше за все вона не має бути введена до переліку наукових спеціальностей із філологічних наук, бо проблематика цієї науки, що народжується, виходить за межі як літературознавства (10.00.00), так і мовознавства (10.02.00). Кращим є інший варіант вирішення цього питання: відкрити нову наукову спеціальність у номенклатурі юридичних наук (12.00.00) або доповнити наукову спеціальність «12.00.01 – Теорія права і держави, історія політичних вчень» ще однією – «Словесність в юриспруденції». Сказане ґрунтується на тому, що ця наука є міждисциплінарною методологічною наукою про право, яка інтегрує знання з галузі лінгвістики, філософії, психології і логіки» [281, с.35].

У цілому підтримуючи такий підхід автора, зауважимо, що, на нашу думку, юридична лінгвістика більшою мірою є складовою саме правничої науки. Лише у межах права вона може отримати свій розвиток, не перетворюючись на лінгвістичний аналіз тексту з лінгвістичним його розумінням. Адже головним є не співвідношення використання іменників, дієслів та інших частин мови у правничому тексті (хоча й такі дослідження мають певний сенс), а визначення сутності права, впливу мови на формування (точніше, сприйняття) права, розгляд мови як засобу розуміння правничого тексту (у його постмодерністському розумінні), різноманітні взаємозв'язки права і мови. Тому необхідно робити акцент саме на цій складовій зв'язків права та мови. Лінгвістична складова, у контексті як вона використовується при дослідженні юридичної техніки, буде дещо обмежена. Саме такий контекст нашого дослідження зумовлюється і тим, що він фактично залишається *terra incognita* вітчизняної правничої науки.

3. Роботи, у яких основний інтерес авторів зосереджується на таких сферах, як психологія, соціологія або антропологія, а мова, як вона функціонує в межах правової системи, є засобом для дослідження психологічних процесів,

соціальних комунікацій або культурних рис.

Серед авторів, праці яких складають цю групу слід виокремити наступних: С. Бочарова, М. Костицький, Ю. Наріжний, Н. Обозов, В. Шепітько, І. Шинкаренко та ін.

Зважаючи на зазначене вище та предмет нашого дослідження, ми не проводимо дескрипцію робіт цієї групи.

Таким чином, вітчизняні науковці переважно в різних контекстах акцентували увагу на правознавчому або лінгвістичному осмисленні проблем зв'язку мови і права, але поза межами їх уваги залишилися проблеми організації таких досліджень, як юридичної чи лінгвістичної наукової дисципліни, або напрямку наукових досліджень. На жаль, системних досліджень юридико-лінгвістичної проблематики майже немає, що зумовлено низкою факторів, частина яких була згадана вище.

Як ми з'ясували, висвітлюючи виникнення та становлення основних ідей та наукових положень юридико-лінгвістичної теорії, у європейській культурі юридико-лінгвістичні дослідження виокремлюються як окремий науковий напрям у другій половині ХХ століття. І до сьогодні означена тематика для зарубіжних вчених є доволі актуальною. Вітчизняна правнича наука з низки обставин, образно висловлюючись, перебуває у цьому контексті у другій половині ХХ століття. На це указує, зокрема, аналіз пошукових запитів. Зауважимо, компанія Google надає серед інших і сервіс «Google Trends», який дає змогу побачити, наскільки часто заданий термін шукали користувачі у відношенні до загального обсягу запитів пошуку (ця інформація видається, зважаючи на різні регіони світу та різні мови). «На горизонтальній осі основного графіка представлено час (починаючи з деякого моменту в 2004), а на вертикальній – як часто термін шукали по відношенню до загального числа пошукових запитів в усьому світі. Під основним графіком відображається розподіл популярності за регіонами, містами і мовами» [473]. За даними цього сервісу, пошуковий запит за терміном «rechtslinguistik» здійснюється лише з території Федеративної Республіки Німеччини, при цьому хоча й відзначається

певний спад активності такого запиту, але, на нашу думку, одним із факторів цього виступає усе більша поширюваність юридичної лінгвістики, ознайомлення з нею усе більшої кількості німців. Динаміка популярності запиту (подається за останні п'ять років) виглядає наступним чином [506]:

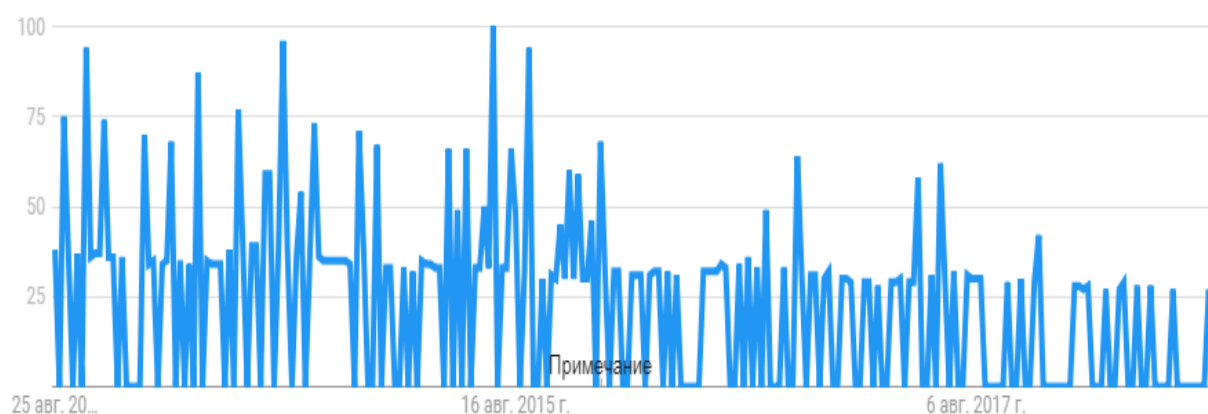

Рис. 1.1. Статистика пошуку даних за запитом «rechtslinguistik».

Слід наголосити, що інтерес до пошуку даних за запитом «law linguistics» не знижується (цей запит здійснюється з території Сполучених Штатів Америки) (однак пошукових запитів зі словами «legal linguistics», «forensic linguistics» недостатньо для відображення у статистичних даних) (подається за останні п'ять років) [492]:

Рис. 1.2. Статистика пошуку даних за запитом «law linguistics».

Водночас запитів із термінами «правова лінгвістика», «юридична лінгвістика», «юридическая лингвистика» недостатньо для відображення у статистиці.

Загалом малодослідженість вітчизняною правничою наукою юридико-лінгвістичної сфери, на нашу думку, пояснюється наступним.

По-перше, це пов'язано із соціумом у цілому. Що у античні часи, що у середньовіччі, новий і новітній час фактично основною проблематикою було саме явище (у нашому аспекті ним є право), зокрема, його характеристики, функціонування. Причому певна нерозвиненість міждисциплінарних досліджень зумовлювала обмеженість пізнання усесторонніх зв'язків цього явища, хоча певні тенденції диференціації та інтеграції наукового знання є перманентними.

До цього слід додати той факт, що лише у епоху постмодерну дещо зменшився (хоча і не повною мірою) авторитет науки. Деконструкція усіх сфер соціального життя та соціальних явищ вплинула і на визначення критеріїв істинності знання. Не лише наукове знання може бути істинним. Ним може бути і релігійне одкровення тощо. До того ж, розмивається сам зміст «об'єктивності знання», складовою частиною якого стає і сам суб'єкт. Набуває поширеності конвенційна теорія істини. Навіть, більш того, можна стверджувати про набуття нових конотацій висновку, зробленого ще давньогрецьким філософом Протагором: «Людина є мірою усіх речей, існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують» (тому закономірною є поява та подальший розвиток феноменології). Саме визнання плюралізму форм отримання знання дало змогу Ж. Ліотару стверджувати про стирання меж між філософією, політикою, літературою, релігією, наукою, що є реалізацією загальності, побудовою такої соціокультурної спільності, в межах якої усі елементи повсякденного життя та мислення знайдуть своє місце як у певному органічному цілому [50]. Якщо до кінця XIX століття основними питаннями були форми буття права і вирішувалися вони або у межах теорії

права, або у межах філософії права, то починаючи з ХХ століття такі дослідження набувають міждисциплінарного характеру, залучаються знання з культурології, лінгвістики, економіки тощо. Проблематика символічності права доповнюється питаннями взаємозв'язку позначуваного з відповідним знаком, конструювання змісту; інтенцією наукової думки стає мова права, у тому числі й у порівняльному аспекті. Мовний аспект права стає предметом дослідження у тому числі і правничої науки. У другій половині ХХ століття відбулося друге видання (доповнене) праці шведського правника Карла Олівекрона «Право як факт», у якій право розглядається як лінгвістична реальність [497]. Карл Олівекрон зазначає, наприклад, що ідея існування правових норм, які якимось містичним чином обов'язкові для всіх, є нічим іншим, як простою фантазією, створеною в умах людей забобонами і магічними минулими віруваннями. Право у певному сенсі всього лише слова, викладені на папері, але не тільки, оскільки в дійсності саме вони служать для того, щоб у певних ситуаціях викликати у людей різноманітні думки, асоціації, роздуми про приклади поведінки, які й можуть впливати на їх реальні вчинки. Право являє собою певний різновид мови, який, подібно до будь-якої іншої мови, концептуальний за своєю структурою і пристосований передавати, у певному контексті, нормативну ідею про обов'язковість тих чи інших правил (норм)[164, с.221-222].

Крім цього, розвивається компаративістика. Саме на початку ХХ століття відбувся Перший міжнародний конгрес порівняльного права. Намагання пізнати іншу культуру, у тому числі правову, так чи інакше актуалізувало лінгвістичне питання, що у кінцевому результаті посилювало розуміння соціокультурного характеру права.

По-друге, значне відставання вітчизняної правничої науки від науки західного світу у дослідженні юридико-лінгвістичної сфери зумовлюється превалюванням нормативістського підходу до розуміння права, за якого право ототожнюється із законом, що був доповнений концепцією радянської законності та комуністичною ідеологією. Відомо, що як основу розвитку

суспільства було визначено економічний фактор, тому економічні відносини сприймалася як базис, а інші були лише надбудовою. Надбудовою над економікою визнавалось і право (яке теж було зумовлено рівнем розвитку продуктивних сил), яке закріплювало волю економічно пануючого класу. Право не визнавалось як соціальна цінність, воно було лише засобом забезпечення інтересів володарюючого у суспільстві класу, закріплюючи у тому числі й приватну власність. Комуністичний устрій соціуму, за якого мала бути відсутня приватна власність, а відтак і поділ суспільства на антагоністичні класи, не передбачає існування права (яке, наголосимо, є засобом поневолення і експлуатації, а не справедливості). Хоча при цьому, як указує А. Вишинський, посиляючись на Й. Сталіна, знищення класів досягається не шляхом стихання класової боротьби, а шляхом її посилення. Відмирання держави відбудеться не через послаблення державної влади, а через її максимальне посилення. Необхідне для того, щоб добити залишки вимираючих класів і організувати охорону проти капіталістичного оточення, яке ще далеко не знищене і не швидко буде знищене [45, с.61].

До того ж, у певні періоди розвитку суспільства на шляху до комунізму можливим визнавалось порушення принципу соціалістичної законності, керуючись принципом революційної доцільності. «Російська історія, – зазначає А. Гожій, – знає відповідь на це питання (йдеться про жертвування процесуальним законом для забезпечення торжества сьогочасної ідеології – О. М.), адже наша держава проходила етап перетворень суспільства, права і держави у 1917 році, коли революційна необхідність (доцільність), як принцип кримінальної юстиції досягала в реалізації свого апогею і закладалася в нормативно-правові акти новоствореної радянської Російської Республіки» [54, с.187].

А серед основних завдань такої науки, як зазначав провідний ідеолог юридичної науки, генеральний прокурор Союзу Радянських Соціалістичних Республік Андрій Вишинський, чесно та вірно служити справі соціалізму на своїй науковій ділянці, служити справі партії, яка веде героїчну боротьбу за

торжество соціалізму з усіма і різними ворогами. І хоча цей науково-правовий фронт продовжував відставати від вимог епохи, від вимог партії та державної влади, однак такий стан був зумовлений ще не ліквідованими повною мірою наслідками шкідництва ганебної троцькістсько-бухаринської зграї, яка була агентом фашистської буржуазії. А тому «важливішим завданням, що стоїть в теперішній час перед усіма науковими працівниками в галузі науки права і держави, полягає у викорчовуванні, у повній ліквідації усіх залишків цих провокаційних вигадок, тобто у повному і до кінця очищенні авгієвих стаєнь нашої правової науки від бруду, від всієї мерзотності ворожих «теорій», від всього того непотребу, який, на жаль, збирався у нас цілі роки, від усіх ворожих «теорій», які перебували у нас, використовувалися у значній мірі (необхідно прямо і чесно це сказати) з нашої вини, через нашу недопустиму довірливість до різних авторів, які, як виявилось, є іноземними поліцейськими агентами і шпигунами» [45, с. 62, 65].

Варто згадати й те, що відомий радянський учений-юрист А. Шебанов, визначаючи як предмет юридичної науки державу і право, категорично заперечував проти розширення сфери досліджень, зокрема, у контексті політології, філософії [399, с.121] тощо.

Наведене допомагає зрозуміти задогматизованість вітчизняної правничої науки, її значне відставання від, наприклад, стану розвитку правничої науки у Європі. Розроблення питань, не схвалених парт номенклатурою, було небезпечним, і такий науковець одразу ставав «шкідником», з усіма для нього негативними наслідками. Особливо це стосувалось мовного питання, яке радянська влада, насаджуючи російську мову, намагалася не помічати, говорячи про єдиний братній народ. До того ж, розуміння права як прескриптивного тексту, у якому відображена воля пануючого класу, спричиняло виокремлення як основного завдання (у контексті взаємозв'язку права і мови) чіткості формулювань правових приписів нормативно-правових актів. Тому у другій половині XX століття, коли західна правова культура продовжує розвиватися після «лінгвістичного повороту» у подальшому

врахуванні взаємозв'язку мови і права, компаративного аспекту цього взаємозв'язку, то у межах радянської юридичної науки взаємодія мови і права проявилася у інтенції радянських науковців на юридичній техніці, зокрема, у контексті застосування лінгвістичних правил до формулювання юридичних приписів. На це вказує аналіз робіт Д. Керимова [128], А. Піголкіна [259], А. Ушакова [376]. Однак такий підхід не міг бути ефективним для розуміння права, оскільки нівелював його дуальну природу, його соціокультурні характеристики. Тому цілком слушними є зауваження А. Кузнєцова та І. Бокової стосовно того, що діапазон поглядів на проблему юридичної техніки діаметрально протилежний і простягається від повного заперечення, ігнорування та не сприйняття правової категорії «юридична техніка» до детальної і всебічної розробки цієї правової категорії, постановки її в якості однієї з вихідних, наріжних у юриспруденції. Таке становище склалося, зокрема, у зв'язку з тим, що юридична техніка – це система знань особливого роду, галузь знань, тому гносеологічна природа цих знань досить складна і потребує вивчення [149, с. 295].

Загалом, наукові дослідження взаємозв'язку права і мови загалом, зважаючи на наведені нами фактори і проведений аналіз стану розробленості вітчизняною наукою окресленого предмета, доцільно класифікувати на такі три основні групи.

Першу групу становлять роботи, у яких право виступає основним предметом дослідження, а мова слугує засобом для розуміння правового процесу та функціонування цієї системи

Другу групу становлять роботи, у яких основна увага авторів зосереджена на мові, а право (точніше, терміно-поняття, що використовуються у нормативно-правових актах) містить відповідні дані для лінгвістичного аналізу та перевірки теорій про мову.

Третю групу становлять роботи, у яких основний інтерес авторів зосереджується на таких сферах, як психологія, соціологія або антропологія, а мова, як вона функціонує в межах правової системи, є засобом для дослідження

психологічних процесів, соціальних комунікацій або культурних рис.

Означене свідчить про молодослідженість саме юридико-лінгвістичної теорії в правознавстві, що й зумовлює актуальність обраної теми, яка посилюється необхідністю урахування плюралізму розуміння права.

Висновки до розділу 1

1. Виникнення та становлення основних ідей і наукових положень юридико-лінгвістичної теорії проходить два етапи. На першому з них – до юридико-лінгвістичних досліджень – формується підґрунтя гносеології взаємозв'язку права та мови, визначається соціокультурна природа цих явищ, їх вплив одне на одного тощо. Лише у другій половині XX століття виникають юридико-лінгвістичні дослідження, у яких право та мова розглядаються як єдиний предмет пізнання без акцентування на переважанні лінгвістичних аспектів у праві або правових аспектів у лінгвістиці.

Окремі ідеї, які на сьогодні є складовою частиною юридико-лінгвістичних досліджень, сягають своїм корінням давніх часів та були висловлені, зокрема, Платоном і Аристотелем. У Давній Греції *inter alia* зародилось і досягло значного розвитку ораторське мистецтво, яке нині є частиною предмета юридичної лінгвістики. Крім того, мовні засоби були предметом пізнання лише як засіб адекватного відображення об'єктивної дійсності (у праві – як засіб об'єктивації природного права). Одним із факторів нерозвиненості саме питання взаємозв'язку мови і права став монолінгвізм.

Аттрактором розвитку ідей, які стали складовою юридичної лінгвістики, були білінгвізм та полілінгвізм часів Візантійської імперії, починаючи з процесу виокремлення з народної мови літературної, яку необхідно було спеціально вивчати. Що, у свою чергу, актуалізувало питання змісту написаного та призвело (як один із факторів) до виникнення і розвитку середньовічної екзегези та герменевтики.

Ідеї Августина Аврелія про світоглядні установки суб'єкта інтерпретації, а також імпліцитний характер тексту Писання, стали невід'ємною складовою теорії юридичного тлумачення та підґрунтям розвитку ідей взаємозв'язку мови, мислення і нормативних регуляторів. Загалом, розроблені у Середньовіччі правила інтерпретації текстів Писання лягли у основу теорії юридичного тлумачення. Середньовічна інтенція екзегези на тексті Писання стала чинником актуалізації епістемології мовних засобів формулювання соціальних норм.

Однак ідеї про взаємозв'язок мови та інших соціальних явищ (у тому числі й правових) набувають нових конотацій, починаючи з другої половини XVIII – першої половини XIX століть, що пов'язується з діяльністю Г. Мейера (висвітлення герменевтики знаків, за якої сам знак є не лише лінгвістичним явищем, а й предметом світу, що створює семіотичний простір), Ф. Шлейєрмахера (виокремлення форенізації та доместикації як на різних і незастосовуваних одночасно типах перекладу тексту, створення герменевтичної теорії та формулювання універсального принципу наукової інтерпретації тексту), Дж. Остіна (виокремлення «констатуючих» і «перформативних» висловлювань, теорії мовленнєвих актів, саме розуміння структури мови є засобом пізнання реальності, у тому числі правової), Л. Вітгенштайна (визначення неправильного використання слів як головної проблеми епістемології).

Серед вітчизняних учених питання взаємозв'язку мови та інших соціальних явищ стало предметом комплексного дослідження наприкінці XIX – початку XX століття (О. Потебня, В. Катков).

Лише наприкінці XX століття юридична лінгвістика виокремлюється як окремий напрям наукових досліджень, що пов'язується з іменем А. Подлеха.

2. Важливою складовою процесу наукового пізнання правових явищ є методологія. Неправильно визначені гносеологічні засади, обрані засоби пізнання не дають змоги отримати об'єктивні та повні знання про предмет дослідження. Відтак епістемологія явищ і процесів повинна здійснюватися із застосуванням адекватних цьому процесу/явищу методів пізнання, тому

важливою складовою такого дослідження виступає методологія. Не зважаючи на значимість методології для пізнання правових явищ, у вітчизняній правовій доктрині відсутнє єдине бачення її сутності та змісту, що зумовлює багато у чому еклектичний характер методології конкретного дослідження державно-правових явищ.

Пропедевтичні аспекти методологічних засад загальнотеоретичного та компаративного осмислення юридико-лінгвістичних досліджень передбачають з'ясування питання світогляду (адже навіть застосування однакових методів, принципів і підходів науковцями з різним світоглядом дасть їм змогу отримати протилежні висновки), чітке розуміння того, у межах якої правової культури існує відповідне правове явище та який там превалює тип розуміння права. Означене є гносеологічною основою різноманітних аспектів взаємозв'язку права і мови, особливо зважаючи на виникнення юридичної лінгвістики в епоху постмодерну.

Означене обумовлене природою предмету дослідження, що з необхідністю передбачає пізнання таких соціальних явищ як мова і право, що є явищами культури відповідного суспільства.

Складовою методології наукового пізнання (у тому числі і юридико-лінгвістичної теорії правознавства) є такі принципи пізнання як об'єктивності, всебічності та повноти.

Важливим елементом методології пізнання юридико-лінгвістичної теорії правознавства є методологічні підходи: діалектичний, герменевтичний, феноменологічний і системний, які мають використовуватися комплексно.

Епістемологія предмету дослідження передбачає застосування низки методів, у тому числі і спеціально-правових: логічних методів аналізу і синтезу, індукції та дедукції, техніко-догматичного (формально-догматичного), компаративного.

Наведена дескрипція методології методологія пізнання юридико-лінгвістичної теорії правознавства дозволяє зробити висновок про необхідність

виходу за межі положень та ідей нормативістського розуміння права та урахування плюралізму розумінь права.

3. Наукова розробка юридико-лінгвістичної проблематики вітчизняною правничою наукою перебуває на стадії становлення. Фактично відсутні комплексні дослідження юридичної лінгвістики. Існують лише наукові розробки окремих аспектів юридико-лінгвістичної теорії, наприклад, символічної природи права, семіотики права, герменевтичного тлумачення юридичних текстів, юридичної техніки. Одним із чинників цього є ще недостатнє усвідомлення вітчизняною правничою наукою необхідності дослідження права не як результату діяльності органів публічної влади, а як соціокультурного явища. Однак, правничий текст не є текстом у його класичному лінгвістичному розумінні, а є частиною правового дискурсу; імпліцитний характер тексту окремих нормативно-правових актів спричиняє недостатність самого лише тлумачення окремого слова, важливою є система цінностей соціуму, міжнародне право та ін. Право є можливим за умови комунікації, а тому право повинно розглядатися лише через відповідний соціальний контекст.

Хоча недостатня розробленість проблематики взаємозв'язку права та мови вітчизняними науковцями зумовлюється низкою факторів, серед яких важливе значення мають наукова парадигма модерну, інтенція якої зосереджувалась на проблематиці форм буття права, яка розв'язувалася або у межах теорії права, або у межах філософії права, а також пануючим типом розуміння права (нормативізмом), за якого основна увага зосереджується лише на формуванні приписів нормативно-правових актів.

Дослідження взаємозв'язку права та мови лінгвістами переважно носять саме лінгвістичний характер. Правовий аспект у них проявляється лише використанням тексту нормативно-правових актів як предмету дослідження. Юридична ж лінгвістика зосереджує увагу на тексті не у лінгвістичному розумінні, а філософському, на символічній природі права, пізнання якої є «проникненням у текст сам по собі». Розуміння символів передбачає

множинність смислів, оскільки має здійснюватися через правовий дискурс. Означене не дозволяє гіпостазувати право.

РОЗДІЛ 2.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ У СУЧАСНОМУ ПРАВОЗНАВСТВІ

Наукова теорія повинна мати під собою відповідне філософське підґрунтя, тому цей розділ починається із з'ясування філософсько-правових засад юридико-лінгвістичних знань, що особливо важливо, зважаючи на їх міжгалузеву іманентність. Нами буде висвітлено гносеологічні, герменевтичні, феноменологічні, релятивістські засади, а також теорію комунікативної дії як фактори формування і розуміння юридико-лінгвістичної теорії.

Зважаючи на те, що й до сьогодні значна частина положень загальної теорії права висвітлюється суто у межах нормативістської школи права, за якої ототожнюються закон і право, що не відповідає стану розвитку українського законодавства (у якому закріплено як принцип законності, так і верховенства права, застосування у певних випадках аналогії права та закону і т.д.), у цьому розділі значна увага зосереджена на теоретичних засадах юридичної лінгвістики, зокрема, крізь призму різних підходів до розуміння права та структури розуміння права. Що, у свою чергу, зумовило розгляд питання про правові поняття та способи формування юридичної термінології.

Проблематика співвідношення юридичної лінгвістики та юридико-лінгвістичної теорії правознавства зумовила необхідність розв'язання завдання висвітлення поняття та змісту юридичної лінгвістики у сучасному правознавстві.

2.1. Філософсько-правові засади юридико-лінгвістичних знань.

Як зазначалося вище, юридична лінгвістика як напрям наукового знання виокремилась зовсім нещодавно – у другій половині XX століття. Цей факт дає змогу стверджувати про закономірності появи цієї сфери діяльності лінгвістів

та правників та певним чином визначити тенденції її розвитку, адже цей час збігається з переходом світового співтовариства від модерну до постмодерну, його вступ в епоху інформаційного суспільства, епоху глобалізації та інтеграції.

Світоглядною основою, яка визначила нові орієнтири в розумінні мови та права, а також їх зв'язків, є постмодернізм. Тут доцільно згадати слова Ю.О. Наріжного про те, що постмодерн, як відповідь на виклики часу, проявляється, зокрема, в інтелектуальній сфері через формування раціональності некласичного типу, нового типу розуму (інтерпретуючого, герменевтичного, діалогічного, синергетичного та ін.) [225, с.16]. Постмодерн зумовив актуалізацію проблем діалектики плюралізму та універсалізму в філософському осмисленні права і мови, а також їх зв'язків. Зауважимо, що означене ми розглянемо крізь призму гносеології, герменевтики, феноменології і релятивізму.

Гносеологічні засади. Методологія пізнання юридико-лінгвістичної сфери була розкрита нами в попередньому розділі, тому у цьому підрозділі акцентуємо увагу на низці положень, що впливають на гносеологічні засади юридико-лінгвістичних знань. За вихідне положення висвітлення філософсько-правових засад юридико-лінгвістичних знань нами обрано тезу про можливість зведення плюралізму розуміння права до двох типів, взявши за критерій пов'язаності останнього з прескриптивними текстами, як результатом діяльності органів публічної влади: природний тип розуміння права та позитивістський тип розуміння права.

У межах останнього підходу до типології розуміння права саме результат діяльності держави у формі закону (a law, das Gesetz та ін.), незалежно від змісту, розглядається як право. Державні органи є «творцями права», а формою права виступає закон, норми права викладаються у тексті нормативно-правового акта. Відтак, пізнання права зводиться до аналізу текстів нормативно-правових актів. При цьому одним із способів тлумачення визначається мовний (граматичний, філологічний). Цей спосіб, як зазначає Ю. Тодика, «базується на знанні мови, якою сформульовані юридичні норми,

на використанні правил синтаксису, морфології. Інтерпретатор (у нашому випадку Конституційний Суд України) при граматичному тлумаченні аналізує одночасно як лексичну і синтаксичну, так і змістовну структуру тексту конституційної норми, норми поточного закону. Паралельно вивчаються юридико-технічні засоби вираження волі законодавства в нормі, що тлумачиться. Спеціальні юридичні знання і навички, високий рівень правосвідомості – необхідні умови ефективності діяльності щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України» [352, с.52-53].

За такого підходу, який властивий був для Союзу Радянських Соціалістичних Республік (як у цілому і для будь-яких держав з недемократичним державно-правовим режимом), питання про філософсько-правові засади юридико-лінгвістичних знань на порядку денному не стояло. Більш того, сама філософія права не розглядалась як сфера гуманітарного знання, що має, у тому числі, й практичну значимість для забезпечення прав людини. «Філософія права як окрема навчальна дисципліна не вивчалася у вищих навчальних закладах взагалі. Окремі розділи філософії права читались у рамках курсу теорії держави і права. Не існувало наукової спеціальності «філософія права», що, зрозуміло, також не сприяло розвитку філософсько-правового аналізу суспільних явищ» [403, с.44], – зазначає В.В. Шишко. Натомість основний акцент переносився на теорію держави і права, яка переважно була не «загальною теорією», а енциклопедією радянського права і радянської держави (при цьому слід звернути увагу, що Н. Ренненкампф ще у 1868 році зазначав, що енциклопедія, як особлива наука, є системним, проникнутим загальною думкою, викладенням основ усього знання чи окремого предмета. А юридична енциклопедія є викладенням науки права в її загальних основах і органічній єдності. При цьому юридична енциклопедія має своїм завданням інтерпретацію предмету правознавства:

1) право, куди входять: поняття права, співвідношення права і моралі, людини, держави, утворення права та його форми, поняття про права, правопорушення та про систему права;

2) учення про саме правознавство, до якого входять: поняття про науку загалом і науку права, зокрема, про наукові методи, теорії та практики і системи правознавства) [307], оскільки ніяких «закономірностей виникнення, функціонування і розвитку державно-правових явищ» не досліджувала, а лише систематизувала національне законодавство, виокремлюючи інститути, підгалузі, галузі. Адже «товариш Сталін поставив і блискуче розв'язав низку нових питань марксистсько-ленінської теорії загалом і марксистсько-ленінської теорії держави, зокрема» [45, с.225]. А закон, за Леніним і за Сталіним, «не тільки репресія, не просто покарання. Закон – велика культурна сила, великий засіб культурно-політичного впливу, виховання і перевиховання людей» [45, с.234]. За висловом відомого компаративіста Рене Давида марксистське розуміння права прямо протилежне традиційним європейським поглядам на це соціальне явище [76, с.162]. Зважаючи на вказане, стає зрозумілою необхідність змістовного переосмислення теорії держави і права, яка, на думку окремих науковців, згадаємо, зокрема, С. Головатого [61], М. Козюбру [103], А. Кучука [155], у тому вигляді, який вона має, не відповідає реаліям сьогодення, характеризується антиантропоцентризмом, утопічністю, догматизмом тощо. Указані вітчизняні правники аргументовано доводять фактичну незмінність змісту більшості положень цієї навчальної дисципліни порівняно зі змістом однойменної праці Генерального прокурора Радянського Союзу А. Вишинського та вказують на необхідність, зважаючи на сприйняття людини як основної цінності, визнання верховенства права, декларування напрямку на розбудову демократичної, соціальної, правової держави, не лише оновлення (точніше, переосмислення) змісту теорії держави і права, а й їх розмежування. Їх висновки є цілком логічними, зважаючи на те, що на сьогодні уже незаперечним можна вважати факт існування права і без закону; закон не є єдиною формою права. «Право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо...» – зазначається у рішенні Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання [365]. Слід

зауважити, що уже в енциклопедії права 1868 року видання ведеться мова про природне право (*jus naturale, jus divinum*), при цьому аналізуються погляди Платона, Дж. Локка, Ж. Руссо. А утворення права висвітлюється крізь призму різних шкіл права та концепцій виникнення: позитивістська школа, договірна і теологічна теорії, історична школа та ін.; як необхідний фактор виникнення права називається людська свідомість, як «продукуюча сила» [307, с.65]. Система права висвітлювалась через дескрипцію права публічного і права приватного, а також міждержавного права (його система, основні поняття про війну та мир). А у підручнику з енциклопедії права професора О. Тарановського (1917 р.) детально розкривається питання історичного розвитку наукового правознавства та енциклопедії права, аналізуються класична римська юриспруденція, стан енциклопедії права в Німеччині, Франції; доволі обширно зіставляється право і мораль, викладається учення про етичний мінімум в праві та природне право, а також положення про правову державу [344].

З наведеного можна зробити висновок про те, що радянська теорія держави і права була пропагандою ленінсько-сталінських ідей щодо держави і права у вигляді позитивістського догмату відносно останніх. Тому і на сьогодні є актуальними слова професора Томського університету І. Михайловського, який видаючи працю «Очерки філософії права», писав: «Кожному юристу добре відомо, що наука, яка лежить в основі всіх спеціальних юридичних наук (філософія права. – О.М.), є найменш розробленою, зумовлюючою безкінечні спори з приводу всіх питань, що входять до її сфери» [181, с.1].

Означене має важливе значення для гносеології юридико-лінгвістичної теорії: для науковця з правовою свідомістю, заснованою на позитивізмі, питання взаємозв'язку права та мови обмежується інструментальним аспектом: мова – засіб формулювання тексту нормативно-правового акта, а мовні правила – засобами з'ясування змісту нормативно-правового припису. За такого підходу і саме філософське підґрунтя неважливе (крім марксистко-ленінського учення, та й то у значно деформованому вигляді. Навіть енциклопедія права у ХІХ

столітті передбачала висвітлення філософських засад права, на відміну від догматизованої радянської теорії держави і права, у якій вихолощено ці засади). Відсутність у юриста філософсько-правових знань є чинником нерозуміння соціокультурності права та його взаємозв'язку з іншими явищами культури, зокрема, й мовою.

Зв'язок права і мови стає предметом пізнання лише у межах природного типу розуміння права (яке, до того ж, передбачає вивчення загальної теорії права відокремлено від вивчення держави, а не в межах одного предмета). Саме тому юридична лінгвістика як напрям наукового знання і виникла у межах західної культури. Таким чином, питання юридико-лінгвістичної теорії виходять за звичні межі теорії держави і права, зокрема, в контексті тлумачення юридичних норм та юридичної техніки, але є невід'ємною складовою загальної теорії права, загальнотеоретичної правничої науки.

Іншою важливою гносеологічною складовою юридико-лінгвістичної сфери є теорія комунікативної дії Ю. Хабермаса. Німецький філософ наголошував на актуальності мовної проблематики, оскільки розглядав мову засобом пізнання комунікативних дій, що розуміються як взаємодія двох та більше осіб, упорядкована відповідно до конвенційних норм. Відтак, комунікативні дії орієнтовані на консенсус. У свою чергу, і комунікація, і консенсус можливі через виявлення смислу мовних виразів. «Для того, щоб розуміти те, що мовиться, – стверджує Ю. Хабермас, – необхідно брати участь в комунікативній дії. Повинна скластись певна мовленнєва ситуація, за якої промовець, перебуваючи у комунікації з слухачем, говорить про щось і виражає те, що він сам про це думає» [384, с.39]. Наведене допомагає зрозуміти ту важливу роль, яку Ю. Хабермас відводить мові. Аналізуючи теорію комунікативної дії, К. Дмитренко зазначає: «Теорія мовної компетенції, що залучається до універсальної прагматики на правах фундаментальної складової, стверджує наявність універсальних генеративних мовних структур, якими мовець може оперувати, щоб удосконалити власні здібності. Долучаючи до цього прагматичний вимір, Ю. Габермас виводить чотири основні домагання

значущості, які й становлять умови можливості відповідної нормативної моделі комунікації – дискурсу»[86, с. 43].

Отже, інтерпретація Ю. Хабермасом таких явищ, як комунікативні дії, компроміс, конвенційна норма, в якій простежується зв'язок нормативного регулювання і мови, є гносеологічним підґрунтям юридико-лінгвістичних знань.

Додамо, що доволі поширеною в праві є комунікативна теорія, за якої право сприймається як форма комунікації. Такий підхід до правових явищ передбачає їх взаємозв'язок з мовою, «і з тим, як мова спроможна передавати людям необхідні їм правила поведінки таким чином, щоб їхня поведінка підпорядковувалася тим стандартам як загальнообов'язковим правилам» [355, с. 40].

Зауважимо, що А. Токарською проведено дослідження на тему «Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння», у якому детально висвітлено застосування положень комунікативної теорії до правової сфери. З позицією науковця ми загалом погоджуємось, тому не будемо детально зупинятись на положеннях, дескрипція яких проведена Антоніною Семенівною, лише зазначимо, що дисертантка дійшла висновку, «що спрямованість правової комунікації не може визначатися певними абсолютними (сталими та універсальними) орієнтирами. Останні мають культурно-релевантний характер і змінюються разом з трансформаціями суспільно-правової дійсності, будучи залежними від психолінгвоментальних реалій, комунікативних проблем, міри складності й масовості цієї діяльності тощо» [354, с. 25].

Наголосимо, що наведені положення дають змогу розглядати право і мову як єдиний об'єкт, а не застосовувати правові засоби для пізнання лінгвістичних явищ і навпаки, зводячи епістемологічний процес до з'ясування акценту: юридико-лінгвістичний аспект чи лінгво-юридичний.

Герменевтичні засади. Важливою складовою постмодернізму є герменевтика. На значимості герменевтики у соціальній сфері наголошував

згаданий вище Ю. Хабермас, аналізуючи нормативне регулювання та мову. Слід зауважити, що навіть у межах нормативізму важлива роль відводиться пізнанню дескриптивного тексту як форми права. У зв'язку з чим застосування положень герменевтики є доволі важливою умовою з'ясування змісту права та, відповідно, основою дослідження юридико-лінгвістичної сфери.

Хоча філософська герменевтика має значно більше відношення до розуміння права в інших школах, зокрема соціологічній, психологічній, природно-правовій та ін. Про значимість положень філософської герменевтики для пізнання права у цьому контексті доволі влучно висловився А. Михайлов, наголошуючи, що філософська герменевтика, поклавши в основу своїх суджень наступні складові:

1) аксіому про антропогенного об'єкта гуманітаристики з вчення І. Канта;
2) тезу про конституювання об'єкта через свідомість людини, якій іманентна свобода волі, дійшла висновку про те, що цільова установка пізнавальної діяльності, прийнята в науковому позитивізмі, не може бути прийнята в соціально-гуманітарному дослідженні. Адже об'єкти соціально-гуманітарних дисциплін не дистанціюються від суб'єкта дослідження тому, що сам суб'єкт неминуче включений в об'єкт дослідження» [180].

Філософська герменевтика має важливе значення для розуміння тих сфер, які є інформативно насиченими і які важко зрозуміти. «Мистецтво правильного розуміння мови іншого, особливо написаного» – так визначив ще у XIX столітті герменевтику Фрідріх Даніель Ернст Шлейермахер [470, с.75].

Слід зауважити, що не існує єдиного розуміння герменевтики. Так, ще в 1969 році Р. Палмер виокремлює шість груп дефініцій поняття, яке розглядається (в контексті генези і розвитку герменевтики):

- герменевтика як біблійна екзегеза;
- герменевтика як філософська методологія;
- герменевтика як наука про лінгвістичне розуміння;
- герменевтика як методологічне підґрунтя гуманітарних наук;
- герменевтика як феноменологія буття і екзистенційного розуміння;

– герменевтика як різноманітні системи тлумачення символів [499, с.33-45].

Вітчизняною юриспруденцією герменевтика розглядається, переважно, як засіб з'ясування змісту юридичної норми. Наприклад, І. Косцова зазначає, що вона є «типовою діяльністю юриста, передусім у романо-германській системі права. Будь-який юрист-професіонал, який працює у законодавчих чи виконавчих органах, часто займається тлумаченням норм права і фактів, які обумовлюють їх застосування. Встановлено, що визнання професіоналізму юриста залежить від герменевтичного тлумачення, уміння вибрати й реалізувати з множинності змістів норми права той, що заклав законодавець» [144, с.153]. Зауважимо, що наведені положення дають змогу зробити висновок про: по-перше, ототожнення автором права та закону, що на сьогодні не відповідає рівню розвитку вітчизняної правничої науки, яка визнає плюралізм підходів до розуміння права та розмежовує право і закон; по-друге, вузьке розуміння філософської герменевтики, адже тлумаченням права як тексту займаються правники і, наприклад, в сім'ї загального права (можна навіть сказати, що більш, ніж в континентальній правовій сім'ї), мусульманській правовій сім'ї. Однак таке розуміння герменевтики є дещо обмеженим.

Важливими в аспекті нашого дослідження є слова одного із засновників філософської герменевтики Х.-Г. Гадамера (який видав у 1960 році працю «Істина та метод. Основи філософської герменевтики». Саме друга частина назви роботи спричинила дискусію про існування не лише філософської герменевтики, а «герменевтики загальної», що стало фактором «розмивання» змісту терміна, який розглядається [461, с.11]) про те, що розуміння ґрунтується не на спробах поставити себе на місце іншого чи «проявить до нього безпосередню участь». Зрозуміти те, що нам говорить інша людина, означає прийти до взаєморозуміння того, що стосується суті справи й зовсім не означає поставити себе на її місце і відтворити її переживання. «Ми наголошували, що осягнення смислу, здійснюване таким чином, завжди включає в себе аплікацію. Тепер ми звертаємо увагу на те, що весь цей процес є

процесом мовним. Недарма власне проблематика розуміння, спроба опанувати розумінням як мистецтвом – а це і є тема герменевтики, – традиційно належать до сфери граматики і риторики. Мова є тим середовищем, в якому відбувається процес взаємного домовляння співрозмовників і знаходиться взаєморозуміння з приводу самої справи» [46].

Цілком логічно, що нормативний припис закону чи підзаконного правового акта не може передбачити усе багатоманіття реальних життєвих ситуацій, а тому містить лише абстрактну модель суспільних відносин. Тому закон завжди є абстрактним, а право – завжди конкретним [183, с.95]. Тексти законів (особливо Конституції) мають багато у чому імпліцитний характер. Такою є, наприклад, і Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Саме через діяльність Європейського суду з прав людини відбуваються наповнення нормативних приписів останньої змістом, дескрипція, формування автономних понять тощо. Так, відповідно до ч. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції» [137] (Everyone has the right to respect for his private and family life, his home and his correspondence).

Аналіз вітчизняного законодавства дає змогу визначити наступне. Відповідно до ст. 379 Цивільного кодексу України «житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше жите приміщення, призначені та придатні для постійного або тимчасового проживання в них» [394].

Згідно з абз. 5 п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» «під житлом потрібно розуміти приміщення, призначене для постійного або тимчасового проживання людей (будинок, квартира, дача, номер у готелі тощо). До житла прирівнюються також ті його частини, в яких може зберігатися майно (балкон, веранда, комора тощо), за винятком господарських приміщень, не пов'язаних безпосередньо з житлом (гараж, сарай тощо)» [298].

Інший підхід до розуміння терміна «житло» застосовано у п. 11

постанови Пленуму Верховного Суду України «Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства»: «під житлом у значенні, що використовується у статтях 177, 178 Кримінального процесуального кодексу, пункті 7 частини першої статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», треба розуміти:

1) особистий будинок з усіма приміщеннями, які призначені для постійного чи тимчасового проживання в них, а також ті приміщення, які хоча й не призначені для постійного чи тимчасового проживання в них, але є складовою будинку;

2) будь-яке житлове приміщення, незалежно від форми власності, яке належить до житлового фонду і використовується для постійного або тимчасового проживання (будинок, квартира в будинку будь-якої форми власності, окрема кімната в квартирі тощо);

3) будь-яке інше приміщення або забудова, які не належать до житлового фонду, але пристосовані для тимчасового проживання (дача, садовий будинок тощо)» [290].

При цьому абз. 2 п. 11 цієї постанови передбачає, зокрема, через нормативні приписи, закріплені у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», необхідність судів «враховувати, що відповідно до практики Європейського суду з прав людини поняття «житло» у пункті 1 статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4.XI.1950) охоплює не лише житло фізичних осіб. Воно може поширюватися на офісні приміщення, які належать фізичним особам, а також офіси юридичних осіб, їх філій та інші приміщення» [290].

Так, наприклад, у справі Німітц проти Німеччини (Niemietz v. Germany), вирішуючи питання, чи було втручання у право на житло, Європейський суд з прав людини зазначив, що термін «житло» («Home» в англійському тексті

Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод) у деяких державах-учасниках, а саме у Федеративній Республіці Німеччини охоплює і службові приміщення. Більш того, таке тлумачення повністю співзвучне французькому варіанту тексту, оскільки слово «domicile» має навіть ширше значення, ніж «home» і може поширюватися на діловий офіс типу адвокатського. Не завжди можна провести чітке розмежування також і тому, що провадити діяльність, яку слід віднести до професійної або ділової, можна з таким же успіхом і зі свого місця проживання, і, навпаки, можна займатися справами, які не належать до професійної сфери, в офісі або комерційних службових приміщеннях. Вузьке тлумачення слів «home» і «domicile» може призвести до такої ж небезпеки нерівності, як і вузьке розуміння «особистого життя» [436].

А у справі товариства Колас Ест та ін. проти Франції (*Societe Colas Est and Others v. France*) Європейський суд з прав людини поширив тлумачення терміна «житло» на складські приміщення юридичних осіб, підкресливши: «Конвенція є живим інструментом, який повинен тлумачитися з урахуванням сучасних умов (див., *Mutatis mutandis*, рішення у справі «Коссей проти Сполученого Королівства» від 27 вересня 1990 року, серія А, № 184, стор. 14, § 35). Що стосується прав, наданих компаніям Конвенцією, слід зазначити, що Суд уже визнав право компанії відповідно до статті 41 на компенсацію моральної шкоди, заподіяної внаслідок порушення пункту 1 статті 6 Конвенції (див. *Comingersoll* проти Португалії [GC], № 35382/97, §§ 33–35, ЄКПЛ 2000-IV). Спираючись на динамічну інтерпретацію Конвенції, Суд вважає, що настав час визнати, що за певних обставин права, гарантовані статтею 8 Конвенції, можуть тлумачитися як такі, що включають право на повагу до компанії, філії чи іншого комерційного приміщення» [446].

Продовжимо дискурс Європейського суду з прав людини, оскільки він має безпосереднє відношення до одного із аспектів юридичної лінгвістики, а саме: переклад правових термінів національної правової системи однієї держави на правову мову іншої держави. «Спочатку Суд зазначає, що ця справа

відрізняється від згаданої вище у справі Функе, Крем'є та М'яліхе (№1), оскільки заявники є юридичними особами, які заявляють про порушення їхнього права на повагу до свого «житла» згідно зі статтею 8 Конвенції. Однак Суд зазначив, що, як це було раніше, слово «місце проживання» (у французькій версії статті 8) має більш широку конотацію, ніж слово «будинок» і може поширюватися, наприклад, на офіс (див. Niemietz, цитоване вище, стор 34, § 30)» [436].

Досліджуючи захист права на повагу до житла у практиці Європейського суду з прав людини, О.О. Кваша дійшла висновку, що термін «житло», використаний у ч. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, інтерпретується доволі широко і ним охоплюється, зокрема:

1) житлове приміщення, у якому проживає особа (наприклад, рішення Європейського суду з справ людини у справах Бук проти Німеччини (*Buck v. Germany*), Прокопович проти Росії (*Prokopovith v. Russia*));

2) конкретне місце проживання, щодо якого людина мала достатньо тривалі зв'язки, навіть якщо заявник не проживав у ньому протягом тривалого часу (наприклад, рішення Європейського суду з справ людини у справах Новоселецький проти України (*Novoseletskiy v. Ukraine*), Прокоповіч проти Росії (*Prokopovith v. Russia*));

3) місце, в якому проживала особа і куди мала намір повернутися (наприклад, рішення Європейського суду з справ людини у справі Гіллоу проти Сполученого Королівства (*Gillow v. the United Kingdom*));

4) житло фізичної особи, яке одночасно є офісом очолюваної нею компанії (наприклад, рішення Європейського суду з справ людини у справі Чапелл проти Сполученого Королівства (*Chappell v. the United Kingdom*));

5) приміщення особи, пов'язане з її професійною діяльністю (діловий офіс, наприклад, адвоката, нотаріуса та ін.) (зокрема, рішення Європейського суду з справ людини у справах Німітц проти Німеччини (*Niemietz v. Germany*), Пантелеєнко проти України (*Panteleyenko v. Ukraine*), Смірнов проти Росії (*Smirnov v. Russia*));

6) офіс компанії, її філій або службові приміщення (наприклад, рішення Європейського суду з справ людини у справах Колас Ест та інші проти Франції (*Societe Colas Est and Others v. France*), Ромен і Шміт проти Люксембургу (*Roemen and Schmit v. Luxembourg*));

7) місце, в якому особа мешкає, навіть якщо воно облаштоване під житло з порушенням національного законодавства (наприклад, крита повозка (кибитка), в якій збиралася жити циганка на землі, що її вона придбала з цією метою) (рішення Європейського суду з справ людини у справі Баклі проти Сполученого Королівства (*Buckley v. the United Kingdom*)) [126, с.382].

Наведені приклади тлумачення одного і того ж терміна «житло» національними судами та Європейським судом з прав людини дають змогу зрозуміти значимість герменевтики для пізнання права та інших правових явищ. Різна інтерпретація одних і тих же понять у межах різних правових культур зумовлена різним їх сприйняттям, що, у свою чергу, спричинено соціокультурними факторами, одним із яких виступає мова, яка є засобом «формування» дійсності, наприклад, через її дескрипцію. Національні суди переважно апелюють до припису нормативно-правового акта, який і використовують як аргументування власного рішення, не вдаючись до інтерпретації цього припису (що знову-таки є результатом юридичного світогляду, сформованого на основі юридичного позитивізму у його радянському розумінні). Європейський суд з прав людини, застосовуючи положення герменевтики, по-іншому сприймає текст Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, розглядаючи його як такий, що має імпліцитний характер.

Феноменологічні засади. Слід зауважити, що виокремлюючи граматичне та психологічне тлумачення, Ф. Шлейермахер зазначає: «Кінцевою метою психологічного (технічного) тлумачення є ніщо інше як розгорнутий початок, що полягає у тому, щоб споглядати цілісне діяння в його частинах, а у кожній частині, у свою чергу, – матеріал як рушійний фактор і форму як природу, приведену у дію матеріалом» [404, с. 154]. Відтак, важливе значення для

пізнання юридичної лінгвістики має і феноменологія. Зауважимо, що доволі часто герменевтика і феноменологія не розглядаються як різнопорядкові явища і ототожнюються, що частково пояснюється «розмитістю» дефініції поняття, яке розглядається. А це, на нашу думку, не зовсім правильно. У цьому контексті варто погодитись зі словами німецького філософа Вільгельма Дільтея, засновника науки про дух (*Geisteswissenschaft*), який досліджуючи виникнення герменевтики вказував, що нову науку не винайти, спираючись лише на погляд архітектоніки і симетрії, адже можуть виникнути «сліпі вікна, через які ніхто нічого не побачить». «Ефективна герменевтика, – зауважує автор, – могла виникнути лише в голові людини, яка поєднує віртуозність філологічної інтерпретації зі справді філософським даруванням» [84, с.246].

Єдність герменевтичного і феноменологічного підходів для дослідження соціальних явищ, у тому числі й юридичної лінгвістики, впливає і з такого розуміння герменевтики: «Оригінальна герменевтика передбачає тлумачення текстів та пояснення людської дії. Особлива увага приділяється проблемі розуміння текстів та їх змісту. Герменевтика може бути застосована в різних галузях знань, таких як економіка, суспільні науки та релігійна сфера» [417, с.3].

Феноменологія – «(Phenomenology) феномен – це те, що уявляється, здається. У політичному і філософському сенсі в основі феноменології лежить «вивчення видимого, того, що являється (мається на увазі те, що протиставляється дійсності)» [379].

«Феноменологія в розумінні Гуссерля – це опис смислових структур свідомості і предметностей, який здійснюється у процесі «винесення за дужки» як факту існування або буття предмета, так і психологічної діяльності спрямованої на нього свідомості. В результаті такого «винесення за дужки» предметом дослідження феноменолога стає свідомість, що розглядається з точки зору її інтенціональної природи. Інтенціональність свідомості проявляється в спрямованості актів свідомості на предмет» [378].

Як відомо, термін «феномен» використовується для позначення явища,

яке дається в чуттєвому сприйнятті. «Людина формує у своїй свідомості право як ідеальну модель, прагнучи, в той же час, відповідати цій моделі. Такий взаємозв'язок на сьогодні можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку суспільства в цілому, конкретної людини і права як ефективного регулятора суспільних відносин [69, с.1]» – зазначає О. Грищук.

Дуже тісний зв'язок простежується між феноменологією і мовою. Здійснивши феноменологічний аналіз проблем мови та комунікації в сучасній культурі, Л. Кабанова зазначає, що феноменологічне розуміння комунікації спирається на ідею глобальної включеності людини в систему культури за допомогою феномена мови. Мова в феноменології – це не просто система знаків, «накинута на нашу сферу сприйняття, діяльності, життя», але це насамперед інтенціональна і позначаюча діяльність суб'єкта, спрямована на сприйняття та породження значень, за допомогою промовляння або за допомогою створення тексту. Осмислення думок про мову у феноменології здійснюється через смислові акти суб'єкта [117].

Наведене допомагає зробити важливий висновок: саме через феноменологічний підхід можна досліджувати зв'язок права та мови. Видатний представник феноменології, французький філософ Моріс Мерло-Понті зазначав, що на відміну від лінгвістики наріжним аспектом дослідження якої є мова як ідеальна система, для філософа важливим є розуміння сутності лінгвістичного досвіду, пізнання буття мови. Виконуючи таке своє призначення, філософія повинна проаналізувати досвід мовленнєвого суб'єкта (від якого лінгвістика абстрагується) і зрозуміти: яким чином, виходячи з первинного сприйняття і жесту, виникає мовленнєва поведінка, який смисл цього досвіду для становлення людської особистості [34, с.64]. «Первинне відчуття є для Мерло-Понті тією основою, на якій з'являються всі людські сенси та значення; лінгвістичний досвід людства – це його найвище досягнення, істинний показник історичності та трансцендування, завдяки якому здійснюється розвиток людської культури. Тому, аналізуючи мову,

лінгвістичний досвід в цілому, можна прийти до справжньої онтологічної позиції в філософії, з одного боку, виявляючи «перцептивне юродство» людини зі світом, з іншого – створюючи «конкретну теорію духу». Стало бути, з допомогою аналізу лінгвістичного досвіду Мерло-Понті прагне розкрити людський суб'єкт у його найбільш фундаментальних аспектах» [34, с. 64].

Доволі пізнавальним у цьому сенсі є праця Маріанне Констебл «Право як мова» (Law as Language), в якій автор висвітлює нове бачення права – права як мови, що пропонує альтернативу і до усталеного розуміння права як системи норм, і до соціологічного розуміння права як ефективної (неефективної) соціальної сили. У другій частині цієї роботи М. Констебл висвітлює подібність (майже однаковість) права і мови крізь призму правової доктрини і правових текстів, оскільки мова діє як вимога, а не правила про іменник та його застосування. Такий підхід визнає, що правові діяння чи результати вимог є «недосконалими» в граматичному значенні: практичне знання права неповне, тривале і здатне функціонувати з перервами, в той час як правові діяння більш-менш реалізуються повністю відповідно до певних умов. Розуміючи право таким чином, М. Констебл висвітлює і уможливлює критику вузьких підходів до права як «політики» чи як виключно знаряддя чи інструменти для вирішення проблем. Ця праця не тільки переконує, що право може розглядатися як мова. Зрештою, вона пропонує інше право: те, що є творінням мови [456].

Тому цілком можна погодитись зі словами А. Науменко відносно певної застарілості визначення поняття «текст», що використовується багатьма сучасними лінгвістами, яке запропонував ще корифей радянського мовознавства І.Р. Гальперін: «творіння мовотворчого процесу, що має завершеність, об'єктивоване у вигляді письмового документа, літературно оброблене згідно з типом цього документа, твір, що складається з назви (заголовка) та ряду основних одиниць (понадфразових одиниць), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, що має певну цілеспрямованість і прагматичну установку» [227].

У цілому важко не погодитись із наступними словами Г. Гаджиєва про те,

що у правовій дійсності відбувається перетворення речового світу. У результаті юридичного сприйняття дійсності, формування особливого роду мислення – юридичного мислення – відбувається відображення дійсності в цьому збідненому і кривому дзеркалі. Право – це дуже викривлене дзеркальне відображення дійсності, оскільки воно неминуче використовує різного роду фікції, символи [47, с.13].

Феноменологічним підґрунтям юридично-лінгвістичних досліджень є розуміння того, що «сутність тексту проявляється не через текст, а через міжтекстовий характер» [222, с.107]. Більш того, наприкінці ХХ ст. стали вести мову не стільки про текст, скільки про гіпертекст. «У чому ж полягає специфіка гіпертексту, що зробила його затребуваним епохою постмодернізму? – запитує М. Каримова. І дає відповідь: «Якщо звичайний текст є лінійним, і рухатися в його просторі можливо тільки в напрямках, обмежених однією площиною, то ризоморфний гіпертекст відкриває нові «поперечні» виміри в текстовому універсумі. ... Гіпертекст повністю змінює ситуацію. Застосовування у всесвітній павутині мови html (Hypertext Markup Language) забезпечує миттєвий перехід від одного тексту до іншого, причому для цього не потрібно залишати простір вихідного текстового поля: варто вказати на забезпечене гіперпосиланням слово або пропозицію – і перед вами пов'язаний з ним текст, початковий текстовий фрагмент при цьому не зникає, а лише відходить на деякий час на другий план. Текст, не втрачаючи своїх просторових обрисів, знаходить інший вимір, де він стає в буквальному сенсі безкінечним, адже від одного посилання можна рухатися до іншого і так далі без кінця» [123, с.66].

Загалом, слід зазначити, що постмодерністська філософія не лише виходить з релятивізму різних засобів пізнання, а й інтерпретує реальність як «знаково-інформаційного «суб'єкт-суб'єктного» простору, що не співвідноситься ні з якою «об'єктивною реальністю» (яка сама по собі розглядається лише як одна з мовних конструкцій). Світ людини – це світ мови, який став головним предметом філософського інтересу в ХХ столітті. Відсутність об'єктивної реальності як оригіналу, з яким співвідноситься наше

знання, означає і відсутність в наших знаннях та уявленнях незалежної від волі суб'єкта «абсолютної істини» як відповідності оригіналу» [88, с.7].

Людина, виражаючись словами французького філософа-постмодерніста Ж. Бодріяра, перебуває в світі гіперреальності, що створюється через цілу низку симулякрів. «Людина виявляє, що живе у світі «копій» без оригіналів і «імітацій» без справжніх зразків: ці образи і подоби (по-латині – симулякри), створювані самими людьми, і є їх справжня реальність». Ж. Бодрійяр, який використовує термін «симулякр», закликав не плутати його з банальним «спотворенням», «симуляцією»: «симулякр – це зовсім не те, що приховує собою істину, – це істина, яка приховує, що її немає. Симулякр є істина» [88, с.7]. Доволі чітко ці положення у контексті правового життя описав А. Кучук: «...Поступово, прикриваючись забезпеченням прав людини, відбувалось обмеження прав людини, заперечувався їх природний, невідчужуваний характер і останні ставились в залежність від діяльності держави. Нарешті, юридичне нормотворення повністю замінило правотворення, суб'єктом якого стала лише держава, яка нібито при цьому є виразником інтересів більшості ... Симулякри «закон = право», «публічна влада = демократія» заклали основу правової гіпереальності, з якої українське суспільство не вийшло і до сьогодні» [151].

До цього додамо симулякр «права людини=результат доброго волевиявлення держави» (як наслідок, маємо такі оксюмори та атавізми, як «пересічний громадянин» (це при тому, що відповідно до ст. 3 Основного Закону України саме людина є найвищою соціальною цінністю), «рівність для рівних» (згадаємо, зокрема, той факт, що для українського суспільства ніби не викликає заперечення правильність і справедливість положення, закріпленого у ст. 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [140]). Однак лише варто

згадати про гендерну рівність, як це викликає не те, що несприйняття, а й явний спротив. Так, наприклад, розглядаючи проект Закону про запобігання та протидію домашньому насильству, «під час першого голосування, на вимогу залу, були вилучені всі правки, які стосувалися гендеру, гендерних стереотипів і так далі. Це була вимога всіх фракцій. ... Для того, щоб консолідувати зал, ми вилучили ці тези, замінивши це слово «насильством стосовно статі», поняттям «рівних можливостей і прав чоловіка і жінки» для того, щоб збалансувати зал», [341] – заявила І. Луценко під час пленарного засідання Верховної Ради України 7 грудня 2017 року) та ін. Незважаючи на європейський вибір України, офіційне визнання прагнення України бути повноправним членом Європейського Союзу і до сьогодні переважна більшість юридичної навчальної літератури (і навіть наукової) висвітлює права людини як явище, що обов'язково має бути закріплене у законі – нормативно-правовому акті держави, який має вищу юридичну силу. При цьому навіть самого юридичного закріплення у прескриптивному тексті недостатньо: необхідно на підзаконному нормативно-правовому рівні передбачити «механізм реалізації» відповідного права. Між тим, європейська правова цивілізація розглядає людські права як вимогу до держави. Тобто, адресатом прав людини є держава (як суб'єкт, який і виступає порушником прав людини). Тому така ознака, як формальна визначеність, не є іманентною правам людини. Права людини і були «створені» як засіб обмеження свавілля держави. У цьому проявляється така риса прав людини, як вертикальність. За радянською ж традицією права людини надаються людині державою, тобто суб'єктом, який їх порушує, через формальне відображення у тексті нормативно-правових актів. Можливо, саме тому важко провести межу між правами (у радянському розумінні) та привілеями (пільгами).

Права є іманентними людині від її народження, а тому їх не можна надати чи забрати (тим більше, це не може робити держава, яка просто не може дати того, чого не має, що не перебуває у її розпорядженні). У зв'язку з цим заслуговує на увагу теза вітчизняного правника С. Головатого про необхідність

зміни термінологічного позначення явища, яке ми йменуємо правами людини, терміном «людські права». При цьому, що важливо у контексті нашого дослідження, вчений наводить і лінгвістичні аргументи на користь своєї позиції: «Через це, на моє переконання, навряд чи знайдеться інший повноцінний український відповідник англійському *human rights*, ніж *людські права*. Попри те, що, як і поняття «права людини», вислів «людські права» є двослівним, він виступає самостійною семантичною одиницею, не є складеним поняттям, а є нерозкладним і таким, що робить наголос на *людськості* прав, а не на тому, *хто* є носієм прав. На відміну від цього, усталений вислів «права людини» є складеним поняттям, що містить два елементи («права»+ «людина», де друге слово стоїть у родовому відмінку). У цій якості він *volens nolens* спрямовує думання (вказує) на *адресата* прав, а не на їхню *природу* (характер їх походження). Така складена (розкладна) конструкція стосовно суб'єктивних прав є набагато доступнішою для їх надто спрощеного розуміння. За такої конструкції не потрібно додаткових зусиль мозку, щоб, глянувши на формулу «права людини», відразу ж зробити висновок про те, що йдеться про *права*, які надано *людині*, а не комусь (чомусь) іншому...» [62, с.8].

Більш того, підґрунтям права, прав людини є людська гідність. На це вказує і вітчизняний правник О. Грищук, якою на рівні докторської дисертації було «досліджено історію формування та розвитку ідеї людської гідності, яка у всі часи була онтологічно пов'язана з природним правом. Людська гідність тлумачилась як прояв природи людини, її духовного начала, а тому розглядалась як підґрунтя, базис природного права. У зв'язку з чим розглянуто людську гідність у поєднанні з природним правом і саме через призму сутнісної природи людини» [69, с.4]. Цієї думки дотримується і зарубіжний дослідник Девід А. Боілеау [459].

Загалом, порушене питання є похідним від іншого, більш глобального – питання взаємозв'язку права та моралі, яке є «однією з найстаріших філософських проблем людства, що проявляється, по-перше, в дискусіях про морально-ідеальну форму правових установ – чи є такі установи прийнятними і,

по-друге, чи правильно визначати поняття права посилаючись на моральні принципи» [458]. У своєму дослідженні Дж. Крове поставив мету висвітлення необхідності співіснування правової дійсності та соціальних суджень морального значення. Автор зробив детальну дескрипцію співвідношення права, етики та політики, що об'єднала різні погляди на теорію природного права та екзистенційну традицію етичної феноменології. Правник показав, що феноменологічний аналіз етичного досвіду має потенціал для збагачення природно-правової традиції шляхом висвітлення ключових питань моральної, правової та політичної теорій. При цьому автор дійшов логічного висновку про те, що будь-яке адекватне визначення права має визнати центральну роль етичного досвіду в обґрунтуваннях соціального розуміння правності. Зокрема, право слід розуміти як загальний процес морального самопізнання, за допомогою якого соціальні шляхи вираження морального сенсу визначаються та підтримуються через правові інститути [458].

Тому не можна погодитись із висновками Ю. Сайфуліної щодо потенційних можливостей феноменологічного підходу у розумінні права. Зокрема, на думку цього вітчизняного науковця, «визнання феноменологічного підходу щодо розуміння права універсальною методологією праворозуміння в сучасних умовах було б передчасним, оскільки він має декілька невирішених проблем. Узагальнюючи їх, по-перше, слід підкреслити його абстрактний характер, який не дає можливості пояснити буття права з позицій юриспруденції та простежити взаємодію права з суто юридичними явищами – правовими відносинами та нормами права. ... По-друге, феноменологічний підхід до розуміння права намагається звести право виключно до комунікації між суб'єктами, не приділяючи уваги тому моменту, що не будь-яка комунікація людей являє собою право. По-третє, залишається без відповіді питання про критерії права, оскільки, на нашу думку, такого критерію, як успішна комунікація суб'єктів, замало» [314, с.44].

По-перше, абстрактний характер феноменологічного підходу не може бути фактором, що заважає отримати достовірні результати про предмет

дослідження. Для прикладу, принцип верховенства права, зміст якого теж є доволі абстрактним, виступає безпосереднім регулятором суспільних відносин. Та й загалом будь-який принцип права має такий характер. Однак ніхто не заперечує можливість вирішення юридичного конфлікту через застосування аналогії права – використання абстрактних регулятивних засобів. До цього слід додати, що, наприклад, Дональд Герман, посилаючись на працю Дональда Морано «Феноменологія недбалості» (*A Phenomenology of Negligence*) вказує, що останній надав цікавий та ілюстративний приклад застосування феноменологічного методу у кримінальному праві, зокрема, досліджуючи відповідальність за недбалість (Дж. Морано застосував стандартне визначення недбалості). Він визначив «три головні та вирішальні дилеми» щодо визначення відповідальності за недбалу поведінку:

1) якщо відповідальність за недбалість людини заснована виключно на ненавмисному факторі, то як можна визначити зміст чи характер недбалості, адже особа не усвідомлювала недбалість;

2) якщо відповідальність зазвичай вимагає наявності психічного стану, як може людина юридично відповідати, не замислюючись про законність забороненої дії;

3) чому особа, яка діє недбало, зазнає морального осуду, якщо відсутній необхідний ступінь її вини [480].

«Абстрактний характер» мають і оціночні поняття у праві. Однак це не заважає регулюванню суспільних відносин. Справді, неможливо однозначно визначити гідність та справедливість, однак саме вони є фундаментом правової системи. І саме такий їх характер зумовлює необхідність застосування феноменологічного підходу при дослідженні права загалом та юридико-лінгвістичної сфери зокрема. До того ж, саме феноменологічний підхід дає змогу встановлювати різноманітні зв'язки правових явищ між собою. До речі, незрозуміло, чому це правові відносини є суто «юридичними явищами» (автор ототожнює терміни «правовий» і «юридичний»), адже вони є «суто» соціальними – економічними, політичними тощо – а за формою правовими або

юридичними (залежно від підходу до розуміння права). Так само і норми права за своїм змістом є нормами соціальними. Саме право є явищем соціокультурним, а не «суто юридичним» [186, с. 15].

Не можна також зводити феноменологічний підхід у праві виключно до вивчення комунікації між суб'єктами. Феноменом, як ми зазначали вище, позначається явище, яке дається в чуттєвому сприйнятті. А це не лише комунікація осіб. Більш того, в епоху постмодерну навіть текст сприймається як певна комунікація. У зв'язку з цим згадаємо слова А.М. Науменко стосовно того, що «поняття і термін «текст» стали за останні десятиліття (особливо після стрімкої інтервенції надмодних псевдотермінів «дискурс» і «фрейм») розмитими, такими, що в Німеччині змогла навіть з'явитися монографія про танці як – текст руху» [227]. Зауважимо, що і дії людини, і сам світ постмодерністи розглядають як текст. «У конструктивістському світобаченні знак позбавляється референційної функції, він позначає не явище, а інші знаки, отже, світ є текст. Заперечується «будь-якого роду безпосередній контакт Я з самим собою або з іншим Я, або з його об'єктами взаємодії поза царствами знаків». Найвідоміше формулювання пантекстуальної або панмовної позиції було сформульоване Деррідом: «поза текстом нічого не існує», культура, історія, особистість – все має текстуальну природу» [393, с.18].

Рональд Патрік Стейк зазначає, що ідея справедливості постає як феноменологічна проблема першого порядку; ідея з'являється перед тим, як бути свідомо методологічно розкритою [510, с.707]. На сьогодні фактично незаперечним є факт справедливості права. Право, на відміну від закону, не може бути несправедливим. Нагадаємо, що на це прямо вказував і Конституційний Суд України у справі про призначення судом більш м'якого покарання: «Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як

властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [365].

Загалом, можна погодитися з М. Пантукіною, яка, дослідивши феноменологічну методологію у контексті пізнання права, виокремила шість напрямів розуміння застосування феноменології як засобу правової епістемології:

1. Завдяки феноменології на порядку денному юридичної епістемології виникають нові питання та формулюються відповідні проблеми.

2. Феноменологічний підхід допомагає встановити адекватність правничих інтерпретацій через повернення їх у світ соціального досвіду, наслідком якого вони і є. При цьому стверджується, що право інтенційно «схоплюється» у соціальному досвіді, а за «фасадом» правових колізій та фактів приховується безперервний процес смислоутворення права.

3. Феноменологічна редукція не дозволяє обмежитися рамками тієї чи іншої предметності і передбачає звільнення правосвідомості від установок теорії та практики, тому феноменологічне дослідження є інтегративним.

4. Феноменологічне дослідження права передбачає передусім дескрипцію форм опосередкування, через які правність сприймається свідомістю як чистий феномен, а пізнання права є завданням юриспруденції.

5. Феноменологія передбачає два аспекти гносеології правової реальності:

- ідеальну ейдетичну сутність права;
- реальне соціокультурне різноманіття права.

6. «Життєвий світ», що розглядається в межах феноменології, змінює дослідницьку суб'єкт-об'єктну парадигму на парадигму інтерсуб'єктивності в праві (право як людиноподібний простір, право як простір діалогу, право як «правове життя») [256, с.7-8].

Релятивізм. У контексті нашого дослідження не можна не згадати інший філософський напрям, який також являє собою частину філософсько-правової парадигми дослідження права та інших правових явищ – релятивізм, що є свого

роду антагоністичним догматизму.

Як відомо, релятивізм (від латинського *relativus* – відносний) розуміють як філософський принцип інтерпретації природних, соціокультурних, світоглядних, когнітивних об'єктів у їх відношенні один до одного і свого оточення. Він підкреслює пріоритет взаємозв'язку об'єктів перед їх субстанційними властивостями, пріоритет цілісності, системності реальності перед її окремими частинами, розвитку перед збереженням [124]. Підґрунтям релятивізму є перманентна змінюваність світу, речей і явищ. Виникнення релятивізму можна віднести до часів давньогрецьких філософів, зокрема, Протагора з його відомим висловом «Людина є мірою усіх речей». У цьому контексті черговий раз слід згадати ст. 3 Конституції України, в якій людина проголошується найвищою цінністю.

Однак у різних культурах різне розуміння «основних цінностей», що зумовлюється різним менталітетом, неоднаковим сприйняттям явищ і предметів (у цьому бачимо зв'язок з феноменологією) тощо. Як указує відомий філософ сучасності С. Хантінгтон, «філософські погляди, основоположні цінності, соціальні відносини, звичаї і спільні погляди на життя значно відрізняються у різних цивілізаціях. Відродження релігії в більшій частині світу підсилює ці культурні відмінності. Культури можуть змінюватися, і природа їх впливу на політику та економічний розвиток може відрізнятися в різні історичні періоди. І все ж, очевидно, що основні відмінності політичного і економічного розвитку різних цивілізацій мають коріння в розходженні культур» [386, с.25-26].

Для юридичної науки це положення фактично не викликає сумніву, що підтверджується виокремленням правових систем світу. До того ж той факт, що на сьогодні не існує єдиного підходу до типології правових систем – виокремлення правових сімей – адже різні науковці називають різну їх кількість, не всі погоджуються з існуванням того чи іншого типу. Більш того, вітчизняні науковці не дійшли до єдиного розуміння того, до якого типу віднести вітчизняну національну правову систему. У цьому контексті можна

згадати роботу І. Оленчука, який, дослідивши теоретико-методологічні аспекти ідентифікації правової системи України з континентальним правом, виокремлює чотири підходи до відповіді на питання, що розглядається. Це наступні підходи:

- 1) віднесення вітчизняної правової системи до слов'янської правової сім'ї;
- 2) віднесення вітчизняної правової системи до євразійської правової сім'ї;
- 3) віднесення вітчизняної правової системи до сім'ї романо-германського права;
- 4) віднесення вітчизняної правової системи до східноєвропейської євразійської правової сім'ї [242, с. 16-18].

Наголосимо, що у різних правових системах не просто право розуміється по-різному (одне і те ж явище), а різні явища розглядаються як право. У межах різних правових систем одні й ті ж явища можуть бути наповнені різним змістом. Тому пізнання права однієї правової системи, а також здобуті у результаті знання не завжди будуть однаковими з гностичним процесом і його результатами у межах іншої правової системи. Адже право є соціокультурним явищем. І на його формування (формулювання) безумовно впливає і мовний фактор. Саме тому важливим для юридико-лінгвістичної сфери є усвідомлення релятивізму. Саме тому не сформовано і не буде сформовано єдиного підходу до розуміння права та інших правових явищ.

Не можна не відзначити і той факт, що, на думку вітчизняного науковця Д. Лук'янова, «ідея об'єднання правових систем у певні групи виникла в компаративістів другої половини XIX століття саме під впливом лінгвістики» [166]. Більш того, в аспекті зазначеного вище, зважаючи на певним чином мультидисциплінарний характер нашого дослідження, особливої уваги потребує питання лінгвістичного релятивізму.

«Радикальне» формулювання гіпотези лінгвістичного релятивізму (гіпотези Сепіра-Уорфа) на сьогодні серйозно не сприймається наукою, але її «поміркований» варіант розглядається і етнолінгвістико, і психологією, і

культурологією, і деякою мірою – філософією права як важливої методологічної складової, що дає змогу отримати об'єктивні результати в гуманітарних науках, особливо при проведенні компаративних досліджень. Ця гіпотеза вказує на зв'язок мови та мислення: люди, що говорять різними мовами, по-різному сприймають і відображають дійсність; серед факторів цього є сама мова. Досліджуючи це питання, Т. Терещенко та О. Гончаров зазначають, посилаючись на М. Бурас і М. Кронгауз, що учень Боаса Сепір продовживши вивчення різних культур, обрав для себе більш вузьку сферу – вивчення мов. Учений порівнював їх за різними критеріями, і виявивши, що серед них є суттєві відмінності, дійшов висновку про те, що отриманий досвід про навколишній світ інтерпретується людиною крізь призму мови, а отже, і поведінка, і світосприйняття, і мислення пов'язані з мовою [347, с.12]. Можна зробити висновок за аналогією, що правовий порядок, як зовнішнє оточення, також інтерпретується людиною (субєктом права) шляхом осмислення права за допомогою мовних форм [191, с. 152].

Б. Уорф припустив, що мова впливає на поведінку і мислення людини. До таких же висновків він дійшов і проводячи крос-лінгвістичні порівняння, які вказали, що структура окремих мов підкреслює абсолютно різні аспекти реальності. Б. Уорф уважав, що ці аспекти повинні сильно впливати на спосіб мислення людей, які говорять цією мовою [191].

У праці «Відношення норм поведінки і мислення до мови» Б. Уорф спростовує тезу «природної логіки» про те, що мова є лише зовнішнім процесом, пов'язаним тільки з викладенням думок, але не з їх формуванням, адже вважається, що мова, тобто використання мови, лише «інформує» про те, що вже в основних рисах склалося без її допомоги. Формування думки – це нібито самостійний процес, названий мисленням або думкою і ніяк не пов'язаний з природою окремих конкретних мов [372]. Мислитель доводить, що скрізь, де в справах людей досягається домовленість або згода, незалежно від того, використовуються при цьому математичні або будь-які інші спеціальні умовні знаки, ця домовленість досягається за допомогою мовних процесів або

не досягається зовсім. Коли лінгвісти змогли науково і критично досліджувати велику кількість мов, абсолютно різних за своєю будовою, їх досвід збагатився, основа для порівняння розширилася, вони зіткнулися з порушенням тих закономірностей, які до того вважалися універсальними, і познайомилися з абсолютно новими типами явищ. Було встановлено, що основа мовної системи будь-якої мови (іншими словами, граматика) не лише інструмент для відтворення думок, граматика сама формує думку, є програмою і керівництвом розумової діяльності індивідуума, засобом аналізу його вражень і їх синтезу [372].

У цьому контексті повернемось до роботи С. Головатого «Про людські права», у якій він наголошує на тому, що «є не менш вагомим докази юридичного характеру на користь застосування словосполучення *людські права* замість «права людини». Останнє якщо не обов'язково скеровує (чи скеровуватиме) до позитивістського сприйняття *прав*, то принаймні завжди спокушатиме до такого. Цього не уникнути. Кажучи «права людини», завжди є (і буде) спокуса знайти *того*, хто їх *дав*. Сам же факт їх *надання* неминуче пов'язуватиметься з людською діяльністю, внаслідок чого з'являються акти позитивного права, в яких відбувається їх офіційний виклад, – національні (конституції, закони тощо) чи міжнародні (конвенції, договори, декларації тощо). І це правильно. Але в такий спосіб стають відомими людям не лише «права людини» як загальна категорія» [62, с.9].

І хоча багато хто не погоджується з наведеною тезою, вказуючи на відсутність відмінностей між термінами «права людини» та «людські права», думка С. Головатого крізь призму гіпотези Сепіра-Уорфа потребує уваги.

Відтак, у цілому правильними є слова Х. Бехруза про те, що «проблема універсалізму та релятивізму правових цінностей, зокрема через концепцію прав людини, в контексті співвідношення універсальності і культурного різноманіття, була і є однією з найактуальніших проблем сучасної науки. Дослідженню діалектики універсальних і конкретно-історичних властивостей прав людини присвячено численні наукові праці (П. Рабінович, О. Лукашева, С.

Максимов, О. Мережко, К.-О. Апель, Ю. Габермас та інші)» [24, с.131].

Таким чином, сучасні здобутки феноменологічної, герменевтичної та релятивістської шкіл, а також теорії комунікативної дії (як методологічна складова) та глобалізаційні процеси, які так чи інакше носять об'єктивно-суб'єктивний характер (онтологічна складова) допомагають виявити та виступають епістемологічним підґрунтям юридико-лінгвістичних знань в епоху постмодерну.

2.2. Теоретичні засади юридичної лінгвістики

Питання розуміння права висвітлюється у роботах таких найбільш відомих зарубіжних правників, як: Р. Алексі, Р. Дворкін, Л. Петражицький, Л. Фуллер, Г. Харт. Так, Роберт Алексі займався обґрунтуванням теорії раціонального дискурсу (висвітлення основних положень цієї теорії має важливе значення під час дослідження юридичної лінгвістики та в межах юридичної лінгвістики, тому далі ми детальніше зосередимо увагу на цій теорії).

Зміст концепції Рональда Дворкіна однією фразою висловив С. Гест: «Суть теорії права Дворкіна зводиться до твердження про те, що природа правового аргументу полягає в найкращому моральному тлумаченні існуючих звичаїв. Сутність його політичної теорії зводиться до того, що політичні судження повинні виходити з максими, згідно з якою всі люди рівні за своєю природою, незалежно від обставин, в яких вони народилися» [476, с.1]. Інтерпретуючи, як її можна назвати, теорія права Р. Дворкіна також є своєрідним внеском у розвиток теорії юридичної лінгвістики (тим більше, що її автор послуговувався досягненнями феноменологічної та герменевтичної філософських шкіл, які були висвітлені у попередньому підрозділі нашої роботи).

Засновник психологічної школи розуміння права Лев Йосипович

Петражицький, ототожнюючи право з імперативно-атрибутивними переживаннями, зіткнувся з проблемою передавання змісту внутрішніх переживань, що пов'язані із «невисловленими поняттями»: «мова так бідна у цьому випадку словами, що для плюралізму видів внутрішніх переживань і їх властивостей немає слів, ні спеціальних назв, ні засобів дескрипції [257, с.100]. У таких випадках, як пише Лев Йосипович, виникає питання: як же передати іншим ці поняття, коли йдеться не про мислення як таке, а про свої думки, наприклад, у наукових лекціях. Для цього, на думку філософа права, необхідно було б обґрунтувати і розвинути особливе технічне вчення, надзвичайно важливе для свідомого і належного викладання і дескрипції в сфері загальної психології, але необхідне і у сфері спеціальних наук про правові, моральні, етичні явища [257, с.100]. На нашу думку, певною мірою наведені слова стосуються і виникнення юридичної лінгвістики, предметом дослідження якої є вказаний Л. Петражицьким правовий аспект.

Варто згадати також і теорію процедурного природного права Лона Льюїса Фуллера, що розмежовує право та закон і встановлює відмінності між розумом і діями законодавця. Мораль права передбачає сукупність певних формальних правил, які забезпечують «правність». Використовуючи досягнення феноменології, Л. Фуллер вважав, що «юриспруденція в такій же мірі вивчає соціальну реальність, в якій і конструює її. ... а, на думку Л. Фуллера, юрист (в тому числі, і вчений) – архітектор соціальної реальності» [10, с.9]. Легенда про Рекса, як і справа спелеологів Л. Фуллера, є значним внеском автора у розвиток юридичного аргументування зокрема і юридичної лінгвістики загалом. «Мораль обов'язку, – зазначає американський філософ права, – можна порівняти з правилами граматики»; мораль прагнення – «з правилами, які формуються критиками для досягнення високого стилю й вишуканості твору». Правила граматики встановлюють те, що потрібно для збереження мови як засобу спілкування, так само як правила моралі обов'язку встановлюють необхідне для суспільного життя» [383, с.14].

Відомим представником юридичного позитивізму та аналітичної

юриспруденції вважається Герберт Лайонел Адольф Харт. Розмежовуючи право і мораль, «право як воно є» і «право як воно має бути», філософ права у вступі до найбільш відомої його праці «Поняття права» зазначає, що «незважаючи на особливу увагу, яку я приділяю аналізу, книга може також розглядатися як нарис дескриптивної соціології, бо уявлення про те, що вивчення змісту слів всього лише прояснює слова, помилкове. Багато важливих і безпосередньо неочевидних відмінностей між типами соціальних ситуацій або відносин найбільш яскраво виявляються завдяки вивченню відповідних виразів і того, як вони залежать від соціального контексту, доволі часто явно не названого. У цій сфері в більшій мірі, ніж будь-де, правильним є те, що ми можемо використовувати, як сказав професор Дж. Л. Остін, «більш чітке значення слів, щоб ясніше сприймати явища» [388, с.7].

Російський філософ Іван Ільїн писав, що недолугим і небезпечним є порядок життя, за якого народу недоступне знання його права: коли, наприклад, серед народу є неграмотні люди, коли право написане чужою мовою, коли текст закону залишається недоступним для населення або коли смисл права виражається надто складно, заплутано і незрозуміло [115, с.193].

Фактично кожний науковець у сфері права так чи інакше задавався питанням розуміння права. Однак не можна не згадати таких вітчизняних вчених, для яких питання розуміння права було не тільки об'єктом, а й безпосередньо предметом дослідження. Це, зокрема, С. Алаїс, В. Дудченко, М. Козюбра, А. Кучук, П. Рабінович, С. Стеценко та ін., які висвітлювали означену проблематику не лише через положення нормативістської школи.

Дисертаційне дослідження Софії Іванівни Алаїс присвячене проблемам праворозуміння в основних школах права. На думку вітчизняного науковця, «кожний із підходів до розуміння сутності права, істинність якого доводить окрема правова школа, спрямований на дослідження однієї із багатьох властивостей права, на вивчення однієї або групи споріднених ознак (якостей), що характеризують право як соціальний феномен» [1, с.16]. При цьому автор наголошує (і з ним не можна не погодитись), що «для юриспруденції вихідне і

визначальне значення має покладений в її основу тип розуміння права. Саме тип праворозуміння визначає парадигму (сміслову модель, взірець) пізнання правових і державних явищ» [1, с.1]. Водночас аналіз роботи С. Алаіс допомагає дійти висновку про ототожнення автором таких категорій, як «праворозуміння» та «розуміння права». Слід зазначити, що у вітчизняній юридичній науці не існує єдиного бачення співвідношення змісту вказаних понять: частина вчених їх ототожнює, інша – намагається вказати на їх розмежування. На думку С. Стеценка, «сам термін «праворозуміння» не є загальноприйнятним. Праворозуміння у широкому сенсі розглядається як інтелектуальна діяльність компетентних осіб, спрямована на пізнання сутності та змісту права, а також сукупність правових знань, отриманих у результаті такої діяльності» [342, с. 176].

Акцентуючи увагу на умовності розмежування розуміння права та право розуміння, Х Бехруз водночас вказує, що перше з них відображає «ставлення кожної людини до того, що таке право» [23, с. 144], а останнє «відображає сприйняття права на професійному юридичному рівні, тобто праворозуміння відображає осмислення права, а також його формалізацію у свідомості, яка відбивається у правосвідомості юриста» [23, с. 144].

З таким підходом у цілому можна погодитись, зважаючи на різне сприйняття права окремими категоріями людей, зокрема, якщо йдеться про правників та людей без правничої освіти. Загальновизнаною є типологія правосвідомості за рівнем відображення правової дійсності на буденну і професійну. Адвокатом, суддею право сприймається дещо інакше, ніж, наприклад, педагогічним працівником. Більш того, є певна відмінність між сприйняттям права юристом і людиною з науковим ступенем у галузі права (чи то кандидата юридичних наук, чи то доктора юридичних наук). Для прикладу, аналіз наступного речення: «незважаючи на зазначене аксіоматичне положення, законодавцем в особі Верховної Ради України були вживані словосполучення «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду ...» і «кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися ...», що, на нашу думку, не узгоджується з теорією

реалізації норм права як в частині різновиду правомірної поведінки суб'єктів права (для виконання характерною є активна правомірна поведінка, а для дотримання норм права – пасивна поведінка), так і форми її здійснення (обов'язки виконуються, а заборон дотримуються) [322, с.107] «дає змогу зрозуміти, що така лексика властива для науковця в сфері права, а не для юриста-практика».

Водночас у відповіді на питання, що розглядається, нам імпонує доволі виважений і аргументований підхід (особливо зважаючи на використання компаративного підходу у комплексі з аксіологічним, феноменологічним та герменевтичним) вітчизняного ученого А. Кучука, який вказує, що «за використання національною юридичною наукою категорії «праворозуміння» ключовий суб'єкт права – людина – відсторонюється від права, точніше його розуміння, адже вона не займається цілеспрямованою діяльністю з пізнання права. Ця обставина ставить під сумнів можливість права бути основним регулятором суспільних відносин у сучасному суспільстві, адже коли громадяни не розуміють, що таке право, вони не можуть ефективно реалізовувати правові норми» [154, с.190].

До того ж, ні західна, ні східна правові традиції не оперують поняттям «праворозуміння», розглядаючи право як соціокультурне явище, а не сукупність прескриптивних текстів. «Розумінню права у межах східного світу властиві свої особливості, хоча воно також не передбачає виокремлення праворозуміння як наукової категорії, сутністю якої є цілеспрямована діяльність спеціальних суб'єктів щодо пізнання правових явищ», [153, с.25] – наголошує А. Кучук.

Не вдаючись у глибоку дискусію щодо співвідношення термінів «праворозуміння» та «розуміння права», зважаючи на предмет нашого дослідження, слід зауважити, що навіть за умови їх розмежування, сутність позначуваного ними явища – пізнання права – залишається незмінною, різними є суб'єкти та окремі засоби, що ними застосовуються. Тому ключовим є питання: яке ж місце в структурі розуміння права займають юридико-

лінгвістичні аспекти.

Зазвичай будь-який процес пізнання розглядається крізь призму трьох його складових:

- 1) суб'єкт пізнання;
- 2) об'єкт пізнання;
- 3) засоби пізнання.

Під суб'єктом розуміється індивід чи група осіб (суспільство у цілому), що має певний рівень знань та здійснює пізнання чи перетворення дійсності [139, с.59].

Розглядаючи лінгвістичні аспекти когнітивного процесу правової дійсності у контексті суб'єкта пізнання, необхідно зазначити наступні положення.

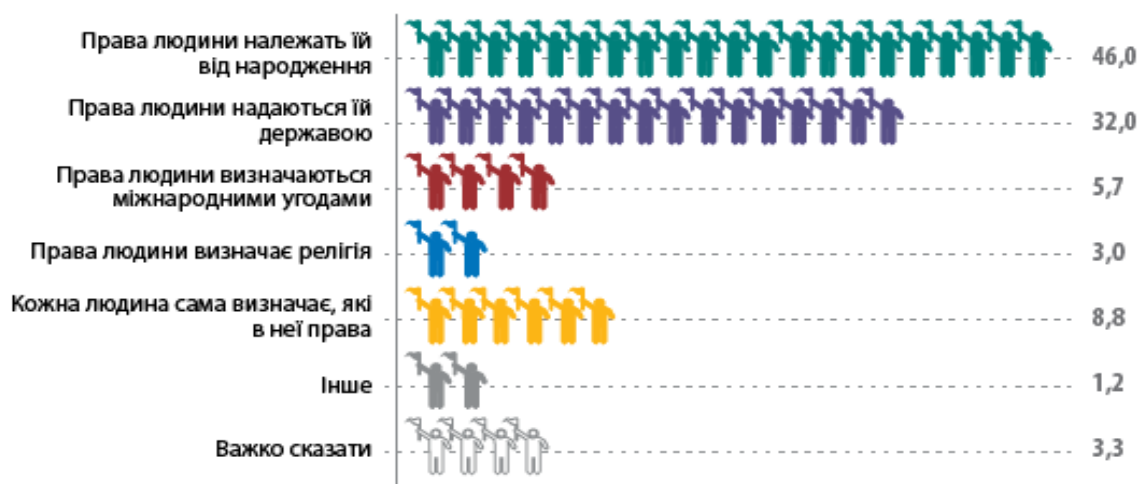
Враховуючи те, що право є засобом упорядкування суспільних відносин, порядку і стабільності у соціумі, вирішення питання зіткнення різних інтересів, то можна стверджувати, що виникнення права пов'язується із появою своєрідного арбітра, який в силу авторитету забезпечує вирішення конфлікту, керуючись певними положеннями, ідеями тощо. До речі, саме на це вказував і засновник психологічної школи права Лев Петражицький. У найбільш відомій його праці «Вступ до вивчення права і моральності. Емоційна психологія» автор стверджує, що право «перебуває» у психіці певного суб'єкта. Для обґрунтування власної позиції він використовує простий приклад: зобов'язання між орендодавцем і орендарем. Це, без заперечень, правове явище, однак, де воно знаходиться? Де його знайти для пізнання? Науково-критична відповідь, на думку Л. Петражицького, лише одна: це правове явище «перебуває» в психіці тієї третьої людини, яка знає, що орендар зобов'язаний сплатити орендну плату, а орендодавець має право її отримати. Так само, як стверджує засновник психологічної школи права, коли учений юрист переживає в своїй свідомості судження «Орендодавець *postnumerando* зобов'язаний сплатити орендодавцю орендну плату», то він «може скористатися його наявністю для спостереження його, вивчення, аналізу, але він (цей юрист) помилиться, якщо

стане відшукувати відповідний правовий феномен десь у просторі над чи між людьми, в «соціальному середовищі» тощо, однак цей феномен відбувається у нього самого «в голові», в його ж психіці і лише там» [257, с.2]. Відтак, важливе значення для гносеології мають психологічні фактори. Більш того, не можна заперечити, що у процесі пізнання індивід створює (конструює) свої уявлення, які, у свою чергу, впливають на сам процес світосприйняття і світорозуміння. «Дійсно, в основі пізнання лежить активна, конструктивна і конструююча діяльність суб'єкта. Суб'єкту властива активність у створенні, прочитанні, осмисленні та застосуванні власного досвіду, т.б. у продукуванні та використанні знання» [89, с.37].

Тому важлива роль у сприйнятті людиною навколишнього світу загалом і права зокрема відіграє світогляд. Під світоглядом зазвичай розуміють систему узагальнених знань про світ і місце людини у ньому, що виражається через аксіологічні установки окремої особи чи соціальної групи, а також через переконання щодо сутності природного і соціального світу [236]. При цьому слід згадати і про те, що перешкодою для об'єктивного пізнання дійсності (зважаючи на предмет нашого дослідження – дійсності правової) є різного роду стереотипи. «Термін «стереотип», – зазначає О. Блинова, – був введений у соціальні науки американським публіцистом і дослідником У. Ліппманом при розробці концепції суспільної думки. В його метафоричному визначенні стереотипи представлено як «картинки у голові людини», які економлять зусилля при сприйнятті складних соціальних об'єктів і захищають цінності особистості, соціальні позиції і права» [27, с.108-109].

Для прикладу наведемо стереотипне сприйняття більшістю населення України прав людини як «установлень держави, які нею ж і охороняються». За результатами соціологічного загальнонаціонального дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та за ініціативою Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і громадського об'єднання «Центр інформації про права людини» «більшість українців ... не розуміють, що таке «права людини».

Чудовою ілюстрацією є відповідь на питання, хто є головним порушником прав людини, де велика частина опитуваних виділила кримінальні структури, бізнес та самих громадян. ...Такі дані свідчать про неповне та розмите розуміння концепції прав людини, адже відповідальними за порушення прав людини завжди є органи влади» [408, с.17-18].

36. Якщо Вам продали прострочені продукти в магазині та відмовилися приймати їх назад, чи є це порушенням прав людини?

	Всього %	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Чоловіки	Жінки	Київ	Обласні центри	Райцентри та інші міста	Села
Так	85,8	70,0	92,6	94,9	89,4	86,3	83,9	87,3	88,6	82,1	84,7	87,8
Ні	9,8	22,9	3,3	4,3	6,6	10,5	11,5	8,4	4,3	15,9	10,8	6,4
Важко відповісти	4,4	7,1	4,1	0,9	3,9	3,2	4,6	4,3	7,1	1,9	4,6	5,8

Таблиця 2.1 Результати соціологічного дослідження (розуміння прав людини українцями).

При цьому «близько третини опитаних висловили готовність поступитися частиною своїх прав та свобод заради добробуту, ще близько третина готові терпіти матеріальні труднощі, але не поступатися своїми правами, і ще близько третини не змогли визначитися з цього приводу» [408, с.17].

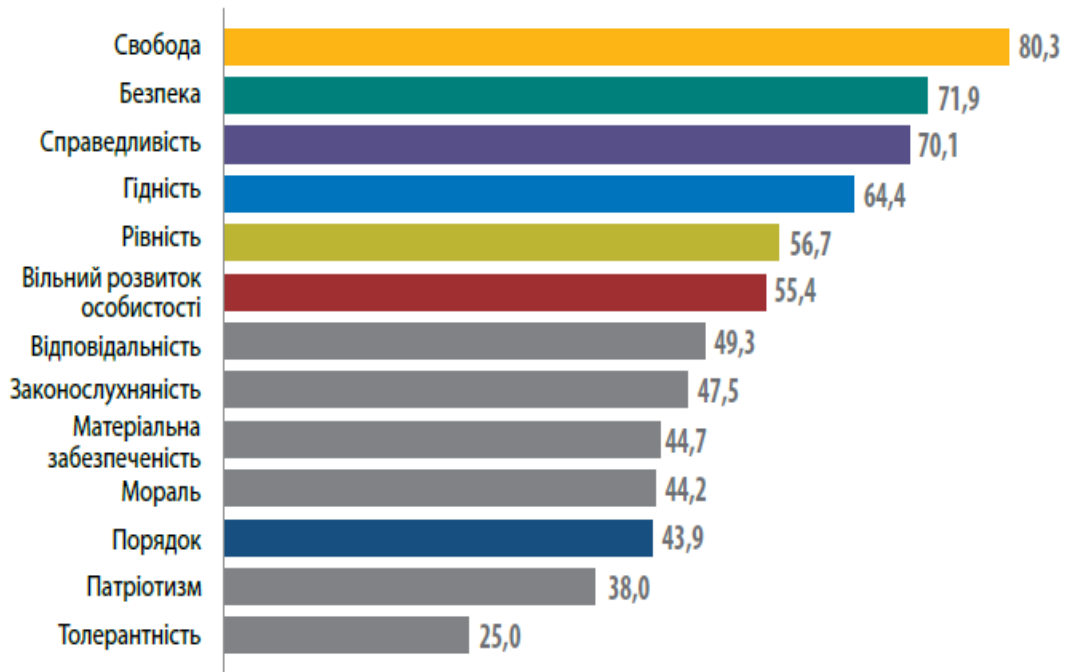
Стереотипність сприйняття правових явищ особливо чітко проявляється у сфері забезпечення толерантності загалом та гендерної рівності зокрема. Показовим у цьому аспекті є прийняття Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». З проекту були вилучені терміни «гендер» і «сексуальна орієнтація». 17 листопада 2016 року, обговорюючи проект цього Закону, Ю. Мірошніченко підкреслив: «Єдине, на що звернули увагу і заступник міністра, і наші колеги, які виступали переді мною, це позиція Всеукраїнської ради церков, де йдеться про запровадження через ці закони якраз категорії гендеру і сексуальної орієнтації. Це є неприйнятно в нашому суспільстві» [99]. У цьому контексті слід згадати і слова А. Кучука: «Для українського суспільства, не дивлячись на сприйняття ідеї рівності усіх людей у правах незалежно від «раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками», коли мова заходить про мирні зібрання сексуальних меншин одразу наведений конституційний припис відходить на другий план» [154, с.251].

Доволі значна частина українців не розуміє, що толерантність є складовою частиною принципу рівності, адже якщо не бачити у іншій людині також індивіда, з такими ж самими правами, з тою ж гідністю і честю, то й ставлення до неї буде відповідне – не толерантне, а принизливе, дискримінаційне. Населення України, виступаючи за рівність, не розглядає толерантність як цінність.

«Найменш цікавою з цієї точки зору для українського населення є така цінність, як толерантність (лише чверть опитаних віднесла її до основних цінностей). ... Серед спільних цінностей в усіх регіонах – свобода, безпека та справедливість. Толерантність же зайняла останнє рейтингове місце в усіх регіонах» [408] – указується у результатах соціологічного загальнонаціонального дослідження.

ОЦІНКА РІЗНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК НАЙБІЛЬШ ВАЖЛИВИХ ДЛЯ ПРАВ ЛЮДИНИ
(% вибору варіанту відповіді «основна цінність»)⁴

Слід акцентувати увагу на тому, що сприйняття правових явищ залежить не лише від світогляду людини, а й від типу розуміння права. Загалом, увесь плюралізм шкіл права можна звести до двох основних (за критерієм пов'язаності / не пов'язаності з державою): природно-правовий та позитивістський типи розуміння права.

За позитивістського підходу до розуміння права останнє сприймається як результат діяльності публічної влади, що об'єктивований у нормативно-правових актах. Відповідно, держава вживає всіх заходів для реалізації приписів, що містяться у останніх, у тому числі застосовуючи державний примус. Звідси робиться висновок: правом є офіційні веління держави. Ті правила, які не знайшли формального відображення у прескриптивному тексті, є не правовими, незважаючи на те, що вони можуть реалізовуватися у фактичній поведінці суб'єктів суспільних відносин. Крайньою формою такого розуміння права є легізм.

Згідно з інтерпретацією легізму, що наводиться у енциклопедичному словнику «легізм – [від лат. *lex (legis)* – закон] – вчення, яке ототожнює право і

закон (позитивне право). ...Стрижнева ідея «фацзя» – беззастережне панування «сильної держави» над «слабким народом». Головний інструмент держави, джерело її сили – закон, суворий і жорсткий («фа»). Держава має бути централізованою за структурою і, використовуючи сучасну термінологію, тоталітарною за методами діяльності» [11].

За легізму, як і юридичного позитивізму, права людини фактично нівелюються, оскільки сама людина не розглядається як цінність. Цінністю є колектив (наприклад, комуна) або сама держава як форма соціальної організації. Сильна держава зумовлює слабкість окремої людини і, навпаки, сильний індивід спричиняє наявність значної кількості обмежень для держави – сфера приватності збільшується, що послаблює втручання органів публічної влади.

Слід зазначити, що легізм – це не лише теоретична ідеологія, а ідеологія, яка фактично реалізовувалась, зокрема, у Китаї. Відтак, виходячи з історичної ретроспективи, можна з певним відсотком ймовірності говорити про її сутність і практичну значимість. «Гуань Чжун стверджував: «Коли шанують вищих і бояться покарань, то управляти легко», «Народ повинен боятися влади, як страшної хвороби» [28, с.23]. Результатом втілення ідей легістської школи був спротив населення, для якого вони були чужими, «оскільки вони занадто відхилилися від укорінених уявлень і тому мали лише тимчасовий успіх. Легістам не вдалося ствердити в Китаї верховенство постійно діючих правових норм і суверенного закону» [21, с.149].

Легізм (юридичний позитивізм) властивий державам з недемократичною формою державного політичного режиму. Тому цілком логічно, що право Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а також соціал-націоналістичної Німеччини виходило саме з цих ідей.

Парадигма «право – результат діяльності держави» зумовлює й іншу парадигму «права людини надаються людині державою», а це є фактором неправильного сприйняття інших правових явищ, вироблення специфічної термінології. Наприклад, такі терміно-поняття юридичної науки, як

«праворозуміння», «нормативно-правовий акт», «конституція як нормативно-правовий акт», «права і свободи людини і громадянина», «пересічний громадянин», «підгалузь права», «інститут права», «правотворчість як діяльність держави», «тлумачення права», «тлумачення норм права», «акт застосування норм права», «правова система», «правова свідомість», «правова культура», «механізм забезпечення прав», «механізм правового регулювання», «дотримання, виконання і використання як форми реалізації норм права», «суб'єктивне юридичне право» та ін. на сьогодні є складовою понятійного ряду правових систем держав пострадянського простору (у яких превалювало нормативістське розуміння права) і не є властивими західній правовій традиції, яка розвивалась на положеннях природно-правової школи. Тому, наприклад, навіть конституційний припис про визнання і дію принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України) сприймається через верховенство закону (або такого еkleктизму, як «верховенство правового закону»).

Додамо, що негативність для соціуму такого підходу до розуміння права відзначили ще наприкінці XVIII ст. у Франції у Декларації прав людини та громадянина: «Представники французького народу, утворивши Національні збори і вважаючи, що нещасття, забуття прав людини або зневага до них є єдиною причиною суспільних лих та корупції публічної влади...» [80]. Подібна оцінка проголошена і у Загальній декларації прав людини: «Визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру... зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей» [102].

Правові системи демократичних держав, які обрали напрям розвитку як правової держави, не можуть ґрунтуватися на положеннях нормативістської школи, в них превалює природно-правове розуміння. «Принцип «Закон є закон» не знав обмежень. Він був вираженням позитивістської правової ідеї,

яка протягом багатьох десятиліть визначала свідомість німецьких юристів. Тому законне неправо, так само як і надзаконне право, були суперечностями в самих собі. І практиці до цих пір доводиться стикатися з обома проблемами» [305, с.228] – указує відомий німецький філософ права Густав Радбрух.

Природно-правова школа виходить з постулату неототожнення права з результатом діяльності держави. Право і закон є різними явищами. Джерелом права виступають або трансцендентна інституція, або «моральний закон у нас», або природа людини та ін. Так, наприклад, О. Грищук розглядає гідність як «антропологічну основу природного права. Людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, глибоко проникла у зміст права. Ознаки і якості, що характеризують та визначають людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу» [69, с.4].

Лон Фуллер, виокремлюючи мораль обов'язку і мораль прагнення, вказує на першу як підґрунтя права (фактично мораль і право збігаються, але, наголосимо, мораль обов'язку). Виходячи з преамбули Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки «Ми вважаємо очевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем невід'ємними правами, серед яких – право на життя, свободу та прагнення щастя» [523], джерелом прав людини є Бог (зауважимо, що це друга половина XVIII ст., а на початку XXI ст. 32 % українців вважають, що права надаються державою і, відповідно, не є невід'ємними).

Таке розуміння соціального регулятора ґрунтується на гідності людини, на визнанні рівності й справедливості, свободи особистості та, відповідно, сфери приватності, втручання у яку є винятковим заходом, що має здійснюватися зважаючи на низку факторів (законність, легітимна мета та необхідність у демократичному суспільстві). О. Грищук цілком справедливо зазначає, що «особливої гостроти питання людської гідності набуло після Другої світової війни, яка була найбільшою за людськими жертвами. Людська гідність у той час почала пов'язуватися з правами людини, що викликало так звану «революцію людської гідності». Права людини почали тлумачитись як

такі, що покликані утверджувати людську гідність, високі духовні і моральні якості, а головне – захищати людину від сваволі державної влади» [69, с.1].

У державах, правова система яких ґрунтується на природному розумінні права, існує демократичний державно-правовий (політичний) режим, людина, її права визнаються найвищою цінністю. Людські права сприймаються як вимога до держави, як засіб обмеження свавілля органів публічної влади. Саме держава є адресатом цієї вимоги і тому лише вона є суб'єктом порушення прав людини. «Коли володарі перебувають у підпорядкуванні народу – або з самого початку отримали владу від нього, або стали до нього у підпорядкування згодом – то у разі порушення ними закону або вчинення ними злочину проти закону або держави їм не тільки можливо опиратися силою, але при необхідності і карати їх смертю» [70]– стверджує відомий голландський філософ і правник Гуго Гроцій.

Саме тому у Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки проголошується: «Якщо ця форма організації влади стає пагубною для цієї мети, то народ має право змінити чи знищити її і заснувати нову владу, яка ґрунтуватиметься на таких принципах і буде так організована, щоб, на думку цього народу, все більше сприяти його безпеці і щастю» [523].

А у преамбулі Загальної декларації прав людини вказується, що людські права повинні бути захищені верховенством права для того, щоб людині не довелося звертатися до бунту як до останнього засобу проти тиранії та пригноблення [524]. Зауважимо, що на офіційному сайті Верховної Ради України англійський термін «the rule of law» у тексті цієї декларації перекладається українською як «сила закону», а російською – «власть закона». Примітно, що на сайті єдиного органу законодавчої влади в Україні спочатку представлено російський переклад Загальної декларації прав людини, а потім – український. Хоча це є логічним, зважаючи на те, що український варіант перекладу здійснювався не з тексту англійською, а саме з перекладу Загальної декларації прав людини російською. Навіть для юриста, який вихований у дусі юридичного позитивізму, термін «верховенство права» сприймається за

змістом як «верховенство закону», адже закон і є правом. Для людини з таким світоглядом право на повалення влади виглядає блюзнірством щодо публічної влади з її прескриптивними текстами. Людські права не розглядаються як цінність, якщо держава не дарувала їх, не створивши при цьому «механізм реалізації».

Для підтвердження наведеної тези звернемось до ситуації щодо реалізації громадськістю в Україні фундаментального права на мирні зібрання. Не зважаючи на те, що відповідно до Конституції України, яка була прийнята 1996 року, «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3), «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» (ст. 8), «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (ст. 19), «громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування» (ст. 39) органи публічної влади забороняли проводити мирні зібрання, посиляючись на указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 року № 9306-XI, який, на відміну від Конституції України встановлював не повідомний, а дозвільний порядок проведення мирних зібрань. Лише рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08 вересня 2016 року № 6-рп/2016 цей указ був визнаний таким, що не відповідає Конституції. Хоча саме ним, а не Конституцією, керувалися органи публічної влади, забороняючи проведення мирних зібрань. Оскільки людські права для нормативістського розуміння

права залишаються поняттям з нульовим змістом, так само як і Конституція, приписи якої мають бути конкретизовані («створено механізм їх реалізації») у підзаконних нормативно-правових актах.

Для правників, вихованих на положеннях природно-правової школи, зовсім не властивим є використання такої термінології, як «механізм забезпечення прав», «механізм реалізації прав», «механізм охорони права», як і будь-які інші «механізми». Для них передусім мають значення «людські права», «справедливість», «правопевність», «правовладдя», «необхідність у демократичному суспільстві», «принцип пропорційності», «приватність людини», «судовий захист», «повноваження державного органу» (а не права державного органу) та ін.

«Людина формує у своїй свідомості право як ідеальну модель, прагнучи, в той же час, відповідати цій моделі. Такий взаємозв'язок на сьогодні можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку суспільства в цілому, конкретної людини і права як ефективного регулятора суспільних відносин» [69, с.11] – зазначає О. Грищук.

Означене дає змогу зробити висновок про відмінність не лише у термінології, а й у правовій реальності, яка створюється на основі розуміння терміносистеми, що використовується в межах національних правових систем. А це порушує питання адекватності розуміння один одного правниками різних правових традицій (що є важливим складовим аспектом юридичної лінгвістики).

Наступним важливим фактором, що обтяжує можливість об'єктивного пізнання права, є фрагментарність людського знання, яка має не лише суб'єктивні, а передусім об'єктивні причини [194, с. 211]. Діалектичні процеси інтеграції та диференціації знання (зважаючи на предмет нашого дослідження, йдеться про юридичні науки) є такими, що супроводжують становлення і розвиток юридичних наук. Збільшення обсягу наукових знань спричиняє необхідність їх узагальнення, приведення до єдиної системи. Водночас подальше ускладнення суспільних відносин призводить до виокремлення

окремої сфери з властивими їй предметом і методом правового регулювання. Так, наприклад, сімейне право виокремилось із цивільного права; державне управління відокремилось від адміністративного права (за класифікацією, затвердженою ще Вищою атестаційною комісією адміністративне право (12.00.07) належить до галузі юридичних наук, а державне управління є окремою галуззю науки (25.00.XX)). Сформувались господарське право, земельне право, екологічне право, фінансове право, податкове право та ін. Сучасний стан суспільних відносин вимагає від фахівця володіння значним обсягом інформації у певній сфері і, як наслідок, така людина не завжди є (може бути) компетентною в іншій, навіть суміжній сфері наукового знання. Наприклад, у межах загальної теорії права є усталеним трьохелементний підхід до структури правових відносин, за якого як складові виокремлюються: суб'єкти, об'єкт, зміст (переважно йдеться про правовий зміст). При цьому в межах цивільного права фактично будь-який договір (який є юридичним фактом виникнення цивільно-правових відносин) передбачає, крім іншого, визначення суб'єктів, їх прав і обов'язків та предмета договору (а не об'єкта). Навіть така незначна термінологічна відмінність впливає на цілісність сприйняття правової дійсності. Для прикладу наведемо також використання вітчизняною юридичною наукою (і в цілому юридичною наукою на пострадянському просторі) таких понять, як «система права» і «правова система» – західна правова традиція використовує терміни «law» і «legal system», однак останнє дуже рідко і фактично як тотожне за змістом терміну «law» (а ще слід указати, що і право розглядається як система правил поведінки, тому маємо три системи, що мають відношення до права. А додавши до цього, зважаючи на превалювання все ще нормативістського розуміння права у навчальній юридичній літературі, систему законодавства, на основі якої і будується так чи інакше система права: норма права – інститут права – підгалузь права – галузь права, то фактично «співіснує» чотири терміни з нечітко визначеним змістом) – використання яких фактично нівелює зміст права, яке залишається просто абстракцією, що не має жодного відношення до

соціальних реалій, так само як і принципи права, яким «не знайшлося місця» в системі права, але які є формою буття права: «становлення права відбувається на трьох основних рівнях, які одночасно є відповідними формами його буття: а) базових фундаментальних ідеалів і цінностей, накопичених людством за багатовікову історію розвитку людської цивілізації, концентрованим виявом яких є насамперед загальні принципи права; б) формалізованих юридичних норм, виражених передусім у законах та інших нормативних актах; в) юридичних рішеннях, насамперед судових, та правовідносинах» [135, с.27] (при цьому вітчизняна юридична наука переважно схильна розглядати як принципи права лише ті керівні, основоположні ідеї, які закріплені у законодавстві або які можуть бути виведені із тексту нормативно-правового акта. Відтак, наявність права ставиться у залежність від існування прескриптивного тексту (тобто, йдеться про верховенство закону), незважаючи на те, що Конституцією України визнано верховенство права, а не закону, судді при здійсненні правосуддя мають керуватися верховенством права, а не закону, аналогія права застосовується за відсутністю нормативно-правового акта, що регулює подібні з тими, що розглядаються, відносини; приписи нормативно-правових актів стають фактично нормами права, «законовідносини» йменуються правовими відносинами; реалізація приписів закону – реалізацією норм права; сприйняття і відношення до закону – правовою свідомістю, система законодавства – системою права. Тому не можна погодитися з розумінням загальнолюдських (загальноцивілізаційних) принципів права як «зафіксованих у позитивному праві його універсальних нормативних засад, які напрацьовані людством як глобальною макроцивілізаційною системою, об'єктивно зумовлені потребами і рівнем розвитку людської цивілізації та втілюють її найкращі здобутки у правовій сфері, визначають сутність і спрямованість правового регулювання і придатні до застосування у будь-якій системі права» [381, с.17]. Адже виникає запитання: а про яке позитивне право йдеться? Цей термін властивий для національних правових систем і не входить до понятійно-категоріального апарату міжнародного права, яке переважно розглядає *soft law* і *jus cogens*.

Виходячи з наведеної дефініції, можна зробити висновок, що, наприклад, коли в Україні приймуть закон, який визначатиме певні положення як принципи, то це будуть «загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права», адже ніякого наднаціонального позитивного права не існує.

Означене є перешкодою для об'єктивного і усебічного сприйняття досліджуваного об'єкта. «Нерідко і на рівні наукового осмислення соціальних реалій, все частіше нове знання носить фрагментарний, структурно неорганізований характер, що саме по собі призводить до випадковості відбору елементів, які включаються в суб'єктивну модель інформаційного простору індивіда і суспільства, визначається відсутністю цілісності і системності в осмисленні сучасних соціальних реалій, характеризується світоглядною невизначеністю тощо» [224, с.84] – наголошує О. Надибська.

Таким чином, висвітлюючи юридико-лінгвістичні аспекти у контексті суб'єкта розуміння права, нами було частково висвітлено інший елемент когнітивного процесу права – об'єкт. Їх можна розглядати відокремлено лише у межах юридичного нормативізму. Якщо виходити, наприклад, з комунікативної теорії права, то зробити це фактично неможливо. Як зазначає вітчизняний правник С. Максимов, правове життя (світ взаємодії суб'єктів соціуму) є одним із трьох рівнів правового буття, що становлять правову реальність (іншими двома рівнями є ідея права (світ права) та правові норми і закони (світ знакових форм) [171, с.7].

Право не існує поза межами комунікації суб'єктів. Для прикладу згадаємо відомий твір англійського письменника Данієля Дефо «Життя, незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, який прожив 28 років у повній самотності на безлюдному острові біля берегів Америки поблизу гирла річки Оріноко, куди він був викинутий корабельною аварією, під час якої весь екіпаж корабля крім нього загинув, з викладом його несподіваного звільнення піратами; написані ним самим» і задамося питанням: а чи було (діяло) право на цьому острові, коли на ньому перебував лише Робінзон Крузо?

Останнім часом комунікативна теорія права набула особливої

актуальності. На нашу думку, це цілком можна пояснити, по-перше, плюралізмом розумінь права, що виник після відмови (хоча б і формальної) від «правового спадку» Радянського Союзу з його задогматизованістю і визнанням «правильності» лише юридичного нормативізму, а, по-друге, самою природою права, яка проявляється лише через взаємодію людей (частково на це ми вказували, висвітлюючи психологічну школу права; більш повно буде розкрито це питання при характеристиці соціологічного підходу до розуміння права); право неможливе поза межами соціуму (а саме суспільство не розглядається як проста сукупність людей, воно інтерпретується передусім через взаємодію його суб'єктів). У зв'язку з цим слушною видається думка з вітчизняної дослідниці С. Карвацької, яка зазначає: «Це означає також, що й роль мови у структурі мовної комунікації трактується вже не просто як роль її пасивного чинника, а як основна форма буття права, субстрат юридичної діяльності. Думка про те, що мова у правовій сфері відіграє не просто роль одного з компонентів юридичної техніки і що мовні норми – не тільки одні зі способів тлумачення юридичних текстів, усе більше проникає у філософію права та теорію права» [122, с.28].

Крім цього, варто погодитись із А. Токарською з приводу того, що сутністю права є встановлення правил поведінки суб'єктів комунікації, що здійснюється завдяки засобам юридичної семіотики, які, в свою чергу, є підґрунтям «правогерменевтичного сприймання через призму правової аксіології» [353, с.35].

Зважаючи на принцип всебічності і повноти наукового пізнання, висвітлення питання лінгвістичних аспектів розуміння права буде неповним без зосередження уваги на існуванні різних правових шкіл, адже право є складним соціокультурним феноменом, який має досліджуватися з врахуванням низки положень.

1. На сьогодні не існує єдиного всезагального розуміння права (і навряд чи коли воно буде). Навіть міжнародне право не може виступати фактором вироблення такого розуміння. По-перше, зважаючи на плюралізм самого

міжнародного права. Наприклад, «міжнародне право» – це не лише Загальна декларація прав людини (1948 р.), а й Американська конвенція прав людини (1969 р.), Американська декларація прав та обов'язків людини (1948 р.), Арабська хартія прав людини (1994 р.), Загальна ісламська декларація прав людини (1981 р.), Каїрська декларація про права людини в ісламі (1990 р.) та ін. (при цьому ці міжнародні договори містять колізії). Дуже влучним у цьому контексті є наведена А. Кучуком гіпотетична ситуація щодо підписання міжнародного договору, коли у кожній із держав-учасниць цього договору може діяти лише декілька статей договору, зважаючи на можливість суб'єктів робити застереження щодо дії окремих положень міжнародного договору [154, с.219]. По-друге, через різну інтерпретацію норм міжнародного права.

Характеризуючи ситуацію в Україні щодо анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Криму, професор права і засновник Центру прав людини в Ноттінгемському університеті Діно Крітсіотіса зауважив: «Держава не може бути сувереном і окупантом одночасно – ці терміни суперечать один одному. Складність полягає в тому, що учасники конфлікту вкладають різні сенси в терміни «анексія», «возз'єднання», «суверенітет», «військова окупація» [396].

2. Соціокультурність права є фактором різного розуміння цього регулятора суспільних відносин у межах різних правових культур. Навіть однакове термінологічне позначення окремого явища жодним чином не вказує на тотожний зміст у межах різних правових традицій. Для прикладу згадаємо право на достатній життєвий рівень: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини» – проголошується в ст. 25 Загальної декларації прав людини. Однак достатній життєвий рівень у Федеративній Республіці Німеччині, Білорусії, Україні, Республіці Конго різний.

Крім цього, в державах, які належать до сім'ї загального права, основним джерелом права є судовий прецедент; у державах романо-германської правової сім'ї – закон, у державах звичаєвої правової сім'ї – звичай тощо.

Тому у цьому підрозділі роботи розглянемо основні школи права – нормативістську (позитивістську), природно-правову та соціологічну. А також, зважаючи на предмет нашого дослідження та враховуючи той факт, що в останні декілька десятиріч значно зріс інтерес науковців до напрацювань історичної школи права, висвітлимо також лінгвістичні аспекти і за цього розуміння права.

Як було зазначено вище, за нормативістського розуміння права воно зводиться до прескриптивних текстів, тому лінгвістичний аспект вичерпується юридичною технікою, основною метою якої є максимально адекватне відображення у тексті нормативно-правового акта волі суб'єкта юридичного нормотворення (збіг букви закону з духом закону), запобігання неправильному розумінню змісту нормативного припису та уникнення юридичних колізій. При цьому предмет нормативно-правового регулювання значно розширюється, адже, зважаючи на необхідність детального визначення процедурних аспектів діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб приймається значна кількість різноманітних інструкцій, положень, правил та ін.

Таке сприйняття права має низку недоліків, адже намагання слідувати «букві закону» може призвести до нівелювання справжніх цінностей – людини, людських прав, справедливості тощо. Так, доволі відомим у юридичних колах є рішення судді Приморського районного суду м. Одеси Ю. Свяченої у справі про поновлення на роботі, стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу та стягнення моральної шкоди за позовом завідувача кафедри Одеського національного морського університету, якого було звільнено з посади після набрання чинності вироку Приморського районного суду м. Одеси, яким позивача визнано винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1, 2 ст. 368 КК України (отримання хабара) за п. 3 ч. 1 ст. 41 Кодексу законів про працю («вчинення працівником, який виконує виховні функції,

аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи»). Приймаючи рішення про задоволення позову, суддя аргументувала це недоведеністю вчинення позивачем аморального проступку, зокрема через те, що законодавство України не містить переліку аморальних проступків та не наводить дефініцію поняття «аморальний проступок», відповідно, не зрозумілою є відповідь на питання: а чи кожен злочин є аморальним? [309].

Така аргументація на перший погляд виглядає дещо абсурдною. Але вона перебуває цілком в межах нормативістського розуміння права: є закон – є право, немає закону – немає права; коли є відповідальність за вчинення аморального вчинку, то має бути нормативно-правовий акт, який буде містити визначення цього поняття та перелік аморальних проступків. І якщо діяння суб'єкта кваліфікується як один із видів аморальних проступків з цього переліку, лише тоді його можна звільнити за п. 3 ч. 1 ст. 41 Кодексу законів про працю. Оскільки такого нормативно-правового акта не існує (а за логікою це має бути не підзаконний нормативно-правовий акт, а закон, зважаючи на п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України: «виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них» [140]), то і застосування положення про звільнення працівника за вчинення аморального вчинку є незаконним (відсутній механізм реалізації цього припису).

Оскільки правила поведінки викладаються у текстах нормативно-правових актів, то важливим є правильне відтворення волі суб'єкта юридичного нормотворення у цьому тексті. Ця обставина зумовлює необхідність дотримання низки вимог мовного характеру. Слід зауважити, що цей аспект взаємозв'язку лінгвістики та права доволі досліджений вітчизняною юридичною наукою. Фактично усі науковці-правники сходяться у тому, що мові нормативно-правових актів (як і актів застосування норм права та інтерпретаційно-правових актів) властиві такі риси, як:

- 1) використання офіційно-ділового стилю, що є доволі чітким, на відміну

від інших стилів;

2) терміни, що використовуються, не повинні бути багатозначними, емоційно-експресивними, діалектизмами тощо;

3) чіткість і послідовність викладення;

4) лаконічність і зрозумілість та водночас використання професійної термінології, усталених виразів, конструкцій тощо.

На ці ж риси вказують і представники лінгвістичного напрямку у науці. «До характерних рис офіційно-ділового стилю належать «ділове» змістовне наповнення тексту, точність, послідовність, лаконічність викладу фактів, гранична чіткість у висловлюванні, відсутність образності, емоційності та індивідуальних авторських рис, наявність усталених мовних зворотів, певна стандартизація початків і закінчень документів. Зазначені особливості виявляються на лексичному та синтаксичному мовних рівнях» [145, с.13] – підкреслює Н. Коцюба.

За нормативістського підходу лінгвістичні аспекти у праві фактично зводяться до двох:

1) юридична техніка як сукупність правил і засобів підготовки текстів нормативно-правових, інтерпретаційно-правових актів та актів застосування норм права;

2) застосування правил граматики при тлумаченні тексту нормативно-правових актів (в межах цього підходу використовуються для позначення цієї діяльності й такі терміни, як «тлумаченні права», «тлумачення норм права», «тлумачення юридичних норм»).

1. Слід зауважити, що незважаючи на значні недоліки нормативістського розуміння права, зокрема у контексті несприйняття положення про вимогу відповідності прескриптивного тексту справедливості, чи не найбільшим його позитивним аспектом є саме намагання закріпити чітке і зрозуміле правило поведінки, що дасть змогу його ефективно реалізувати. Адже не слід забувати, що принцип верховенства права (визнаний і закріплений у чинному

вітчизняному законодавстві) передбачає як складову правову визначеність (правопевність) [208, с. 10].

Правова визначеність (юридична визначеність, правопевність) є новим поняттям для вітчизняної юридиспруденції. Серед правників, які досліджували це явище, слід назвати П. Гуйван, М. Гультай, С. Головатого, І. Кияниця, М. Козюбру, Р. Марчук, М. Савчина, В. Панкратова, А. Приймак.

Водночас не можна не згадати і те, що у абз. 2 підп. 5.4 п. 5 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі про постійне користування земельними ділянками від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 орган конституційного контролю зазначив, що «із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі у практиці» [364].

Фактично виходячи з невідповідності правовій визначеності Конституційним Судом України було визнано такими, що не відповідають Конституції (є неконституційним) приписи, які містяться у таких нормативно-правових актах:

- абз. 8 п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» [367];
- абз. 7 ч. 9 ст. 11 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [368];
- ч. 1 ст. 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення [360];
- ст. 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» [363].

У окремій думці до рішення у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу сьомого частини дев'ятої статті 11 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» суддя Конституційного Суду України І. Сліденко зазначив: «Правова визначеність

однаково характерна і для системи, що застосовує квазінорми гірі, і для так званого «радянського права», і для біблійських заповідей, і для звичаєвих систем екваторіальної Африки» [239].

Пізнавальною у контексті нашого дослідження є й така теза судді Конституційного Суду України І. Сліденка: «Радує вже те, що Конституційний Суд України намагається тлумачити конституційні принципи і виключно на основі таких тлумачень визнавати неконституційність норм, а з іншого – наскільки адекватним у цьому випадку є застосування виключно правової визначеності для корекції особливостей юридичної техніки законодавця – питання відкрите» [239]. Наведене вказує, що хоча юридична техніка і пов'язана з принципом правової визначеності, однак вони не збігаються повністю. Адже нормативно-правовий припис може бути сформульований з достатньою чіткістю і зрозумілістю, однак при цьому порушувати принцип, що розглядається. Для прикладу наведемо слова судді Конституційного Суду України М. Гультая та І. Кияниці: «Правові позиції Конституційного Суду України щодо соціально-економічних прав значною мірою пов'язані з їх законодавчим регулюванням й можуть змінюватися в разі зміни чинного законодавства. ... Отже, зміна Конституційним Судом своїх правових позицій, якщо має місце зміна встановленого в законах України правового регулювання, не суперечить правовій визначеності» [72, с.86]. З цим не можна погодитись, виходячи передусім з принципу правової визначеності. Адже не можуть змінюватися правові позиції одночасно зі зміною законодавства. Змінюються терміни, засоби забезпечення, органи, які реалізують певні положення тощо, але правова позиція залишається тією ж. Інакше не було б необхідності у існуванні органу конституційного контролю, адже відсутній був би предмет контролю. Конституційний Суд України має перевіряти: чи відповідає закон Конституції (у нашому випадку – закон у царині соціально-економічних прав). Зміна законів не може і не повинна впливати на зміну правової позиції суддів Конституційного Суду України (саме зважаючи на це цілком логічним стало позбавлення Конституційного Суду України невластивого цьому органу

повноваження щодо тлумачення законів, згідно із законом «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року [287]. Зміна правової позиції може відбутися, зважаючи на значні зміни соціальних відносин, обставин, за яких вони були сформовані тощо (йдеться про динамічне та еволюційне тлумачення).

У цьому контексті слід згадати також рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельник проти України» (*Melnyk v. Ukraine*), у якому Європейський суд з прав людини саме розглядав ситуацію із зміною законодавства (цивільного процесуального кодексу). Заявниця скаржилася на позбавлення доступу до суду (п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод) через відмову в задоволенні її касаційної скарги (скарга була відхилена як така, що подана з пропуском строку). Для подання касаційної скарги передбачався строк три місяці, однак протягом цього терміну були внесені зміни до цивільного процесуального законодавства, якими строк зменшено до місяця. Національні суди керувалися саме останнім строком (хоча при цьому заявниця мала б подати касаційну скаргу ще до набуття чинності цими змінами, тобто коли діяла норма про 3-місячний строк). Європейський суд з прав людини вказав: «це означає, що положення нового закону могли застосовуватись ретроспективно у справі заявниці, вимагаючи від заявниці подати касаційну скаргу протягом місяця після рішення апеляційного суду (тобто 27 березня 2002 року), до того як зміни до закону вступили в силу. Суд сумнівається, що за таких обставин рішення суду першої інстанції від 29 квітня 2002 року, яке було залишене без змін апеляційною та касаційною інстанцією, може вважатися прогнозованим відповідно до внутрішнього законодавства на те, що рішенням про припинення розгляду її трудового спору та на це рішення її було позбавлено права доступу до суду» [434].

Слід зауважити, що Європейський суд з прав людини неодноразово у своїх рішеннях зазначає, що термін «відповідно до закону» не лише вимагає, щоб заходи мали підстави в національному законодавстві; ця концепція також відсилає до якості такого законодавства, вимагаючи, щоб воно було доступним

для заінтересованих осіб, чітким і передбачуваним у застосуванні [443].

Принцип правової визначеності передбачає, щоб нормативно-правовий акт був «доступний для конкретної особи і сформульований з достатньою чіткістю для того, щоб вона могла, якщо це необхідно, за допомогою кваліфікованих радників передбачити в розумних межах, виходячи з обставин справи, ті наслідки, які може спричинити означена дія. Щоб положення національного закону відповідали цим вимогам, він має гарантувати засіб юридичного захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією» [429]. На переконання Європейського суду з прав людини, якщо питання стосується основоположних прав, то надання правової дискреції органам виконавчої влади, зокрема у вигляді необмежених повноважень, є несумісним з принципом верховенства права, одним із основних принципів демократичного суспільства. Закон має достатньо чітко визначати межі цієї дискреції, закріпити порядок її реалізації [429].

Таким чином, норма права може бути реалізована за умови, що її адресат чітко усвідомлює її зміст, передбачаючи дії органів публічної влади з достатньою мірою вірогідності, розуміючи можливість застосування до нього заходів державного примусу та сам механізм його застосування; норми права мають встановлювати чіткі й зрозумілі правила поведінки суб'єктів державно-владних повноважень. При цьому принцип правової визначеності «не виключає визнання за органом державної влади певних дискреційних повноважень у прийнятті рішень, однак у такому випадку має існувати механізм запобігання зловживанню ними. Цей механізм повинен забезпечувати, з одного боку, захист особи від свавільного втручання органів державної влади у її права і свободи, а з другого – наявність можливості у особи передбачати дії цих органів» [364].

Природно-правова школа охоплює значну кількість теорій розуміння права. Водночас найбільш загальною їх характеристикою є розмежування права та закону, а також те, «що ціннісна ідея, закладена в основу природно-правового розуміння, – це система принципів, прав, цінностей, наявність яких не залежить від волі суб'єктів» [130, с.77]. Саме в межах цієї школи виникла і

концептуально оформилась ідея про людські права як природні права, про принципи права як основоположні ідеї, що визначають функціонування та розвиток системи права. «Природно-правовий підхід дає можливість показати, наскільки реально і ефективно реалізуються суб'єктивні права людей і достатньо оптимально задовольняються їх потреби» [104, с.13]. Хоча слід зауважити, що одним із недоліків такого розуміння права є положення про певну універсальність та відносну незмінність самого права та, відповідно, людських прав. «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [102] – проголошується у ст. 1 Загальної декларації прав людини. Водночас, за даними неурядової міжнародної організації Freedom House, у 2017 році в усьому світі політичні права та громадянські свободи погіршилися до найнижчого рівня за останні десять років, продовжуючи період, що характеризується схильністю до автократії, «падіння» демократії та виходом Сполучених Штатів Америки зі своєї провідної ролі у глобальній боротьбі за свободу людини. Такі демократичні цінності, як право вибору публічної влади на вільних та справедливих виборах, свобода преси та верховенство права зазнають утисків у всьому світі [100]

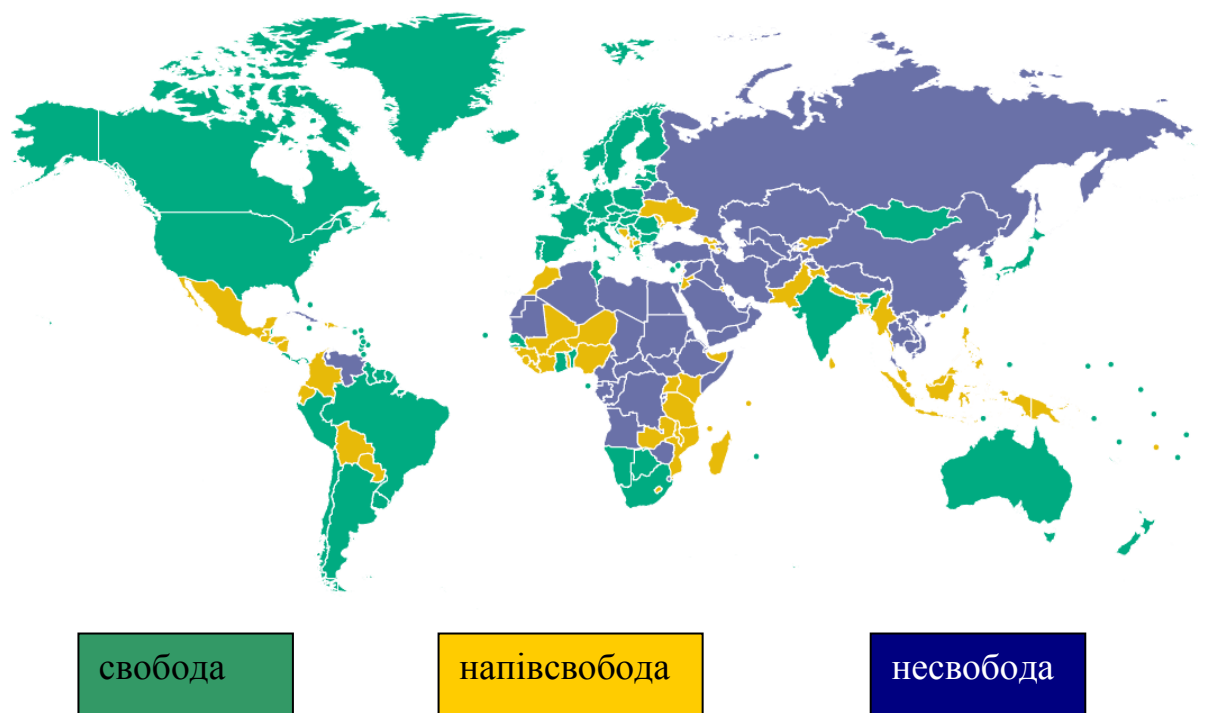

Рис. 2.1. Типологія держав світу у 2017 році (за даними Freedom House).

Як ми уже зазначали в підрозділі 2.1 роботи, питання універсальності прав людини та розуміння права залишається відкритим. Навіть наявність однакових термінів не вказує на однакове розуміння змісту явищ, що ними позначаються. У цьому контексті слід підкреслити, що значення мови, з одного боку, обмежується, оскільки зміст приписів відходить дещо на другий план. Так, наприклад, використання усіх національних засобів юридичного захисту, як умова звернення до Європейського суду з прав людини, не означає, що у кожній справі необхідна наявність рішення Верховного Суду України. Відповідно до практики Європейського суду з прав людини, головною умовою є вичерпання усіх ефективних засобів захисту. Тобто, важливою є не просто наявність засобу захисту, а його ефективність: якщо засіб не є ефективним, то немає необхідності у його використанні. Однак таке розуміння цієї умови впливає не з використання лінгвістичних засобів до аналізу тексту, а з розуміння принципів права. Водночас розуміння принципів відбувається, виходячи з світосприйняття особи, її аксіологічних установок тощо. І саме в цьому аспекті мова відіграє надзвичайно важливу роль, на що ми вказували у підрозділі 2.1. «Американська концепція *civil rights* хоч і має багато спільного з *human rights*, все-таки ґрунтується на інших ідеологемах, серед яких немає абсолютної цінності людського життя незалежно від дій цієї людини» [230]. Або, як вказував відомий німецький філософ і культуролог Освальд Шпенглер, «явища інших культур говорять іншими мовами. Для інших людей існують й інші істини. Мислитель приймає їх всі або жодну з них», «принципові особливості мислення, життя, світогляду наскільки ж різні, як і риси обличчя людей; є «раси» і «народи» також і у цьому відношенні, хоча про це вони і здогадуються не більше, ніж спроможні звернуть увагу на те, чи є «червоне» і «жовте» для іншого тим же самим або ж чимсь принципово іншим; загальна символіка в першу чергу мови є фактором ілюзії однорідного улаштування

внутрішнього життя і тотожної форми світу [405, с. 37].

Не ототожнює право із прескриптивним текстом і соціологічна школа права, представники якої, ґрунтуючись на філософському напрямі прагматизмі як форми права, розглядають передусім різні адміністративні акти, судові рішення, свідомість суддів тощо. У межах цієї школи існують різні напрями (течії), однак їх об'єднує те, що право інтерпретується як правопорядок, правові відносини, що існують незалежно від наявності юридичної норми. Відтак, право є не статичним, а динамічним явищем, наявність якого не пов'язується з наявністю «незмінного зібрання законів, установлених у певній формі. Право як частина життя повинно мінятися разом з потоком життя. Тому прихильники цієї теорії вимагають «мобільності» (пристосування), «пластичності» (гнучкості) права і доводять шкідливість точних формулювань в законодавчих актах» [7].

Відповідно до положень соціологічної школи права суддя при здійсненні правосуддя не є зв'язаним нормами, адже головним є не юридичний припис, а сам правозастосовний процес, дія права. Тому таке розуміння права теж дещо нівелює значимість лінгвістики у процесі пізнання та застосування права (хоча жодна із названих правових шкіл не заперечує у цілому необхідність реалізації принципу правової визначеності, про що йшлося вище).

Як і за природного розуміння права мова опосередковано впливає на дію права через світоглядні установки суддів, інших посадових осіб органів публічної влади.

Дещо іншим є лінгвістичний аспект за історичної школи права. На думку відомого представника цього напрямку розуміння права Георга Фрідріха Пухти ключовим моментом у виникненні права має поява народів. Бо до цього часу суспільство складалось із окремих родів, родових общин, які не були пов'язані між собою жодними юридичними зв'язками. За таких обставин своєрідним «замінником» права у них виступала особиста любов, якою і обумовлено сімейство. Однак з плином часу між родом і людством утворюється інший проміжний союз – народ – «община, об'єднана спільним походженням,

загальною мовою, загальним місцем проживання» [302, с.438-439]. Як стверджує німецький правник, «свідомість пронизує членів народу як щось спільне, природжене їм і робить їх духовно членами цього народу, одним словом, народний дух є джерелом людського або природного права, юридичних переконань, що діють в окремих членах» [302, с.442]. Значну роль у наявності різного розуміння змісту права Г. Пухта відводив мові, проводячи постійні паралелі між правом і мовою: «Наслідком цього виникнення є відмінність прав народів, особливість юридичних поглядів так же, як і мова, належить до характерних ознак різної національності. Як спільність права є одним з духовних зв'язків підтримуючих народ, так і своєрідний розвиток юридичної свідомості утворює один з елементів, що відрізняє один народ від інших. Коли один народ розпадається на багато народів, то між ними помічається спорідненість як в праві, так і в мові, але, з іншого боку, кожен з цих народів буде в обох відносинах розвиватися своєрідним чином» [302, с.442].

Для прикладу представник історичної школи права наводить німецький народ, якому відповідають німецьке право і німецька мова, як надбання всіх його племен і гілок, на які він розпадається., хоча у кожного з племен є свої особливості як у праві, так і у мові, які й допомагають виокремити їх як окремі племена. «Право володіє своїми провінціалізмами так само, як і мова» [302, с.442].

Не зважаючи на наявність доволі дискусійних положень, а також на те, що історична школа права наприкінці першої половині ХХ століття втратила ту актуальність, якої набула на момент свого концептуального оформлення, існує дві важливі тези, які зумовлюють її значимість для подальшого розвитку юридичної науки та є значним надбанням правової думки.

По-перше, йдеться про заперечення універсального характеру права (що так чи інакше властиво йому за природно-правового розуміння). Оскільки право, як і мова, є відображенням розвитку народного духу, його втіленням, то не може бути єдиного (універсального) права для різних народів, які мають різну мову, культуру. У зв'язку з цим варто згадати, що не зважаючи на

наявність такого універсального міжнародного договору, як Загальна декларація прав людини, як ми уже зазначали, у різних державах вкладається різний зміст у проголошені нею права. Більш того, міжнародна спільнота неодноразово у міжнародних договорах визнавала це, акцентуючи увагу на необхідності діалогу і толерантного відношення. «Міжнародне співтовариство повинно ставитися до людських прав глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою. Хоча значення національної і регіональної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від їх політичних, економічних і культурних систем, несуть обов'язок заохочувати і захищати усі людські права та основні свободи. ...державам слід відповідно до міжнародного права приймати узгоджені позитивні кроки щодо забезпечення поваги всіх людських прав і основних свобод корінних народів на основі рівності і недискримінації і визнавати значення і різноманіття їх самобутності, культури і соціальної організації» [37]; «...глобалізація може знайти повністю всеосяжний і справедливий характер лише через широкомасштабні і наполегливі зусилля з формування спільного майбутнього, заснованого на нашій загальній приналежності до роду людського у всьому його різноманітті.» [79].

Зважаючи на тісний зв'язок права та моралі, не можна не згадати і аргументацію Європейського суду з прав людини при прийнятті рішення у справі *Опен Дор і Даблін Вел Вумен проти Ірландії* (*Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland*), що стосувалося консультаційних послуг цих двох недержавних організацій щодо можливості переривання вагітності та установ, які надають такі послуги у Великій Британії, а це, на думку, судових органів Ірландії, суперечило праву ненароджених дітей на життя: «межі розсуду органів державної влади у питаннях моральності досить широкі, особливо у сфері, яка, як у цій справі, торкається питань віри щодо природи людського життя. Як вже раніше згадувалося Судом, в юридичних і соціальних системах різних держав-учасників договору неможливо відшукати універсальну загальноєвропейську концепцію моральності» [437].

Французький філософ Жан-Люк Нансі щодо універсального характеру (у тому числі людських прав) указує, що не існує єдиної людської сутності, «немає такої сутності людини, за допомогою якої можна було б визначити чи зробити висновок, яким чином ця людина повинна жити, мати свої права, свою політику, свою етику ... для нас (на «Заході») така сутність дійсно просто зникла» [77, с.13]. «Досліджуючи ісламське право, Л.Р. Сюкіяйнен зазначає, що збіг формулювань міжнародно-правових актів у сфері людських прав не повинен вводити у оману і бути підґрунтям для висновку про їх схожість за сутністю, оскільки за зовнішньою ідентичністю містяться значні розбіжності на рівні принципів підходів» [167, с. 55].

Відтак, можна стверджувати, що світове співтовариство, включаючи наукову спільноту та органи судової влади, в цілому виробило консенсус у питанні універсального характеру права (людських прав), однак з певною долею релятивізму, передбачаючи: можливість розсуду різних національних правових систем, особливості інтерпретацій, можливість винятків.

По-друге, історична школа права зосереджує увагу на поступовому становленні права. Право не виникає водночас з прийняттям прескриптивного тексту. Воно не є результатом процедурно-процесуальної діяльності спеціально уповноважених державних органів. Воно має відповідати «народному духу», суспільним відносинам, що склалися у суспільстві, звичаям і традиціям соціуму. Право завжди є відображенням культури певної спільноти людей – народу, є явищем соціокультурним, яке передається через мовні засоби від одних членів народу до інших [193, с. 33]. Право не є надто динамічним, однак не є і повністю статичним. «Подібно до того, як мова не встановлюється договором, не запроваджується за чиясь вказівкою і дана від бога, так і право створюється не стільки завдяки законотворчості, скільки шляхом самостійного розвитку, через стійке створення відповідного спілкування, завдяки добровільно набутих народом у силу адекватності обставинам його життя» [348, с.29].

У цьому аспекті історичної школи права дуже тісно простежується

взаємозв'язок мови і права як явищ соціокультурних. «В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по коренях слів можна довідуватись і про культуру нашу. Давнє слово наше «дружина» (супруга) яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові тоді як загальнослов'янське «жена» значить тільки «рождающая». Або наш вираз: ми кажемо «одружитися з нею», або «оженитися з нею»: тут жінка зразу стає рівноправною поруч з чоловіком; цей вираз – «оженитися з нею» далеко культурніший од московського: «женится *на* ней» [235, с.22] – зазначав відомий громадський діяч, приват-доцент Київського Університету, міністр освіти Української Народної Республіки Іван Огієнко.

У наведеній тезі дійсно доволі чітко простежується правовий статус жінки, залежно від використаних термінів: мовні засоби і правовий характер явища є взаємозалежними. З одного боку, рівність і толерантність (відповідний іменник та прийменник української мови), а з другого – підпорядкування та залежність (відповідний іменник та прийменник російської мови), що є відображенням суспільних відносин відповідно українського та російського народів.

Тому сучасна вітчизняна правнича наука доволі велику увагу почала приділяти правильному використанню мови у текстах нормативно-правових актів. «Ігнорування правил законодавчої техніки, законів законодавчого стилю, недотримання елементарної логіки викладу, неузгодженість термінології та суперечливість правових норм у законодавчих актах не тільки негативно впливають на виконання вміщених у них правових приписів, а й формують зневагу до «букви закону» і навіть правовий нігілізм» [8, с.46] – наголошує Н. Артикуца.

Отже, у кожній з правових шкіл так чи інакше йдеться про мову як засіб (термін, символ, культура) формального відображення права. Жодна з розглянутих теорій розуміння права не заперечує необхідності при формулюванні юридичних приписів дотримуватися принципу юридичної визначеності (що теж вказує на лінгвістичний аспект у розумінні права).

2.3. Поняття та призначення юридичної лінгвістики у сучасному правознавстві

У попередніх підрозділах дослідження нами було висвітлено генезу та розвиток основних ідей, які стали фактором становлення юридико-лінгвістичної теорії, а також з'ясовано сучасний стан наукової розробки юридико-лінгвістичної проблематики вітчизняною юридичною наукою. Отримані знання дали змогу комплексно розкрити філософсько-правові та загальнотеоретичні засади юридико-лінгвістичних знань. Однак важливим у контексті нашого дослідження є визначення місця юридичної лінгвістики у системі наукового знання, її призначення у сучасному правознавстві, що допоможе поглибити знання про сутність юридико-лінгвістичної теорії правознавства. Саме тому завданням цього підрозділу є наукознавча інтерпретація юридичної лінгвістики, тобто її розуміння як особливого виду наукових досліджень та відповідних знань.

Означене завдання зумовлює необхідність з'ясування питань предмета юридичної лінгвістики та методології, що застосовується у межах міждисциплінарного напрямку наукового пізнання, відповідь на які дасть змогу провести систематизацію результатів юридико-лінгвістичних досліджень та розкрити можливі напрями використання результатів таких досліджень у науці, практиці та освіті (цьому аспекту, зокрема, в умовах романо-германської правової сім'ї, присвячено окремий підрозділ цієї роботи).

По-перше, щодо **предмета юридичної лінгвістики**. Предметом юридичної лінгвістики є не права і мова як окремі явища. На це указують отримані нами результати пізнання процесу виникнення й становлення основних ідей та наукових положень юридико-лінгвістичної теорії. Гносеологія права і мови як окремих явищ, що, однак, пов'язані між собою, відбувалась і до виникнення юридичної лінгвістики. Так само як і використання лінгвістичних

засобів до пізнання права та інших правових явищ, а також використання засобів пізнання права у лінгвістичних дослідженнях, теж здійснювалось. Ще юристи Стародавнього Риму, сформулювавши положення про те, що «право може і повинно бути визначеним» [3, с.68], відобразили в ньому одне з важливих завдань, яке покликане розв'язувати юридична лінгвістика, а саме, зробити юридичний текст точним за своїм змістом і водночас зрозумілим.

При цьому слід вказати на те, що до недавнього часу юридико-лінгвістична сфери як комплексна сфера наукового пізнання не виокремлювалась, точніше, виділялись дві сфери – лінгвістика і юриспруденція. Їх взаємодія відбувалась у дуже обмежених випадках. По-перше, це графологічна експертиза. Хоча при цьому відбувалась не стільки інтеграція означених сфер, скільки застосування мовних знань (стилістика, лексика тощо) для вирішення питань юридичної практики. Проблема мови права фактично перебувала поза межами компетенції експерта. По-друге, це ораторське мистецтво юриста. Хоча і у цьому випадку увага зосереджувалась не на дифузії права і мови, а на використанні мовних засобів для досягнення цілей конкретного виду юридичної діяльності (зокрема, прокурорської, адвокатської та ін.). «Стає зрозумілою захоплена характеристика обвинувальних промов Коні П. Сергієвичем: «Ви здивуєтеся різноманітності окремоностей, внесених у виклад однієї спільної думки. У кожному рядку то вдалий вислів свідка, то несподіваний афоризм, то образ, якесь дотепне міркування. Всі ці окремоності зливаються у кілька основних положень, які в свою чергу змикаються клином в напрямку головного висновку», – зазначає Генрі Резнік [138, с.10].

Чи не єдиною тематикою, в межах якої знайшов відображення взаємозв'язок мови і права, фактично стала юридична техніка. Хоча, знову ж таки, навіть у межах юридичної техніки йшлося фактично про необхідність дотримання при підготовці тексту правового акта (нормативно-правового, акта застосування норм права, інтерпретаційно-правового акта) мовних правил, застосування офіційно-ділового стилю тощо.

Лише в епоху постмодерну, коли інтеграційні та глобалізаційні процеси набули особливого розвитку, на порядку денному постало питання взаємозв'язку (а не одностороннього впливу) мови і права. Досліджуючи мовну політику і формування національної культурної ідентичності А. Тсуї й Дж. Толлефсон, розглядаючи технологічний аспект глобалізації, акцентують увагу на тому, що саме технології й англійська мова є факторами загальної трансформації та створення «глобального села» [522, с.383]. На думку багатьох дослідників, засобом глобалізації є саме мова. Причини цього досить вдало описали М. Заковоротна і Є. Благородова, теоретично осмислюючи своєрідність «культури – мови – суспільства». На їх думку, «сама концептуальна постановка питання – це результат історичних змін культури модерну. ...причина в тому, що починаючи з епохи модерну культуру стали трактувати як систему позначень, символів і в той же час як форму свідомості і настанов до діяльності. Таким чином, «культурний поворот», «культурну зміна» веде за собою «соціальні повороти і зміни». Отже, культура, представлена за допомогою системи мови, стає вирішальною силою змін в соціальних практиках» [106, с.7-8]. Наведене твердження безпосередньо стосується і права, яке, по-перше, є соціокультурним явищем, а, по-друге, має відповідну форму відображення, переважно текстову (що і дає змогу переважній більшості науковців стверджувати, що право побудоване мовою [481], «за допомогою писемної мови виникають національні конституції, закони і статути, набувають чинності правочини між приватними особами, для судового процесу необхідною є і розмовна мова» [511]. Деніс Барон зазначає, що проводячи у 1994 році лексичне дослідження, Кевін Вербах встановив, що Верховний Суд використовував словники приблизно 664 рази протягом двох століть. У останні роки судді усе частіше звертаються до словників [416]).

Таким чином, юридична лінгвістика – це досить нова галузь мовознавства і правознавства. Вона лежить на стику мови та права і тим самим носить міждисциплінарний характер. Юридична лінгвістика виокремлюється передусім лінгвістами, а не юристами. Проте слід зауважити, що юристи

приділяють достатньо уваги самій проблематиці взаємозв'язку мови та юриспруденції у контексті правової комунікації чи правової культури. Однак ситуація з визнанням юридичної лінгвістики професіоналами-юристами залишається невизначеною. Особливість полягає у тому, що виділення юридичної лінгвістики у спектрі соціально-гуманітарних досліджень є більш типовим явищем для зарубіжних розробок і значно рідше зустрічається у вітчизняних публікаціях. Це має принципове значення, адже доводиться оперувати різним за змістом та насиченістю досвідом [134].

У цьому контексті варто згадати так званий мовний експансіонізм, що передбачає впровадження до лінгвістики теоретичного доробку, понятійного апарату, методів і методик інших наук. Виявами експансіонізму в мовознавстві є створення маргінальних наук (соціолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики, нейропсихолінгвістики, лінгвістичної філософії, лінгвокультурології, когнітивної й комп'ютерної лінгвістики тощо), виникнення нових галузей мовознавства, які розглядають певний не суто лінгвістичний аспект мовознавчої проблематики (логічної семантики, теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики і т. ін.), розширення межі традиційних лінгвістичних дисциплін (наприклад, зближення словотвору з теорією номінації, ономасіологією, семасіологією, когнітивною лінгвістикою тощо), а також застосування знань інших наук для пояснення й розуміння об'єкта лінгвістики шляхом створення інтегративних програм дослідження [318, с.36].

Дослідники пов'язують з експансіонізмом і прагненням до найбільш повного охоплення мов світу й форм їхнього існування як розширення емпіричного матеріалу лінгвістичних досліджень. І. Арнольд зазначає: «Інтеграція наук є доволі характерним явищем нашого часу і поєднує насамперед далекі дисципліни. Давно помічено, що найцікавіші і принципово нові результати отримані насамперед на стиках наук ... Комплексний розгляд об'єктів став характерною рисою сучасної науки» [6, с.7].

О.С. Кубрякова відзначила одну із важливих тенденцій сучасної

лінгвістики. Прояв експансіонізму вона вбачає у виникненні нових «здвоєних» наук (психолінгвістика й соціолінгвістика, соціо- і психосемантика та ін.) та зміцненні традиційних зв'язків лінгвістики з філософією і логікою, у виникненні нових дисциплін (інженерна і комп'ютерна лінгвістика), у формуванні нових сфер знання всередині самої лінгвістики [148, с.208-209]. Очевидно, що бажання розвинути нову галузь знань на межі лінгвістики і юриспруденції як самостійну наукову дисципліну органічно вбудовується в цю тенденцію. Більш того, такий експансіонізм лінгвістики в юридичну сферу має і зворотну детерміновану спрямованість, яка пов'язана із розширенням лінгвістичних досліджень та її прикладних виходів [55, с.257].

Але, на жаль, навіть у межах експансіонізму ще недостатньо уваги приділяється такому важливому питанню сучасного мовознавства, як правничий аспект мови та зв'язок мовознавства з правознавством. Але даний аспект об'єктивно існує і є досить важливим предметом лінгвістичної науки. «Оскільки мова є суспільним явищем, виникли тенденції порівняти її з деякими сторонами суспільного життя. Так, інституціональний характер мови, в якому велике значення має явище норми, наштовхнуло лінгвістів на порівняння мови з правовими приписами» [3, с.163]. На думку Н. Голєва, «непомічання» юридичного аспекту мови ... є актуальними і для вітчизняної лінгвістики [56].

Вважаємо, що експансіонізм став фактором, який прискорив формування, зокрема, юридичної лінгвістики як окремого напрямку міждисциплінарних досліджень. Таким же фактором стали процеси міжнародної інтеграції, уніфікації та гармонізації правового регулювання, які вимагають удосконалення форм вираження права, зокрема, вирішення мовно-технічних проблем у сфері правового регулювання, вироблення системи науково обґрунтованих вимог, техніко-юридичних правил, прийомів, способів та засобів. Особливо, коли йдеться про імплементацію концептів іншої правової системи у національну, адже виникає потреба у адекватному перекладі правничого терміна, що передбачає не «технічний» переклад, а пошук відповідника у національній мові (а такого може і не бути).

Питання предмета юридико-лінгвістичних досліджень пов'язане із розумінням самої юридичної лінгвістики. У цьому контексті необхідно зазначити наступне. Німецький учений Ф. Фогель розглядає юридичну лінгвістику як нову суб-дисципліну мовознавства та правознавства, предметом якої є мовно-комунікативне буття такого соціального інституту, як право. Юридична лінгвістика за допомогою якісних і кількісних методів емпірично вивчає мовні, а також мультимедійні форми та їх символічне використання особами в контексті законодавства, судочинства та управління, правові дослідження і викладання як коментарної літератури [469, с.213]. Зауважимо, що зважаючи на сучасний стан розвитку юридичної лінгвістики важливим напрямом її пізнання є саме символічна природа права. Ураховуючи важливість цього питання, воно буде розглянуто у наступному розділі нашої роботи.

У Федеративній Республіці Німеччини концептуально і дисциплінарно виокремлюють «юридичну лінгвістику» (legal linguistics) і «судову лінгвістику» (forensic linguistics). Юридична лінгвістика є насамперед частиною спеціалізованого мовного та правового дослідження зв'язку мови, спілкування та правничої діяльності. Судова лінгвістика охоплює собою різноманітні аспекти прикладної лінгвістики у контексті мови і спілкування як об'єктів права. Судово-медичний розгляд мовних концептів – на відміну від функціонального опису юридичної термінології – не потребує юридичних знань. Водночас виокремлюється міждисциплінарність у міркуваннях про роль мовно-криміналістичних процесів у правничій практичній діяльності (наприклад, як мовна криміналістика формується в суді або сприймається суддями).

У державах, що становлять англо-саксонську правову сім'ю, розмежування legal linguistics і forensic linguistics не таке чітке. Під лейблом «Судово-лінгвістика» підсумовуються як судові, так і, хоча й рідше, юридичні лінгвістичні дослідження. Еквівалент німецької «Rechtslinguistik» наближується в англійській найбільше до «Legal Linguistics» або просто «Language and Law». В англійській науковій літературі визначають юридичну лінгвістику як таку,

що вивчає право з лінгвістичними методами і результатом досліджень може допомогти вченим та практикуючим юристам виконувати розуміти свою роботу краще, за рахунок поглибленого розуміння того, як мова працює в цілому і в правових сферах зокрема.

Серед радянських теоретиків права слід виокремити О.О. Ушакова, якого вважають науковцем, що одним із перших звернувся до проблематики юридичної лінгвістики. Учений ґрунтовно описав методологічну основу вивчення юридичної лінгвістики: філософію форми і змісту. О. Ушаков підкреслює важливість принципу єдності форми і змісту в русі, в основі – боротьба, що визначає будь-який розвиток, в тому числі і в праві [377, с.30-31]. Питання про зміст і форму знаходяться у співвідношенні двох явищ: суспільного життя як матеріального явища й права як ідеального; перше визначає друге, а друге відображає перше. Послідовником О.О. Ушакова був правознавець М.О. Власенко, який в 1997 році опублікував монографію «Мова права», де розглянув лінгвістичні основи права, форми його текстуального виразу, охарактеризував нормативно-правовий текст як основну форму правової реальності, його мову і стиль.

У цей же час юридичну лінгвістику почали досліджувати й російські вчені-філологи. У 1997 році утворюються колективи лінгвістів-експертів «ГЛЭДИС» і «Лексис». Колектив «Лексис» стає російським центром, який акумулює наукову і практичну діяльність щодо юридичного аспекту мови і лінгвістичного аспекту права в єдине ціле. Згідно з концепцією Н.Д. Голєва зона перетину мови і права має «дві складові: юридичний аспект російської мови і лінгвістичні аспекти права» [58]. Перший – це юрислінгвістика (термін, введений у 1999 році Голєвим), другий – це лінгвоюристика. Однак, що стосується самої номінації цієї нової галузі знання, то останнім часом активно використовуються різні терміни з різним обсягом і змістом: юридична лінгвістика, юрислінгвістика, лінгвоюристика, правова лінгвістика, судова лінгвістика, лінгвокриміналістика, судове мовлення, граматики права і ін. Найбільш вживаним є «юрислінгвістика».

Ю.А. Гришенкова ототожнює зміст термінів «юридична лінгвістика» і «юрислінгвістика», зазначаючи лише, що остання є частиною лінгвістичної науки, яка інтенсивно розвивається, змістивши акценти з досліджень мови права на соціолінгвістичні дослідження проблем розуміння юридичної мови неспеціалістами. Проблеми є досить складними і часто вимагають як лінгвістичних, так і юридичних компетенцій. Стан юридичної лінгвістики як науки, зазначає авторка, знаходиться в полі досліджень мови права [68].

Російські науковці виокремлюють дві наукові дисципліни: юрислінгвістику та лінгвоюристику і вважають, що юридичний аспект мови – предмет юрислінгвістики, а мовні аспекти права – лінгвоюристики.

На думку переважної більшості російських учених, юридичний аспект мови – це, по-перше, ті природні мовні виявлення, котрі «самі в собі» містять елементи права, в кожному з яких можна побачити певні потенції юридизації. Говорячи про юридизовані виявлення природної мови, вони мають на увазі мовні норми – як стихійні, так і кодифіковані. Їх наближення до юридичної сфери означає необхідність достатньо високого ступеня канонізації природних «прав» мови і носіїв мови; в соціальному плані тут слід говорити про права користувачів мови на зручне (недискримінаційне) користування нею.

По-друге, до сфери юрислінгвістики належать ті закономірності природної мови, які лежать і повинні лежати в основі тексту закону, що визначають його створення та використання в юридичній практиці [57].

Лінгвоюристика при розгляді мовно-правових феноменів за відправну точку бере право, сукупність сформованих юридичних законів і традицій, юридичну мову як умовну систему щодо природної мови і спрямовану на автономізацію стосовно неї. Головна мета лінгвоюристики – розгляд мови, соціальної мовної взаємодії людей крізь призму закону, опираючись на закони та сформовану правову практику; мета юрислінгвістики – розгляд тих змін природної мови (її норм та закономірностей), які виникають при її наближенні до юридичної сфери і тих її перетворень, які виникають при її «проходженні через юридичну призму».

Українські науковці Г. Проценко, Л. Шестопалова, О. Прохоренко та інші пропонують використовувати термін «правнича лінгвістика» – лінгвістика, що стосується діяльності правника (правників): «Не заглиблюючись у дискусію щодо співвідношення понять «право» та «юриспруденція», вважаємо прийнятним послуговуватися щодо лінгвістики терміном «правнича», утвореним від одвічної української (слов'янської), а тому загальнозрозумілої лексики «право» («правий», «правда», «правити», «правило», «правник»), на відміну від значно молодших запозичень – «юрист», «юриспруденція», «юридичний», і, як таким, що містить прикладний аспект та допоможе уникнути переобтяження терміна іншомовними складниками» [271, с.12].

Слід зауважити, що значимість юридичного аспекту мови і мовного аспекту права має як універсальний, так і конкретно-історичний характер. Мовне спілкування – одна з форм соціальної взаємодії, що носить нерідко конфліктний характер, неминуче породжує потребу його «юридизації». У самій мові у багатьох її сферах завжди існувала тенденція до регламентації, в результаті якої стихійна нормативність, як правило, змінюється кодифікацією, спочатку рекомендаційною, а потім і більш жорсткою. Стихійне регулювання в міру накопичення та поглиблення конфліктних ситуацій все більше стимулює процеси власне «юридизації» мови, відносин людей у зв'язку з використанням мови тощо, які є досить специфічними і тому вимагають від юриспруденції особливого ставлення [411].

У цьому контексті варто згадати рішення Європейського суду з прав людини у справі «Заїченко проти України» № 2 (Zaichenko v. Ukraine). За обставинами справи заявник «у різні періоди ініціював у національних судах численні провадження. У липні 2009 року Дніпропетровський окружний адміністративний суд отримав від заявника кілька листів, в яких містилися надзвичайно образливі зауваження на адресу суддів, у провадженні яких перебували ініційовані ним справи (зокрема, одного із суддів було названо «гнидою», чий відвід він заявляв «відповідно до ... загальновідомих відомостей з підручників з паразитології»). 23 липня 2009 року у зв'язку з цими листами

секретар суду склав протокол про адміністративне правопорушення, в якому зазначалось, що заявник висловлює свою неповагу до суду. ...Засідаючи у складі одного судді, Красногвардійський суд провів засідання за участю заявника. Згідно з протоколом засідання заявник наполягав на своїй версії перебігу подій, викладеній у його листах, які він грубими не вважав. Вивчивши матеріали справи і заслухавши заявника, суд (для встановлення осудності заявника) призначив стаціонарну судово-психіатричну експертизу» [452]. Європейський суд з прав людини постановив, що було порушення п. 1 ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність) і ст. 8 (право на приватність) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Учені-лінгвісти висловлюють міркування щодо існування юридичної лінгвістики як окремої науки та виділяють три основні напрями її досліджень:

- 1) сприяння у вирішенні теоретичних проблем юридичної науки;
- 2) удосконалення мовного забезпечення законодавчої практики;
- 3) підвищення рівня мовної підготовки, усного та писемного мовлення працівників правоохоронних та судових органів [134].

Однак, як ми з'ясували вище, такий підхід до розуміння юридичної лінгвістики є дещо обмеженим. У епоху постмодерну саме право, особливо у межах західної культури, розглядається крізь призму мови (непоодинокими є публікації за тематикою «право як мова»). Більш того, за умов парадигми інтерсуб'єктності та герменевтичного розуму нових конотацій набуває сама мова, яка є формою існування права, епістемологічним засобом його символічної природи.

Ю. Прадід наголошує, що предметом юридичної лінгвістики є вивчення ролі та функцій мови і мовлення у юрисдикційному процесі як в історичному плані, так і на сучасному етапі [283, с.247]. Н. Коваль як предмет юридичної лінгвістики називає юридичний дискурс, що визначається як сукупність дискурсивних практик, що ідентифікують учасників юридичного дискурсу та формують конкретну тематику у сфері юридичної комунікації. При цьому під дискурсивною практикою розуміємо встановлений набір мовних та позамовних

засобів варіативної інтерпретації, притаманний процесам комунікації у правовій галузі [134].

На думку інших науковців, предметом свого вивчення юридична лінгвістика має мову, яка функціонує у сферах законодавства і правозастосування, судочинства і нотаріату, юридичної документації, правничої науки й освіти, правової інформації та правової публіцистики. Вона визначає функції та специфіку мови права, її основні різновиди і жанри, систему правил створення й інтерпретації правових текстів. Особливу увагу приділяє мовним проблемам правотворчості і правозастосування, у зв'язку з чим розвиває такі прикладні напрями науково-лінгвістичного аналізу правових категорій, як законодавча стилістика, законодавча техніка, текстологія, юридична термінологія, синтаксис законодавчого тексту, юридична герменевтика, лінгвістична експертиза законопроектів, експертна оцінка конфліктних текстів, зокрема у документаційних та інформаційних спорах [412].

Російська філологиня-дослідниця французької мови К.К. Рекош теж зазначає взаємозв'язки мови і права, їх взаємовплив, особливо в державах з декількома державними мовами, у федераціях і міжнародних організаціях, де комбінується декілька правопорядків і декілька мов. Дослідниця зазначає, що фактично мова не «обслуговує» право, вона «виростає» разом з ним. Мова надає праву власні риси, свою внутрішню форму, свій дух. І навпаки, право надає мові свої риси, власне розділення дійсності, свій дух, бо доля в них спільна, з тією лиш різницею, що у мови таких сфер, як право, багато і мова повинна їх вербалізувати. Оскільки право є соціальним регулятором, то і мова набуває рис соціального регулятора, як, наприклад, перформативний текст, тобто певне повідомлення (правило поведінки закріплене в нормі) є не просто висловлюванням, а й дією. Юридичний формалізований перформатив (наказові висловлювання, обіцянки, гарантії) саморепрезентують не тільки комунікантів, а й право в цілому. Яскравими прикладами також є накази, розпорядження, заповіді тощо.

Дослідниця розглядає юрилінгвістику як одну із складових лінгвокультурології, а також як допоміжну дисципліну права, як конкретний випадок синергетики різних відділів знань, так як вона відображає взаємодію мови і права. Метою юридичної лінгвістики, на думку К.К. Рекош, є вивчення всіх лінгвістичних засобів, якими користується право (подібно до того, як юристи вивчають юридичні факти), пропонується вивчати мовні факти, оскільки право загалом вийшло із дискурсу і ним залишається. А мовний факт є фактом культури, через який відбувається акультурація (процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом повністю чи частково культури іншого народу) [306, с. 439]. Авторка розглядає мову і право як єдиний об'єкт юрилінгвістики. Варто зазначити, що у франкомовних наукових джерелах юридичну лінгвістику називають юрилінгвістикою. Співвідношення між правом і мовою породжують проблеми мультилінгвізму і мультиюридизму, які й вивчає юрилінгвістика. Зміст юрилінгвістики, на думку автора, повинен опиратися на порівняльне право.

Через терміни, які належать іншій системі, відбувається зміна права («неофіційна асиміляція»). Емануель Дідьє, висвітлюючи проблему перекладів офіційних правових документів у зв'язку з правовою безпекою, зазначає, що «коли мова йде про право як соціальний регулятор, ефективність перекладу набуває особливої значимості, вона перевіряється юридично: ефективністю застосування правових положень на практиці і правовими наслідками для громадян» [306, с.444]. Автор зазначає, що переклад може призвести до неточностей, що відображається в правозастосовній практиці. І саме тут виникають проблемні питання, які може вирішити міждисциплінарна галузь знань, яка поки що не стала фундаментальною наукою, а саме: як мова впливає на право, чи можуть дві різні мови ефективно відобразити одну і ту ж правову систему; як сформувати мовні універсалиї права, для використання в різних правових системах.

По-друге, щодо **методології юридичної лінгвістики**. Методологія юридико-лінгвістичних досліджень, зважаючи на ще неповну сформованість

юридичної лінгвістики як окремої науки, яка залишається галуззю міждисциплінарних досліджень, до недавнього часу носила синкретичний характер, що включав, з одного боку, лінгвістичні епістемологічні засоби, а, з другого, – засоби пізнання права. Наголосимо, що на сьогодні фактично відсутні монографічні дослідження, предметом яких є методологія юридичної лінгвістики. Це питання залишається лакуною для вітчизняної (як і зарубіжної) гуманітарної науки, особливо зважаючи на відсутність єдиного розуміння змісту самої методології. Тому про методологію юридико-лінгвістичних досліджень можна робити висновок, фактично опрацьовуючи роботи науковців у цій сфері. Нами питання методології юридико-лінгвістичних досліджень висвітлено вище, тому у цьому підрозділі ми не акцентуємо на ньому увагу. Водночас зазначимо, що нечіткість предмета та відсутність єдиного бачення методології юридичної лінгвістики указують на не сформованість юридичної лінгвістики як окремої науки. При цьому отримані у межах юридико-лінгвістичних досліджень знання допомагають сформувати юридико-лінгвістичну теорію як складову правознавства.

По-третє, щодо **призначення юридичної лінгвістики у сучасному правознавстві**. Активні правотворчі процеси в незалежній Україні зумовили актуалізацію мовно-технічних проблем у сфері правотворення, правозастосування, інтерпретації та систематизації правових актів. Як доводять практика і дослідження останніх років, питання про мовно-технічний рівень правових актів, які приймаються в державі, є доволі складним. Їх якість суттєво впливає на стан законності та рівень правопорядку. Науково доведено, що недосконалість нормативно-правових актів негативно позначається на формуванні правової свідомості, сприяє різним проявам правового нігілізму. Водночас правову систему держави характеризує не лише законодавство, а й те, як воно впроваджується в життя. Одним із важливих правових засобів механізму реалізації закону виступають правозастосовні акти, удосконалення яких неможливе без усебічного наукового та практичного вивчення проблеми якості текстів відповідних актів, з подальшим упровадженням отриманих

результатів у практичну діяльність [16].

Про значення мови в правовій сфері вказується, зокрема, у ч. 2 ст. 30 Закону України «Про інформацію»: «Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості» [293].

Нерозробленість лінгвістичних аспектів права є певним стимулом збільшення їх числа, з одного боку, і прагнення ухилитися від звернення до суду, з другого, що надає проблемам розробки лінгвістичних аспектів права загострено соціальний характер [411].

Юридична лінгвістика покликана вирішувати найрізноманітніші проблеми лінгвоправового простору, як, наприклад, лінгвістична експертиза юридичних документів, створення рекомендацій з розробки текстів законів та інших нормативно-правових актів, теоретичні та практичні дослідження в сфері юридичного перекладу, криміналістичні дослідження у визначенні мовної стратегії та багато інших. Питання юрислінгвістики розробляються мовознавцями різних країн [411].

Означене дає змогу зробити висновок також про діалектичний взаємозв'язок розвитку юридичної лінгвістики та юридичної компаративістики, точніше: становлення і розвиток юридичної лінгвістики є потребою проведення порівняльно-правових досліджень, юридична лінгвістика є засобом отримання максимально об'єктивної та повної інформації про предмет пізнання, що вказує на взаємозалежність розвитку вказаних сфер правового знання.

Юридична лінгвістика – це відносно новий розділ лінгвістичної науки і правознавства, який наразі переживає період активного розвитку, але останнім часом більшість досліджень мови права поступово змінили акценти: на перший план вже виходять не просто формальні дослідження спеціальної мови з точки зору її термінологічного складу або синтаксичної структури, а мовні

дослідження змінюються міждисциплінарними дослідженнями. Мова права досліджується як соціальний феномен. Не випадково в цьому зв'язку з'являються соціолінгвістичні дослідження проблем розуміння юридичної мови не фахівцями-юристами. Проблеми, якими займається юридична лінгвістика, багатогранні й непрості. Одні з них вимагають одночасно юридичної та лінгвістичної компетенції, для вирішення інших необхідне глибоке теоретичне осмислення і практична розробка. Тим не менш, можна зробити висновок, що стан юридичної лінгвістики як науки знаходиться на стадії активних наукових досліджень у всьому світі [134].

Водночас проблеми юридичної лінгвістики дедалі більше носять прикладний характер:

- 1) актуальними є теоретичні питання мовного забезпечення процесу правового регулювання,
- 2) активізувалося дослідження мовного тлумачення норм права,
- 3) перманентною є проблематика удосконалення юридичної техніки.

Також одним із важливих напрямів досліджень є удосконалення лінгвістичної підготовки, усного та писемного мовлення працівників законодавчих, правоохоронних та судових органів. Особливе значення має писемна мова при веденні процесуальних дій та укладання законодавчих документів. Уміння швидко, стисло й точно висловити та оформити думку, використовуючи необхідні мовні кліше, стандарти, є свідченням якісного володіння мовою [134].

Особлива увага суспільства до мовних проблем правотворення і правозастосування, усвідомлення особливо важливої ролі мови у законотворчому процесі, необхідність поглибленого вивчення мовних засобів вираження правової думки, розроблення лінгвістичних засад нормопроєктування з метою удосконалення правил і прийомів законодавчої техніки, запровадження лінгвістичної експертизи законопроектів, – усе це сприяло формуванню спеціалізованих напрямів дослідження мовних проблем: законодавча стилістика, термінологія законодавства, текстологія і синтаксис

законодавчого тексту. Комплексний аналіз мовних проблем важливий для розв'язання прикладних завдань: комп'ютерної обробки юридичних текстів, зокрема законодавчих; створення повного реєстру термінів і термінологічних словосполучень, їх уніфікації, стандартизації та лексикографічного опису; лінгвістичного забезпечення інформаційно-аналітичної та законодавчої діяльності, машинного перекладу юридичних текстів [9].

Соціальна значущість юридичного функціонування мови зумовлює необхідність розроблення теоретичних основ і практичних моделей юридизації мовних явищ [91].

Зважаючи на предмет юридичної лінгвістики, більшість науковців вказують, що вона розв'язує наступні завдання:

- 1) вивчення правових питань мови в історичному аспекті;
- 2) забезпечення юридичної практики спеціальними лінгвістичними знаннями;
- 3) розробка лінгвістичних засад проведення експертиз неюридичних текстів;
- 4) забезпечення проведення лінгвістичної експертизи проектів законів, указів, постанов тощо;
- 5) унормування термінології мови юридичної науки;
- 6) підвищення культури мовлення працівників правничих інституцій та ін. [92].

М. Любченко зазначає, що одним із малодосліджених, але важливих аспектів мови права є юридична термінологія, від точності, ясності та зрозумілості якої і залежить стан мови права в цілому [170]. Проте зводити юридичну лінгвістику до тлумачення текстів нормативно-правових актів є, на нашу думку, некоректним.

Історія мови віддзеркалює історію права. Право, у свою чергу, впливає на формування та розвиток мови. Контакти з носіями інших мов, зміна сповідання релігії, орієнтація на певну країну-еталон, реформування правопису, розроблення галузевих терміносистем тощо – усі ці процеси більшою чи

меншою мірою позначаються на розвитку мови. Зазначене дає можливість вважати мову основним засобом існування права. На науковому рівні це правило проявляється в тому, що здобутки лінгвістики мають бути покладені в основу юриспруденції [16].

Заслуговує на увагу думка Д. Буссе про те, що одним із факторів розвитку юридичної лінгвістики є існування деяких основних мовних функцій, які відіграють важливу роль у кожній формі лінгвістичного використання (наприклад, посилення та предикація), однак, дослідження функцій нормативних текстів у праві показує, що навіть ці основні функції можуть бути змінені, коли мова є «нормальною» і «протягом тривалого часу залишається єдиною важливою формою використання, такою, як «спілкування» у повсякденній взаємодії. З лінгвістичного погляду, обговорення семантичних теорем іноді мало результатом інші висновки, ніж у правників. Відтак, необхідно відмовитися від ідеї створення єдиного концептуального інструменту для всіх мислимих функцій мови. Стало необхідним виникнення загальних теорій про семантику, тлумачення тексту та текстової лінгвістики, оскільки їх також адаптували самі юристи в контексті їх теорії, а не для цілей лінгвістичного аналізу юридичного тексту [418, с.5]. Це дійсно свідчить про необхідність поєднання правової та лінгвістичної теорії для отримання якісно нових результатів дослідження правових явищ (нас цікавить саме цей аспект взаємодії). Саме у такому контексті спрацьовує ефект синергії, який допоможе вивести методологію правознавства на новий рівень. Висновки і основні положення юридичної лінгвістики дадуть змогу переглянути та по-новому оцінити концепцію «точності юридичної мови», віднайдення «об'єктивного змісту норми права», з'ясування «волі суб'єкта правотворчості» тощо.

Отже, мова є невід'ємним чинником формування правової системи з певними традиціями, функціями, особливостями та властивостями. Мова становить національну першооснову при реформуванні правової системи, тому виокремлення мови права в самостійний розділ юриспруденції, який базується на синтезі лінгвістики та юриспруденції, позитивно вплине не лише на мову

закону, а й у цілому на юридичну практику [16]. Відповідно у сучасних умовах розвитку соціуму об'єктивною є поява юридичної лінгвістики, яка являє собою міждисциплінарну галузь гуманітарного знання, що системно досліджує взаємодію права та мови. При цьому до її предмета як обов'язкова складова входить символічна природа права.

2.4. Правові поняття та юридична термінологія як предмет юридико-лінгвістичного осмислення

Загалом знання у людини є результатом її діяльності. При цьому є різні види знань (зокрема, з огляду на їх зміст та спосіб формування), однак усі вони можуть бути, на нашу думку, об'єднані у два типи: наукове та позанаукове знання. Сама назва першого типу дає змогу зробити висновок про спосіб отримання цих знань – наукова діяльність – та сутність такого знання – відповідність вимогам наукового знання. Другий тип знань отримують у інший спосіб. Він не відповідає вимогам науковості. До нього можна віднести наступні різновиди: паранаукове; лженаукове; квазінаукове; антинаукове; псевдонаукове та ін. [380, с. 7–8]. Хоча важливою методологічною засторогою такої типології є теза А. Кучука, згідно з якою «ненаукове знання не обов'язково є помилковим, воно може бути істинним. Іноді таке знання є колізійним з науковим, перешкоджає розвитку науки. Іноді, навпаки, наука, використовуючи відповідні засоби пізнання, підтверджує ті знання, які вже існують в ненауковій сфері» [154, с.48].

До того ж, наукове знання може отримуватися як раціональними, так і ірраціональними засобами. Згадаємо, наприклад, інсайт та інкубацію. Стосовно першого явища (процесу) доктор психологічних наук В. Спиридонов указує на його бінарну природу: «Чи дійсно рішення виявляється стрибкоподібним переструктуруванням проблемного поля і замиканням гештальта (це і є позиція Вертгеймера і Дункера), чи знаходження відповіді має вивідний

(логічний, послідовний) характер, а інсайт – це просто помилка самоспостереження (цю позицію поділяє більшість прихильників найбільш популярної нині теорії «задачного простору»)[339, с.103-104].

До середини ХХ ст. лінгвістична та правова сфери переважно досліджувалися ізольовано одна від одної. Доволі інтенсивне зростання інформаційних ресурсів, інформації разом з процесом інтеграції та глобалізації призвели до необхідності вироблення комплексного підходу до дослідження соціальних явищ, а це, в свою чергу, актуалізувало питання міждисциплінарних досліджень. У контексті юридичної лінгвістики додатковим фактором стало те, що право є універсальним регулятором відносин між різними правовими культурами, але з різним соціальним змістом, описати який та досягти ефективної комунікації допомагає мова. Особливо це стосується України, яка намагається *de iure* позбутися радянських (не)правових цінностей та імплементувати концепти західної правової традиції, зокрема, правової держави, верховенства права тощо. До того ж, не можна забувати той факт, що українські землі у різні періоди розвитку державності перебували у складі різних держав, у тому числі з антагоністичними правовими доктринами.

Заслуговує на увагу висловлений у науковій літературі підхід, за якого виокремлюються два етапи розвитку правничої термінології, що має тривалу історію функціонування і розвитку [159, с.151]. Перший з цих етапів – це етап природно утвореної термінології. Другий етап передбачає цілеспрямовану діяльність з упорядкування термінології і створення таким чином терміносистеми та встановлення вимог до неї.

У цьому контексті слід зауважити, що становлення української правничої термінології, на нашу думку, перебуває на другому етапі, почавши своє становлення ще у часи Київської Русі. «Перше літописне використання слова «право» (терміна, поняття) зустрічається у достатньо давній період утворення держави (862 р.), коли під час князювання Рюрика він повинен був «судити по праву»» [310, с.234]. Слід зазначити, що у той час поняття права пов'язувалось із справедливістю, правдою (відтак, на сьогодні в Україні відбувається

повернення до давньої традиції розуміння права як такого нормативного явища, якому іманентною є справедливість. Ця традиція дуже інтенсивно викорінювалась радянською владою насаджуванням розуміння права як прескриптивних текстів). Правда Ярославичів починається словами «Правда уставлена рускои земли ...» [313, с.12] (право Руської Землі встановлене...). До речі, навіть сама назва правового акту є знаковою: «Руська Правда».

Формування правничої термінології відбувалося і шляхом запозичень з інших мов, наприклад, латинської, грецької. Перша з них є *lingua franca* для юристів. Так, аналіз рішень Європейського суду з прав людини допомагає зробити висновок про періодичне використання цією інституцією таких латинських виразів, як *ad hoc*, *argumentum ex contrario*, *consensus omnium*, *contra legem*, *de facto*, *de iure*, *ipso facto* та ін. Складовою частиною понятійно-категоріального апарату міжнародного права є такі латинські терміни, як *jus cogens*, *opinio juris*, *pacta sunt servanda*.

Хоча на сучасному етапі розвитку соціуму основною мовою, з якої відбуваються запозичення, є англійська мова, що пов'язано з визнанням її мовою міжнародного спілкування, мовою універсальних міжнародних організацій.

Як зазначає А. Шепелев, «у період X–XIII ст. у юридичній термінології Русі спостерігаються запозичення з різних мов: грецької (грамота, єпископ, єресь, ігумен, архімандрит), німецької (мити), скандинавських (болярин, кабала). В цей же період виникають словоутворювальні кальки з грецької (законодавець, злодіяння, самодержець)» [400, с.57].

У цьому контексті необхідно зазначити, що інколи запозичується не лише термін, а ціла правова доктрина. Тому ми цілком погоджуємося з А. Шепелевим, який підкреслює, що зберігаючи зовнішній вигляд слова, термін повністю від нього відокремлюється за своїм змістом. Звичайне слово пізнається через його зовнішню форму, а у терміна на першому місці перебуває його зміст [401, с.51].

Для прикладу згадаємо англійську доктрину *the rule of law*, якій умовно

можна назвати як відповідники німецьку доктрину *die Rechtsstaat* та французьку – *Etat de Droit*. «Незважаючи на схожість у термінології, «верховенство права» не завжди синонімічне поняттям «*Rechtsstaat*» або «*Etat de Droit*» (або використовуваному в межах Ради Європи французькому терміну «*prééminence du droit*»). Воно також не синонімічне російському поняттю «верховенство закону» або терміну «правова держава» [481, с.373] – зазначає Хіроші Ода). Ще у 1996 році у вітчизняну правову систему було запозичено два з названих концептів: *die Rechtsstaat* (Україна є правовою державою – ст. 1 Конституції України) і *the rule of law* (в Україні визнається і діє принцип верховенства права – ст. 8 Конституції України). Верховенство права, як і правова держава, є не просто термінами чи принципами. Це цілі доктрини, які включають у себе низку принципів, виступаючи регулятором суспільних відносин. Одним із таких принципів є повага до людських прав (*human rights*), що передбачає відповідне розуміння цих прав, яким властиві наступні ознаки: фундаментальність; природний характер, невід’ємність і непорушність; загальність і рівність; пріоритет над прескриптивним текстом. Однак лише через 20 років після прийняття Конституції України і закріплення указаних концептів починає відбуватися їх рецепція. Адже до недавнього часу неправильно розумілися навіть самі терміни, зокрема, як верховенство закону (на це увагу ми звертали вище). Як указується у доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (венеційської комісії) про верховенство права, прийнятій на 86 пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.) «Поняття «*the rule of law*» («верховенство права») тлумачили по-різному. Але його слід відрізняти від суто формальної концепції, відповідно до якої будь-яка дія державного посадовця, на яку його уповноважено законом, має відповідати вимогам закону. З плином часу сутність верховенства права в деяких країнах була спотворена настільки, що воно подавалось або як еквівалент «верховенства закону» чи «владарювання за законом», або ж навіть «права як сукупності норм». За таких тлумачень уможливлювались авторитарні дії з боку влади, і такі тлумачення не відображають сучасної сутності верховенства

права» [509].

Верховенство права не може існувати поза людськими правами, які не надаються ні державою, ні її законами. Тому ототожнення верховенства права і верховенства закону є вкрай негативним для правничої сфери. Відтак, адекватність перекладу правничої термінології (якщо йдеться про імплементацію концептів іншої системи права в національну) є вкрай важливим для виконання правом регулятивної функції.

Загалом серед факторів запозичень термінів з іншої правової культури слід вказати наступні:

- поява у соціумі нових явищ, які уже існують в іншій культурі та які належним чином регулюються правом;
- комунікації між членами різних правових культур (наприклад, під час міжнародних конференцій);
- співробітництво у правовій сфері (або іншій сфері, але яка потребує правового врегулювання).

«Дослідники також відзначають важливу роль при освоєнні мовою слів і термінів «тенденції до заміни неоднослівних найменувань однослівними і фактора інтернаціональності» [110, с.26].

Акомодація системи права до нових умов, точніше імплементація нових концептів, зумовлює залучення цілої низки нових термінів. Так, імплементація поняття «верховенства права» зумовила появу у вітчизняній юридичній термінології таких термінів, як: якість закону, правова певність, принцип пропорційності, вертикальність людських прав та ін.

Наголосимо, що становлення правничої термінології не відбувається водночас. Це тривалий процес, до того ж, динамічний. Правнича терміносистема постійно зазнає певних змін, що приводять до розвитку лексичного складу мови права. У цьому контексті черговий раз наголосимо на концептах *the rule of law* і *human rights*. У 2017 році С. Головатим було перекладено на українську текст *Rule of Law Checklist*, складеного Радою Європи. В українському варіанті цей документ названо «Мірило правовладдя».

Європейська комісія «За демократію через право» (венетійська комісія) затвердила Rule of Law Checklist 18 березня 2016 року як засіб оцінки дотримання the rule of law у державах-членах Ради Європи, встановлюючи критерії аналізу їх Конституції, нормативно-правових актів, практики судових органів. У перекладі замість терміна «верховенство права» використано інший – правовладдя. Як наголошується у Rule of Law Checklist: «Правовладдя й людські права – взаємопов’язані, про що йтиметься в наступному розділі. Не забезпечуючи доступу до людських прав, правовладдя лишатиметься всього-на-всього порожньою формою, позбавленою змісту. І навпаки – захист і просування людських прав досяжні лише завдяки повазі до правовладдя: міцний режим правовладдя є першорядним для захисту людських прав. ...Виходячи з того, що правовладдя може бути повністю здійснене в умовах захищеності людських прав, мірило спеціально стосуватиметься питання людських прав лише тоді, коли їх пов’язано з конкретними проявами правовладдя» [219].

Те ж саме стосується і терміна «людські права» (human rights), яким пропонується замінити звичний термін «права людини» (rights of a human being). Не будемо згадувати такий анахронізм, як «права і свободи людини і громадянина» (який походить від назви французької декларації кінця XVIII ст. – Déclaration des Droits de l’Homme et du Citoyen).

Зважаючи на указане, вважаємо, що головною умовою при запозиченні термінів іншої системи права є збереження денотату і десигнату. У наведеному вище прикладі про верховенство права саме денотат був відсутній. Як результат – утворення терміна «верховенство правового закону».

Виражаючись метафорично, можна сказати, що за кожним терміном міститься ціла теорія. Тому слід погодитися зі словами С. Головатого, проголошеними ним під час читання лекції в Українському католицькому університеті: «Коли я вчився в радянські часи, то в кожному підручнику обов’язково були посилання – на Маркса, Енгельса, Леніна, з’їзд партії, резолюції. А зараз посилання повикидали, але ж зміст залишився той самий! У

нас і досі викладають марксизм-ленінізм у праві. Просто нема цитат, посилань на комуністичні джерела» [60]. У зв'язку з цим відомий український правник, член венеційської комісії робить висновок: «Серпи, молоти і зірки позбавити на будинках, Ленінів поскидати – це фізично легко. А от скільки часу пройде у питанні декомунізації професійної підготовки, декомунізації світогляду праворозуміння? Доки ми будемо мати це в підручниках, то зрушень не буде» [60].

Фактором, що сприяв формуванню юридичної лінгвістики як окремого напряму досліджень, стала діяльність тематичних міжнародних та національних конференцій, комісій, а також створення громадських організацій. Так, Н. Артикуца називає наступні: «робоча група Всесвітнього соціологічного конгресу в Упсалі «Мова у правозастосовній діяльності» (1978), Група простої шведської (1993), Відділ лінгвістичної експертизи законопроектів (1994), Комісія з питань зрозумілої мови (2001) та ін.» [9].

Слід зауважити, що протягом 1995–2000 років в Україні діяла Українська комісія з питань юридичної термінології, основними завданнями якої, згідно із Указом Президента, були:

- «вивчення законодавчого матеріалу з метою визначення та уніфікації юридичної термінології, складання реєстрів українських правових термінів, укладання юридичних словників;
- підготовка рекомендацій щодо однакового застосування юридичних термінів у різних галузях права;
- здійснення термінологічно-мовної експертизи проектів актів законодавства» [291].

Таким чином, зважаючи на зазначене, слід відмітити той факт, що генуїнних термінів (від лат. *genuinus* – природний, справжній, вроджений [333]) кількісно менше, ніж термінів статуальних (тобто термінів, що використовуються як в загальній мові, так і у спеціальній мові – *die Fachsprache*). Адже генуїнні терміни, будучи спеціально створеними, є явищем пізнішим порівняно зі статуальними.

Тому загалом можна погодитися з тезою, яку підтримує більшість науковців, стосовно того, що мова права як терміносистема має свої епістемологічні особливості, які відрізняють її від розмовної мови й надають, відповідно, властивостей *die Fachsprache*. Мова юридичної сфери є доволі «заплутаним» варіантом розмовної мови, а тому для її розуміння необхідні особливі методи інтерпретації, здатні забезпечити загальну теорію права відповідним аналітичним інструментарієм [83, с.76].

Розглядаючи питання системи юридико-лінгвістичних знань не можна обійти увагою так звані автономні поняття, наявність яких пов'язується насамперед з діяльністю Європейського суду з прав людини. Європейський суд з прав людини не обмежений розумінням термінів, які вживаються у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і національному законодавстві держав-учасниць, що надаються національними судовими органами. Відтак, з метою забезпечення однакового розуміння положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та однакової їх імплементації, Європейський суд з прав людини застосовує автономне тлумачення задля неможливості інтерпретації термінів окремою державою у вигідному лише для неї аспекті. Так, у справі «Сук проти України» (*Suk v. Ukraine*) Європейський суд з прав людини наголосив, що «поняття «майно» в першій частині статті 1 Першого протоколу має автономне значення, яке не обмежується правом власності на фізичні речі та є незалежним від формальної класифікації в національному законодавстві. Певні інші права та інтереси, що складають активи, наприклад, борги, можуть також вважатися «майновими правами» і, відповідно, «майном» у розумінні цього положення. Питання, що має бути розглянуто, полягає у тому, чи надавали заявнику обставини справи, розглянуті в цілому, право на інтерес, який по суті захищається статтею 1 Першого протоколу» [447].

У справі «Лучанінова проти України» (*Luchaninova v. Ukraine*) Уряд стверджував про неприйнятність заяви, виходячи з того, що провадження щодо заявниці було адміністративним, а не кримінальним, а національне українське

законодавство чітко розмежовує адміністративне правопорушення та кримінальне правопорушення – злочин. Європейський суд з прав людини не підтримав позицію Уряду, вказавши наступне: «Заявницю було визнано винною у вчиненні дрібної крадіжки. Відповідно до частини 1 статті 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення за таке правопорушення передбачалось стягнення у вигляді штрафу або виправних робіт. З огляду на загальний характер законодавчого положення, яке порушила заявниця, а також профілактичну та каральну мету стягнень, передбачених цим положенням, Суд вважає, що провадження, про яке йдеться, є кримінальним для цілей застосування Конвенції... Той факт, що стягнення, застосоване до заявниці Тростянецьким районним судом, – штраф – було згодом замінено на попередження, не може позбавити правопорушення, про яке йдеться, притаманного йому кримінального характеру» [432].

Загалом ми погоджуємося з Д. Гудимою, який, проаналізувавши принцип законності обмеження фізичної свободи у практиці Європейського суду з прав людини, робить висновок, що розуміння Європейським судом з прав людини понять «законність» і «закон» не збігається з їх тлумаченням вітчизняною юридичною наукою. Але, як наголошує автор, це «однак, не означає, що Суд вносить певну невизначеність у правничу термінологію, зокрема, включаючи в обсяг конвенційного поняття «закон» судову практику» [71, с.137].

У цьому контексті не можна не згадати тезу Г.Л.А. Харта про те, що правовим поняттям властивою є певна невизначеність. У окремих випадках буває надто важко встановити їх значення (загалом, на думку відомого філософа права, цим поняттям іманентні як невизначеність (*vagueness*), так і відмінюваність (*defeasibility*), яких вони набувають у процесі правової процедури. Дефініція правових понять неминуче передбачає використання терміна «якщо не» (*unless*) [389].

Як стверджують А. Дідікін і В. Оглезнев, посилаючись на Г.Л.А. Харта, правовим поняттям іманентне «ядро» (*core*) і «півтінь» (*penumbra*) значення, під якими розуміється сукупність як очевидних, центральних, так і неясних,

межових, маргінальних випадків використання. Адже доволі часто є випадки, коли з достатньою чіткістю можна стверджувати про доцільність використання певного терміна у відповідному контексті. Наприклад, якщо йдеться про засоби пересування, то до них однозначно можна віднести автомобіль. Водночас бувають випадки, коли дати таку однозначну відповідь важко, наприклад, знову таки, коли ми говоримо про засоби пересування, то чи можна до них віднести велосипеди, аероплани, роликові ковзани [83, с.72]?

Відтак, формування юридико-лінгвістичних знань є перманентним процесом, що супроводжується формуванням відповідного понятійно-категоріального апарату (що є складовою будь-якої наукової теорії).

Починаючи з ХХ ст. змінюється погляд філософів на мову. До цього часу остання розглядалась переважно як засіб дескрипції. Те, що за допомогою слів учиняється значна кількість дій, перебувало поза їх увагою. «Багато чого з того, що ми говоримо, спрямовується в першу чергу не на передачу інформації, а на підтвердження, актуалізацію або внесення змін в існуючий інституційний status quo. Таким чином, мова починає розглядатися не як система позначення, а як інструмент здійснення тієї чи іншої соціальної активності» [83, с.80] – зазначають А. Дідікін й В. Оглезнев. Указані автори акцентують увагу на тому, що філософія мови постраждала від «дескриптивної помилки» (descriptive fallacy), оскільки «мова аналізувалась так, якщо б вона була явищем виключно дескриптивним. Однак, завдання аналізу – перш за все, точно вказати на конкретні множини різних способів звичайного використання мови, які в певних ситуаціях з очевидністю не можуть бути верифіковані або фальсифіковані. Ці ситуації, або контексти вживання мови, можуть бути проаналізовані лише в термінах мовної ситуації» [83, с.80]. Так, наприклад, твердження «транспортний засіб рухається автомагістраллю» описує певну фактичну ситуацію, тобто є дескриптивним і його можна аналізувати відповідним чином. Однак цього не можна стверджувати про твердження «я зобов'язуюсь виплатити відсотки за кредитним договором».

Початок дискусій про можливість логіки імперативів пов'язують з іменем

датського філософа І. Йоргенссі. Описана ним проблема отримала назву «дилема Йоргенсена». Сутність її полягає в наступному. Логічне слідування визначається у термінах істини/хиби. Імперативи не мають такої якості, тому вони не можуть слідувати з інших положень, а відтак не можуть бути висновком силогізму. Вони не можуть бути навіть засновками таких висновків, оскільки засновки повинні бути істинними. Але є очевидним, що можна сформулювати висновки, елементами якого є імперативні висловлювання. Наприклад:

(1) Виконуйте свої зобов'язання.

(2) Це Ваше зобов'язання.

Висновок: виконуйте це зобов'язання [113, с.61-62].

Зважаючи на наведене, слід зазначити, що становлення юридико-лінгвістичних знань відбувалось паралельно з розвитком деонтичної логіки.

Деонтичну логіку зазвичай розглядають як різновид модальної логіки, що розуміється як «розділ некласичної логіки, у якому досліджуються описові висловлювання одночасно із їхніми оцінками та відношення між ними у структурі міркувань» [53, с.104]. Предметом деонтичної логіки є висловлювання з наступними модальностями: «заборонено», «дозволено», «обов'язково» тощо, а назва походить від давньогрецького δέον (належне, обов'язок). Таким чином, цей різновид логіки досліджує прескритивні тексти.

«Будучи однією з гілок модальної логіки, деонтична логіка розвивалась в її складі разом і невід'ємно була під її впливом з античних часів до XX століття, перша спроба відокремити деонтичну логіку в єдину самостійну систему належить австрійському логіку Е. Маллі (1926 р.). Подальший її самостійний розвиток пов'язаний з фінським філософом та логіком Г. Х. фон Врігтом (1951 р.), що побудував нову систему деонтичної логіки, яка була розвинута в працях А. Андерсона, О. Івіна та інших. Пізніше виявилось, що деонтичній логіці можна надати семантику Кріпке, і фон Врігт приєднався до цього напрямку» [81].

Досліджуючи деонтичну логіку в правозастосуванні, Г. Мартинішин

наводить парадокс Чизхолма:

- «(1) певний чоловік зобов'язаний допомагати своїм сусідам;
- (2) якщо він їм допоможе, то повинен їм про це повідомити;
- (3) якщо він сусідам не допомагає, то не повинен казати, що допоміг їм;
- (4) чоловік не допомагає своїм сусідам.

І хоча положення 1 і 3 між собою несумісні, самі ці твердження виглядають досить звичайно й інтуїтивно, в них не вбачається суперечність, однак, коли ми це все формалізуємо, то неодмінно одержимо формулу:

- (1) Oq ;
- (2) $O(p \rightarrow q)$;
- (3) $p \rightarrow Oq$;
- (4) p .» [174, с.25-26].

Наведений парадокс допомагає продемонструвати проблему формалізації деонтичних тверджень. Ще відомий французький математик і філософ Анрі Пуанкаре стверджував, що мораль не може ґрунтуватися на науці, не може бути ніякої наукової моралі: «Щоб висновок міг бути сформульованим як імператив (*modus imperativus*), необхідно, щоб принаймні одне з висловлювань було у формі імперативу. Принципи науки, постулати геометрії висловлюються лише у формі індикативу (*modus indicativus*), у цій же формі висловлюються і експериментальні істини, і в основі наук немає і бути не може нічого іншого. Потім, найкращий діалектик може скільки-небудь зручно згрупувати ці принципи, об'єднати їх, нагромадити їх один на одного; все, що він з них отримає, буде у формі індикативу. Він ніколи не отримає пропозицій, які б говорили: зроби це чи не робити того, т. б. пропозиції, які б відповідали або суперечили моралі» [301].

Зважаючи на тісний взаємозв'язок права і моралі, наведене положення повною мірою стосується й права. Приписи права не можуть бути істинними чи неістинними, поняття істини до них не застосовне. Саме з такими висловлюваннями і має справу деонтична логіка. Якщо дескриптивне висловлювання перевіряється на істинність через зіставлення з дійсністю або зі

змістом того, про що йдеться, то деонтичні судження не є ні категорично істинними, ні категорично хибними. Не можна побудувати міркування, в основі якого лежить логічне слідування, з деонтичних висловлювань, які за своєю сутністю не є істинними чи хибними, до них застосовується інший критерій – належне/неналежне. Указані положення слідують із принципу Юма (гільйотини Юма), названого ім'ям шотландського філософа, який стверджував про неможливість з онтології вивести моральні норми, відповідно до якого із тверджень зі словом «є» неможливо перейти до тверджень із зв'язкою «повинен» за допомогою логічних засобів. Положення про добро і обов'язок не виводяться логічно і за допомогою науки.

Ще вітчизняний філософ і правник Б. Кістяківський зазначав: «право, що реалізується в життя, ірраціональне. Воно складається з одиничних, конкретних, індивідуальних правових фактів. Тут рух і розвиток відбувається час від часу, від конкретного явища до конкретного явища. По відношенню до раціонального ідеалу права, який так легко і так швидко можна додумати до кінця, це – світ відсталості, гальм і стримувань. Але і раціональний ідеал може бути реалізований тільки у вигляді ірраціональних фактів, і тому тільки вони можуть його дійсно виправдати» [132, с.350]. На думку Богдана Олександровича, якби суб'єктивне право не було б чимось ірраціональним і логічно збігалось з об'єктивним правом, то між ними був би такий взаємозв'язок, як між родовим поняттям і представником того класу речей чи явищ, який визначається цим поняттям (загальне і одиничне). За таких обставин застосування права полягало б у «простому підведенні або субсумуванні конкретного випадку під загальну норму». Такий напрям юриспруденції дістав назву «юриспруденції понять» (*Begriffjurisprudenz*). «Фанатики цього логічно конструктивного розуміння права звичайно і наполягають на тому, що будь-яке застосування права являє собою лише суто логічну операцію побудови відомого силогізму. Норма права, яка підлягає застосуванню, грає в цьому силогізмі роль верхнього посилення, той випадок, до якого вона повинна бути застосована, є нижнім посиленням, а саме застосування – висновок» [132, с.347-

348].

Однак це дуже спрощене розуміння права та його дії. Дійсно, не можна заперечувати, що норми права – це висловлювання, які мають загальний характер, але право стає правом лише діючи. Інакше, це або «мертве право», або «можливе чи бажане право». *Non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est, regula fiat* (право виводиться не з теоретично сформульованого правила, але з існуючого права виникає (таке) правило) [189, с. 64].

На думку Ігоря Ісаєва, «ірраціональні елементи вкорінені у самій сутності і структурі права, ідеї права, нормі й правозастосуванні» [116, с.4]. Більш того, відомий філософ сучасності Карл Поппер стверджував, що наші рішення ніколи не виводяться з фактів або з тверджень про факти, хоча вони і мають певне відношення до фактів [263, с.96]. Карл Поппер наводить декілька прикладів на підтвердження його тези. Це, зокрема, наступне: рішення боротьби з рабством не залежить від факту, що всі люди народжуються рівними і вільними і ніхто не народжується в ланцюгах. А також наступний приклад. «Дія щодо прийняття рішення введення норми або стандарту є фактом, але самі введена норма або стандарт фактами не є. Те, що більшість людей слідує нормі «не вкрати», є соціологічний факт. Однак норма «не вкрати» – це не факт, і вона не може бути виведена з тверджень, що описують факти. ... Отже, неможливо вивести положення, яка затверджує норму, рішення або, скажімо, політичну рекомендацію, з положення, що стверджує факт, – інакше кажучи, неможливо вивести норми, рішення, пропозиції-проекти або рекомендації (*proposals*) з фактів» [263, с.96].

Більш того, слід зазначити, що використання у прескриптивних текстах *modus imperativus* зумовлює необхідність врахування соціального контексту встановлюваних правил. Згадаємо латинський вираз про те, що право виводиться не з теоретично сформульованого правила, але з існуючого права виникає таке правило. Це положення відображає сутність соціологічного підходу до права та надає праву соціокультурного характеру. При цьому підкреслимо, що в епоху постмодерну культура сприймається переважно як

система образів, символів, смислів, що «представляє людині репрезентації, цінності та культурні ідентичності, сконструйовані в межах соціальних практик» [106, с.8]. Саме ці соціальні практики виступають засобом пізнання соціальної дійсності, у тому числі й правової комунікації. Так, наприклад, як це вдало продемонстрували А. Дідікін й В. Оглезнев, людина, яка знає правила гри у шахи, буде бачити і «наступ», і «захист», а людина, яка їх не знає, просто не розумітиме, що відбувається на шахівниці. Дескриптивні речення останньої, які описуватимуть дії гравців, будуть значно відрізнятися від дескриптивних речень першої [83, с.89].

А зважаючи на те, що створення чого-небудь, що має виражену соціальну природу, наприклад, угоди (яка передбачає процес домовленості), може здійснюватися виключно мовними засобами, оскільки передбачає обмін інформацією між суб'єктами через речові акти, то «право являє собою лінгвістичну гру, доведену до високо інтегрованої єдності» [33, с.200, 202].

До речі, приклад із шахами також вдало ілюструє той факт, що опис людської діяльності та опис рухів людини – це різні дескрипції. Відтак і сформулювати правові приписи, які передбачають саме поведінку суб'єктів, значно складніше, і для цього необхідно розуміти, як було зазначено вище, соціальний контекст. «Ідея шахових правил вдало узгоджується з аналізом юридичної дійсності (legal validity). Зокрема, А. Росс стверджує, що шахове правило, наприклад, слон повинен «ходити» по діагоналі, це «дійсне шахове правило», тільки якщо гравці постійно «ходять», слоном саме таким чином, і вони роблять так тому, що до цього їх змушує правило. Відповідно, правило, за цих обставин, є чимось, що, по-перше, дозволяє нам зрозуміти або інтерпретувати дії гравців, як послідовно мотивований вчинок, і, по-друге, передбачити їх майбутню поведінку. Тому формула-правило служить і «схемою інтерпретації» і підставою передбачення» [83, с.89-90].

Наведене безпосередньо стосується такого аспекту юридичної лінгвістики, як переклад юридичного тексту однієї правової системи на юридичну мову іншої правової системи. У цьому контексті заслуговує на увагу

теза невизначеності перекладу, сформульована американським філософом і логіком У. Куайном про те, що за умови радикального перекладу, тобто за умови з невідомої мови, можуть бути емпірично однаковими декілька конкуруючих варіацій перекладу одного і того ж речення. У. Куайн описує гіпотетичний експеримент радикального перекладу виразу «гавагай», який належить до будь-якої повністю невідомої мови аборигенів. «Туземець вимовляє «гавагай» при появі кролика. Лінгвіст, спостерігаючи зазначені обставини висловлення, висуває гіпотезу, яка гіпотетично прирівнює «гавагай» до вираження рідної йому мови «кролик». У цій ситуації лінгвіст опиняється перед наступною дилемою: якщо прийнято враховувати лише стимулююче значення, то свідчення, отримані лінгвістичною поведінкою туземця, дозволяють однаково перекласти «гавагай» як «кролик», як «невід’ємна частина кролика» або як «поява кролика в полі зору» [258]. Таким чином, на думку У. Куайна, слова не є символами і не мають безпосереднього зв’язку з об’єктами, які вони позначають, отримуючи своє значення через комунікацію людей за допомогою слів. Тому мова є своєрідним соціальним мистецтвом.

Принцип об’єктивності наукового пізнання зумовлює необхідність висвітлення й іншої концепції відомого американського філософа Дональда Девідсона. У праці «Про ідею концептуальної схеми» він спростовує теорію про те, що різні мови включають у себе різні метафізики, а відповідно «адекватний переклад однієї схеми в іншу, наприклад, фізики Ньютона в фізику теорії відносності або мови племені хопі на англійську мову, неможливий. ...неможливо втратити здатність говорити на мові, не втративши в той же час здатність мислити. Мислити означає спілкуватися. Повний універсум – як суб’єктивний, так і об’єктивний – схоплений герменевтичною мережею знаків. Сама по собі реальність є не що інше, як сплав мови та інтерпретації» [90].

Таким чином, існують різні способи і засоби формування системи юридико-лінгвістичних знань. При цьому означений процес є перманентним та супроводжується створенням відповідного понятійно-категоріального апарату.

Висновки до розділу 2

1. Зважаючи на бачення мови і права як єдиного предмету, положення юридико-лінгвістичної теорії не можуть не ґрунтуватися на окремих філософських напрямках, зокрема, герменевтиці, феноменології, релятивізму, а також теорії комунікативних дій. Більш того, сама поява юридико-лінгвістичного напрямку наукового пізнання зумовлена переходом світового співтовариства від модерну до постмодерну, розбудовою інформаційного суспільства, які й стали аттрактором генези цієї сфери правничої науки.

Для науковця з правовою свідомістю, заснованою на юридичному позитивізмі, питання взаємозв'язку права та мови обмежується інструментальним аспектом: мова розглядається лише як засіб формулювання тексту нормативно-правового акту, а правила граматики є засобами з'ясування змісту прескриптивного тексту. За такого підходу і саме філософське підґрунтя неважливе.

Право і мова як єдиний предмет пізнання досліджується у межах природного розуміння права. Саме тому юридична лінгвістика як напрям наукового знання і виникла у межах західної культури.

Важливою філософською засадою юридико-лінгвістичного знання є розуміння того, що різна інтерпретація одних і тих же понять у межах різних правових культурах зумовлена різним їх сприйняттям, що, у свою чергу, спричинено соціокультурними факторами, одним з яких виступає мова, яка є засобом «формування» дійсності, наприклад, через її дескрипцію.

У епоху постмодерну формується некласична раціональність, виникає синергетичний, герменевтичний розум, що й може адекватно інтерпретувати текст права, якому, як і мові, іманентний символічний характер. При цьому й саме право у межах парадигми інтерсуб'єктивності може розглядатися як одна з мовних конструкцій.

За таких умов потребує суттєвого переосмислення зміст правничої науки загалом і теорії держави та права зокрема. Теорія держави і права, що виходить з парадигми нормативізму, на сьогодні є утопоцентричною і догматичною та не відповідає відносинам, що склалися у суспільстві.

2. Не зважаючи на доволі усталений підхід вітчизняної правничої науки щодо використання терміно-поняття «праворозуміння», ураховуючи імплементацію європейських концептів правової держави, верховенства права, а також визнання як основи побудови правової системи природної школи права, доцільно вести мову про «розуміння права», яке структурно охоплює три елементи: суб'єкт розуміння; об'єкт розуміння; засоби розуміння.

Суб'єктний елемент передбачає з'ясування питання світогляду, а також типу розуміння права, аналіз яких у контексті юридичної лінгвістики дає змогу дійти висновку про значні відмінності не лише у термінології, а й у правовій реальності, що конструюється на основі розуміння відповідної терміносистеми.

Соціокультурність права є чинником плюралізму його розуміння у межах різних правових культур. Використання однакової термінології не вказує на тотожний зміст цих термінів у межах різних правових традицій.

Нормативістська школа права у контексті взаємозв'язку права і мови передбачає два аспекти: мова як засіб формалізації волевиявлення органів публічної влади та основа юридичної техніки; мовний спосіб юридичного тлумачення. Безумовним досягненням нормативістського розуміння права є вироблення правил чіткості й однозначності формулювання правил поведінки, що може бути основою юридичної визначеності.

У межах природно-правової та соціологічної шкіл права вплив мови на право здійснюється опосередковано через світоглядні установки суб'єктів правових відносин, використовувану терміносистему.

Найбільш чітко взаємозв'язок права та мови розкривається у межах історичної школи права, яка розглядає право як відображення культури народу,

що передається через мовні засоби. Саме мова і право є тими іманентними рисами, що дають змогу виокремити певну спільноту.

Інтерпретуюча теорія права Р. Дворкіна, психологічна теорія Л. Петражицького, процедурна теорія права Л. Фуллера передбачають імпліцитний вплив мови на право.

3. До другої половини ХХ століття юридико-лінгвістична тематика не виокремлюється як комплексна сфера наукового пізнання. Досліджуються лише окремі зв'язки права і мови з визначенням належності таких розробок до однієї з сфер – права або лінгвістика – залежно від інтенції науковця та використаних засобів.

Лише в епоху постмодерну, коли інтеграційні та глобалізаційні процеси набули особливого розвитку, на порядку денному постало питання взаємозв'язку (а не одностороннього впливу) мови і права. Одним із факторів формування юридичної лінгвістики став мовний експансіонізм, що передбачав упровадження у лінгвістику теоретичного доробку, понятійного апарату, методів і методик інших наук, у тому числі і права.

Юридична лінгвістика є нова галуззю наукового знання, якій властивий міждисциплінарний характер: вона лежить на стику мови та права. На сьогодні юридична лінгвістика ще не є окремою наукою. Не існує єдиного підходу до розуміння її предмета, комплексних досліджень методології, яка використовується в юридико-лінгвістичних дослідженнях, що є фактором різного бачення змісту цієї міждисциплінарної мовознавчої та правознавчої сфери пізнання: лінгвоюристика, правова лінгвістика, судова лінгвістика, судова лінгвістика, юридична лінгвістика, юрислінгвістика.

Найбільш оптимальним для відображення сфери наукового пізнання мови, що функціонує у сферах законодавства і правозастосування, правотворчості й правозастосування юридичної документації, правничої науки й освіти, є використання терміна «юридична лінгвістика», яке і застосував А. Подлех. Виходячи з того, що право не лише формулюється через лінгвістичні засоби, а й функціонує через мову, невід'ємною складовою

предмета юридико-лінгвістичних досліджень має бути символізм права, що, у свою чергу, дозволяє виокремити у межах правознавства юридико-лінгвістичну теорію. Саме висновки і основні положення юридичної лінгвістики є основою формування юридико-лінгвістичної теорії правознавства.

4. У сучасному суспільстві, що глобалізується, право виступає універсальним регулятором суспільних відносин, у тому числі й міжнародних. При цьому досягти ефективної комунікації допомагають лінгвістичні засоби.

Формування юридико-лінгвістичних знань є перманентним процесом, який супроводжується формуванням понятійно-категоріального апарату. Становлення термінології, що відображає юридико-лінгвістичні знання, відбувається протягом двох етапів:

- етап природно утвореної термінології;
- етап цілеспрямованої діяльності з упорядкування термінології, створення терміносистеми та встановлення вимог до неї.

Дескрипція людської діяльності (формалізація соціальних норм, зокрема правових) і дескрипція рухів людини є різними, тому формулюючи правові приписи необхідно урахувати соціальний контекст. При цьому слід зважати на те, що застосування логіки слідування (яка оперує *modus indicativus*) до сфери права має певні обмеження, зважаючи на іманентні риси імперативів (*modus imperativus*). Право та правові явища мають аналізуватися за допомогою деонтичної логіки, що передбачає відповідну терміносистему. Якщо дескриптивне висловлювання перевіряється на істинність через зіставлення з дійсністю або зі змістом того, про що йдеться, то деонтичні судження не є ні категорично істинними, ні категорично хибними, до них застосовується інший критерій – належне/неналежне. Із тверджень зі словом «є» неможливо перейти до тверджень із зв'язкою «повинен» за допомогою логічних засобів.

Одним із засобів утворення правничої термінології є запозичення з інших мов. Однак принцип невизначеності перекладу У. Куайна передбачає врахування того, що слова не є символами і не мають безпосереднього зв'язку з

об'єктами, які вони позначають, отримуючи своє значення через комунікацію людей за допомогою слів.

Розгляд процесу формування юридико-лінгвістичних знань дає змогу підтвердити наступне положення: *non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est, regula fiat*.

РОЗДІЛ 3.

РІВНІ ПРАВОВОЇ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ У СФЕРІ ОНТОЛОГІЇ ПРАВА

Важливою складовою гносеології юридико-лінгвістичної сфери є висвітлення рівнів правової формалізації юридико-лінгвістичних знань через дескрипцію окремих аспектів онтології права. Тому у цій частині дослідження ми зосередимо увагу на правоутворенні, юридичному тлумаченні, правовому регулюванні та реалізації норм права з погляду юридико-лінгвістичної теорії правознавства, що передбачає урахування соціокультурної природи права. Розуміння права суто як результату діяльності органів публічної влади не дає змоги побачити роль соціуму в процесі творення права, взаємозв'язку останнього з культурою загалом і мовою зокрема, у тому числі й через особливості правового мислення. Важливого значення у цьому контексті набуває питання правової аргументації, яке не може зводитись лише до посилення на нормативно-правовий припис.

3.1. Семіотичні аспекти правоутворення

Важливою складовою юридико-лінгвістичної теорії правознавства є положення про значення лінгвістичних засобів творення права. При цьому слід підкреслити, що переважна більшість вітчизняних наукових робіт, присвячених питанню правотворення, висвітлюють його крізь призму нормативістського підходу до розуміння права. Хоча і зазначається на можливість існування трьох рівнів правоутворення (зважаючи на можливість існування права у формі правової свідомості, правових відносин, правопорядку): гносеологічного, матеріального та інституційного, виокремлюються три етапи правоутворення: 1) етап формування суспільних відносин; 2) етап правозакріплення; 3) етап правотворчості, якому характерна діяльність уповноважених органів публічної

влади з прийняття нормативно-правових актів. Неважко помітити когнітивний дисонанс, що виникає при аналізі наведеного: з одного боку, людина визнається основною цінністю, народ – джерелом влади, проголошується верховенство права, необхідність відповідності законів праву, а, з другого боку, суб'єктом творення права визнаються лише органи публічної влади, а правом – результат їх діяльності – прескриптивні тексти. Для підтвердження наведемо визначення правотворчості, що міститься у підручнику з теорії держави і права: **«Правотворчість – це діяльність державних органів з ухвалення, зміни та скасування юридичних норм** (М. Матузов, О. Малько). **Правотворчість – це спеціальна діяльність компетентних органів, у результаті якої закон отримує юридичну силу і вступає в дію** (С. Алексєєв). **Правотворчість – це правова форма діяльності державних органів за участю інститутів громадянського суспільства, що полягає у встановленні (санкціонуванні), зміні чи скасуванні юридичних норм** (О. Скакун)» [346, с.189]. Додамо, що в державах Європи, зокрема Німеччині, у межах курсу «Теорія права» тема правотворчості не висвітлюється (особливо у такому контексті та із зіставленням правоутворення і правотворчості). До того ж, у контексті юридичної техніки логічним є запитання: якщо право «утворене», то навіщо його «творити»?

Виходячи з предмета теорії держави і права (загальні закономірності...), а також плюралізму форм права, виникає запитання, як наведене узгоджується з «творенням» права, коли останнє проявляється не у формі нормативно-правового акта? Наголосимо, право не обмежується нормативно-правовими актами, більш того, не усі вони є правом (так, загальновідомо, що Конституційний Суд України може визнати закон чи окремий його припис таким, що не відповідає Конституції, є неконституційним. Таким чином, чи можна вважати правотворчістю діяльність органів публічної влади з прийняття закону, який був визнаний неконституційним? Чи це юридичне нормотворення?)

Зважаючи на транзитивний стан української держави та її правової системи на шляху від радянських до європейських цінностей та імплементації

правових концептів європейської правової культури, у цьому підрозділі ми не розглядаємо правоутворення крізь призму нормативістського розуміння права, а зосереджуємо увагу на інших підходах, відповідно до яких право існує у формі правових принципів, правових звичаїв, правових прецедентів тощо. При цьому висвітлимо цю проблематику через предмет нашого дослідження (тому йдеться про семіотичні аспекти), акцентуємо на актуальності епістемології семіотики права, з'ясуємо розуміння самої семіотики, розглянемо зв'язок мовленнєвих актів і правоназивання з процесом утворення права, наводячи приклади з правничої практичної діяльності.

Вихідною засадою такого розгляду утворення права є розуміння його не як результату діяльності органів публічної влади, а як соціокультурного явища, пов'язаного з відповідним суспільством, що обумовило розгляд питання правової культури (цивілізації) та карго культу, оскільки важливим є усвідомлення необхідності під час імплементації правових концептів інших правових культур перенесення не лише символічного позначення правового явища, а й самого явища.

Будучи соціокультурним явищем, право виникає, функціонує і розвивається разом із суспільством. Являючи собою свого роду універсальний регулятор суспільних відносин, воно має свої особливості у кожній з культур (цивілізацій). «При цьому історичні особливості, національні традиції і мова стають для права системоутворюючими конструкціями, поза якими життя права неможливе» [312, с. 3]. У попередньому розділі були висвітлені окремі аспекти типології розуміння права, які дають змогу сформулювати висновок про відсутність єдиного підходу до пізнання права та інших правових явищ (на це вказує й доволі розвинута вітчизняною юридичною наукою теорія правових систем та їх типологія з виокремленням різних правових сімей (переважно за історичними особливостями становлення та пріоритетною формою права)). Відтак, право по-різному сприймається у межах окремих правових культур. Дуже влучно цю тезу висловили зарубіжні правники Р. Ромашов, Ю. Ветютнев, Е. Тонков: «Якщо для європейця право – це перш за все узаконена можливість і

гарант забезпечення особистого інтересу, то для росіянина – право більшою мірою засіб контролю й інструмент покарання, у першу чергу призначений для досягнення загальнодержавних цілей і вирішення загальнозначущих завдань» [312, с. 3].

Водночас, за будь-якого розуміння права, воно має відповідну форму відображення (прояву). Так, це може бути рішення суду, закон, релігійний текст, поведінка людини тощо. Не є винятком і психологічна школа права. Так, О. Мережко, посилаючись на Л. Петражицького, зазначає, що право, будучи феноменом соціальної дійсності, може бути відокремлено на два елементи:

1) певне (імперативно-атрибутивне) психічне переживання (тобто юридична емоція);

2) непсихічні знаки юридичного характеру, за допомогою яких ця психіка об'єктивується і символізується (юридичні символи) [178, с. 159].

Однак право не зможе виконувати регулятивну функцію, забезпечуючи існування правопорядку, коли правові норми і принципи будуть невідомі або незрозумілі суб'єктам суспільних відносин. Саме тому у ст. 57 Конституції України, як і у деяких інших Конституціях іноземних держав, закріплено припис: «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» [140]. Максимальну чіткість і однозначність сприйняття правил, а також масовість сприйняття забезпечує текстова форма відображення. Саме тому у сучасних умовах розвитку суспільства однією з важливих ознак права є його текстуальність (але у постмодерністському розумінні цього слова, яке висвітлювалося вище). Право не може не мати тестову, тобто знакову форму (знову-таки слід погодитися з Р. Ромашовим, Ю. Ветютневим та Е. Тонковим стосовно такого: «є підстави стверджувати, що ця властивість є універсальною для всіх культурних явищ; все, що має сенс, в силу цього з повною підставою може бути прирівняне до

тексту» [312, с. 100]. Наведене черговий раз указує на взаємозв'язок права, мови, культури, менталітету та виступає фактором неуніверсальності змісту права, різних підходів до його розуміння.

Зауважимо, що не лише терміни виступають символами права, останнє може мати не лише текстову форму відображення. Наприклад, наступний розпізнавальний знак

«Глухий водій» – круг жовтого кольору діаметром 160 мм з нанесеними всередині трьома чорними кружками діаметром 40 мм, розташованими по кутах уявного рівностороннього трикутника, вершина якого спрямована донизу. Знак розміщується спереду і ззаду на транспортних засобах, якими керують глухі або глухонімі водії» [269].

зумовлює необхідність для водія врахування нерезультативності подачі ним звукового сигналу для такого водія.

Або, наприклад, дорожній знак 2.1. «Дати дорогу»

зобов'язує водія дати дорогу транспортним засобам, що під'їжджають до нерегульованого перехрестя по головній дорозі.

Дорожні розмітки також встановлюють правила поведінки для учасників дорожнього руху.

Позначають місця, де заборонено

стоянку

Загалом, у державно-правовій сфері знаки відіграють надзвичайно важливу роль. Так, відповідно до ч. 4 ст. 20 Конституції України «Головним елементом великого Державного Герба України є **Знак** (виділення наше – О.М.) Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)» [140]. До того ж, і Державний Прапор України, і Державний Герб України, і Державний Гімн України є символами (точніше, «Державними символами України»).

Із ХХ ст. почалися активно провадитись дослідження семіотики права. Серед зарубіжних мислителів, які займалися цією проблематикою, слід виокремити таких, як: Л. Вітгенштейн, А. Дейвісон, Дж.Л. Остін, Х. Перельман, П. Рікер, Дж. Серль, Ф. де Соссюр, П. Строусон, Д. Франк, Ю. Хабермас, Г.Л.А. Харт та ін.

Не залишилась окреслена проблематика поза увагою і вітчизняних науковців, зокрема, питання символу у праві, символічності правничої діяльності досліджував Д. Бочаров; юридична семіотика і герменевтика були предметом пізнання А. Мережка; гносеологічні засади символізму права досліджує Н. Сатохіна. Окремо слід вказати на таких вітчизняних правників, як О. Балинська і О. Павлишин, які комплексно досліджували семіотику права. Так, у монографії «Семіотика права» О. Балинська обґрунтовує запровадження нового наукового напрямку – семіотики права, що розглядається як філософсько-правова концепція, яка виступає методологічним підґрунтям епістемології права як системи специфічних функціонально зорієнтованих знаків, кодів, символів. Вітчизняним правником проведено «лінгвістично-семіологічний аналіз їх суспільного змісту, виникнення, розвитку,

функціонування та сприйняття соціальними суб'єктами у процесі правових відносин, а також продемонстровано прикладний аспект застосування семіотичного підходу у праві й розкрито характеристику поняття *homo semioticus* як знакової одиниці правової дійсності» [14]. Ольга Михайлівна проаналізувала різні термінологічні позначення юридичних явищ і стверджує, що «як би ми не називали ці феномени (універсаліями, інваріантами, наративами, архетипами, патернами чи артефактами), всі вони вирізняються однозначною семіотизацією і при цьому відтворюють правову природу людини, а тому є важливими чинниками семіотичної складової розвитку і становлення людини як соціального суб'єкта» [15].

О. Павлишин у монографії «Правова реальність як знакова система» визначив сутність, функції, а також структуру семіотики права, яка розглядається як галузь знань і методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу. Олегом Володимировичем висвітлено «феномен права у контексті семіотико-правового підходу, розкрито зміст правової реальності як знакової системи, подано дефініцію та класифікацію правових знаків. За допомогою семіотико-правового аналізу розглянуто базові складові правової системи України як правові знакові конструкції та окреслено перспективні напрями її реформування в сучасних умовах» [250]. При цьому, на думку автора, основою використання семіотичного підходу є «визнання права багатовимірною знаковою системою, в якій існують зв'язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв'язки, а також зв'язки знаків з об'єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають. Його значною методологічною перевагою є те, що право в контексті семіотичного підходу може розглядатися як форма суспільної свідомості, ціннісна і нормативна система, регулятор суспільних відносин, практика організації людського життя. Знаковий характер права дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу правових феноменів, відповідно глибше пізнати право і побачити інші грані цього системного об'єкта» [250, с. 6].

Загалом, слід зазначити, що семіотика (семіологія) інтерпретується як

наука про функціонування інформаційних знакових систем (від грецьк. *semion* – знак), за допомогою яких здійснюється спілкування в людському середовищі (природна мова, система мистецьких та наукових, у т.ч. формалізованих, засобів передачі думок та почуттів, система жестових, світлових, тактильних, звукових, речових та ін. сигналів побутового, обрядового, сакрального характеру тощо), а також спілкування тварин [321].

Зважаючи на неоднозначність підходів до розуміння семіотики, найбільш вдалою вважаємо інтерпретацію цього терміна І. Кондаковим: «Семіотика (від грецьк. *sema* – знак) – наукова дисципліна, що вивчає знакові системи. Семіотика поділяється на наступні підрозділи:

- 1) семантика, що займається дослідженням співвідношення знака та позначуваного;
- 2) синтаксис як дослідження закономірностей поєднання знаків у повідомленні;
- 3) прагматика, присвячена дослідженню використанню знаків в спілкуванні [320]».

Одним із різновидів семіотики можна вважати семіотику права (особливо зважаючи на фактичну символічність права, його знакову структуру, про що йшлося вище), яку доцільно розглядати як «комплекс філософських і наукових теорій, предметом яких є властивості юридичних знакових систем» [178, с. 159]. При цьому у межах семіотики права доволі важко виокремити наведені складові семіотики, зважаючи на соціокультурну природу права, плюралізм його розумінь та форм прояву. Так, мовленнєві акти (у тому числі й правоназивання) поєднують одночасно усі три складові. Тому ми підтримуємо погляд І. Кондакова, зважаючи на саме розуміння семіотики та тих питань, які розглядаються у її межах. Водночас питання її структури у контексті семіотики права потребує окремого комплексного дослідження.

У свою чергу, складовою семіотики є семантика: «Семантика – (від грецьк. *semantikos* – значимий, знак) – англ. *semantics*; німецьк. *Semantik*. 1. Розділ мовознавства і логіки, який досліджує проблеми, пов'язані зі змістом,

значенням і інтерпретацією знаків і знакових виразів. 2. Розділ семіотики, який вивчає знакові системи як засіб вираження змісту, т. б. правила інтерпретації знаків і складених з них виразів» [319]. При цьому предметом семантики є й значення лексем (у тому числі і у діяхронному аспекті).

Наведене вище вказує на безпосередній зв'язок семантики, зокрема, а також семіотики загалом з процесом утворення права. Особливо, зважаючи на учення відомого професора Каліфорнійського університету Джона Серля (John Rogers Searle) про мовленнєві акти (точніше, його аналіз цієї теорії, обґрунтованої Дж. Остіном) та встановлення статусних функцій (the imposition of status functions).

Мовленнєвий акт має трирівневу структуру, до якої входять:

- 1) локуція (англ. *locution* – мовний зворот, вислів; ідіома), що переважно сприймається як акт безпосереднього промовляння, «говоріння»;
- 2) іллокуція (іллокуційний акт), що передбачає створення певної комунікативної інтенції, як результат висловлювання;
- 3) перлокуція як результат іллокуції, що проявляється у впливі на адресата висловлювання, промовляння.

У праці «Класифікація іллокутивних актів» американський філософ, аналізуючи класифікацію іллокутивних актів, запропоновану Дж. Остіном, яка включає в себе такі їх види: вердиктиви, експозитиви, екзерситиви, бехабітиви і комісиви, обґрунтовує власну типологію іллокативів, яка складається з таких їх класів:

- 1) репрезентативи. Сенс членів цього класу полягає у тому, щоб зафіксувати відповідальність мовця за істинність повідомлення. Усі елементи цього класу можуть бути оцінені відповідно до категорій «істина»/«хиба»;
- 2) директиви. Їх іллокутивна спрямованість полягає у тому, що вони являють собою спроби з боку мовця досягти того, щоб адресат щось вчинив. При цьому вони можуть бути виражені у «легкій» формі, коли мають вид запрошення, однак можуть мати і «агресивну» форму – коли мають вид наполягання;

3) комісиви – це такі іллокуційні акти, мета яких полягає у тому, щоб покласти на мовця зобов'язання здійснити певну дію у майбутньому або дотримуватися певної лінії поведінки (у майбутньому);

4) експресиви. Іллокутивна мета цього класу полягає у тому, щоб висловити психологічний стан, що задається умовою щирості щодо стану речей, визначеного в межах пропозиційного змісту. Типовими дієсловами для експресивів є наступні: дякувати, вітати, вибачатися, співчувати, жалкувати та ін. Характеризуючи цей клас іллокативів Дж. Серль зазначає, що здійснюючи експресивний акт, мовець не намагається «пристосувати» ні реальність до слів, ні слова до реальності, швидше за все при цьому передбачається істинність висловленого судження» [487, с. 228].

У цьому контексті заслуговує на увагу використання іллокативів цього класу у юридичній лінгвістиці. Так, Верховний Суд України, розглядаючи касаційні скарги на вирок Апеляційного суду міста Києва від 07 вересня 2016 р. у кримінальному провадженні, внесеному до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 12015100080003840 за обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 190 КК України, зазначив, що щире каяття у вчиненому злочині передбачає, окрім визнання особою факту вчинення злочину, ще й «дійсне, відверте, а не уявне визнання своєї провини у вчиненому певному злочині, щирий жаль з приводу цього та осуд своєї поведінки, що насамперед повинно виражатися в намаганні особи відшкодувати завдані злочином збитки, бажанні виправити наслідки вчиненого. Факт щирого каяття особи у вчиненні злочину повинен знайти своє відображення в матеріалах кримінального провадження» [264];

5) декларації. Визначальною рисою іллокативів цього класу є те, що здійснення будь-якого акту цього класу встановлює відповідність між пропозиційним змістом і реальністю. Успішна реалізація акту гарантує дійсну відповідність пропозиційного змісту реальності: якщо я успішно вчиню акт призначення Вас головою, то Ви стаєте головою; якщо я успішно вчиню акт висунення Вас кандидатом, то Ви стаєте кандидатом, якщо я успішно вчиню

акт проголошення війни, то війна почнеться; якщо я успішно вчиню акт реєстрації шлюбу, то Ви будете перебувати у шлюбі [487, с. 228].

Зважаючи на те, що усі наведені види іллокуційних актів стосуються правил поведінки (результатом цих актів, як ми зазначали вище, є перлокуція), точніше на формування правил поведінки, то встановлення статусних функцій є фактором (засобом) утворення права. Подібну ідею у вітчизняній правничій науці щодо виникнення прав людини через їх проголошення досліджував В. Гончаров. Лексеми правничої науки не є дескриптивними. Так, на відміну від висловлення «На вулиці іде сніг», яке описує стан справ на вулиці й може бути оцінене категоріями істинне/хибне, перформативним виловлюванням, які й властиві правничому дискурсу, іманентне інше співвідношення з реальністю, вони змінюють її або створюють через наведені вище іллокативи. «Мова маркує певні статусні функції. Феміністки, пише Серль, боролися проти звертання «леді», оскільки воно маркувало певні статусні функції. Так само більшовики увели звертання «товариш», тим самим усуваючи попередню суспільну ієрархію. Додамо, що просвітителі робили те саме, увівши поняття «громадянин» – контроль над лексикою дозволяє мати контроль над статусними функціями предметів та явищ» [63, с. 125] – зазначає В. Гончаров.

У третій частині роботи «Конструювання соціальної реальності» (The Construction of Social Reality) Дж. Серль наводить аргументи на користь того, що «мова є надзвичайно важливою складовою конституювання реальності» [515, с. 59]. Так, текстова форма є важливою характеристикою права і водночас фактором ефективності його регулятивної функції. Символічне позначення суспільних відносин дає змогу певним чином формалізувати правила поведінки, роблячи їх уніфікованими та забезпечити їх чинність у часово-просторовому вимірі. За допомогою текстової форми відображення визначаються межі поведінки людини у соціумі, правила використання окремих лексем (зокрема, маються на увазі дефінітивні норми).

«Юридична мова – чи не головний фактор, що конструє право як самостійний соціальний інститут, – зазначають Р. Ромашов, Ю. Ветютнев та

Е. Тонков. – Ні для кого не секрет, що юридичні тексти пишуться і завжди писалися абсолютно особливою мовою; сама ця мова змінюється, але її «особливість» по відношенню до загальнолітературної усередненої мови даної епохи і суспільства незмінно зберігається» [312, с. 101]. Зважаючи на наведене вище, важко не погодитись із висловленою тезою щодо ролі мови у конструюванні права та інших правових явищ. Через локуцію та іллокуційний акт формується перлокуція та досягається стан упорядкованості суспільних відносин. При цьому правові приписи формуються не через будь-які мовні засоби, а через такі, що використовуються для утворення перформативних висловлювань. Тому мова права буде відрізнятися від літературної мови та розмовної мови. Відтак навряд чи може бути реалізована ідея про те, що норми права повинні бути формалізовані через просту, зрозумілу кожному мову (так само як навряд чи коли буде надано універсальне для усіх правових культур визначення права) [209, с. 35].

Слід зауважити, що пізнавальна діяльність людини пов'язана з символами (образами). Згадаємо біблійну легенду про створення світу, зокрема, щодо створення тварин: «І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх назве. А як назве чоловік всяку душу живу, таким і буде її ім'я. І назвав Адам імена всій худобі, і птаству небесному, і всій польовій звірині [Буття 2:19]» [25, с. 6]. Саме через слово відбувався гносеологічний процес навколишнього середовища; даючи назву явищу (предмету) ми можемо стверджувати про їх пізнання (створення). Недаремно у книзі Буття саме через мовленнєві акти описане створення світу: «І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло. ... І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою. І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так...» [Буття 1:3-7]. [141, с. 313] У зв'язку з наведеним варто зазначити, що останнім часом особливої актуальності набуває ономасіологія (від давньогрецьк. ὀνομασία – найменування, позначення і λόγος – учення, наука) – наука про найменування, теорія номінації. «Пройшовши шлях від

здогадок про існування системності у лексиці до визнання когнітивної обґрунтованості своїх категорій, у ХХІ столітті теорія номінації займає важливе місце в лінгвістичних дослідженнях» – підкреслює О. Копач.

Аналогічний до описаного біблійного процесу називання відбувається і у правничій сфері: через правоназивання пізнаються (створюються) правові явища. «Дослідження правоназивання – за умови, якщо останнє становить закономірний, а не випадковий процес, – дозволяє виявити якраз ту закріплену в сигніфікаті поняття права ознаку (котра є ідеальним відображенням певної властивості відповідного явища), яку покладено в основу найменування означеного поняття саме цим, а не іншим, словом (тобто позначення саме такою, а не іншою, звуковою формою). Вказівка на ознаку, що її покладено в основу даної номінації, буде водночас і вказівкою на певну сторону, грань денотата поняття права, тобто – на пізнану властивість відповідного явища» [94, с. 201] – зазначає Т. Дудаш. Означене допомагає зрозуміти, чому запозичені з іншої правової культури концепти, що не адаптовані до національних особливостей, залишаються лише словами (метафорично висловлюючись, можна навіть їх назвати поняттями з нульовим змістом. Так, і до сьогодні такі поняття, як «людські права» (human rights), верховенство права (the rule of law), багато у чому залишаються незрозумілими, а відповідно – і нереалізованими). Можна стверджувати, що правоназивання фактично не відбулося, явище «human rights» залишилося непізнаним (як і явище «the rule of law»), а залишаючись «мертвим», воно не може вважатися правом, адже не можна вважати соціальною нормою те, що не діє (це, скоріше, гіпотетична норма, ідеальна, але не реально функціонуюча, щось на зразок ідеальної держави, наприклад, острів Утопія або місто Сонця).

Таким чином, через мовленнєвий акт та символічне позначення явище набуває правового характеру, стає складовою правової сфери. Слід зауважити, що символи були властиві праву ще до виникнення такої форми організації суспільства, як держава. У той час вони виконували регулятивну функцію, забезпечуючи порядок у соціумі. У науковій юридичній літературі ця форма

існування права називається по-різному: архаїчне право, протоправо, «неписане доправо» [229, с. 4] та ін.

Таким чином, правові символи уже тривалий час використовуються соціумом. І пов'язано це, на нашу думку, з наступним.

Правові символи, будучи елементом не лише і не стільки інтелектуальної діяльності, як діяльності, пов'язаної з емоціями, почуттями, культурою, є найбільш простими для сприйняття. На це вказує і використання правової символіки ще за часів родової общини. Образний характер символу сприяє його закріпленню у свідомості людини, що посилює регулятивний вплив, «залучаючи» особу у сферу права. Частково це пояснює той факт, що у цілому у кожній державі вчиняється не така велика кількість правопорушень, щоб їй не могли ефективно протидіяти органи правопорядку. І це не через те, що у громадян висока правова свідомість і усі вони (чи їх більша частина) стежать за законотворчою діяльністю парламенту (чи монарха – за абсолютної монархії), читають прийняті нормативно-правові акти і реалізують їх у своїй поведінці. Символічність та ірраціональні властивості права дають змогу досягати стану відносного порядку у суспільстві (крім цього, ще одним чинником цього є тісний зв'язок права з мораллю, яку також вивести лише з раціональних положень фактично неможливо, на це ми вказували, характеризуючи деонтичну логіку. Тому цілком переконливим є латинський вираз «*jus est ars boni et aequi*» (право є мистецтвом добра і справедливості). Саме тому у межах західної правової традиції те явище (хоча за умови, якщо право не зводить лише до прескриптивних текстів), яке ми позначаємо терміном «правосвідомість», йменується «*sense of justice*» – відчуття справедливості. Не розуміння, не пізнання, а відчуття. Основний акцент робиться на почуттях, емоціях. У цьому контексті стає зрозумілим і розмежування понять «легальність влади» як характеристика відповідності способу організація влади відповідно до прескриптивного тексту і «легітимної влади») [210].

Символічність права, через простоту і доступність сприйняття та «ясність» відображення правових явищ, є також фактором розвитку правової

культури. Особливо чітко це простежується у межах історичної та психологічної правових шкіл [210].

Як указує П. Колмиков, французький письменник Мішеле в праці «Origines du droit francais cherchees dans les symbols et formules du droit universel» (1837 р.) зазначає (за словами): «Віднині стала можливою наука, яку передбачав Віко: символіка права. Руським ученим належить здійснити подвиг відкриття у історії вітчизняного та інших слов'янських прав цей загальний закон людства – символізм юридичний» [233, с. 17].

Розглядувана характеристика права дає змогу встановити тісний зв'язок права та інших правових явищ з культурою та розглядати перші саме як культурні. Виходячи з цього та зважаючи на важливість права як регулятора суспільних відносин, його місце серед засобів досягнення порядку у соціумі, у науковій правничій літературі висловлювалась думка про правові цивілізації. Одним із перших концепцію правових цивілізацій обґрунтував відомий американський соціолог, культуролог Пітірім Сорокін (Pitirim Sorokin). У праці «Соціальна і культурна динаміка» (Sozial and cultural dynamics) зазначений автор виокремлює два основних типи правових цивілізацій:

- 1) ідеаціональний;
- 2) почуттєвий.

Історично ці типи не були реалізовані у «чистому вигляді», тому П. Сорокін виокремлює і проміжну між указаними типами форму – ідеалістичну, яка відповідно поєднує основні характеристики обох типів, виконуючи своєрідну інтегративну функцію.

Кожний з названих типів – ідеаціональний і почуттєвий – на думку П. Сорокіна «мають власну ментальність, власну систему істини і знання, власну філософію і Weltanschauung; особливий тип релігії і зразки «святості»; своє власне уявлення про правильне і неправильне; особливі форми мистецтва і літератури; звичаї, закони, правила поведінки; власну економічну і політичну організацію; нарешті, специфічний тип людської особистості з особливим складом розуму і манерами поведінки» [337, с. 61]. Вітчизняна правнича наука

лише починає дослідження у цьому напрямі. Так, не можна не погодитися з Г. Муромцевим стосовно того, що у навчальній та науковій літературі співвідношення права і культури розглядається, як правило, крізь призму категорій «право і правова культура», «правосвідомість і правова культура». При цьому за «вузького», або нормативістського розуміння права правова культура постає як зовнішнє щодо права явище. Тим часом культурологічний підхід передбачає бачення права не тільки у взаємодії з якимсь культурним середовищем, а й як невід'ємного елементу культури [272, с. 23].

Слід наголосити, що зазначене вище, зокрема, щодо впливу мови на формування світогляду, розуміння права як соціокультурного явища, а також символізм права дають змогу стверджувати про обґрунтованість позиції щодо виокремлення поняття «правова цивілізація» або його аналогу «правова культура» [210, с. 74]. На сьогодні такі терміно-поняття радянської правової системи, як «правова свідомість» (яка фактично зводиться до «законосвідомості») і «правова культура» (яка сприймається і мислиться категоріями марксизму-ленізму: «Термін «правова культура» використовується для характеристики всієї правової надбудови, правових цінностей, ідеалів і досягнень у сфері права» [43, с. 196]) не виконують свого призначення, перетворюючись на поняття з нульовим змістом. Звісно, що необхідно враховувати багатозначність терміна «культура», але, наприклад, у межах історії та культурології багато у чому воно сприймається подібно і лише юридична наука виокремлює правову культуру як щось особливе, віддільне від народу, його культури. Адже за аналогією можна вести мову про економічну культуру, історичну культуру (яка має за такою логікою сприйматися не як відносно замкнутий, локальний стан суспільства, що характеризується спільністю психологічних, економічних, релігійних та ін. факторів, а як «обумовлене всім соціальним, духовним, політичним та економічним устроєм якісне становище» історичного життя суспільства, яке виявляється...» [43, с. 196]), політологічну культуру, соціологічну культуру, філософську культуру і т.д. Тому замість формування цілісної особистості (за такого сприйняття

культури загалом і правової зокрема) доводиться «будувати» фрагменти окремих культур: екологічної, економічної, правової і т.д. Але право – це не прескриптивні тексти, а соціокультурне явище, яке посідає важливе місце серед культурних явищ, оскільки є регулятором суспільних відносин, тобто забезпечує порядок і стабільність культури, робить її існування можливим. При цьому важливим є сприйняття іншого члена суспільства таким як він є, адже кожній людині іманентна гідність. Саме через це людина і визнається основною цінністю, а забезпечення людських прав має бути головним обов'язком держави. При цьому соціокультурність права і робить можливим його символічність, забезпечуючи сприйняття і реалізацію регулятивних концептів народом без детального ознайомлення з прескриптивними текстами. Тому у цілому можна сприймати як синоніми лексеми «правова культура» і «правова цивілізація». Однин і той же буквальний вираз (expression), як зазначає Дж. Серль, спроможний вносити один і той же внесок в буквальне висловлювання декількох речень і, однак, хоча ці речення і будуть зрозумілі буквально, конкретний вираз буде інтерпретуватися різним чином у різних реченнях, через те, що кожне з них тлумачення стосовно фону людських можливостей, тобто можливостей брати участь у певних практиках, різних способів щось робити тощо [326, с. 169-170]. Ще влучніше висловився з цього приводу відомий фінський логік і філософ Я. Хінтікка: «Для того, щоб пояснити моє розуміння кванторів, можна сказати, що з погляду моєї теорії зрозуміти певний квантор – значить узнати, як грати в ігри певного роду» [392, с. 256]. Я. Хінтікка слід за Вітгенштейном використовує поняття «мовна гра», підкреслюючи, що використання мови є частиною деякої діяльності або форми життя. Про правильність такого підходу свідчить і саме розуміння символу. Так, відомий французький семіолог Ролан Барт зазначає, що будь-який знак включає в себе або передбачає наявність трьох типів відносин. Насамперед – внутрішнє відношення, що поєднує позначуване з позначеним; далі – два зовнішніх відношення. Перше віртуальне. Воно відносить знак до деякої певної безлічі інших знаків, звідки він витягується для включення в мову (те, що ми

називаємо символом); друге відношення актуальне, воно приєднує знак до інших знаків висловлювання, що передують йому або слідують за ним у мовному дискурсі [18, с. 246].

Розуміння такої властивості права та інших правових явищ, як символічність та реалізація цього розуміння у процесі правотворчості, посилить ефективність правового регулювання, що сприятиме становленню у соціумі правопорядку.

Символічність права є одним із факторів епістемології рушійних чинників соціального регулятора, що розглядається: «що саме дозволяє йому здійснювати нормативний вплив у сферах суспільного життя як в тому, що «має (sollen)», так і в тому, що «є (sein)» [33, с.111]. Без такого розуміння процес правотворчості не буде ефективним. «Отже, ми не можемо розглядати право інакше, як суто в символічному сенсі, в метафоричному значенні: як винятковий спосіб закріплення будь-яких знаків, на які, щонайбільше, можна зіслатися» [33, с. 111]. Хоча при цьому важливим надати відповідь на такі запитання: чи право повністю втілюється у знакову форму, наприклад, текст; чи є такий текст засобом отримання повної інформації про правило поведінки, чи виконує він субсидіарну роль у процесі правозастосування, зокрема, у контексті положення «ніякі докази не мають наперед визначеної сили, тому суддя при прийнятті рішення керується власним переконанням» (ця тематика доволі системно і чітко висвітлена у праці відомого правника, президента Верховного Суду Ізраїлю (1995–2006 рр.) Аарона Барака «Суддівський розсуд», у якій автор, досліджуючи проблему вибору під час розгляду суддею складної справи, яка має декілька законних рішень, дійшов висновку, що вибір визначається суддівською філософією, яка являє собою результат досвіду і світогляду судді [17]); чи повністю та адекватно закріплене право у лінгвістичному носії, тобто «чи є використані слова одночасно системними і таксономічними одиницями в смисловій структурі, побудованій на різних рівнях узагальнення з вимогою повної завершеності, або ж лінгвістичне вираження служить єдиній меті – зробити можливим процес передачі інформації, що відноситься до права,

причому дані просто перераховуються, описуються, але не створюється ніякої класифікації, яка існує у відносно замкнутих і внутрішньо організованих системах» [33, с.113].

У цьому контексті необхідно згадати, особливо зважаючи на семіотичний і семантичний аспект нашого дослідження, явище, що отримало назву карго-культ (cargo cult). Карго-культ набув особливого поширення після Другої світової війни на островах Тихого океану. Сполучені Штати Америки, під час війни проводячи антияпонські операції, на окремих із цих островів розташовували свої бази, на які літаками доставлялось продовольство та різні товари, частина з яких потрапляла до туземців. Після завершення війни американці залишили бази. Жителі островів, бажаючи і надалі отримувати вантаж із «залізниць птахів», почали імітувати бази: облаштовувати вишки, робити злітні смуги, запалювати вздовж них вогні, надягали навушники з половинок кокосу, плели дерев'яні літаки, чекаючи, коли давні предки через посередництво залізних птахів скинуть на острів вантаж (cargo). Під час виступу у Каліфорнійському технологічному інституті (що мав назву «Наука літакопоклонників») відомий фізик Річард Фейнманн використав термін «cargo cult», який і почали використовувати для позначення описаного явища.

Культ-карго у контексті нашого дослідження допомагає зробити висновок про необхідність усвідомлення змісту діяння/тексту/символу, що й дає змогу зробити семіотика загалом і семантика зокрема. Використання символу без розуміння його змісту не призведе до очікуваних результатів (у сфері правотворчості в тому числі). Це підтверджується тим фактом, що впровадження європейських концептів у національне вітчизняне законодавство не стало підґрунтям їх імплементації (на що вказувалося нами вище).

Мовленнєві акти, наприклад, можуть бути і непрямими. Так, звернення працівника поліції: «Ви б не могли відкрити багажник Вашого автомобіля для огляду?» має наступний комунікативний смисл: «Відкрийте багажник Вашого автомобіля для огляду». А запитання: «Чи не могли б Ви сказати, де Ви перебували сьогодні о 6 годині ранку?» передбачає з'ясування наявності чи

відсутності алібі особи, якій це питання задається, для визначення: чи не вчинила ця особа злочин, тому комунікативним смислом є «Ви мали можливість вчинити злочин?». Таким чином, комунікативний смисл мовленнєвих актів непрямого типу полягає не у змісті самого акту, а витікає з його мовленнєвого коду, семантичного поля.

У 1931 р. німецький філолог Йост Трір (Jost Trier) опублікував працю «Німецька лексика понятійної сфери інтелектуальних властивостей. Історія мовного поля з найдавніших часів до початку XIII ст.» (Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachliches Feldes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts), у якій виклав основні положення теорії семантичного поля, названого згодом його іменем. Суть цієї теорії полягає у застосуванні методики семантичних полів для дослідження етимології позначення предметів традиційного селянського побуту в Німеччині у широкому культурному контексті Середньовіччя і установа метасемантичних зв'язків цих позначень з низкою абстрактних лексем. Семантичне поле є підґрунтям виокремлення парадигмальних семантичних відношень, які пов'язують лексичні одиниці в системі мови, при цьому такими відношеннями є синонімія, антонімія, полісемія, відношення включення (гіперон-гіпонімії), конверсії і каузативності [87, с. 25, 27]. Крім цього, важливим висновком роботи Й. Тріра є положення про методику історичної епістемології лексики. На противагу методам «Wörter und Sachen», за яких лінгвіст описує історію позначення певного предмета, Й. Трір обґрунтовує необхідність введення методу опису понять, адже, на відміну від предметів, поняття не існує поза межами мови і при цьому є явищем динамічним, оскільки змінює свою конфігурацію й межі. Відтак, існує тільки історія цілого поля, а не історія позначень, тобто окремих слів. І ця історія є історією змін у перечленуванні поля. Зміни членування поля можуть збільшувати або ж, навпаки, змінювати кількість словесних знаків, або ця кількість може залишатися незмінною, але самі символи можуть змінювати своє значення. Відповідно утворення понять носить національний характер [160, с. 31].

Наведене стосується і сфери юриспруденції. Так, наприклад, термін «відповідно до закону» по-різному інтерпретується залежно від контексту, семантичного поля (на що ми вказували вище). Підтвердженням цього є й автономне тлумачення термінів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що також було нами висвітлено вище.

Пізнавальним у цьому контексті є міркування Г. Харта щодо проблеми визначення права, зокрема, через дослідження поведінки людини, яка є свого роду обов'язковою, не будучи уже довільною (optional). Йдеться про аналіз прикладу Дж. Остіна з озброєним розбійником, який примушує людину виконувати те, що йому вигідно, погрожуючи несприятливими наслідками у разі непокорі (хоча при цьому до неї не застосовують фізичний примус, її не штовхають, не тягнуть тощо). Так, озброєний злочинець наказує своїй жертві віддати гаманець, погрожуючи вистрелити у разі відмови. Якщо жертва погоджується, то ми стверджуємо про спосіб, яким її заставили зробити це, говорячи, що вона зобов'язана була це зробити [388, с. 14-15]. Аналіз цієї ситуації дає змогу провести певні паралелі з державою: один суб'єкт наказує іншому вчинити діяння, передбачаючи застосування у разі відмови примусу (покарання), зобов'язуючи (у класичному розумінні слова зобов'язувати) підкоритися.

Теорія примусових наказів, описана Дж. Остіном, указує на те, що наведена ситуація зі злочинцем дозволяє проілюструвати поняття зобов'язання чи обов'язку. Однак не можна не погодитися з Г. Хартом, який стверджує, що це саме той випадок, коли ми впевнено можемо сказати, що Б., якщо він прийняв рішення підкоритися, буде «зобов'язаний» віддати свої гроші. Але разом із тим зрозуміло, що ми помилково витлумачимо сенс ситуації, якщо скажемо, що Б. «мав обов'язок» або «зобов'язаний» віддати гроші. Так що з самого початку зрозуміло, що для усвідомлення змісту поняття «обов'язок» ми потребуємо чогось ще. Нам треба буде пояснити відмінність між твердженням, що хтось повинен був вчинити певні дії, і твердженням, що він мав обов'язок так вчинити [388, с.88]. У першому випадку акцент робиться на суб'єктивній

стороні, що характеризує мотиви і мету вчинення діяння. При цьому має враховуватися також ступінь тяжкості наслідків невиконання погрози. Якщо злочинець погрожуватиме штовхнути особу, якщо вона не віддасть гаманець, то ми не будемо вважати, що Б. «зобов'язаний» його віддати. Те ж саме можна говорити і про ситуацію, за якої вірогідність виконання погрози злочинцем буде надто малою (наприклад, злочинцем є підліток, який погрожує побоями майстру спорту, чемпіону світу зі змішаних єдиноборств). Відтак, твердження, що людина була зобов'язана підкоритися іншій, в цілому має психологічний характер і стосується уявлень та мотивів, на підставі яких відбувається дія. Такий характер не буде присутній при формулюванні: «У нього був обов'язок передати гроші». «Саме тому твердження, що людина має обов'язок, наприклад, говорити правду або з'явитися на службу в армії, є істинним, навіть якщо вона (аргументовано чи ні) вважає, що про це ніхто ніколи не дізнається і її дії в разі непокори залишаться безкарними – стверджує Г. Харт. – Більш того, твердження, що вона має обов'язок, не залежить від того, чи дійсно вона з'явиться на службу в армії, в той час як твердження про те, що вона мусила була зробити щось, зазвичай передбачає, що вона насправді зробила це» [388, с. 89]. Тому істинними є слова відомого римського юриста Яволена: «*Omnis definitio in jure civili periculosa*» (кожне визначення в цивільному праві є небезпечним).

Важливим у епістемологічному сенсі є мисленнєвий експеримент, запропонований Дж. Серлем, що відомий під назвою «китайська кімната». У праці «Свідомість, мозок і програми» американський філософ, критикуючи можливість створення штучного інтелекту, запропонував такий експеримент. Необхідно уявити, що Дж. Серля закрили у кімнаті та дали великий за обсягом текст китайською, при цьому він не знає ні писемної, ні усної китайської мови і не здатен вирізнити китайський письмовий текст серед інших подібних текстів, зокрема японського. Для піддослідного китайські ієрогліфи являють собою незрозумілі «закарлючки». За цим китайським текстом Дж. Серлю дають другий китайський рукопис з набором правил зіставлення цього рукопису з

попереднім. Набір правил написано англійською мовою, якою Дж. Серль володіє, будучи носієм цієї мови. Експериментатори дають можливість зіставити один набір формальних символів з другим набором формальних символів (під формальним у експерименті розуміється можливість розпізнавати символи тільки за їх формою). Наступна, важлива стадія експерименту передбачає, що Дж. Серлю дали третій рукопис китайською мовою разом з інструкціями, які знову написані англійською, що дають змогу зіставити елементи третього рукопису з першими двома. Ці правила також вчать піддослідного, як у відповідь на ті чи інші формальні символи з третього рукопису зобразити певні китайські символи. Люди, які надали Дж. Серлю усі ці символи, називають перший рукопис «рукописом», другий – «розповіддю», а третій – «питаннями», але піддослідний усіх цих назв не знає. Крім того, вони називають символи, які Дж. Серль видав у відповідь на третій текст, «відповідями на питання», а набір правил англійською мовою, який вони дали – «програмою». Наступна фаза експерименту передбачає гіпотетичну ситуацію, коли ці люди також дали Дж. Серлю якісь розповіді англійською мовою, які він розуміє, і вони задають запитання англійською мовою по цих оповіданнях, і Дж. Серль видає їм відповіді англійською мовою. Після певного проміжку часу, отримавши великий досвід маніпулювання з китайськими символами, а програмісти у цей час здобули досвід написання програм, стороннім глядачам, які знаходяться поза кімнатою, у якій перебуває Дж. Серль, відповіді на питання, які дає піддослідний, абсолютно не відрізнятимуться від відповідей справжніх носіїв китайської мови. Ніхто не зможе сказати, якщо він бачив тільки відповіді Дж. Серля, що останній ні слова не знає китайською. При цьому відповіді на англійські питання теж не будуть відрізнятися від відповідей людей, які говорять англійською (з тієї причини, що піддослідний є носієм англійської мови). Отже, відповіді на питання і китайською, і англійською однаково хороші. Але у першому випадку піддослідний, даючи відповіді, просто маніпулює формами символів, що є простою інсталяцією комп'ютерної програми.

Відтак, можна стверджувати, що комп'ютерна програма просто не має жодного відношення до розуміння розповіді. У разі китайського тексту відсутнє розуміння; у разі англійського тексту є розуміння, яке, як можна стверджувати, не має нічого спільного з комп'ютерними операціями над елементами, визначених суто формальним чином [327].

Наведений експеримент має важливе значення для лінгвістики, у тому числі і юридико-лінгвістичної теорії, оскільки дає можливість, по-перше, відрізнити формальність і розуміння (що має важливе значення при створенні правових конструкцій, які після набуття чинності нормативно-правовим актом повинні реалізуватися у конкретних суспільних відносинах, що мають носити вольовий характер, тобто передбачається свідомо вольова поведінка суб'єкта цих відносин – свідомо вольовий характер є іманентною рисою правової поведінки. Адже для сфери права важливою є усвідомлена поведінка, саме тому вина визнається обов'язковим елементом суб'єктивної сторони правопорушення: людина, яка не усвідомлює свої дії та/або не керує ними, не може бути притягнена до юридичної відповідальності за спричинення шкоди (за винятком окремих випадків). По-друге, наведений експеримент порушує проблему розуміння нами самого процесу розуміння: що означає розуміти? По-третє, зазначене актуалізує також питання адекватності перекладу правничого тексту однієї правової культури на мову іншої правової культури, що знову відсилає нас до гіпотези Сепіра-Уорфа, яку ми аналізували у попередньому розділі. По-четверте, «китайська кімната» допомагає зрозуміти ефективність використання символів для упорядкування життя соціуму через їх відносну простоту сприйняття, на відміну від змісту (сутності) явища, що позначається цим символом. І хоча важливою (і навіть необхідною) є діалектика поєднання сутності (змісту) і форми, суб'єкти правотворчості можуть використовувати положення правової семіотики для підвищення ефективності правового регулювання. По-п'яте, наведений експеримент допомагає визначити напрями підвищення правової свідомості людини, її соціалізації, особливо в умовах полікультурного світу, що має ґрунтуватися на принципах рівності та

толерантності.

Таким чином, наведені приклади дають змогу зробити висновок, що правовій реальності іманентний особливий семіотичний дискурс з притаманними йому особливостями. Правова сфера, відіграючи важливу роль у житті індивіда, зумовлює необхідність дотримання під час правотворчості (як і правореалізації) низки положень, які зроблять правовий текст максимально доступним (у контексті його розуміння). У цьому є одна з основних проблем юридичної науки. Адже, як стверджує А. Саркісов (зі словами якого важко не погодитись), «проблема значення і значущості слова в звичайному житті знімається звичаєвими нормами конкретного мовного середовища, які виникають у мові саме у міру нового застосування і відповідного розуміння слів, але ця проблема відразу постає на рівні праворозуміння, правотворення та правозастосування, коли правильне розуміння слова прямо позначається на долях людей і організації суспільства» [315].

Зазначене є фактором чіткості та однозначності знакової системи права і, зокрема, правничої термінології. Саме тому більшість науковців виокремлюють такі основні властивості останньої, що зумовлюють особливості правничого дискурсу (наголосимо, що не будь-якого правничого дискурсу, а конкретного правничого дискурсу, оскільки, як це було висвітлено вище, досягти повної однозначності поза межами конкретного контексту неможливо):

- 1) правничим терміном має бути спеціальне слово чи словосполучення;
- 2) правничий термін має бути точним словесним позначенням відповідного правового поняття.

У цьому контексті доречно згадати слова Уеслі Н. Хофельда про те, що нібито самоочевидні міркування, які можна щодня чути в суді, а також значна кількість судових рішень є цілком достатніми свідченнями невикорінної невдалої тенденції «плутати і змішувати» юридичні та неюридичні елементи. Прикладом істинності цього твердження є застосування терміна «власність»: «В юридичному аспекті земля – не «власність», а предмет власності. Хоча термін «власність» і використовується часто в розмовній мові до нерухомості

або рухомого майна, але в його юридичному значенні «означає тільки права власника щодо них». ...Іноді термін застосований до речі безпосередньо, наприклад, «кінь» або «ділянка землі»; однак ці речі, хоча і є предметами власності, за своєю суттю є поєднаними з володінням знаками, видимим проявом невидимих прав, «свідомством речей неспостережуваних» [247, с. 49-51];

3) правничому терміну має бути властива однозначність сприйняття у межах правового дискурсу;

4) правничий термін має супроводжуватися визначенням [359, с. 106].

Саме тому перші статті нормативно-правового акта містять визначення правових понять, що використовуються у ньому. При цьому різні нормативно-правові акти можуть містити різні визначення понять, що мають однакове словесне позначення. Наприклад, відповідно до абз. 4 ст. 1 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» «правоохоронні органи – державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» [289]. А згідно з абз. 6 ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» «правоохоронні органи – органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій» [295]. Зауважимо, що станом на липень 2018 року ці закони втратили чинність, але важливим є те, що приймалися вони у один і той же день і кардинально по-різному визначають одне і те ж поняття.

Іншим прикладом є термінологічні колізії, під якими розуміють використання одних і тих же правничих термінів у прямо протилежних або різних значеннях. Як зазначає К. Трихліб, «термінологічні колізії поділяються на ті: а) які виникають в процесі розробки тексту проекту нормативно-правового акта, і відповідний суб'єкт має обрати один певний термін з конкуруючих; б) які існують в чинному законодавстві. Як приклад стосовно другого різновиду можна навести наступні термінологічні неузгодженості: ГК України застосовує поняття «*відсотки*», а ЦК України – «*проценти*»: ГК

України містить поняття «*угода*», а ЦК України – «*правочин*»; ГК України передбачає «*недійсність зобов'язання*», а ЦК України – «*недійсність правочину*»; ГК України застосовує поняття «*статутний фонд*», а ЦК України – «*статутний капітал*» [358].

Характеризуючи вітчизняну правничу термінологію у цьому контексті, слід зазначити наступні труднощі, які є факторами її неусталеності:

1) тривалий період перебування українських земель у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік та необхідність відповідності законодавства Української Радянської Соціалістичної Республіки загальносоюзному (що супроводжувалося певними обмеженнями щодо функціонування української мови та сприяння поширеності російської);

2) починаючи з 1991 р. вітчизняна правнича термінологія розвивалась через запозичення правничих термінів інших правових культур, зокрема, західної без врахування їхнього змісту, яскравим прикладом чого є «верховенство права» на що вказувалося вище;

3) участь України в євроінтеграційних процес зумовлює необхідність гармонізації законодавства, переосмислення існуючих правових явищ, наприклад, людських прав, конституційного ладу тощо, а також є чинником появи нових явищ, не властивих колишній правовій системі, наприклад, транснаціональних корпорацій, діяльність яких потребує врегулювання із залученням у правничу мову нових термінів;

4) як вдало зазначають М. Панов і М. Воронов, «регулювання правотворчості окремих суб'єктів не охоплює багатьох загальних питань нормотворчої діяльності, що зумовлює низку прогалин і протиріч. Суб'єкти нормотворчості не мають законодавчо визначених правил та критеріїв її здійснення. Більшість процедурних питань вирішується нормотворчими суб'єктами на власний розсуд, з урахуванням практичного досвіду, традицій, загальноприйнятої практики» [254, с. 139].

Таким чином, семіотика і семантика мають стати складовою частиною

правотворчої техніки, що стане фактором посилення ефективності правового регулювання. Крім цього, правова семіотика має увійти до структури загальнотеоретичної правничої науки, зокрема, загальної теорії права як складова і методології права, і розуміння права, і тлумачення права, і правової свідомості (відчуття права), і правоутворення (правотворчості), і учення про структуру правової норми, а також до структури філософії права і юридичної компаративістики. Хоча слід зауважити, що окремі вітчизняні правники вважають за необхідне виокремити семіотику права як самостійну правничу науку, віднісши до типу загальнотеоретичних та історичних. На думку О. Павлишина, «семіотика права посідає місце поряд із філософією права, історією держави й права, загальною теорією права та правовою соціологією. Як і перша, від двох інших вона відрізняється своєю універсальністю» [249, с. 51-52]. При цьому, на думку Олега Володимировича, семіотиці права, на відміну від загальної теорії права, властива «здатність досліджувати не лише актуальну чи минулу, а й перспективну правову реальність, вивчати закон не тільки як факт і даність, а й як ідеал» [249, с. 52]. Ми не можемо цілком погодитись із таким розумінням загальної теорії права, предметом якої зазвичай називаються загальні закономірності не лише виникнення і функціонування, а й розвитку державно-правових явищ. Саме у межах теорії держави і права досліджуються такі ідеальні моделі держави і права, як правова держава та верховенство права. Крім цього, державно-правові явища досліджуються не просто заради самого дослідження, а для реалізації отриманих знань у державно-правову сферу задля її удосконалення. Саме тому науковці виокремлюють таку функцію теорії держави і права, як прогнозування (прогностичну). Водночас, ураховуючи позицію французького семіолога Р. Барта, який, критикуючи ідею Ф. Соссюра про те, що лінгвістика є лише частиною загальної науки про знаки, зазначає наступне: «У нас немає доказів, що в сучасному суспільстві, крім природної мови, існують інші більш-менш великі знакові системи. До цих пір семіологія займалася кодами, що мають лише другорядне значення (таким, наприклад, є код, утворений дорожніми

знаками). Але як тільки ми переходимо до систем, що володіють глибоким соціальним змістом, ми знову стикаємося з мовою» [19, с. 275-276]. Можна зробити висновок про доцільність віднесення семіотики права до юридико-лінгвістичної теорії. Однак на сьогодні остання ще не усіма правниками (як і лінгвістами) сприймається як окрема наука.

Отже, зважаючи на те, що право, реалізуючись у суспільних відносинах, які за сутністю є економічними, політичними, культурними тощо (правовою є форма цих відносин), закономірним є висновок про те, що право може існувати саме у символічній формі, яка й робить право можливим, зумовлює його визначеність (відображаючи юридичний зміст), лаконічність і точність, забезпечуючи доступність та оперативність сприйняття адресатами і, у кінцевому результаті, роблячи ефективним процес правового регулювання. Символи у праві мають бінарну природу: по-перше, вони можуть мати словесну форму відображення; по-друге, можуть відображатися через дії (наприклад, жести регулювальника). Означене свідчить про важливість імплементації положень семіотики права у діяльності суб'єктів правотворчості, адже небезпечним є такий стан життя соціуму, що визначається через складні, незрозумілі терміни та ще і з наявними термінологічними колізіями, уникнути чого і допомагає символічне позначення правових явищ. «Правові символи служать необхідною передумовою підвищення чіткості, визначеності, лаконічності правового матеріалу, а виступаючи засобом законодавчої техніки, значно підвищують формальну визначеність права і точність викладу юридичного тексту. ... вони впливають на свідомість людей і регулюють їх поведінку в правовій сфері, обумовлюючи образність і доступність права для суспільства, «спрощуючи і схематизуючи правові явища» [64, с. 96]. Розуміння сутності правової семіотики є фактором ефективності правотворчої діяльності органів державної влади.

3.2. Юридико лінгвістичні аспекти юридичного тлумачення

Як ми з'ясували вище, утворення права не пов'язується лише з процесом прийняття прескриптивних текстів, більш того, зважаючи на імпліцитний характер тексту юридичного припису, коли право «відшуковується» суб'єктом правозастосування, зокрема судом, важливого значення набуває питання юридичного тлумачення, яке є важливою складовою юридико-лінгвістичної теорії.

Зважаючи на те, що вітчизняна правнича наука і до сьогодні розглядає тлумачення переважно як «з'ясування волі законодавця», хоча незрозуміло, якою вона може бути, якщо йдеться про людські права, які є «обмежувальним засобом» волі законодавця (до того ж закон має відповідати праву, тобто право є первинним щодо прескриптивного тексту), ми висвітлимо основні підходи до розуміння юридичного тлумачення та акцентуємо увагу на юридико-лінгвістичному тлумаченні, обґрунтуємо необхідність застосування герменевтичного тлумачення і, таким чином, покажемо зв'язок юридико-лінгвістичної теорії з іншою складовою теорії права – юридичним тлумаченням.

Роль тлумачення обмежується виявленням, встановленням справжнього сенсу всього того, що законодавець вклав у норму права, хоча й не дуже вдало виклав у словесному формулюванні. Навіть у тих випадках, коли правова норма тлумачиться самим законодавцем, він не має права виходити за її рамки [93, с. 352].

Водночас варто погодитись із словами С. Дробязка і В. Козлова про те, що «Тлумачення необхідне не тільки для практичної реалізації правових актів, зокрема, їх застосування. Воно має місце і при правотворчості, і при систематизації правових норм, і при їх науковому аналізі. Тому не можна вважати, що тлумачення необхідно тільки при правореалізації. Воно має універсальний характер для всіх сторін правової діяльності» [93, с. 351]. При цьому вказані автори також зазначають: «Тлумачення права не є самостійним

видом правового регулювання. Шляхом тлумачення не створюються будь-які нові загальнообов'язкові правила поведінки, не відображені в тлумачених правових актах. Не повинні також робитися висновки, які б дозволили вивести з-під дії правової норми ті чи інші регульовані нею суспільні відносини.

Наведене допомагає зробити висновок про необхідність визначення терміна «тлумачення юридичних приписів», з'ясування його правової сутності. Як вказує А. Черданцев, тлумачення правових приписів є неминучим наслідком правового регулювання, дії права. Тлумачення у сфері правового регулювання не зводиться тільки до з'ясування і роз'яснення нормативних актів, тобто воно обслуговує не тільки мовну функцію зв'язку, впливу правових норм на поведінку людей, а й всі правові зв'язки людей, у тому числі й індивідуалізовані. Ці індивідуалізовані правові зв'язки (форми правового спілкування), неминучі в розвиненому суспільстві, знаходять своє відображення та закріплення в письмових документах. Зазначені документи можуть відіграти свою роль тільки в тому випадку, якщо вони будуть правильно розумітися, тлумачитися. Однак цим ще не обмежується роль тлумачення у сфері права. Йому належить значна роль і в процесі нормотворчості [395, с. 141].

Тлумачення обслуговує майже весь механізм правового регулювання. Важлива роль тлумачення обумовлена тим, що всі правові зв'язки, форми впливу на суспільні відносини опосередковуються мовою як всезагальною формою спілкування, мовою письмовою та усною промовою, яка потребує з'ясування, а часто і роз'яснення [395, с. 141].

На думку В. Толстик, Н. Дворников і К. Каргин, тлумачення юридичних норм супроводжує правотворчий і правореалізаційний процеси, а також процес систематизації нормативних правових актів. Його роль особливо зростає в процесі правозастосування, коли необхідно встановити точний зміст норми права, проте не менш важливо вдатися до тлумачення ще в процесі створення юридичної норми. Ряд учених розглядає тлумачення як одну зі стадій процесу правозастосування, але далеко не всі представники юридичної науки поділяють

цю точку зору [356, с. 17].

А. Павлушина, досліджуючи юридичний процес, вказує на тлумачення як на «межовий стан» і вважає: якщо акт тлумачення є обов'язковим, наділеним юридичною силою для інших суб'єктів правозастосування, то це частина правоутворюючого процесу, а якщо такий акт має індивідуальний характер – це акт правозастосування [251, с. 228-229].

М. Гредескул акцентує увагу на тому, що «тлумачення співвідносне з темрявою або неясністю законів: воно починається там, де починається темрява, і зростає в складності з огляду на міру посилення останньої» [65, с. 158].

У межах застосування норм права здійснюється інтерпретація юридичних норм. Як зазначається в юридичній літературі: «З'ясування норм права можна розглядати в двох аспектах. *По-перше*, це внутрішній процес мислення, який здійснюється суб'єктом за допомогою певних способів тлумачення і спрямований на пізнання та розкриття дійсної волі законодавця, вираженої в нормі права. *По-друге*, це певний результат з'ясування, до якого приходять суб'єкт тлумачення в процесі пізнання змісту норми права» [346, с. 290-291].

Водночас слід погодитись із І. Сердюком стосовно того, що «науковці при дослідженні та висвітленні актуальних або традиційних питань теорії тлумачення права залучають різні юридичні терміни, як от 1) тлумачення права; 2) тлумачення закону; 3) тлумачення нормативно-правового акта; 4) юридичне тлумачення; 5) тлумачення норм права» [323, с. 35-43]. При цьому, на думку автора, «**тлумачення норм права**» – це пізнавальна за змістом діяльність різних з огляду на рівень правосвідомості суб'єктів права, що носить вольовий характер, спрямована на з'ясування та роз'яснення волі суб'єкта правотворчості або виявленої й опосередкованої ним волі громадянського суспільства, матеріалізованої у нормах права та здійснюється шляхом використання спеціально опрацьованих задля цього правил і прийомів (способів тлумачення норм права) з метою правильного розуміння та практичної реалізації приписів правових норм» [323, с. 35-43].

Дещо по-іншому підходить до визначення поняття, що розглядається, відомий правник С. Алексєєв: «юридичне тлумачення – це, виражаючись мовою філософії, один із видів пізнання, тобто складного процесу розумової діяльності, в результаті якого відбувається перехід від незнання до знання, відтворюється дійсність, істинна картина об'єктивного світу» [4, с. 129].

На думку Ю. Власова, тлумачення – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів, яка має об'єктивний і суб'єктивний характер, спрямована на з'ясування та роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, а також результати цієї діяльності [42, с. 14].

П. Рабінович вважає, що тлумачення норм права – цедіяльність стосовно з'ясування або роз'яснення (інтерпретації) змісту норми з метою правильного її застосування й реалізації [303, с. 143].

Висвітлюючи зміст поняття «тлумачення права», О. Черданцев наголошує, що він неоднозначний. За його допомогою позначаються різні, хоча й взаємопов'язані поняття. Під тлумаченням права розуміється, по-перше, певний розумовий процес, спрямований на встановлення смислу (змісту) норм права. У такому розумінні тлумачення права знаходить свій вираз у сукупності його способів. По-друге, під тлумаченням розуміється результат указанного розумового процесу, що виражений у сукупності суджень (граматичних речень), у яких розкривається, відбивається зміст норм права, що тлумачаться [234, с. 323; 395]. На думку вказаного правника, тлумачення як певний пізнавальний процес, процес надання певного значення мовним виразам законів та інших нормативних актів має місце на всіх стадіях правового регулювання: в процесі правотворчості, систематизації права, при різних формах його реалізації. Найбільше значення тлумачення має в правозастосовних процесах [234, с. 324; 395].

Російський учений А. Венгеров досліджуване поняття визначає як діяльність державних органів, громадських організацій, посадових осіб, громадян із з'ясування та роз'яснення смислу і змісту правових норм [345, с. 521].

А на думку М. Воппенка, тлумачення права є процесом опосередкованого пізнання, здійснюваного у формі понять, суджень, умовиводів і т. д. Усвідомити сенс правової норми неможливо поза діяльності з її поясненням, тобто розкриття її змісту, точно так само як неможливо уявити роз'яснення правової норми без процесу попереднього пізнання. З'ясування і роз'яснення являють собою дві діалектично пов'язані сторони процесу тлумачення. Тому в процесі роз'яснення можуть бути використані різні засоби і способи пізнання та інтерпретації правових норм. Зокрема, поряд із зазначеними способами і прийомами з'ясування змісту права застосовуються: реконструювання правових норм, конкретизація, доведення і спростування тез, ілюстрація тощо [44, с. 5].

Як вказує А.Ф. Черданцев: «Тлумачення присутнє вже на самому початковому етапі правового регулювання (нормотворчості). І об'єктом тлумачення є як чинне законодавство, так і проекти нормативних актів. Вирішення питання про необхідність оновлення законодавства, заповнення прогалин шляхом нормотворчості обов'язково супроводжується тлумаченням, бо для вирішення зазначеного питання необхідне глибоке знання змісту оновлюваного законодавства, його переваг і недоліків» [395, с. 142].

Доволі системно існуючі піходи до розуміння поняття юридичного тлумачення виклала О. Капліна [120]. На її думку, «перший підхід полягає в тому, що проблеми тлумачення розглядаються в межах юридичної герменевтики через категорії «пояснення», «смысл», «розуміння», «текст», «мова», «інтерпретація», «герменевтичне коло». «Другий підхід до розуміння тлумачення норм права називають зазвичай формально-догматичним або статичним. Його сутність виражається в тому, що суб'єкт тлумачення має чітко й неухильно дотримуватися букви закону, встановлювати лише той зміст нормативного правового акта, який закріпив у ньому правотворчий орган на момент видання акта. Тому нормативні правові акти не можуть за допомогою тлумачення пристосовуватися до економічних, соціальних, політичних умов суспільного життя, що змінюються» [120, с. 5, 7].

Слід зауважити, що і до сьогодні майже уся навчальна юридична література висвітлює саме цей, другий, підхід, який властивий нормативістському розумінню права. Тому використовувані у юридичній літературі синтагми «тлумачення права»; «тлумачення закону»; «тлумачення нормативно-правового акта»; «юридичне тлумачення»; «тлумачення норм права» за значенням є синонімічними. Водночас, зважаючи на намагання вітчизняної правової доктрини відійти від нормативістського сприйняття права і долучитися до природно-правового розуміння права, доцільно вести мову не про тлумачення норм права чи права загалом (так, наприклад, чи треба тлумачити норми моралі? Більшість погодиться, що повнолітні особи інтуїтивно розрізняють, що є «добром» і «злом», «справедливим» і «несправедливим»; їм не треба розтлумачувати зміст цих понять, наводити ознаки тощо), а про юридичне тлумачення, оскільки нормативні приписи дійсно потребують інтерпретації. Так, не можна не згадати (особливо у контексті нашого предмета дослідження) рішення Конституційного Суду України у справі про призначення суддів. Наприклад, відповідно до діючого на момент розгляду цієї справи законодавства, існувала наступна процедура заміщення посади судді судів загальної юрисдикції: перше призначення строком на п'ять років здійснював Президент України, інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обиралися Верховною Радою України (відповідно до Конституції України). При цьому відповідно до Закону України «Про Вищу раду юстиції» до повноважень Вищої ради юстиції належало внесення подання Президенту України про перше призначення на посаду професійного судді, а також звернення до Верховної Ради України з поданням про звільнення суддів з посади (ст. 31 Закону). Норма про внесення подання Верховній Раді України про обрання суддів безстроково була відсутньою, тобто формально Вища рада юстиції жодним чином не могла впливати на формування суддівського корпусу Верховною Радою України.

Верховний Суд України зазначав, що позиція Вищої ради юстиції «має на меті розширити її конституційні повноваження. Терміни «призначення»,

«перше призначення» та «обрання» не є синонімами, оскільки визначають різні за змістом процедури» [366].

У ст. 85 Конституції України, яка визначає повноваження органу законодавчої влади, використовуються обидва ці терміни: і призначення, і обрання. При цьому останнє лише у контексті обрання суддів судів загальної юрисдикції. Водночас чинне законодавство не містило визначення цих понять та не розмежовувало їх.

У мотивувальній частині рішення Конституційного Суду України зазначається про використання ним мовного способу тлумачення: «Граматичне тлумачення понять «призначення» та «обрання» дає змогу визначити їх відмінності. Під словом «призначення» розуміється розпорядження на право заміщення якоїсь посади, надання офіційного права займати якусь посаду, виконувати визначені обов'язки. Слово «обрання» тлумачиться як відбирання з багатьох за якою-небудь ознакою, виділення голосуванням для виконання певних обов'язків» [366].

О. Капліна виокремлює ще два підходи до розуміння юридичного тлумачення. «Сутність третього – динамічного підходу полягає в тому, що суб'єкт юридичного тлумачення адаптує нормативний правовий акт до тих змін, які відбуваються в різноманітних суспільних відносинах. При застарілому законодавстві або при застосуванні старого законодавства до нових суспільно-економічних умов динамічна тенденція в тлумаченні неминуча» [120]. Слід зауважити, що принцип динамічного тлумачення (*mutatis mutandis*) використовується, як ми зазначали у попередньому розділі, Європейським судом з прав людини, що дозволяє Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод виконувати регулятивну функцію і у сучасному світі, який відрізняється від того, що існував на момент прийняття цього міжнародного документа. «Французький юрист Ж. Карбоньє, спираючись на теоретичні та історичні джерела, показав, що динамічні тенденції в тлумаченні найчастіше використовуються в період соціальних криз і реформ, коли закони реформістського плану тлумачаться поширювально, а консервативного –

обмежувально, і суб'єкт, що тлумачить норму права, має адаптувати закон до соціальних змін». «Четвертий підхід до розгляду тлумачення норм права ґрунтується на тому, що тлумачення розуміється як особливий різновид юридичної діяльності або юридичної практики» [120, с. 5,7].

Узагальнивши вказані підходи, О. Капліна зазначає, що під **тлумаченням** у суспільних науках розуміється пізнавальний процес, спрямований на надання смислу явищам, що існують у природі й суспільстві; тлумачення є також з'ясуванням смислу знакових систем, способом розкриття значення лексем, які матеріалізують роботу мислення, допомагають спілкуванню, обміну думками та взаємному розумінню людей у суспільстві, тобто є основою будь-якого процесу комунікації; тлумачення – це сукупність значень, що надаються елементам якоїсь теорії (виразам, формулам, окремим символам); по-четверте, для тлумачення як категорії гуманітарної науки в цілому характерним є те, що воно з індивідуального уявлення може в процесі поступального пізнання стати загальнопоширеною нормою; ця категорія має інтерсуб'єктний характер і нерозривно пов'язана з розумінням (з'ясуванням), поясненням, роз'ясненням; тлумачення може розумітися як метод гуманітарної науки, і в цьому сенсі наділено індивідуальним підходом до пізнання сутності явищ і речей [120, с. 9].

В аспекті нашого дослідження важливим є висвітлення одного із способів інтерпретації норм права, а саме мовного способу. Зазвичай цей спосіб інтерпретації нормативно-правових приписів визначається як з'ясування та роз'яснення змісту юридичної норми з використанням філологічних правил, зокрема граматики, морфології, орфографії, пунктуації, синтаксису тощо. За допомогою мовного тлумачення з'ясовується значення як окремих слів, так і словосполучень, речень. При цьому правила мовного тлумачення мають враховувати специфіку правничої мови та юридичну практику [402, с. 374].

Як зазначають В. Толстик, Н. Дворников і К. Каргин, тлумачення нормативних правових актів має значний позитивний потенціал. Воно може сприяти викоріненню правового нігілізму, виявленню прогалин у законодавстві

тощо. Але найбільш важливе завдання тлумачення – подолання неясності правової норми. Кожне джерело права містить людську думку, і для того, щоб зрозуміти сказане чи написане, важливо вміти скористатися виробленими наукою, але ще недостатньо дослідженими способами тлумачення норм права. Більше того, досі не існує навіть єдиної позиції щодо їх класифікації. Разом із тим більшість учених визнають наявність мовного, логічного, історичного й систематичного способів тлумачення [356, с. 3].

«У юридичній літературі загально визнано, що тлумачення починається з мовного способу, з аналізу мовної форми вираження норми права. Це положення не потребує доведення, бо мислення і мова нерозривні. При тлумаченні ж ми маємо справу саме з мовною категорією – нормативними висловлюваннями законодавця» – вказує А.Ф. Черданцев [395, с. 142]. Саме цей автор доволі системно й ґрунтовно висвітлив питання, що розглядається. Тому в подальшому ми акцентуємо увагу на окремих положеннях і висновках А.Ф. Черданцева. Як зазначає цей правник, мова права не відрізняється від літературної з погляду використання правил синтаксису. Водночас є деякі семантичні та стилістичні відмінності. Так, мова як засіб спілкування, узагальнення, повідомлення тощо нерозривно пов'язана з промовою. Мова і мовлення являють собою певну єдність. Саме в мовленні актуалізується (функціонує) мова, в тому числі і її слова. Мовленнєва ситуація закономірно обмежує розмаїтість об'єктивних змістів (предметів думок), до яких можуть бути віднесені мовні знаки, при одночасному зростанні різноманітності ознак «предметів думки». Це, природно, спостерігається і в законах. Законодавець із багатьох значень слова вибирає одне. Використовуючи слова при формулюванні норми права, він актуалізує його у мовній ситуації, надає слову самим текстом певне значення слова. Звідси виникає необхідність тлумачення і формулюється його правило: визначати значення слова тільки в його контексті, мовній ситуації [395, с. 142-143].

У навчальному посібнику «Новітнє вчення про тлумачення правових актів» підкреслюється: «на значення лінгвістики для тлумачення нормативно-

правових актів увага зверталась уже давно. Так, С.А. Муромцев у другій половині XIX століття писав, що римський юрист Лабеон, «який краще володів діалектикою і граматикою, використовував ці знання на користь юриспруденції». Не можна сказати, що на цей час не здійснюються спроби проведення дослідження на межі юриспруденції і мовознавства. Про такі спроби свідчить, зокрема проведення у 2003 і 2004 роках Міжнародних науково-практичних конференцій «Право і лінгвістика», підготовка дисертацій з цієї проблематики, спроби впровадження навчальні плани вищих юридичних навчальних закладів предмета «правнича лінгвістика» чи «мова права і юридична термінологія»... Юрислінгвістичні дослідження спрямовуються на привнесення лінгвістичного знання у сферу юриспруденції поза зв'язками з чинним законодавством і практикою його тлумачення і застосування» [231, с. 19-20].

Юридико-лінгвістична інтерпретація правових текстів має здійснюватися, зважаючи на особливості кожної мови, з урахуванням положень морфології, синтаксису тощо і водночас правил, сформульованих у межах юридичної техніки.

У цьому контексті пізнавальним є дослідження вітчизняного правника Т. Дудаш щодо діяльності Європейського суду з прав людини загалом і, зокрема, щодо прийняття Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Як відомо, офіційними мовами цього міжнародного договору є дві мови: англійська і французька. Інколи це створює певні проблеми в аспекті мовного тлумачення, незважаючи на достатньо високий рівень ідентичності обох варіантів документа. Певні невідповідності були виявлені Європейським судом з прав людини у процесі його діяльності. «Наявність таких недоліків, – як зазначає Т. Дудаш, – пояснюється тим, що Конвенцію приймали устислістроки, зміни в проекти вносили різними мовами, причому деякі з таких змін були прийняті в останній момент. Цим, мабуть, і пояснюється те, що у французькому тексті Конвенції формула «передбачено законом» звучить однаково («prevue par la loi»), тоді як в англійському тексті

для позначення цієї формули використано два різні терміносполучення («prescribed by law» та «in accordance by law») [95, с. 28]».

У справі «Де Вільде, Оомс і Версіп проти Бельгії» (De Wilde, Ooms and Versyp v. Belgium) Європейський суд з прав людини, розглядаючи відповідність затримання заявників п. 4 ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, застосував мовне тлумачення, зазначивши: видається, що текст п. 4 ст. 5 Конвенції дає підстави вважати, що вона у всіх випадках гарантує затриманому право судового контролю за законністю рішення, яке позбавило його свободи. Однак два офіційних тексти не цілком ідентичні термінологічно, оскільки англійський на відміну від французького говорить не про оскарження, а про розгляд «proceedings». Однак зрозуміло, що мета п. 4 ст. 5 полягає у тому, щоб гарантувати заарештованим і затриманим особам право на судовий контроль за законністю заходів, яких вони таким чином зазнали; слово «суд» використано в тексті в однині, а не в множині. Однак з предмета і мети ст. 5, а також термінології її п. 4 випливає, що, створюючи такий «суд», його необхідно наділити, оскільки йдеться про позбавлення свободи, основними процесуальними гарантіями [424].

При цьому, не слід забувати за герменевтичне тлумачення, а також враховувати той факт, що мова – це явище культурне, аксіологічне. У цьому контексті, для прикладу, можна згадати відомий судовий процес у Великобританії над романом Девіда Герберта Лоуренса «Коханець леді Чаттерлей», що відбувся у 1960 році. Сам роман був виданий у 1928 році. Його публікація була різко негативно сприйнята у Великобританії і заборонена, зважаючи на те, що текст книги містив описи багаточисельних сцен сексуального характеру і, відтак, був своєрідним викликом моральним принципам того часу. Тираж було вилучено. А. Кузнєцов з цього приводу зазначив: «Ще у вікторіанській Англії досить суворо судили різного роду публікації, які сприймалися як непристойні. Причому як непристойні вони могли бути сприйняті з різних точок зору. Вони могли з релігійної точки зору розглядатися як непристойні. Вони могли розглядатися як непристойні з точки

зору обговорюваної теми. Вони могли розглядатися як непристойні з точки зору якихось мовних засобів, які там містяться» [343]. Так ось у 1960 р. той же текст, ті ж слова були сприйняті зовсім по-іншому і суд зняв заборону з тиражування та розповсюдження цього роману.

Відтак, важливим є саме юридико-лінгвістичне тлумачення, яке має ґрунтуватися на герменевтичному тлумаченні.

Як вказує колектив авторів навчального посібника «Новітнє вчення про тлумачення правових актів», «метою здійснення судами тлумачення нормативно-правових актів є виявлення їх змісту та втілення вимог цих актів у суспільні відносини шляхом застосування до цих відносин відповідних нормативно-правових актів при здійсненні правосуддя. При цьому слід виходити із існування історичної тенденції до посилення об'єктивності тлумачення, тобто до більшої відповідальності результатів тлумачення волі правотворчих органів, вираженої в актах законодавства. Основним засобом забезпечення цієї тенденції є використання науково обґрунтованих правил тлумачення, які входять до змісту вчення про тлумачення правових актів» [231, с. 43].

До таких правил, зокрема, відносяться наступні.

1. Словам і виразам, що містяться у нормі права, треба надавати те значення, яке вони мають у літературній мові, якщо немає підстав для іншого їх тлумачення.

2. За наявності легальної дефініції слова, терміна або якщо законодавець іншим чином визначив його значення, так і слід його розуміти, незважаючи на інше значення цього слова в повсякденній мові. Значення терміна, встановлене законодавцем для однієї галузі права, не можна без достатніх підстав поширювати на інші.

3. Якщо в нормі права не визначено значення юридичних термінів, то їм слід надавати того значення, яке вони мають у юридичній науці та практиці.

4. Не можна без достатніх підстав різним термінам надавати одне і те ж значення. Слово, вираз повинні мати змістовне навантаження.

5. Слова і вирази в нормі права треба розуміти в тому значенні, в якому вони вжиті законодавцем на час видання цієї норми [346, с. 294-295].

Крім цього, зважаючи на важливість практики Європейського суду з прав людини, заслуговує на увагу застосування ним юридико-лінгвістичної інтерпретації тексту Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. «У всіх неоднозначних з позицій лінгвістики ситуаціях, – акцентує увагу Т. Дудаш, – Суд послуговується формулою, що впливає з ч. 4 ст. 33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів: «маючи два аутентичні варіанти нормовстановлюючого договору, які не є цілком ідентичними, Суд повинен дати їм тлумачення, яке б їх зближувало, наскільки це можливо, і було би прийнятним для досягнення цілей Конвенції» [95, с. 29]. Доречно у зв'язку з цим нагадати, що офіційний переклад Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод українською діє в перекладі 2006 р. (хоча ратифікація цього міжнародного договору Україною відбулася 1997 р.), оскільки попередній переклад втратив чинність.

Слід наголосити, що юридико-лінгвістична інтерпретація передбачає сприйняття права та інших правових явищ через мову. Мова виступає тим засобом, завдяки якому відбувається процес «взаєморозуміння суті справи». Розуміння ґрунтується не на спробах поставити себе на місце іншої людини (у нашому випадку – суб'єкта правотворчості), зрозуміти, що вона відчувала і переживала, а на «взаєморозумінні суті справи». При цьому Г. Гадамер у праці «Істина та метод», описуючи значення мови для герменевтичного пізнання, зазначав, що осягнення смислу, здійснюване таким чином, завжди включає в себе аплікацію. І весь цей процес є процес мовним. Недаремно проблематика розуміння, спроба опанувати розумінням як мистецтвом – а це і є тема герменевтики, – традиційно належать до сфери граматики і риторики [46, с. 446-447]. Адже, на думку німецького філософа, до якої і ми схиляємось, «з часів романтизму вже неможливо уявити собі, що вся справа полягає у тому, що ми просто приєднували б до нашого розуміння необхідні для тлумачення поняття, черпаючи їх у міру потреби з якогось мовного запасу, де вони вже

лежать наготові. Навпаки, мова – це універсальне середовище, в якому здійснюється саморозуміння. Способом цього здійснення є тлумачення» [46, с. 452]. Те ж саме стосується і юридичного тлумачення, зокрема, мовного. Юридико-лінгвістична інтерпретація не полягає у простому віднайденні у тлумачному словнику значення терміна та його «підставлення» у правовий текст. Це більш обширний процес, що має ґрунтуватися на положеннях герменевтики. Лише вдале поєднання герменевтичного тлумачення юридичного тексту із мовними засобами дасть змогу максимально наблизитися до «духу закону», зрозуміти «волю законодавця». У цьому контексті варто згадати класифікацію юридичного тлумачення за обсягом. За цим критерієм виокремлюють три види тлумачення:

1) буквальне (адекватне), за якого «дух закону» і «текст закону» збігаються;

2) обмежувальне, за якого «дух закону» є вузьчим за «текст закону»;

3) розширювальне, за якого «дух закону» є ширшим за «текст закону».

У контексті нашого дослідження важливими є два останні види, оскільки вони пов'язані з юридико-лінгвістичною інтерпретацією. Не завжди смислове значення терміна відповідає контексту у нормативно-правовому акті. Так, наприклад, у ч. 2 ст. 51 Конституції України зазначається: «Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків» [140]. Однак і чинне національне законодавство, і міжнародне право під терміном «дитина» розуміє особу, яка не досягла повноліття (18-річного віку). Що може дати просте мовне тлумачення цього припису? Що законодавець мав на увазі, використовуючи синтагму «повнолітні діти»? Якщо ми значенням терміна «діти» замінимо саме слово «діти», то отримаємо наступне: «Повнолітні особи, які не досягли повноліття»...». Зрозуміло, що у результаті маємо алогічний текст. Відтак, як було указано вище, мовне тлумачення так чи інакше пов'язане з герменевтикою, і засоби як мовні, так і герменевтичні мають використовуватися комплексно. Або, знову ж таки, наведений конституційний припис (ч. 2 ст. 51 Конституції України) не містить таких слів як, наприклад,

«окремі», «деякі» тощо. Однак ми інтерпретуємо цей текст вужче, ніж це передано словами: не усі, а лише ті повнолітні особи, які самі не потребують піклування, зокрема, обмежено дієдатні, особи з інвалідністю та ін. Відтак, заслуговують на увагу слова відомого французького філософа Поля Рікера про те, що «будь-яке читання тексту саме по собі, пов'язане із «quid», з питанням про те, «з якою метою» він був написаний, і завжди здійснюється усередині того або іншого суспільства, в тій або іншій градації або того чи іншого перебігу думки» [308, с. 4]. Тому юридико-лінгвістична інтерпретація завжди є не тільки тлумаченням правового тексту, а й пізнанням, «віднаходженням» права та інших правових явищ, а також самопізнанням, оскільки включає у себе ціннісний, соціокультурний аспект, історичний досвід. Останній є доволі важливою складовою герменевтичного тлумачення правового тексту. Вивчаючи становлення окремих правових інститутів, підгалузей, галузей права, ми пізнаємо закономірності виникнення, функціонування й розвитку буття права, окремі його тенденції, що, у свою чергу, є основою гносеології правових явищ, їх інтерпретації. Історичні обставини прийняття нормативно-правового акта дають змогу у певних випадках глибше зрозуміти наміри суб'єкта правотворчості та правильно застосувати нормативно-правові приписи, які містяться у такому акті. Для прикладу черговий раз згадаємо французьку Декларацію прав людини і громадянина кінця XVIII ст., у назві якої дійсно був термін, еквівалентом якого українською є «права людини». До цього наголосимо на використанні синтагми «права людини і громадянина». Така термінологія того часу, можна стверджувати, з одного боку, була навіть прогресивною, а з другого – відповідала вимогам того часу, уособлюючи революційні зміни епохи та акцентуючи увагу на новому суб'єкті права, обмежуючи певним чином повноваження монарха, передбачаючи «нові правила» взаємовідносин «людина-держава». У кінці першої половини XX століття ця термінологія уже застаріла, оскільки змінилися акценти, почало формуватися третє покоління людських прав. Права почали розглядатися як іманентна властивість людини. Які не може держава ні дати, ні дарувати, ні тим

більше позбавити їх, оскільки вони є складовою сутності людини. Тому у назві Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і використано термін «людські права» (англійською мовою). Український варіант назви цього міжнародного договору і до сьогодні містить синтагму «права людини», оскільки і до сьогодні ще превалює нормативістське розуміння права, на що ми вказували у попередньому розділі дослідження.

Те ж саме стосується і терміна «права людини і громадянина», який на сьогодні використовується переважно на теренах колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Зауважимо, саме цей термін використано у назві другого розділу Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Хоча для західної правової культури словосполучення «права людини і громадянина» виглядає анахронізмом, оскільки властивий правовій традиції, що вже не використовується через невідповідність сучасному стану розвитку суспільства.

Більш того, важливе значення при інтерпретації нормативно-правових приписів має розташування слів у реченні (а під час вербального правничого дискурсу також інтонація, наголоси тощо). Показовим у цьому контексті є приклад, наведений іспанським професором філософії Педро Гонсалесом Калеро. Подібні історії, як зазначає філософ, існують і в Індії, і в Японії, і в Європі. За основу він узяв європейський варіант. У якому головними дійовими особами виступають єзуїти, оскільки вважається, що вони мають таку рису, як хитрість. Два єзуїти з різних орденів потрапили на прийом до папи з метою отримання відповіді на питання: чи можна палити під час молитви (обидва не могли не палити). Перший із них отримав негативну відповідь і догану. І він, думаючи, що такий же результат буде і в іншого єзуїта, коли той вийшов від папи, запитав:

- «— Тебе він теж вигнав? — запитав перший священик після аудієнції.
- Зовсім ні, його святість був дуже добрий до мене.
- А ти запитав у нього, чи можна палити, коли молишся?
- Так, тільки я трохи змінив порядок слів: запитав, чи можна молитися,

коли палиш» [118, с. 202].

Тому варто погодитись із С. Карвацькою стосовно того, що розуміння настає лише за умови, коли ми бачимо явище у цілому. При цьому наше уявлення про ціле змінюється разом з пізнанням нових деталей, які ми беремо до уваги: йдеться про герменевтичне коло. Текст не може бути повністю зрозумілим, а можливість мати певне припущення дає так зване «попереднє розуміння», тобто те, що бажав сказати автор тексту [121, с. 8].

У зв'язку з наведеним не можна не згадати аналогію з «мухою у пляшці» сформульовану Людвігом Вітгенштайном. Австро-англійський філософ стверджував, що усі проблеми філософії виникають через неправильне формулювання думок, мовні помилки. Коли ми неправильно або ж неточно висловлюємось, то самі себе ставимо у становище, подібне до мухи, що опинилася у пляшці, яка б'ється об скло, безрезультатно намагаючись знайти вихід. Тому завдання філософії полягає у віднайденні мовних помилок, що заважають пізнанню [118, с. 199].

На важливості та особливості юридико-лінгвістичної інтерпретації указував суддя Верховного Суду Республіки Бурятія Є. Пірмаєв, зазначаючи, що фактором наявності та необхідності цього різновиду тлумачення є словесно-документальний (саме мовний) характер викладення приписів права в нормативно-правовому акті, яким властивий певний рівень абстрактності. До того ж, наголошує автор, правові приписи мають особливий спосіб викладення – спеціальна юридична мова. Мовне тлумачення є засобом недопущення та усунення помилок у застосуванні права [260, с. 35].

Слід також зазначити, що міжнародне право приділяє увагу мовному тлумаченню міжнародних договорів. Цьому питанню присвячена окрема стаття Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Так, відповідно до ст. 33 цього міжнародного договору (стаття має назву «Тлумачення договорів, автентичність тексту яких було встановлено двома або кількома мовами»), за умови встановлення автентичності тексту міжнародного договору двома і більше мовами, усі тексти такого договору є рівними за юридичною силою.

При цьому держави-учасниці договору можуть домовитись про можливість пріоритету тексту певною мовою або ж закріпити у самому договорі такий пріоритет. Це ж стосується й автентичності тексту документа іншою мовою, ніж ті, якими його було укладено. Важливими (у контексті нашого дослідження) положеннями цієї Конвенції є ч.ч. 3 і 4, згідно з якими терміни договору мають однакове значення в кожному автентичному тексті; якщо ж у процесі порівняння автентичних текстів буде виявлено розходження значень, то (за умови, що не встановлено пріоритет тексту договору певною мовою) застосовується те значення, яке з урахуванням об'єкта і цілей договору найкраще узгоджує ці тексти [41].

Юридіко-лінгвістичною інтерпретацією скористався і суддя Верховного Суду України Д. Гудима, висловлюючи окрему думку щодо ухвали Великої Палати Верховного Суду від 8 лютого 2018 року про повернення Верховному Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду справи за позовом Квартирно-експлуатаційного відділу м. Біла Церква до ОСОБА_3 про виселення її з кімнати у гуртожитку без надання іншого житлового приміщення. На думку Д. Гудими, головні проблеми щодо правильного вирішення справи «пов'язані, здебільшого, з тим, як тлумачити поняття «подібні правовідносини» та «відступ від висновку щодо застосування норми права», а також, які обставини можуть зумовлювати необхідність такого відступу» [237]. Згадав Д. Гудима і те, що Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на неточності формулювань закону. Відтак, їх інтерпретація та імплементація залежать від юридичної практики. При цьому «роль розгляду справ у судах полягає саме у тому, щоби позбутися таких інтерпретаційних сумнівів з урахуванням змін у повсякденній практиці». Загальний висновок судді Верховного Суду вказує на важливість юридіко-лінгвістичної інтерпретації: «Якщо колегії суддів або палати (об'єднані палати) касаційних судів у складі Верховного Суду не будуть пропонувати власне розуміння змісту понять «подібні правовідносини», «відступ від висновку щодо застосування норми права» й умов, за яких можна стверджувати, що існує

необхідність такого відступу у конкретних справах, які передаються на розгляд Великої Палати Верховного Суду, а остання не надасть їм абстрактного (не казуального) тлумачення, існує ймовірність того, що наступні справи, передані Великій Палаті Верховного Суду, також будуть повернуті для продовження їх розгляду до касаційних судів з посиланням на те, що висновки Верховного Суду України слід розглядати у світлі обставин справи, в якій такі висновки були сформульовані» [237].

Загалом, слід зазначити, що в українських судах перманентно розглядаються справи, у яких важливе (навіть, вирішальне) значення має юридико-лінгвістичне тлумачення. Так, у попередньому розділі роботи була згадана справа, що розглядалась Європейським судом з прав людини, у якій заявника, який ображав суддів «гнидами» і заявляв відвід, посилаючись на тлумачення терміна гнида у підручниках з паразитології – «Заїченко проти України» № 2 (*Zaichenko v. Ukraine*). Не менш пізнавальною у контексті нашого дослідження є й постанова Гребінківського районного суду Полтавської області від 7 лютого 2017 року щодо притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, передбаченого ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення (дрібне хуліганство), об'єктивна сторона якого полягала у тому, що особа в приміщенні Гребінківського районного суду виражався нецензурною лайкою на адресу іншої особи: *«Де ти, вставив, на їх думку, нецензурне слово, була, коли тих дітей на вулицю викидали»*. При цьому особа, яка притягалась до адміністративної відповідальності, свою вину не визнала, зазначаючи, що «не лаявся в сторону потерпілої. А те слово, яке потерпіла вважала нецензурним та висловленим в її сторону, є словом, що друкувалось навіть у період цензури у нашій державі, зокрема, ОСОБА_3 та надав на підтвердження копії із книги ОСОБА_3 Також згідно тлумачного словника української мови, видавництва 1979 року, слово, про яке потерпіла говорить як нецензурне, означає обман, базікання, балаканина, блудити». До тлумачного словника звертався і свідок у цій справі, стверджуючи, що «відповідне нецензурне слово є іншомовним, оскільки має образливе значення

згідно тлумачного словника російської мови, а у тлумачному словнику української мови таке слово відсутнє». При цьому дещо незрозумілою є позиція суду, який вказує: «Чинне законодавство не містить визначення нецензурного висловлювання, а суд не володіє відповідними спеціальними знаннями для з'ясування таких обставин, так само як і особа, яка складала протокол» [265].

Таким чином, в аспекті взаємозв'язку з процесом правового регулювання юридико-лінгвістичну інтерпретацію правових текстів необхідно розглядати як його основну стадію (йдеться про тлумачення-з'ясування норм права) або ж як факультативну стадію, потреба в якій виникає в усіх або конкретних випадках реалізації норм права, залежно від того, який погляд з приводу необхідності тлумачення норм права поділяє інтерпретатор (йдеться про тлумачення-роз'яснення норм права) [214, с. 26].

У питанні щодо необхідності юридичного тлумачення ми поділяємо думку тих науковців, які стверджують, що його необхідно здійснювати завжди (принаймні, це стосується тлумачення-з'ясування норм права), особливо в процесі правозастосовної діяльності, адже неможливо правильно реалізувати припис правової норми, не зрозумівши її дійсного змісту [246, с. 294].

3.3. Роль правової аргументації у правовому регулюванні

Розуміння утворення права, значення у цьому процесі мовленнєвих актів, а також урахування того, що, як було зазначено вище, основою вирішення правничого конфлікту є деонтична логіка, важливого значення набуває правова аргументація. Саме правова аргументація є тим засобом, що поєднує лінгвістику та право, оскільки за допомогою «лінгвістичних засобів» у текстах актів правозастосування «творюється» / «відшуковується» право. Право є результатом правничого дискурсу і саме аргументування є своєрідним засобом «кристалізації» смислу права, що, у свою чергу, забезпечує правопорядок у соціумі. Через правову аргументацію проявляється правове мислення (а

мислення тісно пов'язане з мовою, як було нами з'ясовано вище), право пов'язується з мовою, мисленням, що сприймаються як соціокультурні явища. У цьому контексті не можна не згадати слова В.Лемака про те, що саме теорія права має забезпечити таку складову підготовки правника, яка формує знання і навички правового мислення. Так, наголошує автор, у США головною ціллю, задекларованою багатьма правничими школами є навчити студента «мислитися як юрист» [162, с. 41].

Зважаючи на нерозробленість окресленої проблематики вітчизняною правничою наукою, а також її обширність, ми зосередимо увагу на значимості правової аргументації в правовому дискурсі, що дасть змогу зрозуміти її місце в юридико-лінгвістичній теорії правознавства.

Право є засобом регулювання суспільних відносин, ефективність якого перманентно змінюється, але саме воно залишається основним регулятором поведінки людини. Важливим фактором цього, на нашу думку, є особливості правничого дискурсу, що тісно пов'язані із специфікою права як соціокультурного явища. Будучи засобом вирішення конфлікту (як і його профілактики, оскільки право передусім впорядковує відносини у соціумі, а також «спрямованим» на правомірну поведінку суб'єктів суспільної комунікації та, відповідно, забезпечуючи стан упорядкованості суспільних відносин – правопорядок), правовий наратив має бути, крім іншого, аргументованим. Означене, у свою чергу, порушує дві важливі проблеми правничої науки та практики. По-перше, це авторитет права (і ця проблема пов'язана з нормативно-правовим регулюванням), по-друге, авторитетність рішень суб'єктів правозастосування (ця проблема пов'язана з індивідуальним правовим регулюванням).

Слід зазначити, що окреслені проблеми не втрачають свою актуальність ще з часів Давньої Греції. Однак, зважаючи на складність права як соціокультурного, динамічного явища, і до сьогодні перебувають у центрі уваги науковців-правників, філософів, політологів та ін. У праці «Крах права» відомий російський правник С.С. Алексєєв стверджує, що зусилля юристів

щодо втілення ідей права та возвеличування останнього у суспільстві не були ефективними. «Не отримали належного суспільного визнання ні в науці, ні в колективній думці, а головне, не реалізувалися, не втілилися в життя на практиці» [2, с. 11]. Зауважимо, що авторитет права падає у так звані транзитивні періоди розвитку суспільства, коли не задовольняються елементарні потреби людини і значна частина соціуму керується переважно не інтелектуальною складовою психіки, а емоційною; ірраціональне переважає раціональне. За таких умов підвищується рівень правового нігілізму. До речі, на нашу думку, у такий перехідний період тим, що все ж таки дозволяє праву виконувати свою регулятивну функцію, є правова символіка, яка і є тим засобом, що відтворює ірраціональне у праві.

В умовах відносно стабільного функціонування суспільства одним із факторів, що забезпечують ефективність правового регулювання (як нормативного, так і індивідуального) є раціональність права і відповідний правовий дискурс. Зауважимо, що правова аргументація як іманентний процес імплементації права, на нашу думку, відіграє важливу роль як за умов розвитку, сталого функціонування соціуму, так і у період транзитивний, однак, зважаючи на зазначене вище, її інтенція має різних адресатів – *ratio* або ж *emotion*. Хоча можуть бути і винятки, зокрема, якщо ми будемо досліджувати судовий процес за участю присяжних, про що зазначимо нижче.

Необхідно підкреслити, що правова аргументація як явище не стала предметом комплексного дослідження вітчизняної правничої науки. Можна виокремити лише окремі наукові статті таких українських правників, як М. Козюбра (моделі (типи) юридичної аргументації), М. Савенко (методологія юридичної аргументації у рішеннях конституційної юстиції»), А. Хворостянкіна (цінності в юридичній аргументації: особливості використання; юридична аргументація в англо-саксонській та романо-германській правових сім'ях: методологічні засади порівняльного аналізу).

Слід також згадати колективну монографію, підготовлену науково-педагогічними працівниками кафедри логіки Національного університету

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» «Юридична аргументація: Логічні дослідження», у якій висвітлюються питання генези теорії правової аргументації, акцентується увага на особливостях правничої мови, розкриваються аналітична й діалогічна моделі аргументації, а також науково-теоретичний і практичний типи аргументації, характеризуються види логічних помилок та способи їх уникнення при юридичній аргументації [410].

Не вивчається правова аргументація і здобувачами вищої правничої освіти. Чи не єдиним підручником із загальної теорії права, у якому міститься окремий розділ, присвячений проблематиці, що розглядається, є підручник за редакцією М. Козюбри (Загальна теорія права / за ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.).

Варто зауважити, що правову аргументацію, залежно від сфери правничої діяльності, у якій вона використовується, можна класифікувати на три види (зважаючи на усталений у вітчизняній юридичній науці підхід до виокремлення трьох видів правничої діяльності: освітня, наукова, практична):

1. Правова аргументація у освітній правничій сфері. Вище ми описали стан справ щодо опанування правовою аргументацією у вітчизняних закладах вищої освіти. На нашу думку, реформування вищої правничої освіти, яке відбувається в Україні, має опосередковано метою усунення цієї прогалини. Адже, так звана знаннява вища юридична освіта не орієнтована на критичне сприйняття інформації, критичну оцінку ситуації, що вивчається. Основне її завдання було вивчити відповідну інформацію, наприклад, текст окремого нормативно-правового акта, який потім можна буде вставити у текст акта застосування норм права та сформулювати його резолютивну частину. Особливої аргументації не вимагалось. Креативність і критичність не були тими якостями, що їх слід було формувати у здобувачів вищої освіти, адже «закон є закон» (або «*dura lex sed lex*» – закон суворий, але це закон). Для юриста за такої системи освіти останні фрази ставали аксіомою і ні про який несправедливий закон, верховенство права не могло бути й мови. Для правника ситуація є кардинально іншою. У його діяльності визначальна роль належить

саме правовій аргументації, тому і освіта має мати інший зміст та іншу мету.

2. Правова аргументація у науковій правничій сфері. У цій сфері, зважаючи на її особливість, правова аргументація застосовується найбільш часто. Водночас слід зауважити, що інколи вітчизняні науковці як обґрунтування певних положень використовують не аргументи щодо досліджуваного явища, а думки про це явище інших науковців. Наприклад, у статті «Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність» І. Сердюк вказує на необхідність уточнення змісту поняття «юридична відповідальність», але аналізує не саме явище, що позначається вказаним терміном, а підходи науковців до його розуміння та дефініції, які ними наводяться. «Аналіз визначень досліджуваного нами поняття дає підстави для висновку про те, що юридична відповідальність є складним багатогранним явищем правової дійсності, а тому комплексне уявлення про означений феномен може бути отримано лише в результаті його багатоаспектного розгляду» [324, с. 30-35] – зазначає автор. При цьому наведена у роботі авторська інтерпретація поняття «юридична відповідальність» є фактично контамінацією проаналізованих підходів науковців.

3. Правова аргументація у практичній правничій сфері. Зважаючи на предмет нашого дослідження, саме цей різновид і буде розглянуто у цьому підрозділі.

На нашу думку, окреслений стан дослідженості правової аргументації пов'язаний насамперед із тим, що й на сьогодні вітчизняна правнича наука багато у чому перебуває під впливом нормативістського розуміння права. За часів Радянського Союзу, коли право сприймалося як «сукупність правил поведінки людини, установлених державною владою, як владою пануючого у суспільстві класу, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою і здійснюваних в примусовому порядку за допомогою державного апарату, з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і угодних пануючому класу» [45, с. 40-41] означена тематика не була актуальною. Ототожнення права і закону та принцип

верховенства закону, точніше законності, були фактором розвитку бюрократії, спричиняли формування психологічної установки необхідності наявності прескриптивного тексту, який повністю визначатиме порядок дій як громадян, так і органів публічної влади. За таких умов для посадової особи важливим було при визначенні законності свого діяння послатися на відповідний припис нормативно-правового акта, і цього було достатньо, жодної іншої аргументації не треба. Зауважимо, що оскільки закон ототожнювався з правом, то й вимоги відповідності закону праву не було. Відтак, хоч який би був закон – справедливий чи несправедливий, спрямований на реалізацію людських прав чи, навпаки, заперечував їх – він був правовим, а тому підлягав безумовній реалізації. Свобода розсуду фактично виключалася. Є припис нормативно-правового акта – є відповідна поведінка державного службовця, відсутній такий припис – посадовець бездіє (аналогії права теж не могло бути, оскільки право – це закон, а закон не передбачив механізм реалізації певного права, тому необхідно чекати, доки суб'єкт законотворчості (правотворчості) прийме нормативно-правовий акт, який визначить механізм реалізації права, а потім на виконання цього закону уряд прийме підзаконний нормативно-правовий акт, а відповідне відомство – інструкцію чи методичні рекомендації щодо дій органу публічної влади). Наприклад, законом (чи навіть указом Президії Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР») передбачено дозвільний порядок проведення мирного зібрання, але якщо це мирне зібрання є спонтанним, його обов'язково необхідно розігнати, а організаторів та активних учасників притягнути до юридичної відповідальності. Аргументація проста: «Закон забороняє. Пункти 7 і 8 Указу Президії Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР»». І не є необхідною аргументація щодо легітимної мети, необхідності такої заборони у демократичному суспільстві. Достатньо послатися на припис нормативно-правового акта. Такий же висновок (про неаргументованість рішень

українських судів) зробив і голова Венеційської комісії «За демократію через право» Джанні Букіккіо, проголосивши його на Міжнародній конференції «Конституційний контроль і процеси демократичної трансформації у сучасному суспільстві» з нагоди 20-ї річниці Конституційного Суду України у 2016 році, особливо це стосується судів першої інстанції, які через побоювання щодо скасування їхніх рішень недостатньо їх аргументують [36].

На відсутність або неналежну правову аргументацію окремих судових рішень в Україні звертав увагу і Європейський суд з прав людини. Так, наприклад, у справі «Сук проти України» (*Suk v. Ukraine*) зазначається, що національні суди аргументували своє рішення неврегульованістю Законом «Про Державний бюджет на 2000 рік» видатків на виплати, щодо яких скаржився заявник (як ми указували вище, за усталеною практикою аргументація зводиться лише до посилання на текст нормативно-правового акта). Однак Європейський суд з прав людини зазначає, що національні суди проігнорували положення ст. 28 Закону України «Про бюджетну систему України», яке забороняло вносити зміни до законодавства Законом про Державний бюджет України. Спочатку зміни слід було внести до відповідних законів. При цьому Суд констатував, що «не приймає аргумент Уряду щодо бюджету, оскільки державні органи не можуть посилатися на відсутність коштів як на підставу невиконання зобов'язань. Тому остаточна відмова національних органів у праві заявника на цю доплату за період, що розглядається, є свавільною і такою, що не ґрунтується на законі» [447]. Акцентуємо увагу, що не будь-який закон (чи окремий його припис) є справедливим, відповідає верховенству права, відтак має імплементуватися, але в межах нормативізму це положення не має сенсу [203, с. 87].

Така радянська (не)правова традиція має дуже негативні наслідки для ефективності правового регулювання, оскільки є фактором відстороненості народу від правотворчості, від права загалом; зростання правового нігілізму; підвищенням рівня бюрократизму та ін., що призводить до падіння авторитету права та зростання «авторитету» органів публічної влади (точніше, страху

перед ними). Однак у межах нашого дослідження важливим є інший наслідок такої «аргументації», який і до сьогодні проявляється у окремих рішеннях органів судової влади. Приймаючи рішення, суд, не аргументуючи власну позицію, просто зазначав припис нормативно-правового акта. Але не аргументував, чому саме цей припис, чи можна його застосовувати за цих обставин справи. «Формалізм в аргументації судового рішення є логічним наслідком хибної координати, нав'язаної радянською системою юридичної освіти. Правило «точне і неухильне додержання закону» було вжито в Конституції СРСР 1936 року, що на практиці призвело до дуже формального й буквального слідування абстрактним нормам закону, коли суди часто не зважали на обставини справи, не намагалися установити справжню причину звернення до суду й постановляли рішення, які ніби й відповідали закону за формою, проте були несправедливими по суті» [311] – зазначив Голова Верховного Суду України Ярослав Романюк на VII Міжнародному цивілістичному форумі «Принципи і тенденції застосування приватного права ЄС і пострадянських країн.

У справі «Харченко проти України» (Kharchenko v. Ukraine) Європейський суд з прав людини зауважив, що хоча національний суд 15 жовтня 2001 р. залишив без змін обраний заявникові запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, він не встановив, на який строк продовжується ув'язнення заявника і не вмотивував свого рішення. Це було причиною того, що заявник залишився у стані невизначеності щодо підстав тримання його під вартою після зазначеної дати. Зважаючи на це, Європейський суд з прав людини акцентував увагу, що відсутність підстав у судових рішеннях щодо тримання під вартою протягом тривалого часу не відповідає принципу захисту від свавілля, закріпленому в п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [428]. У цьому ж рішенні Європейський суд з прав людини також зазначив, що обставини розглядуваної справи указують на те, що національними судами неодноразово розглядалось питання законності тримання заявника під вартою. «Проте судові рішення щодо тримання заявника

під вартою не повністю задовольняють вимоги пункту 4 статті 5. Відповідні рішення для тримання заявника під вартою повторювали типовий набір підстав без дослідження їх належності у світлі обставин конкретної ситуації заявника» [428].

А якщо врахувати, що основна частина судочинства – це кримінальне судочинство та позовне провадження, для яких характерним є наявність правового конфлікту, то можна лише здогадуватися про факт усвідомлення і сприйняття такого рішення суду засудженим чи відповідачем (це не беручи до уваги, що рішення судів мають значення не лише для сторін судового процесу, а й для інших громадян. «Будь-яке рішення, що його постановляє суд хоч би й у певній, конкретній справі, насправді є виразником здійснення в державі правосуддя як такого. Тому будь-яке судове рішення може і, скажу більше, повинно демонструвати не тільки сторонам окремого конфлікту, але й загалом суспільству практичне втілення гарантій статті 6 Конвенції» – зазначає Я. Романюк» [311].

Чи не єдиним винятком щодо аргументування прийнятого рішення є акти Конституційного Суду України. Хоча значна кількість правників неоднозначно оцінюють його роботу, точніше, обґрунтовано критикують Конституційний Суд України за:

– рішення у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів [361], коли судді не врахували ні принципу рівності суб'єктів права, ні принципу верховенства права тощо. До речі, аналіз тексту рішення не дає змоги зробити висновок, чому Конституційний Суд України застосував обмежувальне тлумачення конституційного припису про те, що «закони та інші нормативно-правові акти мають зворотну дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи». Аргументація фактично відсутня;

– рішення у справі щодо строків перебування на посту Президента України [369]. Зауважимо, до цього рішення висловлено три окремі думки суддів Конституційного Суду України. Як зазначив суддя М. Савенко: «Цей акт

Конституційного Суду України за формою є рішенням єдиного органу конституційної юрисдикції. Однак за змістом його проблематично назвати актом конституційного правосуддя, оскільки воно не містить належного правового обґрунтування, базується на неправильно застосованих та інтерпретованих положеннях Конституції України, що дає підстави припустити наявність упередженості Конституційного Суду України, політичного підходу до вирішення спірного питання» [238].

Негативно про означені рішення висловлювався і суддя Конституційного Суду України у відставці М. Козюбра, указуючи на недоліки аргументування. Так, щодо останнього з названих рішень правник підкреслює: «Його юридичну аргументацію, якщо можна сказати, побудовано суто на формально-догматичному описі фрагментів тексту Конституції, без її системного аналізу, а також врахування принципу наступності конституційних положень, зрештою цілковитого ігнорування рішення КС Російської Федерації, прийнятого в аналогічній справі за п'ять років до української, яке позбавляло на той час президента Росії Бориса Єльцина можливості втретє балотуватися в президенти, оскільки це суперечить Конституції РФ, зокрема зазначеному принципу наступності» [98].

На важливість правової аргументації у правовому регулюванні указує і аналіз рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України), яким було визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття [362, с. 36]. У окремій думці судді Конституційного Суду України П.Б. Стецюка щодо цього рішення зазначається, що хоча він і погоджується «із загальним висновком Конституційного Суду України про те, що 8 грудня 2004 року

Верховна Рада України, розглянувши Законопроект № 4180 з поправками, щодо якого Суд не давав висновку, прийняла Закон № 2222, чим «порушила вимоги частини другої статті 19, статті 159 Конституції України» (абзац дев'ятий пункту 4 мотивувальної частини Рішення). Оскільки Конституційний Суд України вдався до безпосереднього встановлення факту внесення Верховною Радою України згаданих (додаткових) змін до Законопроекту № 4180 під час його ухвалення вже як Закону № 2222, вважаю, що такий аналіз не може обмежуватися виключно формальним підходом – перерахуванням цих змін (абзаци п'ятий, шостий, сьомий та восьмий пункту 4 мотивувальної частини Рішення)» [241]. На думку автора окремої думки, зважаючи на приписи ч. 1 ст. 157 Конституції України, такі зміни необхідно було проаналізувати стосовно скасування чи обмеження людських прав людини, ліквідації незалежності чи порушення територіальної цілісності України.

Зауважимо, що 21 лютого 2014 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції України», яким відновила дію окремих положень Конституції України з такими змінами, внесеними законами України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV, від 1 лютого 2011 р. № 2952-VI, від 19 вересня 2013 р. № 586-VII [285].

А 22 лютого 2014 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII», у якій, зокрема, зазначається непослідовність позиції Конституційного Суду України посиленням на те, що на момент прийняття Конституційним Судом України Рішення від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010 положення Закону «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV стали невід'ємною складовою Конституції України, а сам закон вичерпав свою функцію, що встановлено Ухвалою Конституційного Суду України від 5 лютого 2008 р. № 6-у/2008 про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 102 народних депутатів

України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України», Закону України «Про внесення зміни до розділу IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України» [300].

Не оцінюючи рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р., Венеційська комісія разом із тим зазначила:

1) очевидні невідповідності в прецедентному праві Конституційного Суду України, адже у 2008 р. він зазначив, що після набуття чинності конституційні зміни стали невід'ємною частиною Конституції;

2) з деяким подивом, що рішення від 30 вересня не містить відсилань до рішення лютого 2008 р. і не пояснює різницю між конституційним поданням 2007 р. та поданням у липні 2010 року;

3) незвичність того, що такі далекосяжні конституційні зміни, які зокрема передбачають зміну політичної системи країни – від парламентської системи до парламентсько-президентської – були оголошені неконституційними рішенням Конституційного суду через шість років [39].

При цьому Венеційська комісія відзначила і важливість правової аргументації: «На думку Венеціанської комісії, судова практика Конституційного суду повинна бути послідовною і ґрунтуватися на переконливих аргументах для того, щоб бути прийнятою народом. Зміни в судовій практиці мають бути обґрунтованими і аргументованими з тим, щоб не підірвати правову визначеність. Принцип правової визначеності, як один з ключових елементів верховенства права, також вимагає, щоб при оголошенні конституційних змін неконституційними час, що минув з моменту їх прийняття, брався до уваги. Більше того, коли рішення суду ґрунтується тільки на формальних або процедурних підставах, основний ефект від такого рішення також повинен бути взятий до уваги.»[39].

Дескрипцію значимості правової аргументації для підтримання правопорядку та підвищення ефективності правового регулювання зробив Європейський суд з прав людини у рішенні у справі «Суомінен проти

Фінляндії» (*Suominen v. Finland*). Заявниця скаржилася на порушення права на справедливе правосуддя, що проявилось у необґрунтованому неприйнятті національним судом наданих нею як докази документів. Суддя прийняв у неї лише два документи та перелік усіх документів. За усталеною практикою Європейського суду з прав людини щодо справедливого правосуддя рішення судів та судових інстанцій мають бути належним чином обґрунтовані, повинні зазначатися мотиви, що лежать у основі прийняття їх рішень. Хоча питання способів мотивування рішень залишається у сфері розсуду національної влади та визначається характером самих рішень, необхідно взяти до уваги, *inter alia*, різноманітність доводів та аргументів, які сторони можуть викласти в суді, так само як і відмінності, що існують у Високих Договірних Сторін у їх законах, звичаях, юридичних доктринах, в змісті і складанні судових рішень. Однією з цілей мотивування рішень є показати сторонам, що їх почули. Умотивовані рішення надають сторонам можливість як оскарження, так і перегляду цих рішень у судах апеляційної інстанції. Тільки аргументовані рішення дають можливість здійснювати громадський контроль за правосуддям. При цьому суди не зобов'язані давати детальну відповідь на кожний аргумент сторін, але повинні доводити свої дії, вказуючи мотиви своїх рішень [448].

Крім того, належна правова аргументація рішень органів публічної влади є показником демократії, незалежності та неупередженості суду і, як наслідок, верховенства права. Для прикладу згадаємо рецензію С. Вробеля на монографію Маркуса Д. Даббера «Відчуття справедливості» (*The Sense of Justice*), у якій акцентується увага на значимості для суспільства справедливості. Правосуддя не може бути несправедливим. І хоча автором наводить декілька прикладів неправосудних рішень, вони додатково указують на важливість для суду прийняття аргументованих, мотивованих рішень. Можливість суддівського розсуду є засобом запобігання прийняття несправедливого рішення. Так, М. Даббер згадує судовий розгляд кримінальної справи за звинуваченням у злочині проти темношкірих громадян учасником Ку-Клукс Клану у 60-х роках XX століття. Суд присяжних, що складався лише

із світлошкірих громадян, проявляючи симпатію до підсудного і, певним чином схвалюючи його дії, визнав його невинуватим. Через 36 років федеральний суд присяжних, на підставі тих же доказів, протягом трьох годин виніс вердикт, визнавши підсудного винним [460]. Саме такі приклади допомагають підтримати тезу про те, що юридична відповідальність є правом підсудного, правом бути заслуханим обґрунтовано, неупередженим і справедливим судом та правом бути засудженим до справедливого покарання.

Загалом ми погоджуємося з позицією відомого філософа права Рональдом Дворкіним стосовно того, що судову аргументацію слід висвітлювати через вивчення складних справ, у яких обставини справи є звичними для юридичної практики, але виникають складні питання застосування права [462, с. 81]. Для прикладу наведемо декілька рішень Європейського суду з прав людини. Так, у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» (*Pretty v. the United Kingdom*) розглядалось питання евтаназії: заявниця (будучи ураженою прогресуючою нейро-дегенеративною хворобою рухових клітин центральної нервової системи, яка призводить до надзвичайної слабкості рук і ніг та уражає м'язи, залучені у процес дихання; слабкість дихальних м'язів призводить до зупинки дихання та пневмонії. Жодне лікування не в змозі запобігти прогресуючому перебігу цієї хвороби) зверталась до прокуратури з проханням надати гарантійного листа про не притягнення її чоловіка до кримінальної відповідальності, якщо він, за її бажанням, допоможе їй вчинити самогубство (самотійно вона фізично не могла учинити самогубство). Прокуратура відмовила їй. Національні суди були на стороні прокуратури [439].

У справі «Пек проти Сполученого Королівства» (*Peck v. the United Kingdom*) йдеться про заявника, який перебуваючи у стані депресії, майже опівночі, йдучи по головній вулиці міста з ножем у руках, спробував накласти на себе руки, перерізавши судини на зап'ястях. Його зафіксувала одна з камер муніципальної системи відеоспостережень. Оператор цієї системи повідомив поліцію, яка відібрала у заявника ніж, надала медичну допомогу та доставила до поліцейського відділку. Згодом по телебаченню продемонстрували сюжет

про результативність цієї системи відеоспостереження, у тому числі відтворивши відео події із заявником. Особа заявника на екрані була замаскована на усне прохання представника Ради. Однак пізніше це маскуванню було визнано недостатнім Комісією з незалежного телебачення, оскільки за характерною зачіскою та вусами заявника його легко могла упізнати будь-яка знайома з ним людина. Заявник скаржився, що надання Муніципальною Радою міста Brentwood доступу до зробленого камерою спостереження відеоматеріалу, результатом чого стала публікація у друкованому й електронному вигляді його зображень, становить втручання у його право на недоторканність приватного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [438].

У справі «Сінькова проти України» обставини справи наступні. 16 грудня 2010 р. заявниця разом з трьома іншими членами братства святого Луки пішли до Обеліска Вічної Слави тим, хто загинув у Другій світовій війні, де були могили 32 солдатів, у тому числі й невідомого солдата. Заявниця взяла сковорідку, розбила яйця і посмажила їх на Вічному вогні біля Могили Невідомого солдата. Двоє з її друзів приєдналися до неї і смажили ковбаски над полум'ям. Інший учасник групи знімав цю подію. Двоє співробітників міліції звернулися до них і зробили зауваження, що їх поведінка була невідповідною, без подальшого втручання. Того ж дня заявниця опублікувала відео в Інтернеті від імені братства св. Луки з поясненням: «Уже 53 роки у Обеліска Слави в Києві безцільно спалюється дорогоцінний природний газ. Платникам податків це задоволення коштує близько 300 тисяч гривень на місяць. І це лише одне язичницьке капище вічного вогню, яких по всій Україні сотні, а то й тисячі. 16 грудня братство св. Луки відреагувало на це актом протесту в парку Слави у столиці...»[445].

Необхідність правової аргументації, як указують і наведені справи, зумовлюється тим, що норма права, яка реалізується у конкретній ситуації, що розглядається суб'єктом правозастосування, має зіставлятися із семантикою поведінки учасників суспільних відносин. У фактичній поведінці членів

соціуму рушійним фактором діяння є, переважно, мотиви, а не юридичні норми. І «хоча ці мотиви і не позбавлені «життєвої» логіки, вона ні в якому разі не пов'язана з логічними або формальними законами. Швидше навпаки: мотиви ніколи не сліднують причинно-наслідковим відносинам, оскільки прив'язані до відкритої сфери обставин, що змінюються» [12, с. 158]. При цьому слід зазначити, що мотиви людини не можна безпосередньо спостерігати та зафіксувати. Їх можна лише інтерпретувати. Важкість аналізу ситуації посилюється тим, що, як ми підкреслювали у попередньому розділі, сферу права необхідно розглядати крізь призму деонтичної логіки. Якщо два суб'єкти по-різному оцінюють обставини справи, наприклад, позивач і відповідач, підсудний і сторона звинувачення, це не дозволяє нам говорити, що один із них помиляється. Так, одна сторона може стверджувати: «А. їхав з безпечною швидкістю», інша сторона може стверджувати «А. їхав з небезпечною швидкістю». Але неправильним буде одне з наступних тверджень сторін: «Істинним є те, що А. їхав з безпечною швидкістю» і «Істинним є те, що А. їхав з небезпечною швидкістю» (доречно зазначити, що згідно з Правилами дорожнього руху безпечною є «швидкість, за якої водій має змогу безпечно керувати транспортним засобом та контролювати його рух у конкретних дорожніх умовах» [269]). Означене, як правильно зауважує М. Байтєєва, зумовлює постановку двох питань:

1. «Якщо правова норма (заборона, зобов'язання, дозвіл) не може бути перевірена на істинність або хибність, то як можна застосовувати у правовій нормі принципи і операції логіки висловлювань, наприклад, закон несуперечності або правила виведення висновків?».

2. «Як можливе виконання управляючих і орієнтуючих функцій текстів права?». Те, що імперативні речення не можуть бути ні істинними, ні помилковими, означає, що за допомогою логіки формуються лише «внутрішні коди мови» [12, с. 164].

До цього слід додати, що підґрунтям західної правової традиції є людська гідність та, відповідно, людські права. Але чи можна, використовуючи лише

засоби *ratio*, розкрити зміст та сутність категорії «людська гідність», зважаючи у тому числі й на те, що ця проблематика перебуває у сфері пізнання філософії, культурології, правознавства та належить до царини моралі. Водночас ціла низка правових приписів, як внутрішньодержавних, так і міжнародних, посиляється на людську гідність. Зауважимо, що положення про людську гідність як підґрунтя правової системи належить до аксіоматичних (хоча і в межах західної правової традиції. Адже юридична наука Радянського Союзу не розглядала її як цінність: не людина і її гідність були цінністю, а колектив і «світле майбутнє» цього колективу. Відповідно, не сприймалось і розуміння людських прав, відображене у Загальній декларації прав людини. «Нас не можна збити з нашої позиції демагогічними криками і схлипуваннями про те, що не можна, мовляв, обмежувати людську свободу, права людини. Ні – можна, якщо ця свобода використовується на шкоду суспільному благу, інтересам народу» [335] – проголосив від імені делегації Радянського Союзу А. Вишинський з приводу прийняття Загальної декларації прав людини. Наголосимо, що вісім держав, зокрема, шість з яких з комуністичною ідеологією, у тому числі й Радянський Союз, не підтримали прийняття цього міжнародного документа).

Наведене дає змогу зробити висновок про належність категорії, що розглядається, до сфери аксіології, а тому норми права не перевіряються на «істинність» / «неістинність»; визначається, чи відповідає діяння особи меті, спрямованості, заданій нормою права. А це посилює значимість правової аргументації.

Ми дотримуємось погляду, що аргументування є своєрідним засобом створення смислу права. Юридична норма, яка, наприклад, формалізована у тексті нормативно-правового акта, створює модель поведінки, використовуючи метод абстрагування: неможливо у законодавстві закріпити усі наявні варіанти соціальної поведінки. Так, якщо за часів Київської Русі стан розвитку юридичної техніки дозволяв можливість формулювання: «Якщо хто уб'є княжого мужа або княжого тіуна, то має сплатити штраф 80 гривен, а якщо

русу, або княжого воїна, або купця, або боярського тіуна, або мечника, або людину церковну, або словенина – то 40 гривен» [313], то на сьогодні такі формулювання неможливе. Так, у Кримінальному кодексі України ст. 115 передбачено відповідальність за умисне вбивство. Хоча це не виключає наявності ст. 112 «Посягання на життя державного чи громадського діяча» або ст. 348 «Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця». Однак, наприклад, у диспозиції ст. 348 КК України використано термін «працівник правоохоронного органу», а не перераховуються усі такі органи тощо.

Закон завжди є абстрактним. Право, на відміну від нього, є конкретним. Варто погодитись із канадським правником Б'ярном Мелкевіком стосовно того, що наявність правових приписів жодним чином не означає наявності права, останнє не створюється першими, не існує «уже-права». «Чи дійсно право існує «об'єктивно» і «попередньо» у суспільстві, чи воно існує у об'єктивуючій сфері?» – запитує правник. На його думку, відповідь на це питання дають чотири положення юридичної епістемології:

- 1) право не «існує»;
- 2) «фактичність» не дозволяє зробити будь-який висновок про «право»;
- 3) не існує ніякого «уже-права», раціонально можливого у цьому світі;
- 4) ірраціонально (і нелогічно) вірити у те, що вибудувавши концепції, можна отримати право [176, с. 16].

Саме юридична практика є фактором «кристалізації» права, тому теорія права не повинна втрачати зв'язок з практикою, як це, на думку Б. Мелкевіка, відбувається у сучасній західній правовій культурі. Визначальну роль у процесі творення права відіграють правники, зокрема судді, адвокати та ін. «Право створюється на практиці і будь-яка віра в «уже-право» безпідставна. Не існує гарного чи поганого права або «уже-права», але, є гарна чи погана робота правників, адвокатів та суддів з інтерпретації і аргументації. Якщо ми погано створюємо право, то воно буде «поганим»; якщо ми гарно виконуємо свою

роботу правника, то право буде «гарним»» [176, с. 42]. Як бачимо, право є результатом правничого дискурсу, визначальну роль у якому відіграє правова аргументація. До речі, це положення цілком узгоджується з раніше аналізованою нами теорією Г. Харта про особливості правничих понять, зокрема, про неможливість існування виключного переліку їх ознак, зміст поняття у кожному випадку уточнюється суддею, який робить висновок, виходячи з наданих сторонами доказів.

Разом із тим необхідно акцентувати увагу, що за такого підходу потребує розгляду питання семантичного тропу. Досліджуючи риторику, культуролог і семіотик Ю. Лотман аналізує свідомість людини, вказуючи на певну подібність функціонування великих півкуль головного мозку людини з структурою культури як колективного інтелекту. У межах одної свідомості є своєрідні дві сфери: одна з них оперує дискретною системою кодування і утворює тексти, що складаються як ланцюжки сегментів. У цьому випадку основним носієм значення є сегмент (= знак), а ланцюжок (= текст) вторинним, значення його похідне від значення знаків. Водночас первинним є текст, адже він є носієм основного значення. Тому у межах як індивідуальної, так і колективної свідомості приховані два типи генераторів текстів: один заснований на механізмі дискретності, інший – континуальний. При цьому між ними постійно відбувається (у формі семантичного перекладу) обмін текстами та повідомленнями [165, с. 168]. У випадку збігу дискретних та недискретних текстів семантичний переклад є фактично неможливим: «Дискретній і точно визначеній одиниці одного тексту в іншому відповідає деяка смислова пляма з розмитими межами і поступовими переходами в сферу іншого смислу» [165, с. 168]. Це є фактором появи не точного перекладу, а його еквівалентності, що характеризується приблизним, загальним для обох систем культурно-психологічним і семантичним контекстом. Як наголошує Ю. Лотман: «Саме ці «незакономірні» зближення є чинником виникнення нових смислових зв'язків і принципово нових текстів. Пара взаємно несумісних значущих елементів, між якими встановлюється в рамках будь-якого контексту відношення адекватності,

утворює семантичний троп» [165, с. 168-169].

Наведений опис допомагає провести певні аналогії з правом. Так, по-перше, подібним є віднайдення (творення) права та його формальне відображення у текстах нормативно-правових актів. По-друге, цей процес частково є і процесом правового регулювання (якщо ми не сприймаємо правове регулювання суто з позицій юридичного позитивізму, а виходимо з природно-правового, соціологічного чи психологічного розуміння права). По-третє, наведене виступає основою гносеології процесу імплементації концептів інших правових культур у вітчизняну систему права. По-четверте, дає змогу максимально об'єктивно і усесторонньо пізнати значення, особливості судової промови, зокрема, або правової аргументації загалом.

Семантичний троп має, як і право, амбівалентну природу: специфікою семантичного тропу, на думку Ю. Лотмана, є те, що він одночасно включає в себе і елемент ірраціональності (еквівалентність завідомо нееквівалентних та навіть не наявних в одному ряді текстових елементів), і характер гіперраціоналізма, пов'язаний з включенням свідомої конструкції безпосередньо в текст риторичної фігури [165, с. 169].

Водночас необхідно підкреслити, що у межах пострадянського простору тропова семантика є малодослідженим різновидом правової аргументації. Як зазначає М. Байтєєва: «Інтерес до тропів зріс у останні роки у зв'язку з появою таких напрямів досліджень мови, як когнітивна лінгвістика. Аналіз тексту права з використанням подібних методів спрямований на виявлення зв'язку між ідеєю і її репрезентацією, де бере участь семантичний троп» [12, с. 166].

Усе зазначене вище указує і на амбівалентну природу правової аргументації: з одного боку, підґрунтям правової аргументації є логічні прийоми – аналіз і синтез, дедукція та індукція, а, з другого боку – засоби герменевтики. Ця характеристика аргументації, як наголошують Єжи Стельмах і Бартош Брожек, через поєднання «жорсткої» логіки та «м'якої» герменевтики, дає змогу розглядати її як «третій шлях» у методології гуманітарних наук (у нашому випадку – правничої науки). Унікальність аргументації, яка дозволяє

відрізнити її від більш формальних методів, полягає у її відкритості до інших філософських поглядів, зокрема, герменевтики. Важко спростувати той факт, що основні правила, які визначають критерії прийняття практичного дискурсу, виправдовуються зверненням до інтуїції. Водночас єдина проблема полягає у визначенні того, яка інтуїція покликана сформулювати ці правила, а саме – чи є ця інтуїція суто раціональною (аналітичною), феноменологічною (прийнятою прихильниками герменевтики) або, скоріше, психологічною, яка стверджує, що метою дискурсу є переконати супротивника, виграти суперечку будь-якою ціною – іншими словами, в тих теоріях, які стверджують, що аргументація повинна оцінюватися виключно з погляду її ефективності [485, с. 111-112].

Саме правова аргументація дає змогу імплементувати положення нормативного характеру, що ґрунтуються не стільки на критеріях істини/не істини, скільки на критеріях справедливості/несправедливості (саме останні критерії, на думку Єжи Стельмах і Бартош Брожек, повинні застосовуватися в нормативній сфері. Валідність та істинність зазвичай звертаються до поняття раціональності; що ж стосується критерію ефективності, його визначення залежать від емпіричних (психологічних) міркувань, а не від поняття раціональності [485, с. 111]).

Таким чином, правова аргументація відіграє важливу роль у процесі правового регулювання, особливо якщо останнє розуміти і як правовий вплив (що цілком узгоджується з природно-правовою та соціологічною школами розуміння права). Доволі чітко це простежується через процес індивідуального правового регулювання, зокрема, у правозастосуванні (хоча, знову-таки, якщо виходити з позиції Г. Харта, Б. Мелкевіка та інших відомих правників, те, що у вітчизняній юридичній науці позначається терміном «правозастосування», цілком може бути і процесом творення, точніше, віднайдення права). Належна аргументація прийнятого суб'єктом правозастосування рішення впливає на розвиток правової свідомості як суб'єктів правового процесу, так і на інших громадян, будучи фактором ефективності реалізації норм права та, відповідно, забезпечення правопорядку. Відтак, обґрунтування власної правової позиції,

належна аргументація має бути критерієм якості актів застосування норм права. Не стільки важливою є форма (маємо на увазі процесуальні сторони), скільки належне мотивування волевиявлення суб'єкта правозастосування, що дасть змогу обом процесуальним сторонам прийняти це рішення. Вище були наведені приклади, коли неналежне правове аргументування не лише стало фактором несприйняття прийнятого рішення, а й підривало авторитет органу, який його прийняв, дискредитувало як орган правосуддя тощо.

Зазначене допомагає також зробити висновок про важливість правової аргументації передусім у тих юридичних справах, які пов'язані зі складними випадками юридичної кваліфікації, а також з усіма ситуаціями щодо обмеження конвенційних людських прав (які закріплені у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод). Зауважимо, що усі вони знайшли відображення у тексті Основного Закону нашої держави.

Зазначене зумовлює також висновок про необхідність зміни підготовки правників, яка має відійти від формально-догматичної парадигми та зосередитись на підготовці критично мислячого, відкритого до змін правника для якого головним є не буква закону (*durā lex sed lex*), а людина, з її правами і свободами. Лише тоді можна буде говорити про імплементацію верховенства права.

3.4. Юридіко-лінгвістичний вплив на реалізацію норм права

У попередніх підрозділах роботи було висвітлено взаємозв'язок юридіко-лінгвістичних знань і правоутворення, значимість правової аргументації для забезпечення правопорядку. Водночас важливим аспектом, що відображає значимість юридіко-лінгвістичної складової права, є поведінка право-, дієздатних суб'єктів суспільних відносин, у якій утілюються нормативно-правові приписи – сфера реалізації права.

Слід зауважити, що не зважаючи на важливість тематики реалізації права (адже розуміння механізму втілення приписів юридичних норм у фактичній

поведінці членів соціуму може бути, по-перше, складовою юридичної техніки, унаслідок чого створювані правові конструкції будуть ефективно імплементуватися; по-друге, засобом підвищення рівня правової свідомості та правової культури й, відповідно, зменшення рівня правового нігілізму), вона не стала предметом комплексного дослідження вітчизняної правничої науки.

Існуючі на сьогодні положення теорії реалізації норм права сформульовані ще радянською наукою і носять суто теоретичний характер. Вони мають мало спільного з юридико-лінгвістичною теорією. Їх зв'язок проявляється лише через принцип правової визначеності. Нормативний припис має бути чітким і зрозумілим людині, якій і адресується; лише за цієї умови норма права буде ефективною. Саме на цьому взаємозв'язку ми й зосередимо увагу. Водночас слід наголосити, що виходячи з розуміння мовленнєвих актів як форм творення права, а також концепцій Г. Харта та Б. Мелкевіка, розкритих вище, які у цілому відповідають загальноєвропейському розумінню права, тематика реалізації юридичних норм значною мірою є складовою юридичної техніки та, відповідно, теорії юридичного тлумачення (означена нами вимога зрозумілості положень тексту нормативно-правового акта), а також юридичного аргументування, що висвітлені у попередніх підрозділах дослідження. Однак ми виокремлюємо означений у назві підрозділу аспект дослідження, зважаючи на необхідність зміни вітчизняної теорії реалізації норм права, розуміння чого і дає юридико-лінгвістичне знання.

Отже, існуючі на сьогодні положення теорії реалізації норм права сформульовані ще радянськими теоретиками права і відображені у наступних роботах: Гойман В.И. Действие права (методологический анализ). Москва, 1992; Гревцов Ю.И. Правовые отношения и осуществление права. Ленинград, 1987; Завадская Л.Н. Механизм реализации права. Москва, 1962; Решетов Ю.С. Реализация норм советского права. Казань, 1989.

Однак зміна правничої парадигми, зокрема відхід від нормативізму та закріплення, навіть на законодавчому рівні, положень школи природного права зумовлюють необхідність переосмислення теорії реалізації норм права.

Акцентуємо, зокрема, увагу на тому, що традиційно формами реалізації норм права називають наступні:

- дотримання (додержання);
- виконання;
- використання;
- застосування.

При цьому зазначається, що три перші є формами безпосередньої реалізації, а четверта – опосередкованої, оскільки дотримання, виконання і використання стосуються випадків, коли сам суб'єкт права втілює приписи юридичних норм у фактичній поведінці, а застосування здійснюється спеціально уповноваженими, переважно державними, органами у тих випадках, коли особа не може самостійно реалізувати припис, формалізований у тесті нормативно-правового акта, а відтак є необхідним акт волевиявлення відповідного органу. Однак, на нашу думку, такий підхід до класифікації форм реалізації є неправильним, зважаючи на наступне.

По-перше, враховуючи те, що особливістю застосування норм права є не стільки зовнішня форма, оскільки воно здійснюється шляхом виконання, використання та дотримання приписів юридичних норм суб'єктом правозастосування, а саме суб'єкт, то виокремлення серед дотримання, виконання та використання ще й застосування суперечить формальній логіці, оскільки вони виокремлюються за різними підставами класифікації. Це те ж саме, що за статтю виокремлювати жінок, чоловіків і неповнолітніх. Відтак, якщо і розрізняти як різновид реалізації норм права застосування, то необхідно виокремлювати два типи: пряме (безпосереднє) і опосередковане. Або реалізація, що здійснюється спеціально уповноваженими органами і реалізація, що здійснюється фізичними особами. Але у будь-якому разі названі види реалізації будуть мати форму або виконання, або використання, або дотримання. Тому правильно вести мову саме про три форми реалізації: дотримання (додержання); виконання; використання.

По-друге, існуюча на сьогодні теорія реалізації норм права, у межах якої

виокремлюється чотири форми такої реалізації, вносить когнітивний дисонанс щодо розуміння людських прав (навіть у межах юридичного позитивізму). Так, людські права у межах нормативізму визначаються як надана об'єктивним правом людині можливість поводити себе відповідним чином або бездіяти. При цьому суб'єктивне юридичне право розуміється як гарантована законом міра можливої поведінки суб'єкта, що забезпечується зобов'язанням іншої сторони вчинити певні дії чи утриматися від них. Реалізація суб'єктивного юридичного права залежить від волевиявлення носія цього права. Відтак, суб'єктивне юридичне право може реалізовуватися лише у формі використання. Однак у межах цієї ж теорії стверджується, що для реалізації окремих прав необхідна наявність акту правозастосування, тобто відповідного волевиявлення суб'єкта застосування норм права. Отже, реалізація окремих уповноважуючих норм здійснюється у формі застосування норм права. А які ж тоді права реалізуються у формі використання? І де межа між використанням і застосуванням? Відповідно, розуміти використання як форму реалізації уповноважуючих приписів, викладених у нормативно-правових актах, є неправильним, зважаючи на необхідність уточнення: які саме уповноважуючі норми, адже частина з них реалізується через застосування. Наведене допомагає зробити висновок про алогічність виокремлення чотирьох форм реалізації. Тому знову-таки доцільно і правильно у межах саме наукового підходу виокремлювати лише три форми реалізації: дотримання (додержання); виконання; використання.

До цього слід додати, що коли для трьох форм реалізації норм права властива мета, яка відображається у назві явища, що досліджується, то для застосування норм права мета є іншою: реалізація норм права іншим суб'єктом. Тому застосування норм права слід розглядати саме як діяльність з організації реалізації норм права, а не форму реалізації.

Відтак, у цьому підрозділі нами буде розглянуто ціннісний аспект юридико-лінгвістичних знань у сфері реалізації норм права, яка відбувається через такі форми, як: дотримання (додержання); виконання; використання (азначимо, що значення положень юридичної лінгвістики для

правозастосування було висвітлено вище). Зважаючи на це, важливим питанням, яке потребує вирішення, є розуміння суб'єктом права змісту приписів нормативно-правових актів.

Загалом, існуючі на сьогодні наукові погляди щодо вирішення цього питання можна звести до двох таких підходів (частково окреслена проблематика розглядалася вище, тому зосередимо увагу на основних положеннях, які допоможуть висвітлити предмет дослідження).

1. Текст нормативно-правового акта має бути чітким, небагатозначним і зрозумілим, лише тоді його можна буде реалізувати так, як це передбачено суб'єктами юридичного нормотворення. Тому використовувана лексика повинна бути загальноновживаною.

2. Текст нормативно-правового акта має бути чітким, небагатозначним, тому лексика законодавства повинна бути спеціальною, властивою офіційно-діловому стилю. Хоча людина без юридичної освіти не завжди зможе правильно зрозуміти зміст окремих юридичних приписів, але тільки таким чином можна досягти однозначності сприйняття тексту нормативно-правового акта фахівцями. «Функціоутворюючі можливості дискурсу права отримують реалізацію коли відбувається якісна подача правової інформації для сприйняття і засвоєння адресатом і його свідомістю. Тут необхідно враховувати фундаментальні знання мови і її можливості, майстерно володіти мистецтвом словотворення для оптимальних способів вироблення, уявлення, передачі і зберігання правової інформації, що детермінує вирішення того чи іншого правового завдання або обумовлює його розв'язання» [255, с. 59] – зазначають Т. Пантелєєва й М. Ахіджакова.

І перший, і другий підходи акцентують увагу на лінгвістичних особливостях правового тексту. Адже важливою умовою реалізації положень нормативно-правових актів є їх розуміння. Не можна вимагати від особи виконання обов'язку, про який вона не знає. Саме тому відповідно до ст. 57 Конституції України «Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і

обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» [140].

У цьому контексті (хоча обставини справи належать до сфери правозастосування, однак, як ми указали вище, застосування норм права здійснюється у тих же формах, що й безпосередня реалізація) слід згадати ухвалу Верховного Суду від 17 травня 2018 р. у справі № 761/15138/16-ц, у мотивувальній частині якої зазначається: «З урахуванням наведеного, оскільки Верховним Судом помилково відкрито касаційне провадження за касаційною скаргою ПАТ «Дельта Банк» на судові рішення в малозначній справі, що не підлягають касаційному оскарженню, касаційне провадження необхідно закрити» [373]. Зауважимо, що ст. 396 Цивільного процесуального кодексу України «Закриття касаційного провадження» не містить такої підстави закриття касаційного провадження, як «помилково відкрите касаційне провадження», водночас на правильність такого рішення указує здоровий глузд.

Наведена ухвала та рішення, що у ній викладено, черговий раз порушують питання адекватності відображення у текстах нормативно-правових актів соціальної дійсності, правил діяльності органів публічної влади, моделей поведінки людини. Більш того, ця ситуація допомагає також актуалізувати питання співвідношення права та закону: чим повинен керуватися суддя, приймаючи рішення, законом чи правом? І про що йдеться: про реалізацію права чи про реалізацію припису прескриптивного тексту? У цьому контексті не можна не згадати відому справу «Ріггс проти Палмера» (Riggs v. Palmer), яка вивчається студентами-правниками в Європі та Сполучених Штатах Америки. Детально ця справа описана Рональдом Дворкіним. За обставинами справи спадкоємець умісно позбавляє життя спадкодавця, зізнається у вбивстві та вимагає при цьому визнати за ним спадщину, посилаючись при цьому на цивільне законодавство, яке не передбачає як підставу позбавлення спадщини убивство з метою отримання спадщини. Суддя прийняв рішення відмовити у

визнанні права на спадщину, виходячи із принципу верховенства права [78, с. 44]. То ж чи було у цьому випадку реалізовано приписи цивільного законодавства? А чи відбулася реалізація права?

Наведені питання повинні бути підґрунтям для відповіді на питання форм реалізації права через дотримання, виконання і використання. Крім цього, потребує відповіді питання: чи реалізується право у випадку так званого зловживання правом?

Наріжними положеннями, що допомагають дати відповідь на поставлені питання, є міркування Г. Харта про те, що суспільство, за поглядами на існуючі у ньому правила поведінки, поділяється на дві частини:

– перша частина розглядає ці правила як стандарти поведінки, як зразок того, як себе необхідно поводити (а не просто як інформація про те, що з ними буде, коли вони не будуть їх реалізовувати);

– друга частина (переважно правопорушники або ж «жертви системи») інтерпретує ці правила як джерело покарання. Тому їм ці стандарти поведінки нав'язуються або силою, або погрозою застосування сили.

Якщо у суспільстві побудовано справедливую систему, яка враховує інтереси усіх, від кого вимагає виконання встановлених правил, то вона буде схвально оцінена більшістю членів соціуму та, відповідно, буде стабільною. І, навпаки, якщо така система функціонує в інтересах невеликої групи, вона усе більше ставатиме репресивною та нестабільною, перебуватиме на межі соціального вибуху [388, с. 203-204]. Саме тому право має відповідати моралі, лише таким чином можна забезпечити порядок у суспільстві.

Пізнавальними у цьому контексті є міркування Жака Марітена про політичне суспільство. На думку цього французького філософа, метою такого суспільства є не матеріальне забезпечення конкретних індивідів, кожний із яких дбає про власне збагачення й благополуччя, а також не забезпечення панування над іншими. Метою політичного суспільства є покращення умов людського життя, забезпечення загального блага таким чином, щоб кожний індивід (у тому числі й ті, що не належать до привілейованого стану, а є представниками

широких верств населення) зміг реально досягти такого стану незалежності, що характерний для цивілізованого життя і який забезпечується економічними свободами, власністю, політичними правами, розвитком розуму. При цьому, як наголошує автор, це означає, що політичне завдання є за своєю сутністю завданням цивілізації та культури [173, с. 57].

Зауважимо, у згаданій вище легенді про Рекса Л. Фуллер на прикладі уявного монарха, що тільки прийшов до влади і сповнений бажання створити ефективне законодавство, почав проводити правову реформу, описав вісім принципів, недотримання яких (причому хоча б одного з них) указує на не правовий характер як законодавства, так і самої публічної влади, що приймає нормативно-правові акти. До таких принципів, на думку філософа права, належать:

- недостатність правової урегульованості окремих суспільних відносин, що є фактором несистемного правосуддя;
- недоведення нормативно-правових актів до громадян, що є чинником неможливості реалізації правових приписів;
- незрозумілість, нечіткість правових приписів, що призводить до нереалізованості останніх;
- нормативно-правові акти не можуть мати зворотної сили;
- наявність колізій у законодавстві, що є фактором його неефективності;
- недоліки конструювання правового припису, що полягають у неможливості їх реалізації суб'єктами;
- перманентне внесення змін до законів, що є фактором їх нестабільності;
- несумісність застосування закону з його вимогами [382, с. 38-42].

Одна із цих вимог безпосередньо стосується юридико-лінгвістичних аспектів ефективності законодавства: незрозумілість, нечіткість правових приписів призводять до нереалізованості останніх. Л. Фуллер наступним чином описав цю ситуацію: «Тепер Рексові стало ясно, що неможливо уникнути опублікування кодексу правових норм, які мають застосовуватися в майбутніх суперечках. ... Проте, збентеження Рексових підданих посилилося ще більше,

коли його кодекс став доступним і виявилося, що він є справжнім шедевром заплутаності. Спеціалісти з права, що вивчали його, заявили що в ньому немає жодного місця, яке було б зрозумілим не тільки звичайному громадянину, а й освіченому правникові. Обурення було загальним і перед королівським палацом невдовзі з'явився пікет із транспарантом: «Як можна дотримувати правил, яких ніхто не може зрозуміти?» [382, с. 40].

Слід зазначити, що чинником появи однієї із найдавніших пам'яток римського права – законів XII таблиць (*leges duodecimo tabularum*) – була вимога плебеїв формалізувати звичаєве право для уникнення зловживань ним зі сторони патриціїв та посилення ясності й зрозумілості цього звичаєвого права. Створені у результаті цього Закони були викладені на дванадцяти дошках, які виставили на площі для ознайомлення з ними. «За деякими відомостями, – як зазначає В. Панкратова, – від усякого юнака, що вступає в ряди громадян, вимагалось знання законів напам'ять. Вважалося, що без цього не можна виконувати обов'язки громадянина, особливо суддівські» [253, с. 32].

На необхідності чіткості й простоти сприйняття приписів нормативно-правових актів акцентував увагу і відомий мислитель Ш. Монтеск'є. У праці «Про дух законів» він зазначає, що зміст закону має бути зжатым, точним: «Закони Дванадцяти таблиць слугують зразком точності: діти заучували їх напам'ять. «Новелли» Юстиніана настільки багатослівні, що їх прийшлось скоротити» [221, с. 500].

Стиль нормативно-правового акта має бути простим. Прямі вирази завжди більш доступні для розуміння, ніж складні. Суттєвою умовою ефективності законів, на думку Ш. Монтеск'є, є те, що терміни, які використані у нормативно-правовому акті, мають однаково розумітися усіма людьми. Якщо ж у законі були точно визначені певні поняття, то не доцільно повертатися до незрозумілих виразів. «У кримінальному законі Людовіка XIV після точного переліку усіх випадків підсудності королівського суду, додано: «і тих випадків, які у всі часи розглядались королівськими судами» – визначення, що змушує повернутися до того ж свавілля, від якого тільки що відійшли» [221, с. 500].

На думку французького філософа, з якою не можна не погодитись, закони не повинні бути переобтяжені деталізацією, адже їх адресатами є прості люди, тому закони «містять у собі не мистецтво логіки, а поняття зі здоровим глуздом простого батька сім'ї» [221, с. 501]. Не можна надавати законам таку форму, яка суперечить природі речей [221, с. 503].

Як бачимо, ще Ш. Монтеск'є указував на необхідність дотримання певних вимог (які, виражаючись сучасною мовою, є юридико-лігвістичними), дотримання яких буде сприяти реалізації приписів прескриптивних текстів та виховувати повагу до закону як регулятора суспільних відносин.

На необхідності чіткості та зрозумілості тексту закону наголошував й Ієремія Бентам: «Візьміть, наприклад, закон: «Ти не повинен красти». Якби таке веління на тому і залишилось, воно ніколи б не могло у достатній мірі виконати намір закону. Таке невизначене і неясне слово може виконати цей намір не інакше, як вселяючи загальним чином різноманітні положення, з яких кожне, щоб перейти в розуміння, вимагає більш особливої кількості термінів» [22, с. 399]. Наведені вище міркування Г. Харта щодо особливості правничих понять, подібні до аргументів засновника утилітаризму. Останній наводить такий приклад. Чи можна вважати достатнім таке визначення крадіжки: «Взяття речі, яка належить іншій, людиною, яка не має права (title) так робити з усвідомленням, що ця людина не має цього права». Чи може бути реалізованим за такої дефініції крадіжки положення закону? Перша відповідь, що спадає на думку і є схвальною, буде помилковою. Адже, що означає «Людина, яка не має права взяти річ»? [22, с. 399].

Однак не можна не погодитися з М. Батюшкіною, яка зазначає, що «проблема сприйняття законодавчих текстів полягає, безумовно, і в тому, що більшість людей, які не мають відношення до юридичної сфери, не бачать різноманітних підтекстів закону (юридичного, політичного, економічного та ін.), не сприймають законодавчий текст як правовий феномен, його сутнісну основу і мету – побудову певної моделі поведінки в різних ситуаціях юридичного дискурсу» [20, с. 75]. При цьому наявність елементарних навиків

тлумачення тексту нормативно-правового акта не є фактором однозначного розуміння такою особою змісту нормативних приписів цього документа. «Адресат, як неюрист, так і юрист, може не тільки «звузити» зміст тексту і межі застосування правової норми, а й, навпаки, «розширити» цей зміст, привнести новий зміст, якого не було в задумі законодавчого тексту, але який необхідний адресату для створення повноти сприймання правової інформації, завершеності і цілісності комунікативної ситуації у відповідній сфері суспільних відносин» [20, с. 75]– резюмує М. Батюшкіна.

Досліджуючи проблему визначеності права і питання вільної судової правотворчості, російський правник українського походження Й. Покровський зазначав, що однією з важливих і суттєвих вимог до права, що ставляться особистістю, яка розвивається, є вимога правової визначеності. Ця вимога зумовлена тим, що особа не може бути поза межами дії норм права, вона повинна свої дії узгоджувати з правовими приписами. Відтак, першою умовою впорядкування життя соціуму є визначеність правових норм. «Будь-яка неясність у цьому відношенні суперечить самому поняттю правопорядку і ставить людину в досить скрутне становище: невідомо, що виконувати і до чого пристосовуватися. І природно, що чим більше розвивається індивідуальна свідомість, тим більше зростає ця потреба у визначеності права» [262, с. 42].

Такий принцип наукового пізнання, як об'єктивність, зумовлює необхідність розгляду у межах цього підрозділу предмета дослідження крізь призму доволі актуального напрямку у праві – правового реалізму (особливо зважаючи на те, що окремі положення цієї школи уже були предметом аналізу у цьому розділі. Так, наведені вище ідеї Б. Мелкевіка перебувають саме у межах цього розуміння права). Посилює актуальність цієї потреби, як було з'ясовано у попередньому підрозділі, формалізм вітчизняного судочинства, його «відірваність» від реалій суспільного життя. Пізнавальним у цьому контексті є рішення апеляційного суду Львівської області від 29 червня 2016 року. За обставинами справи відповідач отримав у борг від позивача 10000 доларів Сполучених Штатів Америки, написавши при цьому розписку, у якій зазначив,

що зобов'язується повернути указану суму до 20 червня 2013 року. Зважаючи на невиконання боржником зобов'язання, позивач звернувся до Жовківського районного суду Львівської області, рішенням якого від 4 лютого 2016 р. позов задоволено, стягнуто з відповідача борг у розмірі 234 900 грн та відсотки у розмірі 84 326 грн 75 коп. Однак апеляційний суд зазначив, що у розписці має бути зазначено, що грошові кошти передаються саме як позика з обов'язком наступного повернення. Відсутність такої умови є підставою для відмови у позові до позичальника про стягнення отриманих коштів. Суд апеляційної інстанції вважав, що з розписки не вбачається жодних обов'язків, які походять саме з боргових зобов'язань, оскільки відповідач узяв на себе обов'язок повернути зазначені кошти, однак те, що зазначені кошти були взяті у борг, у розписці не вказано. Тому суд апеляційної інстанції скасував рішення суду першої інстанції через відсутність слова «борг» у розписці [374].

І хоча колегія суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ 21 грудня 2016 р. скасувала рішення апеляційного суду Львівської області від 29 червня 2016 р., залишивши в силі рішення Жовківського районного суду Львівської області від 04 лютого 2016 р., питання якості здійснення правосуддя залишається (наголосимо, що то було рішення апеляційного суду).

Реалістична школа права виникла у двадцятих роках ХХ століття у Сполучених Штатах Америки. Відповідно до положень цієї школи, право не є сукупністю формально визначених правил поведінки, які можуть міститись або у нормативно-правовому акті, або у прецеденті. Такий висновок робиться тому, що указані форми є «застиглими», вони не встигають за розвитком суспільних відносин, а відтак не повинні визнаватися як первинні регулятори суспільних відносин, як право. Право є унікальним, а тому відшукується, переважно, органами судової влади у кожному конкретному випадку, зважаючи на факти справи, які повинні ретельно аналізуватися і оцінюватися судом (черговий раз згадаємо, що рішення вітчизняних судових органів і до сьогодні містять переважно лише вказівку на відповідний пункт та/або частину статті

нормативно-правового акта). Саме у цьому випадку створюється право. Факторами, що сприяють цьому або на підставі яких приймається конкретне рішення, є психологічними за суттю. «Методи роботи суддів та адвокатів, їх майстерність і чуття – джерело визначеності в праві. Передбачуваність з'являється не завдяки підпорядкованості суддів прецедентам і нормам права, а завдяки робочій методиці, фактами справи і «життєвим нормам» (нормам реального життя) [175, с. 401-402]» – стверджує В. Матарас.

Судді відшуковують справедливе рішення, спираючись на факти конкретної справи, а уже потім посилаються на окремі нормативні приписи прескриптивних текстів, тобто, як зазначає М. Мельник, посилаючись на С. Роедерера, «реалісти вважають, що правові норми використовуються лише для раціоналізації рішення, яке вже попередньо було ухвалене без здійснення аналізу норм законодавства, а способом застосування здорового глузду, життєвого та професійного досвіду, інтуїції та почуття справедливості» [177, с. 68]. Певним чином це положення узгоджується і з тезою Г. Харта про аскриптивний характер правових висловлювань. За концепцією Г. Харта, правова оцінка діяння особи – це не тільки дескрипція ситуації (і тут важливе значення мають факти та їх оцінка) і її підведення під певну норму права, а й покладання на особу відповідальності за юридичні наслідки таких дій [82, с. 85]. При цьому, як зазначає А. Дідікін, аскриптивність у правничій мові інтерпретується як поєднання імперативного характеру юридичних приписів з їх наслідками, що ми можемо спостерігати. А відтак, зміна юридичних аргументів залежить від їх лінгвістичного змісту і від тлумачення змісту юридичних правил [82, с. 85].

Надмірне акцентування уваги реалістичною школою на фактах пояснюється тим, що, за словами Джерома Франка, одного з розробників цього правового напрямку, для людини права не існує до тих пір, поки не буде рішення суду (з аналізом усіх обставин справи). До цього часу можна вести мову лише про правові позиції адвоката, прокурора та ін., які правом не є [468, с. 50].

На думку засновників реалістичної школи права чинником

невизначеності правових норм є невизначеність мови, що використовується у побуті. Тому прийняття судом рішення відбувається інтуїтивно та ґрунтується переважно на моральних засадах, ідеологічних переконаннях судді або на його професійній кваліфікації. При цьому акцентується увага на тому, що невизначеність існує у всіх ситуаціях, що розглядаються судовим органом. «Юридичні правила у процесі їх інтерпретації допускають множинність альтернатив прийняття судового рішення, – зазначає А. Дідікін, – тому суб’єктивний вибір судді визначає суть і характер рішення і його подальші наслідки (підтвердження або відміну вищої судової інстанції)» [82, с. 86].

За такого розуміння права питання його реалізації (у контексті існуючого у вітчизняній юридичній науці вчення про реалізацію норм права, що сформоване радянською юриспруденцією), а також юридико-лінгвістичних вимог до правового дискурсу не є актуальним (за винятком простоти сприйняття та логічної обґрунтованості рішення суду).

До таких же висновків дійшли і Є. Тімошина, А. Краєвський та А. Салмін, досліджуючи методологію судового тлумачення у контексті інструментів зважування в ситуації конкуренції прав людини: «Стверджуванні реалістами невизначеність і мінливість змісту правової норми, пріоритет доцільності роблять традиційний для юриспруденції пошук формально-логічних підстав судової аргументації, виходячи з фундаментальних структур мови і логіки системи права, інтелектуально неповноцінним, етично збитковим, політично недалекоглядним, в кінцевому рахунку – маргінальним» [350, с. 9].

У цілому, не заперечуючи проти положень реалістичної школи права, зауважимо наступне.

По-перше, надмірна увага до фактів при одночасному нівелюванні нормативних приписів не є фактором верховенства права. Так, загальноприйнятим у межах західної культури є принцип «державні органи можуть вчиняти лише те, що прямо передбачено законом». Крім того, законність є складовою частиною верховенства права та передбачає існування якісного закону, який дозволяє передбачити поведінку органів публічної влади.

Тому має існувати закон про судоустрій, який буде визначати, зокрема, засади здійснення правосуддя, межі суддівського розсуду тощо, що сприятиме послідовності судової практики, прийняття справедливих рішень.

По-друге, за такого підходу право певним чином позбавляється нормативного характеру та набуває індивідуального характеру, оскільки створюється фактично для учасників судового процесу. У зв'язку з цим виникає питання підстав застосування державного примусу до учасників суспільних відносин, які вчиняють правопорушення (особливо у контексті характеристики суб'єктивної сторони складу правопорушення).

По-третє, такий підхід до розуміння права зводить реалізацію норм права до виконання рішення суду, адже останнє і створює право. Тому питання форм реалізації права, зважаючи на відсутність його практичної значущості, фактично не розглядається.

По-четверте, не можна повністю погодитися з положеннями реалістичної школи права щодо невизначеності норм права, яка обґрунтовується невизначеністю буденної мови. Слідування правилам у кожному випадку здійснюється у межах відповідного соціального дискурсу (це ми описували вище, характеризуючи мовленнєві акти), при цьому навчання є фактором сприяння визначеності. Використовувані засновниками реалістичної школи права аргументи Вітгенштейна та інтерпретація останніх Кріпке стосуються лише математичних правил і не можуть бути без відповідних застережень екстрапольовані на правові явища та у правову сферу, враховуючи випадки, коли юридичні норми не визначені навіть при коректному розумінні лінгвістичних правил. Саме практика правозастосування допомагає вирішувати складні судові справи, а також виконувати постійне уточнення приписів юридичних норм [82, с. 86]. Доречною у цьому контексті є паралель з Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод і практикою Європейського суду з прав людини. Відповідно до українського законодавства саме Конвенція та практика є джерелом права (це, як ми з'ясували вище, *expressis verbis* зазначається у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та

застосування практики Європейського суду з прав людини»: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [284]). Уже тривалий час вітчизняні правники указують на неправильність формулювання наведеного нормативного припису, оскільки джерелом виступає не практика Європейського суду з прав людини, а безпосередньо Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Норми цієї Конвенції (як і багатьох інших міжнародних договорів, а також національних нормативно-правових актів у сфері людських прав) носять імпліцитний характер, будучи сформульованими досить нечітко та просто, передбачаючи плюралізм вибору (як ми уже зазначали, у багатьох рішеннях Європейський суд з прав людини сам наголошує на свободі розсуду держав-учасниць Конвенції щодо законодавчого регулювання окремих відносин, які є предметом регулювання і цієї Конвенції). Тому практика Європейського суду з прав людини *inter alia* розкриває зміст положень Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод; рішення Суду є своєрідною складовою Конвенції. Водночас рішення Європейського суду з прав людини, ґрунтуючись на Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, має бути прийняте *ex aequo et bono*.

Таким чином, питання аксіології юридико-лінгвістичних знань у сфері реалізації норм права безпосередньо пов'язано із розумінням сутності та змісту нормативно-правових актів, їх адресантів та адресатів, особливо, зважаючи на той факт, що нормативні приписи є своєрідною формою юридичного конструювання потенційних суспільних відносин лінгвістичними засобами. Через використання мовних правил і засобів формалізуються основні відносини у соціумі, визначаються межі діяльності органів публічної влади, у тому числі й щодо застосування державного примусу. Водночас і для фізичних осіб важливим є розуміння змісту нормативно-правового акта, яке дає змогу передбачити можливі негативні наслідки власної поведінки (уточнимо – чітко передбачити, адже відсутність правової визначеності указує на відсутність «якості закону» та позбавляє прескриптивний текст нормативної якості). Крім

того, конституційний принцип, який визнається у визначенні поведінки людини: «Дозволено усе, що прямо не заборонено законом», фактично зобов'язує фізичних осіб чітко розуміти, яке діяння є правопорушенням і яка юридична відповідальність за його вчинення передбачена.

Висновки до розділу 3

1. Одним із факторів ефективності права як регулятора суспільних відносин є його символічний і, зокрема, текстуальний характер, що актуалізує питання семіотики та семантики у праві. Знаковість права є одним із чинників віднесення його до соціокультурних феноменів.

Існуючі на сьогодні у межах теорії держави і права положення щодо правоутворення ґрунтуються переважно на нормативістському розумінні права. Відповідно право сприймається як щось відмежоване від життя соціуму (у контексті впливу останнього на творення розглядуваного соціального регулятора), нав'язане йому публічною владою. Не вносить чіткості у цю тематику і намагання контамінувати ідеї природно правового та нормативістського розуміння права, розмежувавши «правоутворення» і «правотворчість», оскільки усе одно поява права пов'язується з необхідністю його відображення у прескриптивному тексті.

У межах соціокультурної парадигми розуміння права останнє, навпаки, сприймається як результат діяльності самого соціуму, явище його культури, що спричиняє необхідність пізнання семіотики і, зокрема, семантики права. Що, у свою чергу, актуалізує лінгвістичних засобів об'єктивування права (при цьому текст сприймається у постмодерному розуміння).

Мова є засобом дескрипції та конструювання реальності, у тому числі і правової; за допомогою мови маркуються відповідні статуси. Значна частина правових актів є мовленнєвими та має таку структуру:

- локація;
- іллокуція;

– перлокуція.

У свою чергу, усі види іллокуційних актів (репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви, декларації) належать до формування правил поведінки, відповідно до встановлення статусних функцій є засобом утворення права.

Гносеологічним засобом і способом творення правових явищ є правоназивання. Через мовленнєвий акт та символічне позначення явище набуває правового характеру, стає складовою правої сфери.

2. У межах нормативістської школи права синтагми «тлумачення права»; «тлумачення закону»; «тлумачення нормативно-правового акта»; «юридичне тлумачення»; «тлумачення норм права» є тотожними за змістом. Однак за умов природно-правової школи для адекватного відображення явища, що досліджується, необхідно використовувати терміно-поняття «юридичне тлумачення».

У гуманітарних науках тлумачення сприймається, у першу чергу, як гносеологічний процес, метою якого є надання смислу явищам і предметам, з'ясуванням смислу мовленнєвих актів, а також лексем.

Юридико-лінгвістична інтерпретація правових текстів передбачає сприйняття права та інших правових явищ через мову та може розглядатися і як стадія правового регулювання суспільних відносин (що чітко проявляється за динамічного тлумачення, *mutatis mutandis*) або складова сфери функціонування права.

Аналіз практики національних судових органів, а також Європейського суду з прав людини дозволяє зробити висновок про перманентний характер розгляду справ, у яких важливе значення має юридико-лінгвістичне тлумачення. Юридичне тлумачення відбувається завжди, коли йдеться про процес правозастосовної діяльності, адже неможливо правильно реалізувати припис правової норми, не зрозумівши її дійсного змісту.

Аналізуючи імпліцитний текст нормативно-правового акту, суб'єкт правозастосування «відшуковує» право, використовуючи, у тому числі і лінгвістичні засоби, що здійснюється зважаючи на особливості кожної мови, з

врахуванням положень морфології, синтаксису, правил юридичної техніки, а також соціального контексту. Відтак, виходячи з імпліцитного характеру юридичного тексту, його знаковості, юридико-лінгвістичне тлумачення має ґрунтуватися на герменевтичному тлумаченні. Важливе значення при інтерпретації нормативно-правових приписів має розташування слів у нормативному приписі (а під час вербального правничого дискурсу також інтонація, наголоси тощо).

3. Ефективність права як регулятора суспільних відносин зумовлюється, зокрема, авторитетом права та авторитетністю рішень органів публічної влади. Для того, щоб бути сприйнятим народом, акти державного органу, насамперед суду, мають бути послідовними та належним чином аргументованими, що відповідає принципу правової визначеності. Умотивованість рішень є фактором можливості як оскарження, так і перегляду цих рішень. Тільки аргументовані рішення дають можливість здійснювати громадський контроль за процесом застосування норм права.

Належна правова аргументація рішень органів публічної влади є показником демократії, незалежності та неупередженості суб'єкта прийняття рішення.

При цьому правова аргументація не зводиться до простого посилання на відповідний нормативний припис відповідного нормативно-правового акта. Необхідною є мотивація органу про неприйняття окремих доказів, наданих сторонами, оцінка інших доказів, наведення аргументів, які вкажуть на логічність і послідовність прийнятого суб'єктом правозастосування рішень.

Необхідність і значимість правової аргументації визначається абстрактним характером закону та конкретністю права; за правової ситуації правовий припис зіставляється з семантикою поведінки соціального суб'єкта, рушійним фактором якої є мотиви, що не піддаються безпосередньому спостереженню та фіксації і можуть лише інтерпретуватися.

Значення лінгвістики у правовій аргументації зумовлюється наступними факторами: по-перше, ефективність правової аргументації багато

використаними лінгвістичні засоби, які роблять правовий акт доступним, авторитетним і справедливим; по-друге, через опосередкований вплив лінгвістики на формування правового світогляду.

Потребує коригування змісту правничої освіти у контексті запровадження обов'язкового опанування основами правової аргументації, що буде одним із факторів підготовки критично мислячого, відкритого до змін правника, для якого основною цінністю є людина, її честь і гідність.

4. Зважаючи на соціокультурний характер права, у його нормах через лінгвістичні засоби відображаються цінності суспільства. Тому переважна більшість населення «очікує» від суб'єктів законотворчості прийняття справедливих нормативно-правових актів, реалізація яких буде слугувати підтриманню правопорядку, не посягаючи на усталені зв'язки в суспільстві, вироблені правила поведінки (висловлюючись термінологією соціологічного розуміння права – «живе право»). Саме тому у більшості випадків фізичні особи не порушують приписи прескриптивних текстів, а ставши стороною юридичного конфлікту, намагаються звернутися за допомогою у відновленні порушеного права до правників, які є активними суб'єктами правничого дискурсу та володіють відповідними юридико-лінгвістичними знаннями, що дають змогу прийняти рішення не лише *ex lege*, а й *ex aequo et bono*.

При цьому самому тексту нормативно-правових актів іманентна певна специфіка бінарного характеру: з одного боку текст нормативно-правового акту має бути чітким, небагатозначним і зрозумілим, лише тоді його можна буде реалізувати так, як це передбачено суб'єктами юридичного нормотворення (відповідно, використовувана лексика має бути загальноуживаною), з другого боку текст нормативно-правового акту має бути чітким, небагатозначним, тому лексика законодавства має бути спеціальною, властивою офіційно-діловому стилю.

Правова визначеність є однією з важливих складових правовладдя, що зумовлено інструментальними властивостями права, його значимістю для легітимації дій органів публічної влади.

Існуюча на сьогодні теорія реалізації норм права, яка була сформована у межах радянської юридичної науки, не у повній мірі відповідає вимогам сьогодення, залишаючись багато у чому догматичною та певною мірою алогічною (зокрема, у частині класифікації форм реалізації норм права через порушення правил класифікації, а також зважаючи на природний, фундаментальний, невідчужуваний характер людських прав та їх вертикальність). У межах західної традиції права не вивчається теорія реалізації норм права.

РОЗДІЛ 4.

РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ УКРАЇНИ ТА СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ

У цьому розділі ми зосередимо увагу на прикладних аспектах юридико-лінгвістичної теорії у межах правових систем України та інших європейських держав, зокрема романської підгрупи романо-германської правової сім'ї. Важливою гносеологічною засадою розв'язання цього завдання є з'ясування співвідношення права та мови у правовому світогляді сучасних держав Європи.

4.1. Право та мова у правовому світогляді сучасних держав Європи.

Юридико-лінгвістична теорія правознавства є можливою за умови сприйняття права як соціокультурного явища. Для вітчизняної правничої науки юридико-лінгвістичні знання стали доступними лише із розпадом Радянського Союзу та здобуттям Україною незалежності. Радянська правова доктрина розглядала право як результат діяльності органів публічної влади, а зв'язок права і мови обмежувався суто лінгвістичними засобами формулювання тексту нормативно-правового акта. Саме тому для розуміння юридико-лінгвістичної теорії правознавства важливим є усвідомлення існування різних типів правового світогляду. Однак тематика правового світогляду залишається лакуною вітчизняної правничої науки. Тому значна частина підрозділу присвячена цьому питанню. Ми висвітлимо юридичний і правовий світогляди та визначимо, яким чином пов'язані мова та право у їх межах, зосередивши увагу на державах Європи.

У сучасних умовах розвитку соціуму співтовариства стикаються з новими викликами, які впливають на усі аспекти їх функціонування. Переосмислюються усталені підходи до існуючих явищ та окремих інститутів. Так, наприклад, в українських та зарубіжних засобах масової інформації

періодично висловлюються тези про перехід до нового світового порядку. Зазначимо, що за даними веб-порталу BBC у червні 2018 р. постійний представник Сполучених Штатів Америки в Організації Об'єднаних Націй Ніккі Гейлі заявила про вихід Америки з Ради Організації Об'єднаних Націй з прав людини, назвавши останню «лицемірною і корисливою» організацією, що «перетворює людські права на насмішку» [397]. Посилаючись на експерта Королівського інституту міжнародних відносин Джона Лафа, указаний інформаційний портал звертає увагу на кризовий стан західних інститутів, що були створені після Другої світової війни, зокрема, йдеться про Організацію Об'єднаних Націй, Європейський союз, Організацію Північноатлантичного договору, при цьому зазначаючи, що «говорити про їхню загибель поки передчасно» [336]. Для України ця проблема активізувалася у зв'язку із агресією по відношенню до неї Російської Федерації та блокуванням останньою низки рішень Організації Об'єднаних Націй. У цьому контексті слід згадати і процес виходу Сполученого Королівства з Європейського Союзу, що отримав назву «Brexit». На референдумі з цього питання, що відбувся 23 червня 2016 р., майже 52 % жителів Великобританії проголосували за вихід держави з указаної інституції. До цього слід додати, що у державах Європи перманентно порушуються питання сецесії (що досить детально і системно викладено А. Кучуком [154, с. 201-209], тому не будемо на цьому детально зупинятися).

Основним постулатом, який дає змогу висвітлити предмет нашого дослідження, є те, що кожне суспільство створює свою унікальну правову систему, яка є складовою культури соціуму і виконує регулюючу функцію, сприяючи стабільності суспільних відносин. Означене порушує питання єдиного розуміння права, адже право у кожного народу своє, має свої особливості. І у цьому контексті можна погодитися з ідеями географічного детермінізму, описаними ще Ш. Монтеск'є. Так, не можна не погодитися з тим, що у держав, які мають вихід до моря (океану), розвинену річкову систему, водне право буде значно розвиненішим, ніж у держави, у якої не має таких природних багатств (відповідно, буде більш розвинена юридична термінологія,

що «забезпечує» цю сферу). Наприклад, у Норвегії однією із основних сфер правового регулювання для органів публічної влади є природоохоронна та рибальство і полювання (прийнято закони про охорону природи (1970 р.), про відпочинок на відкритому довкіллі (1957 р.), про дику природу (1981 р.), нормативно-правові, що регулюють рибальство та полювання. До того ж, центральний орган виконавчої влади у цій сфері видає підзаконні нормативно-правові акти, метою яких є регулювання указаних суспільних відносин [275, с. 566]. Важко уявити наявність розвинутого законодавства у цій галузі в Ефіопії. І понятійно-категоріальний апарат, що обслуговує відповідну сферу, буде більш розгалужений, що впливає на переклад нормативно-правових актів та їх розуміння представниками іншої правової культури.

У межах арктичного та екваторіального клімату будуть значно розрізнятися норми, що регулюють робочий час і час відпочинку тощо. У різних кліматичних поясах будуть різними звичаї та традиції, а також, відповідно, і термінологія, яка забезпечує їх дієвість. «Ніщо не може зменшити глибоку душевну самотність, що пролягає між існуванням двох людей, які належать до різних культур, – зазначає О. Шпенглер. – Нехай навіть індуси і китайці сприймали один одного як буддисти, це не робить їх ближчими внутрішньо. Ті ж слова, ті ж ритуали, ті ж знаки – і тим не менше дві різні душі і кожна йде своєю дорогою» [405, с. 518]. Зауважимо, що це пов'язано і з біологічними особливостями людини. Так, внутрішньоутробний розвиток не завершується становленням особистості. Це відбувається уже після народження дитини у взаємозв'язку з навколишнім середовищем (як у об'єктивному, так і суб'єктивному розумінні). Вживання особи залежить від існуючих відносин у соціумі. Так, наприклад, за даними інформаційного порталу Дойче Велле, у 2015 р. у світі померло 5,9 мільйона дітей, з них – 2,7 мільйона – немовлят. При цьому переважна більшість смертей припадає на 10 держав Азії та Африки, а саме: Індію, Нігерію, Пакистан, Демократичну Республіку Конго, Ефіопію, Китай, Анголу, Індонезію, Бангладеш і Танзанію [328].

Зважаючи на те, що право регулює найбільш важливі суспільні

відносини, воно посідає важливе місце у системі «культурних координат». Адже майже усі правники (як вітчизняні, так і зарубіжні) як сутність права називають справедливість, при цьому значна їх частина указує на спільність основ цих слів (прав) у різних мовах світу. Право не може бути несправедливим, якщо це не так, то це не право. Зауважимо, Г. Гегель виокремлював три форми неправа:

1. Незумисне неправо. На думку німецького філософа, ця перша форма неправа є найпростішою, «найнезначнішою», оскільки заперечує лише особливу волю, при цьому зберігається повага до загального права. Так, говорячи, що троянда не червона, суб'єкт мовлення не заперечує, що перед ним троянда, він заперечує лише її особливість, видову приналежність. Так і з правом. Кожна особа хоче правильного й домагається аби з нею поводитись згідно з правом, хоча при цьому вона вважає правом те, чого вона хоче.

2. Обман. За такої форми неправа з повагою ставляться до особливої волі, а не до загального права. Не порушується особлива воля, бо одуреного змушують вірити, що поведінка є правовою.

3. Примус і злочин. За цієї форми неправа не поважають ні право у собі, ні право, яким воно мені видається (порушуються як об'єктивна, так і суб'єктивна сторони) [51, с. 88-91].

Наведене дає змогу зробити висновок про те, що право та інші правові явища, правові цінності є важливою світоглядною складовою (як для сучасної людини, так і для людини минулого). Це допомогло окремим вітчизняним науковцям і практикам стверджувати про наявність правового світогляду [304, с. 5-17].

На думку П. Рабіновича і Т. Бачинського, під правовим світоглядом слід розуміти «погляд на оточуючий людину світ тих явищ, які вважаються нею «правовими», на її місце з-поміж них та на її взаємодію з ними» [304, с. 9].

Слід зазначити, що цей відносно новий напрям наукових досліджень правових явищ фактично є нерозробленим, на відміну від дослідження правової свідомості та правової культури. У вітчизняній науці питання правового

світогляду комплексно досліджував В. Коробка. Результати цього дослідження, зокрема аналізу генези правового світогляду на прикладі епістемології основних етапів його становлення і розвитку, викладені у монографії «Правовий світогляд» («Правовое мировоззрение») [142].

Серед зарубіжних дослідників правового світогляду слід згадати Г. Паластрову, предметом дисертаційного дослідження якої був правовий світогляд, що розглядався в єдності його історичних, концептуальних і аксіологічних аспектів. Галина Володимирівна дійшла висновку, що до особливостей західного правового світогляду належать такі його характеристики:

1) чітке відмежування юридичних від інших соціальних інститутів, а також форм соціокультурного життя, зокрема, політики, моралі, релігії, звичаїв (зауважимо, що ми не цілком поділяємо такий підхід до розуміння західного правового світогляду, зважаючи на все ж таки тісний зв'язок, хоча і на перших етапах становлення, права з релігією, звичаями, а також мораллю. Це питання частково висвітлювалось нами у попередніх розділах роботи. Особливо чітко зв'язок права і моралі простежується у сучасному західному правовому світогляді. На це прямо указують такі західні концепти, як правова держава, верховенство права, людські права та ін. Згадаємо черговий раз концепцію відомого філософа права Л. Фуллера, відповідно до якої виокремлюються «мораль прагнення» і «мораль обов'язку». І саме з останньою Лон Льюїс ототожнює право. Водночас погоджуємося, що ця характеристика указує також на те, що у межах західної культури правова сфера усе більше тяжіла до превалювання нормативно-правового акта як форми права. А це і є фактором розвиненої юридичної правотворчої техніки. «Юридична техніка вже наприкінці XVIII ст. остаточно підмінила собою зміст правових приписів, замінила їх етичний або релігійний вимір» [252]);

2) професіоналізація юридичної практики та пов'язана з цим система підготовки правників – правнича освіта, що супроводжується інтенсивним розвитком правничої науки [252, с. 23-24].

Акцентуємо увагу, що уже доволі тривалий час С.Д. Гусарєв і О.Д. Тихомиров наголошували на тому, що тип наукового мислення (світоглядна позиція) є складовою частиною методології правничої науки, до якої, крім указанного, входять також такі елементи, як загальні теоретичні принципи (парадигми), методи і засоби пізнання, учення про методологію правознавства [74, с. 64]. При цьому доволі слушною є думка вітчизняних науковців стосовно того, що на певному етапі розвитку соціуму превалював певний тип світогляду, під яким С.Д. Гусарєв і О.Д. Тихомиров розуміють «цілісну сукупність домінуючих уявлень про світ, роль в ньому людини, а також похідних від них переконань, установлень, ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій пізнавальної і практичної діяльності людей, їхньої життєдіяльності в цілому». Так, у часи Середньовіччя домінував теологічний світогляд, для Відродження іманентним є антропоцентричний світогляд та критика теологічного, епоха Просвітництва характеризується раціоналістичним світоглядом, для періоду кінця Нового часу превалюючим є світогляд лібералізації, для Новітнього часу властиві плюралізм, інформатизація й інтеграція [74, с. 69]. Слід наголосити на тому, що кожний з типів світогляду використовує відповідну термінологію. І навіть якщо символічне позначення термінів збігається, то їх зміст може відрізнятися.

На нашу думку, для наведення дефініції поняття правового світогляду за основу слід взяти розуміння світогляду у філософії. Так, найбільш вдалим є визначення, наведене Ю. Наріжним: світогляд – це спосіб самовизначення людини у світі, а також комплекс уявлень про світ і про себе, що охоплює собою не лише знання, зокрема, моделі світу, людини, суспільства, а й цілі, цінності, ідеали, оцінки, життєві установки тощо [226, с. 20].

Виходячи з наведеного визначення, а також враховуючи те, що саме правовий світогляд:

- 1) є фактором сприйняття права та інших правових явищ,
- 2) є чинником поведінки людини у суспільстві (наводячи це положення, ми виходимо з того, що право не охоплюється лише нормативно-правовими

актами; визначальною, сутнісною характеристикою права є справедливість і саме через оцінку своїх дій як справедливих чи несправедливих, належних/неналежних чинить людина – і, навіть, якщо вчинок був імпульсивним, необдуманим, після такого діяння вона його оцінює, роблячи для себе відповідні висновки, які будуть виконувати регулятивну функцію для майбутньої поведінки суб'єкта);

3) визначає розуміння людиною таких загальнолюдських цінностей, як гідність, справедливість, рівність, свобода та ін. і таким чином впливає на систему аксіологічних установок людини, оцінку нею як своїх вчинків, так і вчинків інших людей.

Під правовим світоглядом слід розуміти спосіб самовизначення людини у світі через комплекс уявлень про право та інші правові явища, цілі й правові цінності, оцінки, правові установки.

Саме правовий світогляд, на нашу думку, є визначальним фактором побудови національної правової системи, адже від того, яке явище сприймається як право, які цінності є визначальними для суб'єкта права, які установки на поведінку (правомірну чи протиправну) існують, то відповідним чином функціонують й інститути правотворчості, і діють суб'єкти правозастосування та досягається (чи не досягається) правопорядок у суспільстві. Відповідні правові ідеї викладаються і у навчальній та науковій юридичній літературі, яка використовується у правничій освіті.

Зважаючи на означене, не можемо погодитися із П. Рабіновичем і Т. Бачинським, які вважають, що «інтерпретація правового світогляду неминуче зумовлюватиметься праворозумінням його носія. ... праворозуміння визначає, так чи інакше, зміст такого світогляду, «керує» ним». Адже до праворозуміння може бути амбівалентний підхід: його можна сприймати:

1) або як частину світогляду, тоді праворозуміння являє собою своєрідну модель сприйняття права та інших правових явищ, при цьому не слід забувати, що світогляд охоплює собою і аксіологічні установки, є фактором відповідної поведінки суб'єкта;

2) або як результат сприйняття права та інших правових явищ.

І у першому, і у другому випадках праворозуміння не є визначальним фактором змісту світогляду. До цього слід додати те, що, наприклад, через вітчизняну систему юридичної освіти продукується (ще й до сьогодні, якщо виходити з аналізу навчальної юридичної літератури) переважно нормативістське розуміння права, наслідком чого мав би бути стовідсотковий нормативістський світогляд усіх випускників юридичних навчальних закладів. А якщо узяти до уваги той факт, що усі підручники для закладів середньої освіти висвітлюють матеріал лише з погляду нормативістського розуміння права, то не можна не погодитись, що це посилює аргументацію наведеного положення. Однак і у сфері юридичної практичної діяльності, і у сфері юридичної освіти, і у юридичній науковій сфері є представники, які дотримуються інших підходів до розуміння права. Нормативістське розуміння права, яке фактично насаджувалося, не визначило зміст сприйняття ними права та інших правових явищ. Саме тому і маємо навіть законодавче закріплення не лише принципу законності, а й принципу верховенства права, саме тому визнали пріоритет останнього, а не першого (ст. 8 Конституції України), проголосили, що права людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а не держава визначає права людини (ст. 3 Конституції України). При цьому не має значення формальне закріплення таких прав (ст. 22 Конституції України) та ін. Відтак, не праворозуміння визначило їх правовий світогляд, а їх світогляд визначив, що вони розуміють під правом. Фактором цього, на нашу думку, серед іншого, було і відчуття справедливості (*sence of justice*). Якщо ж сприйняти позицію указаних правників, то тоді зрозумілим стає висновок німецького філософа Альберта Швейцера про те, що нищість політичних і соціальних умов нашого життя полягає здебільшого у тому, що юристи – як професіонали, так і дилетанти – не уявляють собі живого і безпосереднього поняття права. Раціоналісти намагалися сформулювати іманентні людини права і домогтися їх визнання, однак згодом такі спроби були припинені і на зміну природному праву прийшло право історично обґрунтоване. Урешті-решт люди

стали задовольнятися суто технічним правом [398, с. 89]. Як наслідок, на думку А. Швейцера, кінець XIX – початок XX ст. є часом «вихолощення і деморалізації правосвідомості», періодом відсутності права. На підтвердження своїх думок філософ наводив приклади прийняття парламентом законів, які суперечать праву, діяльності органів публічної влади, що є свавільною по відношенню до громадян [398, с. 89].

Зважаючи на нерозробленість питання правового світогляду у вітчизняній юридичній науці, недослідженою є і проблематика типів такого світогляду. Аналіз праць таких вітчизняних правників, як Т. Бачинський, В. Коробка, П. Рабінович дає змогу зробити висновок про розмежування правового та юридичного світогляду. Такий підхід у цілому відповідає останнім здобуткам вітчизняної юриспруденції. При цьому такі типи світогляду не просто відтворюють різні сторони права, а розглядають як право різні явища. Названі різновиди світогляду слід виокремлювати за пов'язаністю чи не пов'язаністю права та інших правових явищ з державою й органами публічної влади.

Для юридичного світогляду характерним є визнання пріоритету держави над людиною. Людина має чітко слідувати вказівкам органів державної влади, незалежно від того, чи відповідають вони вимогам справедливості та гуманності, людським правам, адже саме держава надає людині права, визначає, що є справедливим, до чого має прагнути особа і як вона має себе не лише поводити, а й думати. Життя членів соціуму має бути чітко урегульовано численними нормативно-правовими актами, як законами, так і підзаконними актами. Більш того, оскільки приписи законів не володіють достатнім ступенем конкретизації, має існувати ціла низка підзаконних нормативно-правових актів, у яких детально визначається «механізм реалізації» приписів закону. Такий світогляд фактично виключає свободу розсуду суб'єктів застосування приписів прескриптивних текстів, для кожної дії яких має існувати інструкція. Верховенство права, а не закону, справедливість, гідність через неможливість існування їх чітких і однозначних дефініцій фактично залишаються поза увагою осіб з таким світоглядом. Так, наприклад, припис «Поліція у своїй

діяльності керується принципом верховенства права» (окрім того, що верховенство права, як ми зазначили вище, ототожнюється із верховенством закону) не може бути реалізованим, оскільки не зрозуміло, що законодавець має на увазі, використовуючи термін «керується», особливо зважаючи на те, що у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» використано термін «застосовують» («суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права»).

Слід зауважити, що тривалий час у межах держав, які становлять романо-германську правову сім'ю, у юристів превалював саме такий світогляд (саме про це писав Альберт Швейцер, згадаємо також концепцію австрійського правника Ганса Кельзена).

Юридичний світогляд передбачає розвинену юридичну техніку, як правотворчу, так і правозастосовну. Саме через юридичну техніку проявляється взаємозв'язок права і мови (але, на жаль, цим і обмежується; єдине, ще згадується про граматичний спосіб тлумачення норм права). Водночас різниця соціальних сфер регулювання (наприклад, політична і культурна), а також численність нормативно-правових актів (переважно підзаконних) є факторами наявності колізій, використання різних термінів для позначення одного явища тощо. Долається це через правотворчість спеціально уповноважених суб'єктів або через офіційне тлумачення норм права, що збільшує «масив» правових актів у державі.

Таким чином, мова використовується лише як засіб відображення «волі законодавця» у текстах нормативно-правових актів. Зауважимо, що саме у цьому контексті розглядається взаємозв'язок права та мови у вітчизняній правовій системі, однак це питання буде детальніше розглянуто в наступних підрозділах.

Слід зазначити, що після Другої світової війни у межах західної правової культури відбулася переоцінка підходів до регуляторів суспільних відносин, у тому числі й права. Саме у другій половині XX сторіття людські права

«виходять» за національні межі, набуваючи регіонального та універсального значення, створюються ефективні (як на той час) регіональні та універсальні інституції забезпечення людських прав, підтримання міжнародного миру й безпеки, наприклад, Рада Європи та Організація Об'єднаних Націй, функціонування яких виходить за внутрішньодержавні межі, те ж саме стосується і міжнародних договорів, на підставі яких вони діють. Для прикладу уже неодноразово згаданий Європейський суд з прав людини у своїй діяльності спирається не на національне законодавство (хоча розглядаючи конкретну справу він його аналізує, зокрема, для з'ясування питання легітимності обмеження людських прав), а на Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, використовуючи автономне тлумачення (про це ми указували вище). Практика Європейського суду з прав людини використовується державами-членами Ради Європи, будучи своєрідним прецедентом. Відтак, численні міжнародні договори, практика Європейського суду з прав людини є тими факторами, що зобов'язують переосмислити усталене положення про нормативно-правовий акт як основне джерело права у державах, що становлять романо-германську правову сім'ю. Адже і сам нормативно-правовий акт є предметом аналізу на відповідність його «якості закону», верховенству права. Закон оцінюється на його «правність». Верховенство права і правова держава – це європейські концепти, у межах яких розмежовуються право і закон, при цьому пріоритет надається праву, а не закону. Черговий раз згадаємо, що законність не є єдиною підставою обмеження людських прав. Так, наприклад, якщо у Федеративній Республіці Німеччини законом заборонено проведення мирних зібрань у балаклавах, то якщо група людей збереться на мирне зібрання у балаклавах, це мирне зібрання не буде припинено, а учасників затримано до тих пір, доки зібрання залишається мирним. Адже лише заборони законом недостатньо для обмеження права, повинна існувати легітимна мета, а також таке обмеження має бути необхідним у демократичному суспільстві. Рішення Європейського суду з прав людини стали причиною змін законодавства (наприклад, у сімейній сфері,

боротьбі зі злочинністю тощо) в Ірландії.

Більш того, починаючи з 1970-х рр. понятійно-категоріальний апарат міжнародного права поповнюється терміном «м'яке право» (soft law). І хоча на сьогодні феномен м'якого права не є достатньо вивченим, однозначно сприйнятим у межах західної правової культури, він доволі ефективно використовується як регулятор суспільних відносин. До цих же висновків дійшла Лінда Сенден, досліджуючи м'яке право в праві Європейського співтовариства (Soft Law in European Community Law). На думку автора, м'яке право є одним із засобів європейського врядування. Значимість рекомендацій, повідомлень, резолюцій, висновків, керівних принципів, заяв, програм, збірок практики, які розглядаються як м'яке право, полягає у тому, що всі вони є правовими інструментами Європейського співтовариства, навіть не маючи такої обов'язкової юридичної сили, яка характерна для «жорсткого права» (hard law). І хоча використання таких інструментів не зовсім нове для права Європейського співтовариства, однак їх застосування як альтернативи законодавству є новим. При цьому практика діяльності загальноєвропейських інституцій більше підтверджує, ніж спростовує переваги застосування soft law [516, с. 23].

Лінда Сенден, досліджуючи феномен м'якого права, виокремлює три характеристики цього явища, що наводяться у юридичній літературі:

- 1) м'яке право розглядається як «правила поведінки» або «зобов'язання»;
- 2) хоча ці правила знаходять формальне відображення у інструментах, які не мають обов'язкової юридичної сили, вони можуть спричиняти (і спричиняють) юридичні наслідки;
- 3) ці правила спрямовані або можуть привести до певного практичного впливу на поведінку суб'єктів соціальної взаємодії.

Виходячи з наведених ознак, зарубіжний автор наводить таку дефініцію явища, що розглядається: м'яке право є правилами поведінки, які викладені у документах, які не мають юридично обов'язкової сили, але можуть мати певні (непрямі) юридичні наслідки і спрямовані на досягнення практичних наслідків

або можуть мати таке практичне значення [517, с. 81].

Лілі Цзян, присвятивши свою кандидатську дисертацію оцінці м'якого права як засобу регулювання державних закупівель, дійшла висновку, що м'яке право може бути кращим регулятором порівняно з жорстким правом, зокрема, коли останнє не може бути реалізованим. Це пояснюється, на думку автора, тим, що державні закупівлі є чутливою сферою у тому сенсі, що багато держав доволі часто не бажають відмовитися від своєї регуляторної свободи для цілей протекціонізму. М'яке ж право є ефективним засобом виходу з тупика та сприяння компромісу при веденні переговорів щодо угоди про закупівлю. Крім того, воно може бути своєрідним «проміжним кроком» (хоча і не обов'язково) у процесі формування жорсткого права. При цьому м'яке право також може розглядатися як краща альтернатива жорсткого права, навіть якщо останнє є досяжним [486].

Зауважимо, що причини актуалізації м'якого права ще наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. доволі системно висвітлені у низці зарубіжних праць, згадаємо, зокрема, наступні: Wellens K. C., Borchardt G. M., *Soft Law in European Community Law*. *European Law Review* 14 (1989) pp. 267–321; Handl, G., Reisman M., Simma B., Dupuy P.-M., Chinkin C. and R. De La Vega, *A Hard Look at Soft Law* (1990). *American Society of International Law Proceedings* (hereafter, *ASILProceedings*) та ін. У вказаних роботах акцентується увага на тому, що м'яке право можна знайти у багатьох системах, особливо динамічним є використання цього феномена міжнародним правом [525, с. 267-231; 478]. «Застосування концепції м'якого права в інформаційну еру допоможе зрозуміти та врахувати на нормативному рівні правові наслідки глобалізаційних процесів. Фактично, спостерігається латентна криза позитивного міжнародного права, про яку намагаються не говорити, оскільки держави та діючі міжнародні організації не можуть запропонувати ефективних альтернативних засобів регулювання правовідносин в інформаційній сфері, що не має національного виміру та є транскордонною за своєю природою» [131, с. 107] – зазначає О. Кирилюк.

Ендрю Т. Гузмана та Тімоті Л. Мейер сформулювали чотири додаткових пояснення того, чому держави використовують м'яке право.

По-перше, держави можуть використовувати м'яке право для розв'язання спільних завдань, що потребують прямої координації і які можливо розв'язати за допомогою мінімального втручання.

По-друге, відповідно до теорії запобігання втратам, перехід від м'якого права до жорсткого створює суворіші санкції, які стримують більше порушень, і оскільки санкції в міжнародній системі є негативним наслідком, то збільшують чисті збитки сторін. Держави обиратимуть м'яке право, коли граничні витрати з точки зору очікуваної втрати від порушень перевищують граничні вигоди з точки зору стриманих порушень.

По-третє, згідно з теорією делегування, держави вибирають м'яке право у ситуації, коли не знають, чи будуть сьогодні прийняті ними правила, важливі для завтрашнього дня, і коли вигідніше дозволити конкретній державі або групі держав корегувати очікування в разі зміни обставин. Перехід від жорсткого права до м'якого законодавства полегшує таким державам відмову від існуючих правил або тлумачень правил і стимулює еволюцію норм м'якого права таким чином, що може бути більш ефективним, ніж формальні переговори.

Четверта причина, на думку авторів, виходить із сформульованої ними концепції міжнародного загального права (*international common law – ICL*), яка базується на зауваженнях, згідно з якими крім випадків, що стосуються фактів та сторін спірних питань, які постають перед нею, рішення міжнародних трибуналів є необов'язковим тлумаченням обов'язкових правових норм. Держави надають установам повноваження створювати це право з метою пов'язаності правовими нормами, міжнародне загальне право впливає на всі держави, що підпадають під основне правило, незалежно від того, чи погодились вони з його створенням [477].

Ми зосередили увагу на м'якому праві виходячи з двох причин:

1) цей правовий феномен є додатковим аргументом на користь того, що

твердження «у державах романо-германської правової сім'ї основним джерелом права є нормативно-правовий акт» потребує переосмислення та уточнення;

2) м'яке право є своєрідним формалізованим мовленнєвим актом, символічним закріпленням «намірів про правила поведінки» [195, с.26]. У цьому контексті варто згадати, що європейська правова традиція не вважає нормальним взяття на себе зобов'язань через укладення правочину, а потім невиконання умов цього правочину під різними приводами: відсутність формального закріплення, санкцій за невиконання тощо. Слово і поведінка мають збігатися. Така система побудована на взаємній довірі. Якщо її немає, то не буде функціонувати і правова система. Саме тому одним із перших заходів з реформи правосуддя в Україні було прийняття закону «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [286]. У обґрунтуванні необхідності прийняття цього документа автори вказують: «Ефективність судової влади насамперед залежить від її авторитету. Довіра суспільства до суду має набагато більше значення, ніж досконалість законів або юридичних процедур» [268]. І з цим важко не погодитись, тому акцентуємо увагу на тому аспекті наведеної тези, яка на перший план ставить не формалізовані приписи, а довіру.

У книзі «Дао де цзин» Лао-цзи писав: «Чим більше видають указів і законів, тим більше з'являється злодіїв і розбійників ...» [158].

М'яке право, не будучи наскільки деталізованим, як жорстке, не маючи санкцій, все ж виконує регулятивну функцію, оскільки ґрунтується на такій етичній категорії, як довіра. «*Pacta sunt servanda*» – стверджує загальновідомий принцип міжнародного права. Саме сумлінність виконання міжнародних договорів, на думку А. Іванова, є логічним розвитком норми *pacta sunt servanda* та виступає характерною ознакою міжнародних зобов'язань і пронизує усі сфери міждержавних відносин [111, с. 62].

Доречно указати, що зазначене дає змогу провести паралелі м'якого права як феномена з джентльменською угодою (*gentlemen's agreement*), яку також доцільно розглядати як форму мовленнєвого акту. Нідерландський професор Ф. Вільям Грошейд указує, що дослідження джентльменської угоди має

відбуватися у порівнянні з пізнанням контракту, розмежування яких повинно здійснюватися виходячи з трьох чинників: лінгвістичного, соціологічного чи правового [474, с. 93]. У контексті нашого дослідження найбільш важливим є саме лінгвістичний аспект, який, на думку Ф. Вільяма Грошейда, охоплює не тільки питання термінології. Словники з англійської мови часто інтерпретують термін угода, використовуючи такі слова, як домовленість, зобов'язання, згода або договір. Усі ці слова в контексті національної мови вказують на те, що заінтересовані особи об'єднують свої інтереси (двосторонні чи багатосторонні) у певній галузі, але незалежно від можливих юридичних наслідків. У голландській мові терміни угода і контракт можуть використовуватися як синоніми, а у англійській мові слова угода та контракт, як видається, не є взаємозамінними. Угода – це лише зобов'язання, що підлягає виконанню, а термін контракт, як правило, вживається для позначення письмового документа, який є результатом угоди [474, с. 93].

Таким чином, для правового світогляду (який описано вище) взаємозв'язок права та мови є доволі складним і багатогранним. Це не лише термінологія, що використовується у текстах нормативно-правових актів (і навіть не стільки), адже мова є одним із факторів формування світогляду людини, символічним засобом вираження цінностей соціуму тощо.

Право, як і мова, є складовими культури певного суспільства. Одним із важливих чинників формування світогляду соціуму, окрім географічного (на що було указано вище), є культурний. Доволі ґрунтовно дослідивши проблему філософсько-антропологічну концепцію права як соціокультурного явища, Г. Гріценко аргументовано, всебічно і системно розкриває взаємозв'язок права та культури соціуму, наводить приклади соціальної дійсності, що підтверджують цю концепцію. Як зазначає Галина Дмитрівна, через таку свою характеристику, як трансгресивність (наявність свободної волі, яка робить поведінку людини поліваріативною), перебуваючи у різних природних і соціальних середовищах, саме особа творить соціокультурну різноманітність, винаходить безліч варіантів задоволення своїх потреб та інтересів. Будучи

результатом адаптації людини до певного природного і конкретно-історичного середовища, інституційний світ є не просто об'єктивною, а соціокультурною реальністю, яка є настільки ж різноманітною, як і людська діяльність. Звідси цілком логічним є висновок Г. Гріценко про те, що право виступає своєрідним дзеркалом природи людини, її трансгресивності. «У праві є все те, що є в людині – раціональне і ірраціональне, піднесене і буденне, духовне і прагматичне і ще багато іншого. Подібно до людини, мінливої і багатоликої, право здатне і не спати, і спати, бути раціональним і ірраціональним, суворим і милосердним» [67, с. 134, 140].

Пізнання генези права дає змогу зробити висновок про те, що воно виникло не стільки як засіб покарання особи, а як спосіб (як і мова) координації поведінки, досягнення компромісу, комунікації членів соціуму (у цьому контексті не можна не звернути увагу на те, що для радянської юридичної науки характерним є використання терміна «мононорми», що серед іншого сприяє формуванню саме юридичного світогляду, оскільки поява права відповідно пов'язується із появою держави. А у межах західної правової традиції для позначення норм соціальної регуляції у додержавному суспільстві вживається термін «архаїчне право». «Очевидним є схожість ознак мононорм та архаїчного права. Як видається, спори між прихильниками концепцій мононорматики та архаїчного права відображають «основне питання юриспруденції»: що виникло раніше – право чи держава, чи є можливим сепаратне існування права та держави? У випадку схвальної відповіді на останнє питання концепція мононорматики, яка виникла на ґрунті марксистського варіанта юридичного позитивізму, є зайвою категорією» [101] – стверджує В. Завальнюк.

Варто зазначити, що саме ораторське мистецтво у суді часів Давньої Греції було фактором розвитку мови. Відтак, право безпосередньо пов'язане з мовленнєвими актами. Не можна не погодитися у зв'язку з цим з висновком Г. Гріценко стосовно того, що цивілізаційний потенціал права проявляється у тому, що саме з розвитком права відбувається і розвиток культури письма.

Найдавніші пам'ятки письменності – це передусім правові, законодавчі документи. Доволі часто, як для свого часу, ці документи відрізнялися добре відпрацьованим стилем, з найбільш витонченою формою викладу [67, с. 190]. При цьому подальший розвиток соціуму, який супроводжувався і розвитком правової системи, усе більше супроводжувався, висловлюючись термінологією А. Маслоу, переходом до задоволення потреб вищого рівня, змінюється духовний досвід соціуму. Поступово у право входять такі терміни, як справедливість, обмеження абсолютної влади монарха, гідність людини, людські права, верховенство права тощо. У зв'язку з цим зауважимо, що східна правова традиція доволі негативно ставиться до прескриптивних текстів, сприймаючи їх як щось стороннє, нав'язане людині/соціуму. Китайці, наприклад, вважають, що мають керуватися повагою, справедливістю, терпимістю, чеснотою. І до сьогодні звернення китайців до суду не сприймається позитивно, адже особа, навіть коли відбулося певне порушення, непорозуміння, має йти на компроміси, а не вимагати задоволення її власних інтересів. Поліваріативність розвитку суспільства, його цінностей є фактором поліцентризму права. «Справедливе рішення у розумінні представників китайської або японської цивілізації – це взаємне примирення; представників індійської цивілізації – це рішення кастового суду; представників іудейської цивілізації – це рішення з урахуванням морально-релігійних положень; представників континентального права – судові рішення на основі Закону і т.д.» [67, с. 231] – зазначає Г. Гріценко. До подібного висновку дійшов і С. Гусарєв щодо особливостей юридичної діяльності у межах різних правових систем. Станіславом Дмитровичем «доведено, що ознаки типу правової системи з необхідністю проявляються у характеристиках юридичної діяльності, зокрема, в особливостях суб'єкта її здійснення, об'єкта, функціональної спрямованості, соціальної значущості юридичної діяльності, статусі юристів» [73, с. 7].

Слід зауважити, що право та мова перебувають між собою у взаємозв'язку. Розвиток мови сприяє формуванню правової символіки і, навпаки, розвиток права є шляхом «лінгвістичного розширення» мови. Таким

чином, мова є епістемологічним підґрунтям пізнання права. «Творча та осмислена сила мови має особливе значення для права. Адже практично не існує правових понять за межами мови. Принаймні позитивне право не може бути поза лінгвістичними межами» [475, с. 797] – зазначає Бернхард Гроссфілд. Як підкрелює зарубіжний автор, ця теза, на перший погляд, не може стосуватися звичаєвого права, але хоча воно часто і не має форми слова, однак, виражається у конкретних ситуаціях. Тісний взаємозв'язок між правом та мовою простежується при розгляді етимологічних коренів обох слів. Перше, що можна побачити, це те, що латинське слово «lex» означає «закон», але в слові «лексикон» воно позначає «слово». Якщо порівнювати «lex» та родовий відмінок «legis» або множину у називному відмінку «leges» з грецьким словом «logos», одне із значень якого «слово» або як у логіці «ідея», то загальним є слово «legein», яке має серед інших значень «говорити», «думати». Коли ми ставимо у один рядок слова «lex», «logos» і «legein», то відразу розуміємо, як закон, мова та думка взаємопов'язані. Нарешті, слово «right» (right) має ті ж характеристики порівняно з німецьким словом «Rede» (мова, промова) та старим англійським словом «wright». Бернхард Гроссфілд висловлює припущення, що ці загальні корені ймовірно можна пояснити тим, що в доісторичні часи розвиток мови був однією з умов розвитку норм. Тому автор стверджує, що позитивне право є не що інше, як ідея, створена та виражена через мову [475, с. 798].

Важливим з когнітивної точки зору є також висновок професора Мюнстерського університету стосовно того, що вплив конкретної мови на конкретний закон можна легко виявити шляхом порівняння німецького та англійського права. Німецьке право використовує відмінювані слова з узгодженням слів таким чином, що у багатьох випадках закінчення попереднього слова стосується наступного слова, яке визначає його заздалегідь. Інша характеристика німецької мови полягає у тому, що дієприкметник чи дієприслівник стоїть наприкінці речення, як і дієслово в підрядних реченнях. Таке формулювання потребує попереднього планування, і більшість речень

будується таким чином, щоб слухач міг на початку визначити зміст слів у останній частині речення. Тому німецька мова – це постійна підготовка лінгвістичних конструкцій. Відтак, у цілому не дуже дивним є те, що німецьке право більш «побудоване» і «технічне», ніж англо-американське право [475, с. 800].

Водночас, як зазначає Коріна Шлютер-Елнер, правнича мова у Німеччині більше, ніж інші спеціалізовані мови, наближена до повсякденної мови і зумовлено це тим, що право встановлює правила поведінки соціальної дійсності. При цьому автор також наголошує, що кожний з власного досвіду знає, що не завжди ми розуміємо німецького правника. Адже вимога точності зумовлює право створити свої власні визначення, які часто не узгоджуються із загальним використанням або повністю, або частково. Крім того, у правничій мові і до сьогодні вживається багато слів та фраз, які не відомі та не використовуються широко у розмовній мові. Або вони використовуються у юридичній мові у спеціальному значенні, яке часто навіть не входить у загальні словники німецької мови. Те саме стосується і префіксів, що, як і раніше, є загальними серед (зокрема) юристів, але які перед читачем-неюристом ставлять питання про те, чи означає це одне й те ж саме в позначенні, яке вони знають із розмовної мови [513, с. 12].

Зауважимо, що не усі німецькі фахівці розглядають правничу мову як окремий різновид мови. Наприклад, на думку Дітріха Буссе, так звана «правнича мова» займає важливе місце в загальному словниковому запасі мови. Проте вона не набуває свого значення лише через свою функцію у праві, тобто в правотворчих та правозастосовних інституціях, у яких вона являє собою найважливіший засіб діяльності. Важливість її використання у загальному спілкуванні пов'язана з тим, що вона відіграє важливу роль у інших сферах суспільної діяльності, насамперед у відомствах та адміністраціях, але в кінцевому підсумку також у всіх інших ситуаціях, коли право, як правові норми або як правові тексти, є предметом або причиною словесних висловлювань [419, с. 24].

Хоча, безумовно, правнича мова та мова розмовна відрізняються, існують часткові відмінності. Багато правничих термінів, що становлять понятійно-категоріальний апарат законодавства, є одночасно і виразами розмовної мови. Вони варіюються між технічним та нетехнічним використанням (це стосується, наприклад, поняття власності, яке неспеціаліст практично ніколи не відрізняє від концепції володіння, що передбачено Цивільним кодексом, або поняття насильства в кримінальному праві або особливо суперечливим терміном «вбивця», значення яких у правничій та розмовній мові відрізняються, як і багато інших слів). Однак правничу мову не можна розглядати як жаргон. Як це характерно для стандартизованої технічної мови – термінологічна відокремленість від загальноживаної термінології – для правничої мови, навпаки, її термінологія більшою частиною є одночасно лексикою розмовної мови. Хоча треба наголосити: це не означає, що завжди термін правничої мови і розмовної використовується в тих самих значеннях.

Важливість правничої мови полягає у тому, що вона «формує» наше повсякденне життя. Більше того, як зауважує Еккехард Фелдер, якщо врахувати реальну важливість мови права у всіх соціальних сферах, у яких ми з нею стикаємось, то неможливо переоцінити вплив цієї мовної форми. «Термін *energeia*, який настільки важливий для визначення Гумбольдтом аспекту дії мови, має особливе значення у правовому контексті. Адже «право написане мовою і без неї не може бути. Розуміння того, що правильне, а що неправильне, пов'язане з мовою. ...»Це трюїзм, що правова робота [...] завжди є мовною роботою, у подвійному сенсі»«робота з мовою» та «робота мовою». Можна сказати, що суд виконує свою правову роботу, виконуючи роботу мовою»(Wimmer 2009, 237)» [466].

Як зазначає Еккехард Фелдер, виходячи з того, що правова держава формує текстову структуру, то знання мови та права є фактором соціальної участі, оскільки дає можливість реалізувати право, захистити право у суді або забезпечити правовий захист; усе це безпосередньо пов'язано з правовими знаннями та розумінням правових умов і відповідних дій. Знання тим самим

стає центральним елементом сприйняття соціальних прав. Ми отримуємо доступ до знань через мову. Лінгвістичний характер формування знань приводить до соціальності мови. Для суспільно-рефлексивного уявлення про мову та її наукового значення це означає те, що мова та знання є центральними факторами конструктивного пізнання світу, у них стикаються соціальні концепції справедливості та форми реалізації індивідуальності. Саме тут починається юридико-лінгвістичний пізнавальний інтерес [466].

Як наголошують німецькі дослідники, на відміну від об'єкта аналізу, що здійснюється правничою наукою, об'єктом аналізу юридичної лінгвістики є не лише зміст правничих текстів (тексти законів, судові рішення, тексти договорів тощо) та їх можливі тлумачення, але також і сама правнича мова як така. Основний акцент зміщується від речей та змісту до їх сприйняття, що ми зустрічаємо у вигляді комунікативно вставлених мовних символів. У цьому сенсі юридична лінгвістика як герменевтично орієнтована лінгвістика також доводить свій гносеологічний та практичний потенціал, оскільки вона завжди проблематизує взаємозв'язок між комплексом вираження, концептуалізацією та (правничим чи буденним) проблематизацією конституюванням світосприйняття. Для юридичної лінгвістики важливо пізнати, як правник, відштовхуючись від фактів та юридичних текстів, як правової бази знань, конструює факти повсякденного світу [466].

Загалом для німецьких фахівців (як лінгвістів, так і правників) властивий розгляд мови права саме як фахової мови, що має свої особливості і щодо «технічної» мови, і стосовно розмовної мови, адже не кожен неюрист зможе зрозуміти правничий текст і водночас терміни, що становлять правничу мову (багато з них), використовуються у повсякденному ужитку громадян [206, с.9]. У цьому контексті слід згадати працю Ізабель Торманн (кандидат філологічних наук, яка вивчала німецьку мову та літературу, англійську та економічну літературу, працює у бюро перекладів, що спеціалізується на бізнес-текстах, є викладачем, почесним суддею податкового суду Нижньої Саксонії та виступає судовим експертом з лінгвістики) і Яни Хаусбрандт (адвокат, що

спеціалізується на комерційному та корпоративному праві, а також трудовому та господарському праві, нотаріус) «Rechtssprache – klar und verständlich» ((правнича мова – ясно і зрозуміло), презентуючи яку, автори зазначають, що багато правничих текстів написано для неюристів. Наприклад, неюристам іноді доводиться читати правничий текст, коли органи публічної влади надсилають повідомлення громадянам або особи ведуть переговори та укладають договори, подають заяви тощо. Адвокати звертаються до інших адвокатів, а також до неюристів як письмово, так і в усній формі. При цьому адвокати часто не можуть висловити основний зміст звернення у своїх письмових повідомленнях клієнтам таким чином, щоб останні зрозуміли його. Це часто відбувається тому, що юристи, коли вони вирішують «юридичні справи», то говорять «правничою мовою». Вони часто не знають (і не замислюються), що синтаксис і деякі вирази значно відрізняються від звичайної мови. Написати про правовий зміст загальнозрозумілою мовою є «мистецтвом у собі», і особливо важко переходити з правничої мови на розмовну (і навпаки) кілька разів на день, навіть якщо предмет завжди однаковий [504].

Право є тим явищем, функціонування якого у цілому пов'язане з мовою, особливо зі словом; слово має значення і має свою силу також у тих випадках, коли воно (право) спирається на інші засоби комунікації. У стародавньому праві, а також у інших правових культурах, використовувалися такі важливі невербальні засоби передачі інформації, як ритуали, символи, одяг, музика тощо. Деякою мірою ці засоби також є складовою сучасного права. Однак на сьогодні саме слову належить головна і важлива роль; слово є носієм розуміння й повідомлення; слово передає (враховує, включає) правничі повідомлення, виражає правові наслідки або, принаймні, пояснює їх з точки зору їх змісту, якщо вони мають юридичні наслідки, що базуються на передбачуваних або будь-яких інших невербальних діях. При цьому мовність стосується не лише мови права (die Rechtssprache), яка переважно сприймається як загальне вираження мови, що використовується законодавцями (наприклад, мова закону), фахівцями у сфері права, які інтерпретують та застосовують закони та

інші джерела права, а також правниками-науковцями та права загалом. У широкому сенсі носіями правничої мови є «усі, хто виконує мовні акти, повторюючи вирази законодавців та правників». Крім того, мова права має також охоплювати повсякденний юридичний досвід, який різноманітний з погляду його виразності та різноманітного змісту [500, с. 253-254].

На думку Маріан Павнік, яка у цілому відображає підхід до розуміння мови права у межах Європи, неправильним є штучно відокремлювати мову права від життя і звужувати її до мови законодавців та фахівців з правових питань. Мову права необхідно проголошувати. Лінгвістичний характер права буде надзвичайно бідним, чужим для життя і окостенілим, якщо не вийде за межі повсякденної практики, на яку безпосередньо впливає мова практичного розуміння. Класичним прикладом є афоризми та прислів'я, які «коротко підсумовують суть того, що інакше може бути виражено лише у більшому, часто складному вигляді» [500, с. 253-254].

Правнича мова (у вузькому значенні слова) розширює мову практичного розуміння та доповнює її спеціалізованими термінами, що дає змогу розглядати її як фахову мову. При цьому правнича мова складається з виразів мови практичного розуміння, змістовних змінних виразів народної мови, спеціальних правових виразів і, можливо, також технічних термінів інших сфер (особливо тих, які були позичені із сфери, що є предметом правового регулювання). Правнича мова характеризується зміненими виразами розмовної мови та спеціальними виразами. Відтак, це мова правників або юридична мова, яка використовується і розвивається як фахова мова правових експертів [198, с. 8].

Особливості мови права пов'язані з наступними факторами [500, с. 255-259].

1. Предмет правового регулювання. Мова права набуває особливих рис через мову конституції та законів. Було б правильно, але це у дусі правового романтизму та ідеалізму, якби конституція та закони бути написані мовою «високого стилю» і з урахуванням відповідного адресата. Однак предмет правового регулювання – технічно вимогливе й складне явище, щоб бути

доступним кожному. Це залежить в основному від сфери права та рівня пізнання у відповідній сфері. Зрозуміло, що текст Конституції має бути більш загальнодоступним до сприйняття, ніж інші нормативно-правові акти, наприклад, податкове законодавство, яке і для багатьох правників є складним для сприйняття.

2. Смысловая детермінованість. Мова права – це не штучна і оцифрована мова, а «жива» мова, яка «виростає» з розмовної мови. Вона додає визначеності, визначає ті терміни, які є неоднозначними при використанні у розмовній мові (зокрема, такі терміни, як право, зобов'язання, боржник, документ, вчинок, річ та ін.) або коли розмовна мова не містить тих термінів, що роблять можливим функціонування права. Фактично усі терміни, складовою частиною яких є слова «правовий», «юридичний» іманентні правничій мові: суб'єкт права, юридична особа, юридичний факт, правові відносини та ін. Таким чином, правова термінологія є більш чіткою, визначеною, хоча вона теж не позбавлена неоднозначності. Це іманентне будь-якій мові, у тому числі й правничій.

3. Двомірність мови. Розмовна мова є двомірною і має концептуально-абстрактний, а також символічно-комунікативний вимір, що взаємопов'язані. Концептуально-абстрактний вимір визначається знаком, є заздалегідь продуманим і передбачуваним, формально-строгим та має більшу операційну цінність, ніж символічно-комунікативний вимір. Останній – яскравий і живописний, багатий змістом та має більшу інформативну цінність, ніж концептуально-абстрактний.

Ці два аспекти, як наголошує Маріан Павнік, також властиві для правничої мови. Класичним прикладом є термін «рухома річ» (як протилежність нерухомості): мобільність підкреслює більше концептуально-абстрактний вимір виразу, в той час як у цьому питанні символічно-комунікативна сторона є на першому плані. Так, у деяких європейських правових системах (зокрема у німецькій) було, наприклад, питання: чи є електроенергія рухомою річчю і чи може вона відповідно бути предметом

крадіжки. У словенському судочинстві було подібне питання: воно полягало у тому, чи є рухомою річчю телевізійний сигнал. Проблема може бути ще більшою, якщо це єдине слово, наприклад, річ. Якщо закон не буде точно визначати це слово, воно буде як концептуально-абстрактним, так і символічно-комунікативним, настільки що через свою неоднозначність буде охоплювати фактично усе, а відтак, буде зайвим [500, с. 256].

Життя права стане подібне до функціонування механізму, якщо буде обмежене відносно незначною кількістю моделей. Якщо ж в основу права покладено символічно-комунікативний вимір мови, то ситуація буде іншою, адже остання забезпечує йому гнучкість, динамічність, життєздатність, історичність [500, с. 256]. До речі, саме на ці риси права перманентно звертає увагу Європейський суд з прав людини (принцип динамічного тлумачення, *mutatis mutandis* та ін.), на що ми акцентували увагу у попередніх розділах роботи. Право, яке є регулятором суспільних відносин, має розвиватися паралельно з предметом свого регулювання, інакше це буде «мертве право». А починаючи з другої половини XX століття відбувається інтенсивний розвиток соціуму, кардинально змінюються самі засади суспільства, що й дозволяє вести мову не про модерн, а про постмодерн. Для сучасного законодавця важливим є розмежовувати юридично значимі та індиферентні у правовому аспекті, зосереджуючи увагу на типових випадках, адекватно їх описати або, принаймні, передбачити засоби, що відповідають типовим варіантам дій. У цьому контексті пізнавальною є інформація інформаційного порталу BBS News стосовно того, що у березні 2017 р. у Новій Зеландії завершився судовий процес, який тривав більше півтора століття, за позовом племені маорі щодо визнання річки Уонгануї живою істотою, вважаючи її своїм предком. З цього приводу міністр Нової Зеландії Кріс Фінлейсон зазначив: «На перший погляд багатьом людям це видасться досить дивним, надати природному ресурсу правосуб'єктності. Але це як створення сімейного трасту або компанії чи об'єднання товариств» [496].

4. Ієрархічний характер правничої мови. Ще однією важливою

особливістю мови законодавця є те, що вона є вертикальною та ієрархічною. Мова законодавця знаходиться над мовою практичного розуміння, яка змінює, доповнює і розширює її. Місцеві органи влади приймають рішення про запровадження нової термінології. Законодавець на рівні держави уже робить це на загальнодержавному рівні, будучи ієрархічно вищим. При цьому конституційний законодавець, перебуваючи на вищому щаблі ієрархії, вирішує, як юридично правильно розуміти мову. Разом із тим найважливіше місце у цій ієрархії належить тому, хто тлумачить і застосовує текст закону чи правовий текст. І державний орган, який вирішує це питання, говорить метомовою права, що правовий акт (наприклад, закон) ніколи не зможе «наздогнати» свою інтерпретацію. Принцип *mutatis mutandis* стосується також інтерпретації конституції як найвищого у ієрархії нормативно-правового акта: для того, хто інтерпретує, не існує метанормативної інструкції, оскільки він повинен розуміти і визначати зміст. Розглядаючи означену проблему таким чином, можна стверджувати, що цей орган є «надконституційним органом», який визначає зміст Конституції [500, с. 257].

5. Контекст розуміння. Для правничого тексту іманентним є те, що його неможливо зрозуміти сам по собі. Він має смисл лише у контексті, в якому використовується, з точки зору кодів значення, які його формують та надають йому значення. Саме тому важливою є інтерпретація правового тексту, метою якої і є з'ясування смислу, закладеного у нормативному приписі. При цьому правила тлумачення самі є предметом розуміння та їх сукупність не є закритою.

6. Значення ядра і свобода сумніву (за Г. Хартом). Саме природа закону та його формулювання припускають, що їх сенс є відкритим. Правові терміни складаються з ядра, яке є відносно визначеним та оточене «змістовно-нечіткою» сферою значень [50, с. 257]. Як зазначав Г. Харт, більшість юридичних виразів поряд з деякими стійкими ядрами значень характеризуються дефіцитними напівтінями [387, с. 157]. Суспільні відносини є доволі різноманітними для того, щоб бути повністю сприйнятими уявою законодавця, водночас правова структура загалом і судова зокрема достатньо

гнучкі для виправлення цієї природної неадекватності законодавства.

7. Об'єктивістський метод інтерпретації. Неминучим наслідком зазначених особливостей закону та його мови є те, що як тільки закон буде прийнятий і набуде чинності, він стане жити самостійним життям. Це об'єктивістський метод інтерпретації, відповідно до якого текст закону розуміється не з точки зору «волі законодавця», а з точки зору смислу закону (*ratio legis*).

До того ж, якщо йдеться про нормативно-правовий акт, прийнятий у сучасний період функціонування відповідного соціуму, то «воля законодавця» ще може бути певною мірою визначена, але її все тяжче зрозуміти з плином часу, оскільки змінюються соціальні умови і уже не відповідають тим, за яких приймався нормативно-правовий акт.

Більшість вважає, що ця мета є більш важливою щодо відносно недавніх і найновіших законів, тоді як її влада дедалі слабшає, а часом змінюються соціальні умови, які безпосередньо створюють цей закон.

Юридичне тлумачення спрямоване на «об'єктивне, дійсне значення правової норми», а не на значення, яке мав на увазі автор закону. Слід зазначити, що принцип «*ratio legis*» є автономним і що інтерпретатор, який його використовує, шукає відповіді на питання, що їх законодавець не передбачав і не міг передбачити. Закон завжди є частиною культурно-історичних обставин, в яких перебуває сам перекладач; значення, яке він «відшуковує» у законі, – це не лише сенс закону як такого, але також сенс правової системи (*ratio iuris*) відповідно історичному періоду і часу інтерпретації тексту. Об'єктивістський метод інтерпретації не є статичним, оскільки для нього важливі не тільки історичні обставини, що призвели до створення закону. Його сфера ширша: вона також охоплює розвиток правового інституту, який є предметом інтерпретації, його сучасне значення та, наскільки це можливо, його подальший розвиток, адже для права важливі передбачуваність та сталість поведінки людей (правова визначеність) [500, с. 258-259].

Звісно, що коли приймалася Конвенція про захист прав людини та

основоположних свобод, її автори навряд чи могли передбачити і врегулювати такі питання, як штучне запліднення, сурогатне материнство, використання метаданих, публікація посту у соціальній мережі тощо. Однак це не заважає Європейському суду з прав людини вирішувати справи, у яких заявники скаржились на порушення, зокрема, права на приватність (ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод), складовою якого, на думку заявників, і були названі випадки.

Динаміка об'єктивістського методу інтерпретації займає своєрідне межове місце між минулим та більш-менш чітко упізнаваним майбутнім. Вона не повинна бути надмірно консервативною або ідеологізованою. Рухаючись між ними, вона має ґрунтуватися на принципах правової визначеності та історично встановленої системи цінностей.

4.2. Розвиток юридичної лінгвістики в країнах німецького права.

Як ми зазначали вище, поява юридичної лінгвістики пов'язується з іменем німецького ученого А. Подлеха, який у 1976 р. опублікував працю з однойменною назвою «Юридична лінгвістика» (Rechtlinguistik), тому генеза цього напряму наукових досліджень у межах романо-германської правової сім'ї є цілком закономірною. Хоча слід зауважити, що польська вчена Марта Собешовська (університет Марії Кюрі-Скłodовської, м. Люблін) термін «juryslingwistyka» використала вперше в 1970-х роках у Канаді. При цьому прийнято вважати, що це Канада, через співіснування у межах однієї держави двох правових культур (bijuridisme) і двох мов (bilinguisme). Ці фактори відіграли важливу роль у розвитку юридичної лінгвістики. Поширенню цього терміна сприяли дослідження професором Ж.-К. Гемар щодо перекладу правничих текстів. Відомою є його праця «Мова права та переклад. Нариси юридичної лінгвістики» [471]. Дослідник пояснив використання неологізму через його здатність застосування як у лінгвістичних дослідженнях, так і у

правових дослідженнях. Таким чином, Ж.-К. Гемар заклав основи для нової дослідницької дисципліни, що знаходиться на перетині двох дисциплін: мови та права [519, с. 123-131].

Доречно зауважити, що і у межах сім'ї загального права, зокрема у Сполученому Королівстві, також відзначають важливість цього напрямку, який допомагає проявити синергію лінгвістики та права: «Правова теорія традиційно досить широко використовувала філософію мови. На дуже загальному рівні часто доводилося стверджувати, що філософія мови є цінним евристичним інструментом для розробки загальних питань, що стосуються інституційного характеру права та значення ключових правничих термінів», хоча автор і визнає: «на більш істотному рівні також стверджувалося, що лінгвістична методологія та різні концепції екзегези і герменевтики щодо текстового аналізу можуть допомогти у практичному прагненні пояснити тонкощі інтерпретації та застосування правил поведінки. Проте, незважаючи на такі твердження, роль лексикології, як історичної, так і потенційної, у правовому аналізі ніколи не була об'єктом системного вивчення» [472, с 63].

Усім відоме з художніх фільмів на правову тематику правило Міранди: «Ви маєте право зберігати мовчання. Будь-що сказане Вами може бути і буде використане проти Вас в суді. Ви маєте право на адвоката. Якщо Ви не можете собі дозволити адвоката, він буде наданий Вам державою. Ви розумієте ці права?» [270], що було сформульоване ще у 1966 р. Верховним судом Сполучених Штатів Америки у справі Ернеста Міранди проти штату Аризона. Це правило закріплене у законодавстві багатьох держав, у тому числі й у Федеративній Республіці Німеччини, указує на зв'язок мови (точніше, слів підозрюваного) та права. До речі, саме цими словами відкрила другу частину панельної дискусії «Мова і право» (16 травня 2018 р.) Ірена Бьом (Віденський університет), що проходила Австрійською асоціацією правової лінгвістики (ÖGRL), неприбутковою науковою асоціацією, основною метою діяльності якої є встановлення зв'язків між мовою та правом. Об'єднання складається в основному з дослідників і практиків у галузі юридичної лінгвістики та права.

Дослідження ÖGRL зосереджені на тлумаченні нормативно-правових актів, з'ясуванні ролі лінгвістичних доказів у судочинстві, визнанні та ідентифікації промовця, а також наданні загальних коментарів щодо сучасного правничо-догматичного розвитку. Основною метою ÖGRL є розвиток, а також проведення і розширення, підготовка й коментування та подальший розвиток фундаментальних юридичних лінгвістичних досліджень в Австрії [35].

Наведене дає змогу зробити попередній висновок про актуальність юридичної лінгвістики серед правників у державах, які становлять романо-германську правову сім'ю загалом і у Федеративній Республіці Німеччини та Австрії зокрема. Водночас черговий раз слід зауважити, що юридична лінгвістика є доволі новим напрямом правничої діяльності (у тому числі й наукової), що зумовлено її відносно недавнім виокремленням у самостійний напрям. Це є цілком об'єктивним процесом, зважаючи на низку факторів, які носять соціальний характер (що висвітлено нами у першому розділі роботи). Крім цього, слід зауважити, що дещо змінив пріоритети у способах пізнання права застосовуваний у правознавстві антропний принцип, який додає чуттєвий елемент. Вище було вказано на значимість у юриспруденції держав романо-германської правової сім'ї терміна «відчуття справедливості» (sense of justice). При цьому, зважаючи на символічний характер права, на його переважно текстову форму відображення, за словами французького філософа Жака Дерріда, право втрачає ноуменальний сенс і стає об'єктом інтерпретації різними суб'єктами, які вкладають у нього (право) свій сенс.

Означене дещо підриває традиційний підхід до пізнання права як результату діяльності лише розуму та відповідно застосування логічних прийомів. Хоча ще у другій половині XX ст. німецький учений Д. Грімм акцентував увагу на певних особливостях використання логіки у сфері права, зазначаючи, що логічні міркування уже давно використовуються як атрибут правового мислення, однак, чи може адвокат запевнити нас, що для нього цей атрибут – логічне міркування – є більш іманентним, ніж, наприклад, для біолога чи політолога? При цьому слід пам'ятати, що відомий давній латинський вислів

«*iudex non calculat*» (юриспруденція – не математика; суддя не займається розрахунками) указує, що, наприклад, рішення судді ґрунтується не на кількості доказів, а на їх переконливості, силі і до сьогодні є актуальним. Хоча, звісно, як зазначає Д. Грімм, без дотримання законів логіки, ні правнича наука, ні юридична практика не здатні виконувати свої функції. Можна навіть показати, що сама ідея права в сенсі нової філософії права може бути задумана лише за допомогою логіки [507, с. 53-79].

Епоха постмодерну зумовлює необхідність зміни і такої сфери суспільної діяльності, як правова, зокрема, у контексті посилення соціокультурного фактору. А виходячи з того, що *iudex est lex loquens* (суддя – це промовляючий закон), та враховуючи значимість мови для формування світосприйняття, особливе місце серед соціокультурних чинників займає мова. Це було помічено німецькими ученими, які указали на необхідність поєднання лінгвістичних та правових аспектів епістемології права та застосування отриманих знань під час здійснення юридичної практичної діяльності. До речі, як відомо, ще Геракліт зазначав, що право є полемікою. У ситуації, де необхідно вирішити правову справу, слід працювати над текстом. Мова є інструментарієм правника. Однак мова не може спрямовувати його, вона лише надає йому слова, які він використовує для пошуку правильного рішення. «Ми повинні відмовитися від ідеї, що існує чітко визначена спільна структура, яку користувачі мови приймають, а потім застосовують до окремих випадків. Закон завжди знаходиться у певному протиріччі з прийнятим у кожному конкретному випадку рішенням». Особливо це стосується європейського права, яке все ще знаходиться в процесі розробки як окремого правового порядку і яке, наскільки це встановлено, ще не виросло як «правовий порядок» Співтовариства, на відміну від національних правових систем» [520].

У зв'язку з цим слід зазначити, що, наприклад, ефективність діяльності Європейського Суду справедливості (Court of Justice), який на відміну від національних судових органів не має засобів для виконання прийнятого рішення (зокрема, йдеться про державний примус), виконання рішень якого

ґрунтується переважно на добровільній волі держав-членів, зумовлює необхідність авторитетності та переконливості прийнятого у справі рішення. Яке, для досягнення цієї мети, повинно мати «переконливість, лінгвістичну точність та унікальність вираження». Право так чи інакше формалізується у текстах, відтак проявляється через мову і не може мати ніякого значення без мови. Правник може прокласти шлях до правового рішення тільки через мову. Саме тому остання наукова правнича література порушує питання інтерпретації, оскільки закон як такий є «сплячим законом», а правник фактично отримує з нього сенс як «витягує рибу з води». Закон створюється знову і знову через інтерпретацію його тексту. Текст закону не має іншого сенсу, крім того, що його створив через тлумачення правник [520].

Одним із відомих європейських учених, предметом дослідження якого є юридична лінгвістика, є Дітріх Буссе. На його думку, актуальність юридичної лінгвістики зумовлена тими основними питаннями, які стоять перед цим напрямом наукового знання і до яких належать, зокрема, наступні:

- 1) зрозумілість юридичного тексту;
- 2) зміст елементів юридичного тексту;
- 3) контекст розуміння та інтерпретація юридичного тексту;
- 4) конкретні інституційні умови їх застосування [420, с. 7-20].

При цьому автор вважає, що фактичний міждисциплінарний характер юридичної лінгвістики є важким викликом для усіх заінтересованих сторін, однак цей досвід необхідний [420].

Таким чином, проблематика юридичної лінгвістики, на думку німецького ученого, як правило, пов'язується з юридичним текстом, його структурою та застосуванням.

Отже, юридична лінгвістика є новим напрямом у правничій діяльності держав західного світу. «Використання мови має вирішальне значення для будь-якої правової системи не лише як для політики в цілому, але також у двох особливих аспектах. Суб'єкти правотворчості використовують мову для прийняття правових актів, при цьому правові акти повинні забезпечувати

авторитетне вирішення спорів за наслідками такого використання мови» [463] – зазначає Тімоті Ендікотт. У зв'язку з цим окреслене питання потребує дещо детальнішого розгляду. Слід зауважити, що правнича діяльність не є однорідною і охоплює декілька напрямів. Так, цілком усталеним у вітчизняній правничій науці [133, с. 11-12; 74, с. 44] є виокремлення наступних видів юридичної (правничої) діяльності, що здійснюється за її формами:

- 1) правнича наукова діяльність;
- 2) правнича освітня діяльність;
- 3) правнича практична діяльність.

Саме названі форми ми використаємо для висвітлення предмета нашого дослідження. Водночас варто зазначити, що правнича діяльність може здійснюватися як у правових, так і у неправових формах – інформування, виховання, фінансування, організація співробітництва та взаємодії тощо [74, с. 44].

1. Правнича наукова діяльність. Саме завдяки осмисленню західною науковою спільнотою практичних проблем, з якими зіткнулась правнича практика, і виник новий напрям наукових досліджень – юридична лінгвістика (Rechtlinguistik). Аналіз наукової правничої літератури та інтернет-ресурсів дає змогу зробити висновок, що починаючи з 1980-х рр. тематика мови і права перманентно перебуває у центрі уваги як лінгвістів, так і юристів. Якщо до цього часу питання взаємозв'язку мови й права розглядались переважно мовниками, до поступово до цієї сфери досліджень долучаються і правники. Почасти це зумовлено і процесами глобалізації та інтеграції, розвитком міжнародного права, набуттям окремим сектором економіки транснаціонального характеру, що спричинили необхідність правової основи їх регулювання.

Заслуговує на увагу і думка Д. Буссе, згідно з якою одним із факторів розвитку юридичної лінгвістики є те, що хоча й існують деякі основні мовні функції, які відіграють важливу роль у кожній формі лінгвістичного використання (наприклад, посилення та предикація), однак дослідження

функції нормативних текстів у праві показує, що навіть ці основні функції можуть бути змінені, коли мова є «нормальною», протягом тривалого часу залишається єдиною важливою формою використання, такою як «спілкування» у повсякденній взаємодії. З лінгвістичної точки зору обговорення семантичних теорем іноді мало результатом інші висновки, ніж у правників. Відтак, необхідно відмовитися від ідеї створення єдиного концептуального інструменту для всіх мислимих функцій мови. Стало необхідним виникнення загальних теорій про семантику, тлумачення тексту та текстової лінгвістики, оскільки їх також адаптували самі юристи в контексті їх теорії, а не для цілей лінгвістичного аналізу юридичного тексту [418, с. 5]. Це дійсно свідчить про необхідність поєднання правової та лінгвістичної теорії для отримання якісно нових результатів дослідження правових явищ (нас цікавить саме цей аспект взаємодії). Саме у такому контексті спрацьовує ефект синергії, який допоможе вивести методологію правознавства на новий рівень. Висновки і основні положення юридичної лінгвістики дають змогу переглянути та по-новому оцінити концепцію «точності юридичної мови», віднайдення «об'єктивного змісту норми права», з'ясування «волі суб'єкта правотворчості» тощо.

Серед зарубіжних дослідників проблематики юридичної лінгвістики слід зазначити таких: D. Busse, R. Christensen, T. Endicott, P. Goodrich, D. Grimm, J.-C. Gemar, D. Leisser, F. Müller, A. Podlech, M. Sobieszewska, R. Wimmers.

Окремо слід згадати монографічні праці наступних авторів: Д. Буссе «Юридична семантика» (1992 р.), Д. Буссе «Інтерпретація тексту» (1991 р.), Ф. Мюллера «Дослідження з правової лінгвістики» (1989 р.), Б. Хойра «Лінгвістичні рекомендації щодо процесу прийняття юридичних рішень» (1989 р.), Р. Хрістенсена «Що означає законне зобов'язання» (1989 р.).

Важливою у методологічному аспекті є робота Ханьйо Хаманна «Структуроване учення про право як юридична мовна теорія», у якій автор указує, що у методології права протягом півстоліття існує теорія, що прагне до прагматичного розуміння права і яка стала тим самим методологічним підґрунтям сучасної юридичної лінгвістики. Через індуктивне осмислення

практики прийняття правових рішень ця теорія дає змогу визначити складні процеси структурованого «продукування права», у яких існуючі методології бачать просто «застосування». Структуроване учення про право показує, що юридичне тлумачення може мати сенс тільки від соціальної взаємодії як форми мовного розуміння лише у тісній взаємодії з реаліями життя [479, с. 175-185].

Водночас варто звернути увагу на той факт, що дослідження проблематики юридичної лінгвістики не є справою окремих науковців. Останні для досягнення результатів у цій сфері об'єднуються у різні асоціації. Так, вище ми згадували Австрійську асоціацію правової лінгвістики (ÖGRL), яка працює над популяризацією юридичних лінгвістичних досліджень.

Близько 30 років функціонує міжнародна робоча група «Юридична лінгвістика» з місцем зустрічі в Гейдельберзі та Мангеймі. Крім того, слід зазначити, що з 2007 р. функціонує Міжнародна асоціація мови та права (ILLA), яка була заснована юридичними лінгвістами Пітером Тирсма, Лоуренсом Соланом та Дієром Штаєм. Їх ініціатива полягала у створенні мережі лінгвістів та юристів у всьому світі, що працюють над мовною матрицею права. У цьому контексті мова не просто розглядається як предмет в правовому контексті або об'єкт судової експертизи (як це переважно властиве Російській Федерації), а як центральний засіб сучасних конституційних держав, як посередник соціальних конфліктів та основи правової методології. Станом на вересень 2017 р. близько 150 науковців з мовознавства, права, соціальної та культурологічної науки стали учасниками з'їзду Міжнародної асоціації мови та права у Фрайбурзі, Німеччина. За загальною темою, над якою працює Асоціація «Мова та право в світі засобів масової інформації, глобалізація та соціальні конфлікти», було проведено 50 переговорів, семінарів та воркшопів, на яких обговорювали питання взаємозв'язку права, мови, засобів масової інформації у контексті багатомовності, оцифрування та соціальних конфліктів у всьому світі [484]. Одним із результатів діяльності Асоціації є науковий «Міжнародний журнал мова і право» (International Journal of Language & Law (JLL) [483]), тематикою якого є взаємозалежна роль мови і права у суспільстві в різних її

аспектах. Особливо акцентується увага на питаннях теорії права та мови, перекладу й міжкультурних питань, правової інтерпретації, права та літератури, криміналістичної лінгвістики, а також прикладних питань, таких як атрибуція авторства, мова в залі суду тощо. JLL є внеском у відповідну політику відкритого доступу з перевагами щодо глобальної доступності, довгострокової архівації, за допомогою ідентифікатора цифрових об'єктів (DOI), сертифікованої реєстрації в національних базах даних та каталогах, представлення мультимедійних компонентів та системи професійної публікації [484].

Крім зазначеного наукового журналу, результати досліджень зарубіжних науковців за тематикою юридичної лінгвістики публікуються у таких спеціалізованих журналах:

1) Журнал європейської правової лінгвістики (ZERL), який не тільки висвітлює взаємовигідний зв'язок між лінгвістикою та юриспруденцією, а й представляє платформу шляхом тісної інтеграції науково-педагогічної та професійної практики, задля ефективного діалогу між усіма заінтересованими сторонами [527];

2) Законодавство та оцінка (LeGes), який є інформаційним бюлетенем Швейцарського товариства законодавства (SGG) та Швейцарського товариства оцінки (SEVAL). Журнал виходить тричі на рік, починаючи з 1990 року.

За даними Міжнародної асоціації мови та права у різних державах світу функціонують різні робочі групи з юридичної лінгвістики [484].

№ з/п	Держава / Міжнародний статус	Робоча група (асоціація)	Веб-сайт робочої групи (асоціації)
1.	Федеративна Респ убліка Німеччини	Науково-дослідна група з комп'ютерної юридичної лінгвістики	http://www.cal2.eu
2.	Федеративна Респ убліка Німеччини	Гейдельберзька група юридичної лінгвістики	http://www.recht-und-sprache.de/
3.	Федеративна Респ убліка Німеччини	Робоча група «Мова та право» в університеті м. Регенсбург	http://www.uni-regensburg.de/forsc

		(Баварія)	hung/sprache-recht/
4.	Федеративна Республіка Німеччини	Європейська правова лінгвістика в Кельнському університеті	http://erl.phil-fak.unikoeln.de/11933.html
5.	Бразилія	ALIDI - Асоціація мови та права	http://www.alidi.com.br/
6.	Данія	RELIN - Мережа правових лінгвістик	http://jura.ku.dk/relin/
7.	Італія	Центр досліджень мови та права	http://www.crill.unina2.it/
8.	Швейцарія	Юридична лінгвістика в Центрі законодавчих досліджень Цюрихського університету	http://www.rwi.uzh.ch/en/oe/ZfR/forschung/rechtslinguistik.html
9.	Сполучене Королівство	Співтовариство судової лінгвістики	http://www.thefls.org.uk
10.	Сполучені Штати Америки	ILE – Інститут лінгвістичних доказів	http://www.linguisticevidence.org/
11.	Міжнародний статус	IAFL – Міжнародна асоціація суддівських лінгвістів	http://www.iafl.org/
12.	Міжнародний статус	GSFL – Німецьке товариство судової лінгвістики null	http://www.gsfl.info/
13.	Міжнародний статус	ILLA – Міжнародна мовна і правова асоціація, Штаб квартири: Лос – Анджелес, Фрайбург, Копенгаген	https://www.illa.online
14.	Австрія, державний статус	ÖGRL – Австрійське товариство юридичної лінгвістики	http://oeurl.com/

15.	Міжнародний статус	TALE –Асоціація лінгвістичних даних	https://tale-forensiclinguistics.org/
16.	Міждержавний статус	Мова і право в Суді Європейського Союзу (Суді справедливості)	https://www.birmingham.ac.uk/schools/law/research/groups/law-language.aspx <u>Law and Language at the European Court of Justice (LLECJ)</u>

Якщо взяти за приклад дослідницький проект «право і мова» при BirminghamLawSchool, створений в 2017 році, то серед досліджуваних питань можна назвати: переклад нормативних текстів, право і філософія мови; право і мова в міжнародному праві і інституціях; семіотика права; судова лінгвістика; мова, право і політика та інші. Цей дослідницький проект був сформований на основі робочої групи, яка працює в Європейському Суді. Цей форум, створений для розвитку дослідження та пошуків нових способів мислення про взаємозв'язок між мовою та правом. Він підтримує роботу над будь-яким питанням мови, перекладу, юридичного змісту та їх впливу на право.

2. Правнича навчальна діяльність. Як показує аналіз офіційних веб-сайтів провідних вищих навчальних закладів Федеративної Республіки Німеччини, поки що «Юридична лінгвістика» не є обов'язковою навчальною дисципліною при підготовці правників. Водночас окремі заклади вищої освіти пропонують своїм студентам опанування такого курсу. Провідним навчальним закладом у цьому є Кельнський університет, у якому викладається окремий курс «Європейська юридична лінгвістика» (ERL). Концепція викладання ERL виходить з того, що наріжною основою Європейського Союзу є ідея «єдності в різноманітності»: різні культури, звичаї, вірування та мови. Проект європейського об'єднання може досягти успіху лише в тому випадку, якщо збережеться європейська багатомовність. Майже 500 мільйонів людей різних культур та мов

живуть сьогодні в Європейському Союзі. Багатомовність відображається у існуванні понад 20 офіційних мов. Тому Європейська юридична лінгвістика вирішує проблеми, що виникають з соціальної та інституційної багатомовності Європейського Союзу, і розробляє методологію міждисциплінарних та трансдисциплінарних підходів у дослідженні й викладанні [465].

Програма вивчення європейської юридичної лінгвістики запланована як спільна робота філософського та юридичного факультетів Кельнського університету і спрямована на паралельне формування юридичних та мовних компетентностей на ґрунтовному мовно-практичному фундаменті та є основою для діяльності з багатомовної текстової роботи з *acquis communautaire*. Мовне розмаїття є складовою європейської ідентичності, що відображено в *acquis communautaire*. Інституційне закріплення 24 офіційних мов Європейського Союзу стало фактором створення нових правових концепцій, складовою яких є мова, що вимагають інноваційних, міждисциплінарних кваліфікацій. Метою програми підготовки бакалавра з європейської юридичної лінгвістики є підготовка студентів до роботи з багатомовними правовими текстами. Важлива передумова досягнення мети полягає в тому, що різні методи правничої та лінгвістичної складових опановуються не послідовно, а паралельно, так, що з самого початку вивчаються одночасно питання обох дисциплін [495].

Слід зазначити, що опанування подібних курсів здійснюється і через практичну діяльність студентів. Навчальні модулі вивчаються у взаємодії з інституціями Європейського Союзу, в яких студенти мають можливість здійснювати початкові контакти з потенційними роботодавцями. Протягом усієї навчальної програми основна увага приділяється отриманню знань практичним способом, насамперед залучаючи представників європейських інститутів до програм викладання та обміну з численними європейськими університетами.

Слід зауважити, що відповідно до Договору про Європейський Союз та Договору про заснування Європейського Співтовариства усі 12 договірних мов вважаються рівними. За винятком ірландської, всі договірні мови є також офіційними мовами. Відтак, усі документи повинні бути доступними для

прочитання на всіх офіційних мовах. Кожен громадянин Союзу має право використовувати власну мову у відносинах з органами Європейського Союзу. Він має право отримати відповідь на своїй мові. Листування з державою-членом має проводитися офіційною мовою цієї держави. Однак не всі офіційні мови є робочими мовами. До останніх належать: англійська, французька, німецька, італійська та іспанська. Але найбільш «привілейованою» є англійська мова. Так, значна частина пропозицій Комісії виходить спочатку лише англійською або французькою мовами. Кандидати, що говорять іншими мовами, у такий спосіб потрапляють у менш вигідне становище. Ті, хто володіє англійською та французькою мовами, мають явну перевагу. «Фактичне домінування англійської мови також є економічно вигідним для Великобританії: англійська мова як іноземна мова є другим за величиною джерелом доходу Великої Британії після нафти в Північному морі» [521, с. 313, 317] – зазначає професор Фріц Штурм.

У Гайдельберзькому університеті (Федеративна Республіка Німеччини) викладається курс «Мова і право» (як приклад наводимо фотокопію плану цього курсу):

Universität Heidelberg Prof. Dr. Ekkehard Felder	Sommersemester 2010 Sprechstunde Di, 16 Uhr
Hauptseminar: Sprache und Recht	

S e m e s t e r p l a n

- 13.04.10 Einführung in das Thema, Seminarorganisation, Voreinstellungen klären
- 20.04.10 Der Zusammenhang von Sprache und Recht
Lektürekurs als Tutorium (Do 14-16 Uhr)
- 27.04.10 Einführungsdarstellungen: Rathert, Haft, Lerch (Hg.), Neumann, Jeand'Heur usw.
- 04.05.10 *Prüfungswoche*
- 11.05.10 Sprachaspekte in soziologischer Rechtstheorie: Niklas Luhmann, Jürgen Habermas
- 18.05.10 Auslegung von Normtexten: Methoden (Engisch, Hassemer), juristische Semantik
- 25.05.10 Strukturierende Rechtslehre und das Verständnis vom Recht als Text (Müller/Christensen/Sokolowski, Busse)
- 01.06.10 Dissertationsprojekt von Janine Luth M.A.: Semantische Kämpfe im Recht
- 08.06.10 Gastreferent Ingo Venzke LL.M. (Max Planck Institut für Völkerrecht, Heidelberg)
- 15.06.10 Mündliche Kommunikation im Rechtsbereich und in Schlichtungsverfahren (Hoffmann, Nothdurft)
- 22.06.10 Gespräche im Rechtswesen (Hoffmann, Luttermann)
- 29.06.10 Gastreferent Prof. Dr. Rainer Wimmer (Trier, Mannheim)
- 06.07.10 Juristisches Argumentieren (Alexy, Christensen, Gast, Haft, Koch & Rüßmann, Neumann, Struck, Schroth, Viehweg)
Vortrag 18 Uhr: Dietrich Busse: Haben Gesetzestexte eine feststellbare Bedeutung?
- 13.07.10 Rechtslinguistische Analysen an Beispielen: Busse, Felder, Li Jing
- 20.07.10 Babylonische Sprachverwirrung: Das Mehrsprachigkeitsproblem in der EU (Luttermann, Müller 2004, Müller/Burr (Hg.) 2004)

Рис. 4.1. План курсу «Мова і право» у Гайдельберзькому університеті (Федеративна Республіка Німеччина).

Показовими у контексті значення юридичної лінгвістики для правничої навчальної діяльності є слова голови Конституційного суду Федеративної Республіки Німеччини Андреаса Фоскул'є стосовно ідеалу європейського юриста: «На сьогодні правник перетворився з юриста-позитивіста «слуги держави-нації» на супутника та актора різноманітних процесів правового розвитку, які відбуваються на самих різних, взаємопов'язаних внутрішньодержавних або міждержавних, державних чи недержавних рівнях.

Модель правничої освіти більше не буде ґрунтуватися на національному праві» [493].

Професор права, директор Інституту європейського права Саарландського університету (м. Саарбрюкен, Федеративна Республіка Німеччини) Міхаель Мартінек, досліджуючи зміну парадигми правничої освіти у контексті відходу від національного державного правника до космополітичного правового менеджера, зазначає, що чинником необхідності змін є євроінтеграційні процеси, транскордонне співробітництво, а також запровадження Європейської кредитно-трансферної системи (ECTS) [493]. Означені процеси впливають на посилення ролі компаративних досліджень, актуалізації міжнародного права.

У межах Європейського Союзу використовується термін «євроюрист» (Eurojust), яким позначається «європейський правник», протилежність державному юристу. «Профіль «Eurojust» позначає, так би мовити, антипод, державного юриста. Євроюрист не вважає себе державним юристом, який опирається на фіксовані норми та силогізми, а натомість орієнтується у різних контингентних правових інститутах, мислить відкритими судженнями, використовує переконливі аргументи» [493]. Зосередженість на правовій системі окремої держави перешкоджає пошуку альтернативних рішень (ймовірність якого зростає при вивченні інших національних правових систем). Тому вирішення правового конфлікту державним юристом і євроюристом може бути різним.

3. Правнича практична діяльність. Важливість мови у практичній діяльності правників важко переоцінити, що було зазначено вище. Однак наведемо кілька рішень Європейського суду з прав людини, які додатково аргументують висловлені тези.

У справі «Лавентс проти Латвії» (Lavents v. Latvia) заявник скаржився, зокрема, на порушення державою ч. 1 ст. 6 Конвенції, що було зумовлено упередженим ставленням судді до заявника. Так, вона зверталась із заявами до декількох місцевих засобів інформації, через які критикувала поведінку

захисника, а також повідомила про можливі наслідки судового розгляду справи. Крім цього, суддя висловила подив стосовно того, що заявник заперечував висунуті проти нього звинувачення і наполягав на тому, аби визнати його невинуватим (заявник – Олександр Лавентс – був головою наглядової ради банку «Балтія», згодом ліквідованого. Заявника було запідозрено у вчиненні шахрайства: переведення 139 млн євро до російського банку та наступне отримання частини коштів у формі урядових облігацій, а також шахрайські дії щодо створення іміджу процвітаючого банку без фінансових проблем). Зокрема, суддя зазначила, що ще не знає, «чи вирок буде обвинувальним, чи частково виправдувальним». Рішенням від 21 грудня 2001 р. заявника засуджено до дев'яти років позбавлення волі. Європейський суд з прав людини визнав порушення права на справедливий суд [431].

У рішенні у справі «Буткевічус проти Литви» (*Butkevičius v. Lithuania*) Європейський суд з прав людини визнав порушення п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, через твердження у засобах масової інформації генерального прокурора про наявність «достатньо твердих доказів вини» міністра оборони Литви, а також заяви голови парламенту, що в нього «немає сумнівів» щодо отримання міністром хабара за «обіцянку протизаконних послуг» та що міністр «хабарник». Зауважимо, що заявник був затриманий у вестибюлі готелю, прийнявши конверт, що містить 15 000 доларів США. Уряд стверджував, що оскаржувані заяви не порушили презумпцію невинуватості. На думку Уряду, слід враховувати контекст, в якому висловлювалися заяви, а саме: той факт, що заявник був затриманий під час вчинення злочину, а також достатність доказів, які можуть виправдати порушення кримінальної справи. Крім того, ці заяви, на думку Уряду, повинні тлумачитися як пояснення для громадськості необхідності порушувати кримінальну справу проти заявника, а не як визнання його винним у вчиненні злочину.

Європейський суд з прав людини зазначив, що презумпцію невинуватості не можуть порушувати не тільки судді, а й інші органи державної влади. Суд

визнає, що той факт, що заявник був важливим політичним діячем на час передбачуваного правопорушення, вимагав від найвищих державних посадових осіб, включаючи Генерального прокурора та Голову Сейму, інформувати громадськість про передбачуване правопорушення та наступне кримінальне провадження. Однак він не може погодитися з аргументом Уряду, що ця обставина може виправдати будь-яке використання слів, обраних посадовими особами в їхніх інтерв'ю з пресою [422].

У вказаній справі Європейський суд з прав людини послався на справу «Дактарас проти Литви» (*Daktaras v. Lithuania*), у якій нагадав, що презумпція невинуватості, закріплена в п. 2 ст. 6 Конвенції, є одним із елементів справедливого кримінального процесу, що вимагається п. 1 ст. 6. Ця норма буде порушена, якщо заява публічного посадової особи стосовно особи, яка обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, відображає думку про те, що вона винна, перш ніж це буде доведено відповідно до закону. Достатньо того, що посадова особа розглядає обвинуваченого як винного. У зв'язку з цим Суд наголошує на важливості вибору слів посадовими особами у своїх виступах до того, як особа постане перед судом і її вину буде доведено у порядку, встановленому законом [423].

Питання юридичної лінгвістики перманентно порушується у державах романо-германської правової сім'ї. Так, наприклад, 15 червня 2018 р. Конституційний Суд Австрії (VfGH) за результатами розгляду звернення громадянина щодо тлумачення закону про громадянське становище (заявник вважав, що органи публічної влади мають дозволити зазначати у графі «стать» такі позначення, як «інший» або «інтер») визнав, що люди, чия біологічна стать не може бути чітко визначена як чоловіча чи жіноча, мають право на коректне зазначення своєї статі у документах та в персональному реєстрі. На думку Конституційного Суду: «Використане у § 2 п. 2 (3) Закону поняття статі є настільки загальним, що можна легко зрозуміти, що воно включає і альтернативну гендерну ідентичність» [490].

Зазначена вище Австрійська асоціація правової лінгвістики (ÖGRL)

схвально оцінила це рішення, наголосивши, водночас, що воно становить певні виклики мови при реалізації комплексної гендерної концепції (такі питання можуть виникнути, зокрема, у контексті військової служби, досягнення пенсійного віку та виходу на пенсію тощо). На думку Австрійської асоціації правової лінгвістики, цей правильний підхід Конституційного Суду щодо права на індивідуальну гендерну ідентичність стандартизований у ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Першим кроком ÖGRL, таким чином, вирішив визначити уніфіковану лінгвістичну небінарну форму для внутрішнього та зовнішнього спілкування, щоб відобразити цю правову ситуацію і у мові [498].

Положення юридичної лінгвістики відіграють важливу роль у правозастосовній діяльності, адже не можна не погодитися з Д. Буссе стосовно того, що тексти нормативно-правових актів – це свого роду збірники лінгвістичних формулювань, які виконують важливу функцію забезпечення, підтримання та гарантування єдності й послідовності правових рішень. Поняття «формулювання закону» та «формулювання як межа тлумачення правової норми» набувають свого значення тільки у цьому контексті: формулювання кодифікованої норми, закріплене в тексті нормативно-правових актів, повинно гарантувати єдність розуміння так званої «волі законодавця» та прийняття правильного рішення [420, с. 9-10].

Однак такий підхід викликає з погляду юридичної лінгвістики низку запитань, одними з ключових серед яких є наступні:

1. Зважаючи на те, що кожен текст є лінгвістичним формулюванням, а відтак підлягає тлумаченню, то чи може одне й те ж лінгвістичне формулювання забезпечити одноманітність судових рішень у справах з різними життєвими обставинами (адже саме тому і наголошується, що закон є абстрактним, а право – унікальним)?

2. Кожна текстова форма може бути наповнена змістом на основі конкретної бази знань. Це означає, що жодне лінгвістичне формулювання не є зрозумілим без посилання на конкретну базу знань. Це посилання завжди має

бути встановлене суб'єктом, який сприймає текст (наприклад, шляхом власних когнітивних дій у вигляді логічних міркувань, висновків). Таким чином, текст має «зміст» у повному розумінні лише у тому випадку, якщо він інтеріоризується через базу знань суб'єкта (через неї розкривається) [420, с. 9-10].

Як зазначає Марта Собешовська, гібридний характер юридичної лінгвістики (йдеться про назву, яка вказує на охоплення двох сфер – правничої та лінгвістичної) вимагає поглянути на предмет дослідження з двох різних точок зору: права та лінгвістики. З одного боку, він охоплює пізнавальні та важливі питання, пов'язані з вивченням спеціалізованих мов, тобто переклад правничих текстів, судові переклади, дидактика перекладу правничих текстів, юридична термінологія, аналіз дискурсу, структура та семантика правничих текстів тощо. З другого боку, надзвичайно важливою для правників є правильна інтерпретації текстів нормативно-правових актів та нормативних договорів, особливо, коли трапляються помилки в перекладі. З цього випливає, що знання спеціалізованих мов є важливим інструментом не тільки перекладача, а й правника, який може визначити можливий варіант помилки при перекладі правничих текстів та запобігти негативним наслідкам соціального регулювання [519, с. 129]. При цьому тлумачення текстів нормативно-правових актів, на думку польської дослідниці, з якою цілком можна погодитись, на відміну від тлумачення інших текстів, вимагає знання правил інтерпретації законодавства для встановлення змісту закріпленої норми права, адже доволі часто словосполучення, що використовуються у тексті закону, мають цілком своєрідний зміст порівняно із значенням у розмовній мові. Суб'єкт правотворчості, встановлюючи власні правила інтерпретації, створює нові умови і надає їм офіційний зміст. Водночас перекладач таких текстів повинен володіти спеціальними знаннями, щоб мати можливість враховувати нетекстові аспекти значення слів, наприклад, «товарний знак», «торгова марка» тощо. Тексти законодавства відрізняються від інших спеціалізованих текстів передусім нормативною функцією, вони виражають накази, заборони та

дозволи. Як наслідок, перекладачі при роботі з текстом законів працюють на двох рівнях: на першому вони правильно інтерпретують значення повідомлення, редагованого на мові «А», потім перекладають його мовою «Б» відповідно до принципів мистецтва спеціалізованого перекладу [519, с. 129-130].

Отже, усе зазначене дає змогу зробити такий висновок: не зважаючи на те, що юридична лінгвістика є доволі новим напрямом міждисциплінарних наукових досліджень, вона має важливе значення для професійної діяльності правників, особливо в умовах романо-германської правової сім'ї, адже і виникнення юридичної лінгвістики багато у чому є об'єктивним явищем, зумовленим, переважно, інтеграційними процесами, що відбувалися і продовжують відбуватися у межах європейського континенту.

Важливим напрямом удосконалення методології правознавства може бути залучення ним здобутків юридичної лінгвістики. Західне розуміння права, яке досить тривалий час виходило з текстової форми відображення права, зокрема у текстах нормативно-правових актів, на сьогодні зазнало змін. Превалювання природно-правового розуміння права, окремих елементів соціологічного розуміння права змінюють акцент на цінності та діяльність, що дає змогу вести мову не просто про текст, а про «символьність» права, про право як комунікацію, про мовленнєві акти як форму відображення права тощо.

І хоча ще юридична лінгвістика залишається у «зародковому стані», подальші процеси транскордонного співробітництва, поширення ідей західної правової традиції на правові системи держав пострадянського простору будуть факторами актуалізації цього напрямку досліджень. Значний потенціал юридичної лінгвістики, зважаючи на окреслене нами у попередніх розділах роботи, може проявитися і у компаративних дослідженнях європейського права з китайською правовою традицією та сім'єю мусульманського права.

4.3. Взаємодія правових систем держав Європи та роль юридико-лінгвістичної методології (у аспекті практики Європейського суду з прав людини)

У цьому підрозділі ми розглянемо процеси взаємовпливу правових систем держав Європи у контексті юридико-лінгвістичної теорії правознавства. Важливим гносеологічним постулатом розв'язання цього завдання є розуміння правової системи та типів правових систем, особливо зважаючи на застарілість положень вітчизняної теорії права у цій частині та їх синкретичність, розгляд права як чогось штучного та відстороненого від соціуму, а не як соціокультурного явища. Тому значна частина дослідження присвячена проблематиці правової системи та правової культури (цивілізації), розв'язання якої дозволить розуміти: що і яким чином взаємодіє, яке місце у цій комунікації займає мова.

Починаючи з другої половини XX століття, коли були сформовані універсальні та регіональні інституції у сфері захисту людських прав, національні правові системи суттєво змінилися. У межах Європи такою організацією є Європейський суд з прав людини, практика якого є важливим фактором трансформації національних правових систем. Тому у цьому підрозділі ми зосередили увагу на рішеннях Європейського суду з прав людини (у контексті юридико-лінгвістичної теорії). Крім цього, саме людські права є вектором взаємодії правових систем держав Європи і, зокрема, упровадження принципу рівності, у тому числі і гендерної. Тому значна частина цього дослідження присвячена мовному сексизму, як одному з явищ, яке намагаються подолати у межах європейської правової культури.

Як ми неодноразово зазначали, юридична лінгвістика є сферою досліджень, яка лише нещодавно виокремилась. Водночас, мова права була предметом уваги дослідників і мислителів досить тривалий час. Так, уже згаданий Ж. Монтеск'є описував правила, яких необхідно дотримуватися для

того, щоб прийняті закони були ефективними, реалізувалися і регулювали поведінку соціуму. Окремі положення щодо законів людського співжиття висловлювали і загальновідомі давньогрецькі філософи Аристотель і Платон. Не можна не згадати і вісім способів виявитися неспроможним законодавцем. Однак, найбільш влучно взаємозв'язок права і мови відображували засновники і представники історичної школи права. Доречно зауважити, що і засновник історичної школи права Густав Гуго, і найбільш відомі представники – Фрідріх-Карл фон Савін'ї, Георг Фрідріх Пухта – були німецькими правниками (як німцем був вчений-лінгвіст Адальберт Подлех, засновник юридичної лінгвістики).

Нормативно-правовий акт безпосередньо пов'язаний з мовою, без тексту він просто не існує. Крім того, інтерпретація закону також передбачає володіння мовою, зокрема, мовою його написання. У певних контекстах переважає мовний аспект права: юридичний переклад, юридична термінологія, правова риторика. До середини XX століття превалував переважно практичний інтерес до мови права [455, с.6]. Слід зауважити, що сама природа юридичної лінгвістики, на думку фахівців у цій сфері, є доволі новим явищем. Як зазначає Шютц Торстен, хоча бінарний характер у цілому іманентний багатьом сферам економіки, наприклад, бізнес-інформатика, промислова інженерія, бізнес-психологія, але об'єднати юриспруденцію з лінгвістикою – це доволі незвично [514].

На думку професора Ізольти Берр, актуальність поєднання лінгвістичних знань із правничими зумовлена тим, що законодавство Європейського Союзу має бути обов'язковим для усіх держав-членів, відтак повинно бути викладено на всіх 23 мовах Європейського Союзу. З метою забезпечення того, щоб правові приписи Європейського Союзу були зрозумілими у всіх державах-членах, щоб були викладені у послідовній, зрозумілій та однозначній формі, мають існувати професіонали, які знають обидві сфери – мовну та правову [514].

Багатомовна робота з правовими текстами в установах та органах Європейського Союзу стане класичним завданням юридичного лінгвіста. Крім того, існують й інші професійні сфери, в яких поєднання «мови та права» може бути використано. Так, уже згадана професор Ізольда Берр бачить своїх випускників «у великих юридичних фірмах з міжнародною орієнтацією, в Міністерстві закордонних справ, у відділах зв'язків з громадськістю, а також в спеціалізованій журналістиці» [514].

Таким чином, наведене додатково аргументує сформульований нами висновок про глобалізацію та європейську інтеграцію як один з факторів появи юридичної лінгвістики. Означені процеси кардинально впливають на національні правові системи, а в умовах романо-германської правової сім'ї, ще і на тип правової системи.

Слід зауважити, що знання багатьох вітчизняних учених про правові системи та їх типи ґрунтуються на інформації, отриманій із джерел, що були опубліковані на початку другої половини XX століття. Це, зокрема, праця Рене Давида «Основні системи права сучасності» (*Les grands systèmes de droit contemporains*), відома у перекладі як «Основные правовые системы современности». У цьому контексті не можна не згадати, слова відомого російського правника В. Нерсисянца, який указує, що саме через такий переклад роботи Рене Давида науковці (спочатку у Радянському Союзі, а потім на пострадянських теренах) почали розмежовувати поняття «правова система» і «система права», вважаючи перше ширшим за друге, оскільки воно охоплює усі правові явища у державі (зауважимо, що у такому підході до розуміння правової системи простежується нормативістське розуміння права, від якого вітчизняна правнича наука намагається відійти. Зазначимо також, що саме як державний феномен розглядає правову систему відомий російський правник Ю. Тихомиров. На його думку правова система держави являє собою структурно організовану нормативну сукупність, що зорганізовується на основі загальних принципів, у якій виокремлюються, зокрема, такі складові як: закони, підзаконні нормативно-правові акти, акти органів місцевого самоврядування,

належним чином ратифіковані міжнародні договори) [351, с. 45], а система права включає лише норми права та їх блоки – інститути, підгалузі, галузі права [228, с. 449-450].

Крім цього, джерелами знань про правові системи є також такі праці як:

- Кросс Р. Прецедент в английском праве / Р. Кросс; под общей ред. докт. юрид. наук, проф. Ф. М. Решетникова. – М.: Юрид. лит., 1985. – 239 с.;
- Мусульманское право (структура и основные институты) / В.Е. Чиркин, Л. Р. Сюкияйнен, М. С. Хайдарова и др.; отв. ред. Л.Р. Сюкияйнен. – М. : Ин-т г-ва и права АН СССР, 1984. – 120 с.;
- Уолкер Р. Английская судебная система / Пер. с англ. Т.В. Апаровой. – М.: Юридическая литература, 1980. – 632 с.

Як бачимо, названі праці є перекладом оригінальних робіт. Однак, можна погодитися з А. Кучуком, який зазначає, що «на відміну від представників вітчизняної правової доктрини, що оперують словами «національна правова система» та «правова сім'я», зарубіжні правники переважно уникають використання терміна «правова система», а вживаючи, фактично ототожнюють явище, що ним позначається, з іншим, словесним символом якого є «право» [156, с. 353].

При цьому, детально проаналізувавши підходи західних учених до характеристики явища, які вітчизняні науковці позначають терміном «правова система», А.Кучук цілком справедливо зазначає, що «європейська фахова правнича література не використовує терміни «legal system» і «system of law» як відповідники понять «правова система» і «система права». Натомість усталеним є термін «legal system», однак у значенні права, системи права» [197, с. 23].

Посилання ж окремих авторів на роботу Дж. Раца відому у перекладі як «Концепція правової системи» («The Concept of a Legal System, 1970 рік), не є таким однозначним. Дж. Рац зазначав: «Ми розмежовуємо існуючі системи права і ті, які або припинили своє існування (наприклад, римська система права), або ніколи взагалі не існували (наприклад, Платон пропонував право

для ідеальної держави). Більше того, ми говоримо, що французька система права існує у Франції, але не існує у Бельгії або, що в Палестині сьогодення система права кардинально відрізняється від системи права, яка існувала 30 років тому. Однією з цілей теорії систем права є встановлення критеріїв для визначення істинності чи помилковості таких тверджень; їх ми назвемо «критерії існування» системи права» [505, с. IX]. Якщо перекладати термін «legal system», що використаний у назві роботи Дж. Раца, як «правова система», то у її першому розділі висвітлено «правову систему Остіна», а у п'ятому – «правову систему Ганса Кельзена» [505], але, зрозуміло, що навіть виокремлюючи правову систему як окреме соціальне явище, воно не може бути диференційоване за суб'єктами (як у нашому випадку).

Доречно зазначити, що інший вітчизняний правник також дійшов подібних висновків відносно використання у фаховій літературі терміна «правова система» («legal system»). На думку Л. Луць, за результатами вивчення міжнародно-правової літератури можна виокремити два підходи до інтерпретації міжнародної правової системи:

- 1) міжнародна правова система ототожнюється з міжнародним правом, системою права, системою джерел міжнародного права;
- 2) міжнародна правова система розглядається як сукупність міжнародно-правових явищ [168, с. 7].

Наведене вище є додатковим аргументом на користь актуальності юридичної лінгвістики. Адже, по-перше, від якості перекладу правничого тексту залежить правильність сприйняття правової реальності про яку йдеться чи дескрипція якої здійснена у такому тексті, що частково було висвітлено нами у попередніх розділах роботи. Неправильний переклад спотворює розуміння явища і призводить до неправильного його розуміння. Проблема не лише у адекватності перекладу «human rights» чи то як «права людини», чи то як «людські права» (хоча і це дуже важливо, про що йшлося вище), але і у перекладі rule of law або як «верховенства права» («правовладдя»), або як «верховенство закону». Особливо важлива роль правильного перекладу

проявляється коли мова йде про запозичення правового досвіду, рецепцію правових концептів.

При цьому варто взяти до уваги той факт, що юридична лінгвістика дуже тісно пов'язана з юридичною компаративістикою, зокрема, у контексті макропорівняння, оскільки мікропорівняння загалом не передбачає такої підготовки як макропорівняння. Перше має місце, наприклад, коли студент-правник з Федеративної Республіки Німеччини навчається у Австрії. Подібність систем права обох держав, їх належність до однієї правової родини є фактором легшого їх розуміння, вивчаючи австрійське законодавство у такого студента не виникне особливих труднощів (хоча можуть бути окремі чинники, про які мова піде нижче). Головним у цьому випадку для здобувача вищої освіти є доступ до бібліографічного матеріалу. Водночас, слід зауважити, що Федеративна Республіка Німеччини, як указує навіть офіційна назва держави, за формою державно-територіального устрою є федеративною, що зумовлює існування двох рівнів законодавства: законодавства земель (Федеративна Республіка Німеччини складається з шістнадцяти земель) і загальнофедеративного законодавства, при цьому законодавство однієї землі може відрізнятися від законодавства іншої. Відтак, німецький правник фактично є мікрокомпаративістом, застосовуючи у своїй практиці сімнадцять систем права (шістнадцять земель і одне – загальнофедеративне), як і австрійський правник має справу з десятьма системами права (дев'ять – федеральних земель і одна – загальнофедеративна). «Французькі студенти, які вивчають порівняльне правознавство не стикаються з великими труднощами у зіставленні законів окремих держав, якщо вони обмежують своє вивчення французьким, німецьким, італійським та голландським законодавством, які пов'язані за традицією та структурою і служать подібному типу суспільства» – зазначається у енциклопедії Британіка [467].

На відміну від мікрокомпаративістики макропорівняння неможливе без попереднього виявлення та глибокого засвоєння основ систем права, оскільки вони відрізняються одна від одної. Правник повинен уміти «переключитися»,

«забувши» те, що він знає про власну національну правову систему, оскільки повинен зважати на те, що пересічний громадянин деяких держав Азії чи Африки ніколи не звертається до суду за захистом свого права; соціальна поведінка такої особи багато у чому зумовлена не формальними приписами, а обрядами, переданими його предками, що забезпечуються схваленням громади. Так само, якби західний юрист мав зрозуміти мусульманське право або індуське право, він повинен усвідомлювати, що право міститься у правилах поведінки, встановлених релігією для своїх послідовників і тільки для своїх послідовників. Це такі правила, що створюють обов'язки, а не права, становлять перш за все світову справу, і їх ні в якій мірі не можна плутати з нормами, які на певний час можуть прийняти та ратифікувати національні органи публічної влади. Важливою є вказівка енциклопедії Британіка на те, що порівнюючи свою систему права з законодавством комуністичної країни, західний правник повинен зважати на те, що громадянин марксистсько-ленінської держави в жодному разі не вважає верховенство права ідеалом для суспільства, адже для нього право є синонімом несправедливості та примусу, якого не повинно бути у соціалістичному суспільстві, заснованому на людській солідарності та братстві. Доволі важко французькому чи німецькому правнику водночас зрозуміти життєво важливу роль, яку англійський чи американський правник традиційно надає поняттю належного процесу та критеріям доказів, у свою чергу, для правників континентального права процесуальні норми посідають друге місце після норм матеріального права [467]. До того ж, слід зважати на функціонування у державі органів конституційного контролю. Так, мало хто не знає важливість рішень Верховного Суду Сполучених Штатів Америки через які може оцінюватися конституційність законодавчих актів. У Федеративній Республіці Німеччини органом конституційного контролю є окремий орган – Конституційний Суд. Відтак, проводячи компаративне дослідження законів Федеративної Республіки Німеччини необхідно опрацьовувати і правові акти Конституційного Суду.

По-друге, на сьогодні майже незаперечним є той факт, що адекватне

розуміння іншої мови можливе за умови розуміння культури відповідного народу, так званий технічний чи машинний переклад не буде повною мірою відображати закладеного у тексті змісту. Тому важливим для правника, який працює з текстом на іншій, ніж його рідна, мові є володіння цією мовою. Одним із факторів цієї необхідності є символічний характер мови: подібність символів ніяким чином не свідчить про їх ідентичність, навіть більш того, інколи подібні символи мають антагоністичне значення.

В Україні серед учених, які займалися проблематикою правових систем, слід згадати Н. Оніщенко, яка у 2002 році захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи», у якій комплексно проаналізовано правову систему як «особливий феномен соціальної реальності». Наталія Миколаївна розглядає поняття, зміст, функції, структура, місце і роль правової системи у державі та суспільстві. Автором продемонстровано як правова система взаємодіє з іншими елементами суспільної системи. Крім цього, охарактеризовано генезу «сучасних державних і правових систем. Розкрито роль правової системи в розвитку і функціонуванні демократичної, соціально-правової держави» [245, с. 29-30].

Не можна не відмітити також наступних робіт Н.Онiщенко: «Правова система: проблеми теорії» (2002), «Правова система і держава в Україні»(2002), «Вступ до теорії правових систем» (2006), «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України» (у спіавт., 2008 (укр.) , 2011 (рос.), 2013 (англ.), «Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії» (2009), «Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: монографія» (у спіавт., 2011), «Правові системи сучасності: навчальний посібник для магістрів права» (у спіавт., 2012), «Загальні засади типології та класифікації правових систем сучасного світу» (у спіавт., 2012) [246].

Загалом, і до сьогодні не втрачають актуальність основні чотири питання,

що розглядались на Першому міжнародному конгресі порівняльного права, що відбувся у 1900 році у Парижі:

1. Визначення методології аналізу різноманітного законодавства. Саме у цьому контексті важливим методологічним підґрунтям можуть слугувати положення і висновки юридичної лінгвістики. Така сфера юридичної лінгвістики як переклад правничих текстів є способом отримання дослідником-компаративістом емпіричного матеріалу. Крім цього, юридична лінгвістика передбачає володіння мовою народу, правові акти якого вивчаються, що слугує засобом адекватного сприйняття правової реальності іншої національної правової системи. Це лише невелика частина методологічного потенціалу юридичної лінгвістики. На це указує усе зазначене нами вище. Так, те, що право проявляється через мову, мовленнєвий акт як своєрідний спосіб існування права тощо повинні стати складовою сучасної методології права.

2. Визначити роль порівняльних методів у вивченні права. Натомість виникла необхідність доповнити порівняльний метод опануванням юридичної лінгвістики, яка дозволить більш повно і усесторонньо пізнати таке складне соціальне явище як право. Адже лише адекватно розуміючи предмет порівняння можна отримати об'єктивні результати. Адже наскільки ефективним буде порівняння, наприклад, законодавства про соціальний захист населення у таких державах як Федеративна Республіка Німеччини та Сирія. Зауважимо, що періодично в українських засобах масової інформації піднімається питання державної мови, наводяться приклади держав, у яких декілька офіційних мов. Однак, що може дати порівняння законодавства про державні мови в Україні і, наприклад, Канаді у цьому контексті без урахування історичної ретроспективи розвитку мови і становлення державності, з ігноруванням культурної складової?

Не можна не відзначити того, що засновник функціонального напрямку юридичної компаративістики Ернст Рабель, закликав правників-компаративістів дистанціюватися від письмового тексту норми права і зосередити увагу на контексті та застосуванні норм права [415]. Німецький

правник зосередив увагу на правових реаліях у різних правових системах, вийшовши за межі прескриптивних текстів.

3. *Підкреслити актуальність аналізу порівняльного законодавства для національного законодавства, юридичного тлумачення та міжнародної згоди.* Слід зауважити, що такі завдання виконує і юридична лінгвістика. Тому поєднання юридичної компаративістики і юридичної лінгвістики буде позитивним для досягнення окреслених завдань.

4. *Обговорити механізми більш широкого доступу до іноземного права.* Не можна не відзначити, що одним з важливих засобів реалізації цього положення і є розвиток юридичної лінгвістики. У цьому контексті не можна обійти увагою той факт, що у межах західної культури зростає інтерес до розгляду соціальних питань через призму культури. У правничій науці це проявляється, зокрема, через упровадження аксіологічного та антропоцентричного підходів. Пов'язано це у тому числі і з тим, що нормативістське розуміння права змінилось іншим – природно-правовим розумінням, усвідомленням, що право не обмежується прескриптивними текстами, більш того норми права мають культурну основу. Серед праць цього напрямку слід згадати наступні:

Balázs Fekete, *Cultural Comparative Law, in Legal and political theory in the post-national age* 40-51 (Péter Cserne & Miklós Könczöl, eds., 2011);

Csaba Varga, *Comparative legal cultures: on traditions classified, their rapprochement and transfer, and the anarchy of hyper-rationalism* 2012;

Paul Schiff Berman, *The Enduring Connections between Law and Culture*, 57 AM. J. COMP. L. 249–257 (2009);

Reza Banakar, *Power, Culture and Method in Comparative Law*, 5 INT'L L IN CONTEXT 69–85 (2009).

Теорія взаємозв'язку культури і права передбачає, що правові системи повинні бути усесторонньо вивчені із залученням знань не тільки з права, а й з історії, антропології, політології та інших соціальних наук. Відтак, це передбачає міждисциплінарний характер. Однак, у контексті порівняльного

правознавства це указує на індивідуальний характер компаративного дослідження, бо не може бути універсальної методології порівняння різних систем. Фактично, фокус спрямовується не на порівняння, а на повне розумінні різних правових систем світу. При цьому існуючий підхід юридичної компаративістики щодо об'єднання правових систем у родини (сім'ї) видається неможливим. Водночас, очевидним є і те, що порівняльне вивчення правових культур вимагає поглиблених знань про держави та їх закони. Порівняння в великих масштабах важко здійснити, особливо для одного дослідника. Вивчення різних правових культур потребує більшої міждисциплінарної співпраці науковців з права, історії, політології та антропології [414].

Таким чином, на сьогодні існує необхідність у переосмисленні уже усталеного підходу до розуміння правової системи та класифікації правових систем світу. Адже якщо і далі брати за основу працю Рене Давида, то можна стверджувати про наявність лише трьох правових родин: романо-германської, загального права та соціалістичного права (саме ці родини виокремлював французький компаративіст, хоча при цьому наголошував, що ними не обмежується увесь сучасний правовий світ, оскільки кожна національна система права є унікальною) [76, с. 40-41].

Не слід забувати, що є й інші класифікації. «Фундаментальні зміни, що відбулися в кінці 1980-х - початку 1990-х рр. в східноєвропейських країнах, поява на політичній карті світу нових держав – незалежної Росії, об'єднаної Німеччини, самостійних Чехії, Словаччини, Хорватії, Македонії, України, Білорусії та ін. – свідчать про необхідність теоретичного аналізу становища, що склалося в правовому просторі колись єдиного соціалістичного співтовариства Східної Європи» [274] – зазначається у одному з юридичних навчальних джерел. Хоча, наголосимо, що заміна терміна «соціалістична система права» на, наприклад, «слов'янська система права» не впливає на ситуацію, оскільки проблема має глибші корені. Адже слід погодитись з тим, що кількість ідентифікованих правових родин та відповідна класифікація цієї системи є питаннями, завжди відкритими до дискусії. Наприклад, система права окремої

держави може мати деякі особливості, які стосуються родини, до якої вона належить. Таке розмивання відмінностей особливо справедливо для права у державах Африки та Близького Сходу, де певні сектори права були трансформовані західними ідеями (як у кримінальному та торговому законодавстві), залишаючи інші сектори (такі як особистий статус, сімейне право та земельне право) під регулятивним впливом засобами, традиційними у цьому регіоні. Водночас, система права Сполучених Штатів Америки має значні відмінності від англійського права, однак, ми відносимо її до родини загального права [454].

Наведене указує у цілому на правильність ідеї про необхідність залучення до постійно-категоріального апарату правознавства категорії «правова культура» (правова цивілізація), використання якого, по-перше, дозволяє уникнути пов'язування права суто з діяльністю органів публічної влади (коли ми використовуємо термін «правова система», то маємо на увазі правову систему конкретної держави. Якщо ж застосовуємо термін «правова культура», то зв'язок «держава – право» не проявляється наскільки прямолінійно і право розуміється більш ширше, ніж прескриптивний текст, це уже результат життєдіяльності народностей, культур, який має не лише цивілізаційні детермінанти, але і тісний зв'язок з історичними особливостями розвитку соціуму. Саме тому й існує різноманіття форм права, у кожній культурі зазвичай встановлюється одне з них як основне.

При цьому не треба, як при використанні терміну «правова система», вводити низку умовностей щодо розмежування змісту майже однойменних термінів (маємо на увазі використання термінів «правова система», «система права», «право як система норм», «система об'єктивного права», «право як система об'єктивного і суб'єктивного права»), що не відповідає вимогам юридичної техніки і не сприяє ефективності права (до того ж, не зовсім узгоджується і з принципом правової визначеності). Термін же культура, навіть у цьому контексті, сприймається як і у інших сферах гуманітарного знання як накоплений досвід людства, матеріальний та духовний (хоча ми не заперечуємо

того факту, що існує значна кількість визначень цього терміну). По-друге, відповідає сучасній тенденції антропоцентризму права та розгляду права як соціокультурного явища. Право не сприймається як щось суто штучне – набір правових явищ, переважно законів. Право є цінністю і складовою культури, відображає цінності суспільства. Цілком доречними у цьому контексті є слова відомого компаративіста Рене Давида про те, що норми права можуть змінюватися «розчерком пера» суб'єкта правотворчості. Однак, вони містять і багато таких елементів, які не можуть бути свавільно змінені, оскільки вони дуже тісно пов'язані з нашою цивілізацією і нашим образом мислення. Законодавець не може впливати на ці елементи, як не може впливати і на нашу мову або нашу манеру міркування [76, с. 39]. Не можна не згадати і слова Абульфаза Ібрагіма огли Гусейнова про те, що оскільки правова реальність багато у чому проявляється саме через знак, є символічною системою, несе певний умовний сенс, що залежить від ціннісних орієнтацій, рівня правової культури взаємодіючих суб'єктів (це актуалізує питання семіотики та використання семіотичних методів у епістемології праві), то навички розшифровки цієї системи здобуваються через освоєння культури, а ступінь розвиненості таких навичок характеризує культурну компетентність того, хто намагається оперувати правовими знаками, символами [75, с. 121].

Отже, існуюча на сьогодні теорія правових систем потребує суттєвого переосмислення. Додатковим аргументом на користь цього є практика діяльності Європейського суду з прав людини, яка здійснює значний вплив на правову реальність у межах європейських держав, у тому числі і тих, які складають романо-германську правову родину. Цей вплив є настільки вагомим, що теза про те, що у державах, які складають романо-германську правову родину основним джерелом права є нормативно-правовий акт потребує суттєвих уточнень, як і заперечення використання у межах таких держав правового, зокрема судового, прецеденту. Так, наприклад, ще 26 березня 1985 року у справі X і Y проти Нідерландів (X and Y v. the Netherlands) Європейський суд з прав людини розглянув скаргу X, який є батьком

неповнолітньої розумово відсталой Y до Нідерландів щодо невиконання позитивних зобов'язань у сфері кримінально-правових відносин за статеві злочини, зокрема, за таких обставин. Y перебувала у спеціалізованому дитячому будинку. На наступний день після її 16-річчя зять Б. директорки цього будинку, який проживав там же, не перебуваючи у штаті установи, уночі розбудив заявницю, повів її у свою кімнату, заставив роздягтися та вступити з ним у статевий зв'язок. На наступний день після цього Х звернувся до поліції із скаргою та клопотанням порушити кримінальну справу проти Б. Заява, не зважаючи на те, що її мала подати (за законодавством) Y, була прийнята. Однак, прокуратура відмовила у кримінальному переслідуванні Б., обмежившись попередженням Б. Апеляційний суд міста Арнема, розглянувши скаргу Х на рішення прокуратури, відхилив апеляцію, через те, що суд вважав сумнівним, чи може бути доведено обвинувачення в зґвалтуванні (стаття 242 Кримінального кодексу). Що стосується статті 248 Кримінального кодексу, то її можна було застосувати, але тільки за заявою потерпілої. На думку апеляційного суду, скарга батька не може розглядатися як заміна скарги, яку дівчина, яка перебуває у віці шістнадцяти років, повинна була подати. Але оскільки в цій справі ніхто не був юридично уповноваженим подавати скаргу, то у цьому випадку існує прогалина в законодавстві, але вона не може бути заповнена розширювальним тлумаченням на шкоду панові Б. Європейський суд з прав людини нагадав, що хоча метою статті 8 і є в основному захист індивіда від свавільного втручання з боку органів публічної влади, вона не просто зобов'язує державу утримуватися від такого втручання: це негативне зобов'язання може доповнюватися позитивними зобов'язаннями, невід'ємними від дійсної поваги особистого або сімейного життя. Ці зобов'язання можуть передбачати вжиття заходів, спрямованих на забезпечення поваги до приватного життя навіть у сфері відносин фізичних осіб між собою.

У справі, що розглядається, Європейський суд з прав людини визнав, що захист, передбачений цивільним правом у справі про правопорушення щодо Y, є недостатнім. Це той випадок, коли йдеться про фундаментальні цінності та

суттєві аспекти приватного життя. Ефективне стримування є незамінним у цій сфері, і це може бути досягнуто тільки за кримінальними законами [451].

Такі справи зумовлюють зміни законодавства у державах, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, зокрема, ті, відносно яких прийняте рішення. Бачимо, що навіть кримінальне законодавство зазнає змін, зважаючи на рішення Європейського суду з прав людини. І такі випадки непоодинокі. Так, відносно нещодавно, 26 липня 2005 року Європейський суд з прав людини прийняв рішення у справі «Сіліадін проти Франції» (*Siliadin v. France*). За обставинами справи одна з родичів (пані Д.) заявниці (якій на той момент було 15 років і 7 місяців і яка була громадянкою Того) привезла її до Франції. Як було домовлено з батьками, заявниця мала відпрацювати кошти, витрачені на купівлю квитка. У подальшому планувалось, що заявниці буде надано право проживання, вона зможе відвідувати школу. У другій половині 1994 р. пані Д. «позичила» заявницю панові та пані Б., у яких було двоє маленьких дітей, щоб вона могла допомогти вагітній пані Б. з домашніми справами. Пані Б. також мала ще одну доньку від першого шлюбу, яка залишилася з нею під час свят і на вихідні. Заявниця жила у будинку пані та пані Б. Після пологів пані Б. повідомила заявницю, що вирішила її залишити допомагати. Заявниця стала помічником для пана та пані Б. Вона працювала сім днів на тиждень без вихідних, лише іноді, як виняток, могла виходила по неділях, щоб відвідати месу. Її робочий день розпочинався о 7.30, коли їй довелося вставати і готувати сніданок, одягати дітей, забирати їх у дитячий садок, доглядати за дитиною, робити домашню роботу, мити і чистити одяг. Заявниця спала у кімнаті з дітьми, спочатку на матраці на підлозі, потім на розкладачці. Так продовжувалось декілька років, протягом яких пан і пані Б. обіцяли заявниці вирішити питання про її імміграційний статус. За свою роботу заявниця не отримувала ніякої оплати від пані та пана Б., за винятком матері пані Б., яка подарувала їй один-два рази 500 французьких франків. У певний момент заявниці вдалося відновити свій паспорт, який вона довірила знайомому пану і пані Б. Вона

також зізналася сусідові, який повідомив Комітет проти сучасного рабства (Comité contre l'esclavage moderne), який у свою чергу подав скаргу до прокуратури щодо справи заявника. Подружжя Б. звинувачувалося у тому, що більше трьох років експлуатувала заявницю без належної винагороди, використовуючи її вразливе і залежне становище, поселила жити в умовах, несумісних з людською гідністю. Крім того, подружжю Б. ставилося в провину використання праці особи, яка не мала дозволу на роботу у Франції. За результатами судових розглядів кримінальні звинувачення з подружжя Б. були зняті, водночас, у межах цивільно-правових відносин суд визнав провину подружжя і присудив сплатити близько 33 тис. євро як заборгованість по заробітній платі. Однак, усі спроби заявниці домогтися кримінального переслідування подружжя Б. були марними через те, що законодавство Франції не передбачало кримінальну відповідальність за подібні дії. Крім того, до набрання чинності Законом від 18 березня 2003 року не існувало жодного нормативного припису, який би передбачав відповідальність за правопорушення щодо торгівлі людьми. Статті Кримінального кодексу, які можна було б застосувати у цій ситуації були наскільки загальними і одночасно вимагали, щоб жертва знаходилась у стані вразливості або залежності, при цьому ці поняття були такими невизначеними, як і «користь» правопорушника, яка також є елементом складу злочину.

Важливим у контексті нашого дослідження є твердження заявниці (підтримане Європейським судом з прав людини) про те, що кримінально-правові норми, чинні на той час, не забезпечили їй адекватного захисту від служби або примусової чи обов'язкової праці в їхніх сучасних формах, що суперечить статті 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. А тлумачення французькими судами норм Кримінального кодексу, які могли бути застосовані до її випадку, не відповідало міжнародним стандартам боротьби з примусовою працею. Відносно того, що кримінальне провадження призвело до виплати компенсації, Сіліадін вважає, що цього не достатньо, щоб звільнити державу від обов'язку встановити кримінально-виконавчу систему,

яка б ефективно покарала винних у такій поведінці та стримувала інших. За цих обставин Суд вважає, що відповідно до сучасних норм та тенденцій у цій сфері, позитивні зобов'язання держав-членів за статтею 4 Конвенції повинні розглядатися як такі, що вимагають пеналізації та ефективного судового переслідування будь-якого акту, спрямованого на порушення прав особи в такій ситуації. Європейський суд з прав людини черговий раз наголосив, що Конвенція – це живий інструмент, який повинен тлумачитися з урахуванням сучасних умов, і що все більш високий рівень вимог у сфері захисту прав людини і основних свобод відповідно і неминуче потребує більшої стійкості при оцінці порушень фундаментальних цінностей демократичних суспільств. Європейський суд з прав людини наголосив, що позитивні зобов'язання держави особливо широкі у тому випадку, коли йдеться про захист дітей і осіб, які перебувають в уразливому становищі [444].

Зважаючи на наведені приклади цілком правильним видається висновок Абульфаза Ібрагіма огли Гусейнова про те, що право у сучасних умовах розвитку соціуму виступає не стільки як інструмент глобалізації, скільки як відображення глобалізаційних процесів, а зміни, що відбуваються в праві є спробами адаптації до нових умов і правового управління у сфері глобальних економічних і політичних відносин [75, с. 248].

У справі «М.С. проти Болгарії» (М.С. v. Bulgaria) Європейський суд з прав людини прямо зазначив, що зі статей 3 і 8 Конвенції безпосередньо впливає позитивний обов'язок держав запровадити кримінально-правові норми, які ефективно забезпечують покарання за зґвалтування, а також застосовувати їх на практиці, вдаючись до ефективного розслідування і судового переслідування в таких випадках. Зважаючи на згадане вище, Суд визнає, що внаслідок негнучкості в підходах до судового переслідування за статеві злочини, зокрема чинності вимоги щодо наявності доказів чинення фізичного опору за всіх обставин, певні види зґвалтування можуть залишитися без покарання, що ставить під загрозу мету забезпечення ефективного захисту статевої автономії людини. Як свідчать сучасні стандарти і тенденції у цій

сфері, позитивні обов'язки, які впливають зі статей 3 і 8 Конвенції, вимагають від держав-членів забезпечувати покарання за неконсенсуальний статевий акт і проводити ефективне розслідування у такій справі, включаючи справи з відсутністю доказів чинення фізичного опору потерпілою особою [433].

Зазначимо, що відповідно до ст. 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції». А згідно зі ст. 46 цієї Конвенції «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами» [137]. При цьому наголосимо, що хоча рішення Європейського суду з прав людини не є судовим прецедентом у класичному розумінні його як правового явища, однак, прецедентний характер вони мають.

Зважаючи на зазначене вище, у контексті предмету нашого дослідження не можна не відмітити того факту, що тлумачення Європейським судом з прав людини Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не зводиться до тлумачення тексту цього міжнародного договору, норми якого носять імпліцитний характер і являють собою більш принципи, ніж норми та закріплюють загально соціальні цінності. Саме у цьому випадку можна простежити прямий зв'язок між правом та мовою: мова права ґрунтується на розмовній мові. З цієї причини граматика і лексика мови права така ж, як у випадку розмовної мови. Суттєво вони відрізняються при формулюванні текстів нормативно-правових актів, які визначають поведінку суб'єктів окремої сфери суспільних відносин, коли необхідна деталізація. Тому мова права є «мовою спеціальних цілей. Це, насамперед, означає, що існує велика кількість правових умов, властивості яких залежать від галузей права. Крім того, юридичні мови різних країн і різних періодів мають у різній мірі характеристики, які відрізняють їх від звичайної писемної мови (наприклад, структура пропозиції), що дозволяє говорити про конкретний юридичний стиль» [455]. Саме це і дозволяє у таких випадках стверджувати, що мова права може бути незрозумілою з точки зору широкої громадськості.

Про процес інтеграції правових систем держав Європи вказує і наступна практика Європейського суду з прав людини. У справі Ролена проти Чеської Республіки (*Rohlena v. the Czech Republic*) Європейським судом з прав людини було проведене компаративне дослідження законодавства та юридичної практики європейських держав щодо кваліфікації кримінального правопорушення як «триваючого» («continuing» criminal offence, *trvající trestný čin*, *Dauerdelikt*, *infracción continue*, *reato permanente*) і «безперервного» кримінального правопорушення («continuous» criminal offence, *pokračující trestný čin*, *fortgesetzte Handlung*, *infracción continuée*, *reato continuato*) та зроблено висновок про те, що існування європейської традиції виокремлення безперервного кримінального правопорушення, яке розуміється в об'єктивному сенсі, підтверджується дослідженнями Суду щодо всіх сорока дев'яти держав-членів Ради Європи. Дійсно, переважна більшість з них запровадили поняття безперервного кримінального правопорушення в їх правові системи, або за допомогою спеціальних правових положень, або через юридичну літературу та / або судову практику. При цьому Суд наголосив, що порівняльно-правові матеріали щодо існування концепції безперервного кримінального правопорушення показують високий ступінь конвергенції між національними правовими системами держав-членів Ради Європи у цій конкретній сфері. Звичайно, існує широкий консенсус, що впливає з тривалої європейської традиції щодо ознак безперервного кримінального правопорушення, який включає як об'єктивні (*actus reus*), так і суб'єктивні (*mens rea*) елементи, що свідчать про правову єдність відповідних актів [441]. Як бачимо, не зважаючи на використання різних юридичних засобів (йдеться про те, що у одних державах таке розмежування передбачене кримінальним законодавством (тридцять держав-членів Ради Європи), у інших – розроблене правовою теорією та практикою (чотирнадцять держав-членів)), спільним залишається розуміння сутності правового (хоча у розглядуваному випадку правильно буде назвати його антиправовим) явища. Слід зауважити, що в Україні теорія кримінального права розмежовує триваючий і продовжуваний злочини.

Хоча лише Сполучене Королівство є єдиною державою серед членів Ради Європи, яка належить до родини загального права, а усі інші – до романо-германської правової родини (у якій нібито не використовується судовий прецедент) у рішенні у справі «Дель Ріо Прада проти Іспанії» (*Del Río Prada v. Spain*) Європейський суд зазначає про судову законотворчість: «Роль судового розгляду полягає саме в тому, щоб розвіяти інтерпретаційні сумніви. Послідовний розвиток кримінального права через судову законотворчість є добре закріпленою та необхідною частиною правової традиції в державах-учасниках Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (див. *Kruslin v. France*, 24 квітня 1990 р., § 29, серія А, № 176-А). Стаття 7 Конвенції не може розглядатися як заборона поступового роз'яснення правил кримінальної відповідальності шляхом судового тлумачення від випадку до випадку, за умови, що рішення узгоджується з суттю злочину і може бути обґрунтовано передбачене. Відсутність доступної та обґрунтовано передбачуваної судової інтерпретації може навіть призвести до виявлення порушення прав обвинуваченого за ст. 7 [425]. У цьому контексті не можна не згадати слова відомого вітчизняного правника, фахівця у сфері кримінального права В. Навроцького про те, що «вітчизняна правова система не визнає обов'язковості судових та інших правозастовних прецедентів. У радянській правозастосовній практиці існування судового прецеденту категорично заперечували, а в юридичній науці незмінно пов'язували із судовою сваволею й порушенням законності. В дійсності ж судовий прецедент і судова правотворчість існували, маскуючи своє буття різними легальними формами» [223]. Більш того, як стверджує учений «врахування прецедентів є запорукою стабільності правозастосовної практики, яка є складовою стабільності всього правового регулювання» [223].

Як стверджує інший вітчизняний правник С. Хилук, правовий, зокрема, судовий, прецедент виконує певну роль не лише у родині загального права, але і романо-германській правовій родині, виходячи з цього Європейський суд з прав людини визнає джерелом кримінального права не тільки закони, але і

підзаконні нормативно-правові акти, а також судову практику [391, с. 173-175]. Так, на підтвердження своєї тези автор зазначає, що Європейський суд з прав людини визнав несумісним з принципом законності, який закріплено ст. 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод засудження громадянина Російської Федерації за членство в екстремістській організації, оскільки на момент вчинення ним діяння рішення Верховного Суду Російської Федерації про визнання відповідної організації екстремістською не було офіційно оприлюднене, хоча про його прийняття повідомлялося через засоби масової інформації. Відтак, Європейський суд з прав людини надав рішенням вищої судової інстанції у конкретній справі такого ж значення як і нормативно-правовим актам [390, с. 94] [].

У справі Кафкаріс проти Кіпру (*Kafkaris v. Cyprus*), що стосувалася питання того, чи є сумісним довічне позбавлення волі із ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Європейський суд з прав людини зазначив, що хоча Конвенція не покладає на публічну владу обов'язок переглядати вирок про довічне позбавлення волі чи звільняти від відбування такого покарання через деякий строк, існування системи що передбачає можливість звільнення, є фактором, який слід враховувати при оцінці сумісності конкретного пожиттєвого вироку зі статтею 3 [427]. Національні суди мають ураховувати змінювані обставини при незмінюваному законодавстві. Однак, така зміна має бути обґрунтованою (це як раз і передбачає принципи динамічного тлумачення, *mutatis mutandis*).

Слід відмітити, що Європейський суд з прав людини доволі часто звертається до розуміння термінів (при цьому ми розглянемо лише ті справи, які додатково підтверджують тезу про судову правотворчість, яка може бути навіть у сфері кримінального судочинства, що суттєво впливає на розуміння сучасного стану та напряму розвитку правових систем держав Європи). Так, наприклад, у справі «SW проти Сполученого Королівства» (*SW v. United Kingdom*) Суд розглядав ситуацію з криміналізацією «подружнього зґвалтування» через судові тлумачення дуже старої правової норми, яка,

скоріш за все, виключала кримінальну відповідальність за цю дію. Європейський Суд з прав людини не знайшов порушення ст. 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у цій справі, посилаючись на той факт, що старе розмежування між «законними» і «незаконними» недобровільними статевими зносинами було явно застарілим, що нове тлумачення продовжувало «помітну лінію розвитку прецедентної практики» і що «найвища міра принизливого характеру зґвалтування» була настільки очевидною, що визнання судом подібних дій злочином не «розходилося з об'єктом і метою статті 7 Конвенції» [442].

У справі «Радіо Франс та інші проти Франції» (*Radio France and Others v. France*) заявники скаржились на те, що кримінальне законодавство було широко застосовано до їх випадку, коли з'ясувалося, що «зміст викривленого твердження [був] встановлений до того, як він був повідомлений громадськості», незважаючи на те, що всі новини, про які йшлося, були трансляцією в прямому ефірі, національні суди виходили з висновку про кримінальну відповідальність другого та третього заявників за тлумаченням за аналогією статті 93-3 Закону про аудіовізуальну комунікацію. (склад цього злочину включає предмет, яким є оголошені відомості, що мають бути попередньо записані). Суд наголосив, що пункт 1 статті 7 Конвенції вимагає, щоб правопорушення «були чітко визначені в законі». Цей припис виконується, коли особа може знати з формулювання відповідного положення та, за необхідності, за допомогою тлумачення судів, які діяння потягнуть відповідальність. Європейський Суд з прав людини не знайшов порушення національними судами ст. 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у цій справі, які використали розширювальне тлумачення терміну «попередньо записані» таким чином, що ним охоплюються повторні трансляції записів, зроблених он-лайн. На думку Європейського суду з прав людини ст. 7 Конвенції не забороняє роз'яснення правил кримінальної відповідальності шляхом судового тлумачення від випадку до випадку «за умови, що результируючий розвиток узгоджується з суттю правопорушення і

може бути обґрунтовано передбачений» [440].

Такий же висновок зробив Європейський Суд з прав людини і у справі «Йоргіч проти Німеччини» (Jorgic v. Germany) [426]. На нашу думку, ця справа у контексті судової правотворчості, розширювального тлумачення кримінально-правових норм є більш пізнавальною, ніж попередня. Заявник, який був засуджений за вчинення геноциду, поскаржився на те, що широке тлумачення злочину геноциду, використане німецькими судами, не було підставою для формулювання цього злочину, як це передбачено німецьким та публічним міжнародним правом, і що німецькі суди випадково визнали його провину особливо тяжкою. Заявник стверджував, що засудження за геноцид за статтею 220а Кримінального кодексу вимагало доказів того, що правопорушник діяв з наміром повністю або частково знищити національну, расову, етнічну або релігійну групу як таку. Він стверджував, що, враховуючи буквальне значення терміну «знищити», просто замах на умови життя або основні засоби існування групи, як це було зроблено у його випадку, не є рівнозначним знищенню групи. «Етнічна чистка», проведена сербами в Боснії в районі Добой, була спрямована тільки на те, щоб примусово заставити мусульман покинути регіон, тобто виселити групу, а не знищити її.

Європейський Суд з прав людини вкотре наголосив, що гарантія, закріплена в ст. 7 Конвенції, є невід'ємним елементом верховенства права. Відповідно, вона не обмежується заборонаю застосування зворотної сили у кримінальному праві на шкоду обвинуваченому. Вона також, у ширшому сенсі, указує і про принцип, згідно з яким тільки закон визначає діяння, що є злочином і покарання за його вчинення (*nullum crimen, nulla poena sine lege*), а також принцип, згідно з яким кримінальний закон не повинен тлумачитися розширювально на шкоду обвинуваченого, наприклад, за аналогією. З цих принципів випливає, що будь-який злочин має бути чітко визначений у законі. Ця умова буде дотримана, якщо кожен може зрозуміти з тексту відповідного припису і, за потреби, за допомогою тлумачення, наданого йому судами, яка його дія або бездіяльність потягне за собою кримінальну відповідальність.

Важливим у контексті нашого дослідження є і наступне положення з рішення Суду, що аналізується: поняття «право» (law), що використовується у ст. 7 Конвенції, має теж значення, що і у інших статтях та охоплює як писане, так і неписане право і передбачає вимоги якості, в тому числі доступність і передбачуваність. У будь-якій системі права навіть чітко сформульоване положення, включаючи кримінальне законодавство, є неминучим елементом судового тлумачення. Завжди буде необхідність у з'ясуванні сумнівних моментів та адаптації до мінливих обставин. У правовій традиції держав-учасниць Конвенції уже усталеним є підхід, що судова нормотворчість, будучи джерелом права, є необхідною частиною прогресивного розвитку кримінального права. Стаття 7 Конвенції не може розглядатися як заборона поступового роз'яснення правил кримінальної відповідальності шляхом судового тлумачення відповідно до різних обставин справи, за умови, що результуючий розвиток узгоджується з суттю правопорушення і може бути обґрунтовано передбачуваним [426]. Доречно буде також зауважити, що при вирішенні цієї справи Європейський суд з прав людини, аналізуючи правову основу, узяв до уваги і тлумачення поняття «геноцид» судовими органами, окремими міжнародними інституціями, а також окремими науковцями (що додатково свідчить про те, що у західній правовій культурі (яка включає держави так званої романо-германської правової родини) право не обмежується лише нормативно-правовими актами, більш того у практиці Суду судова нормотворчість сприймається як традиційне для Європи явище). Зважаючи на аналіз наведених вище рішень Європейського суду з прав людини цілком можна погодитись із тезою С. Хилюк про те, що Суд «визнає, що нема якогось єдиного наперед заданого законодавцем змісту кримінально-правової норми, який намагаються віднайти шляхом з'ясування їх смислу. Натомість допускає, що зміна соціальних обставин, навіть за умови незмінності текстуальної форми правових положень, може призвести до зміни їхнього змісту. ЄСПЛ допускає, що одне кримінально-правове положення може мати декілька варіантів тлумачення» [390, с. 96].

Таке тлумачення дуже тісно пов'язане з лінгвістичним аспектом, точніше юридіко-лінгвістичним, яке поєднується з принципами динамічного тлумачення, *mutatis mutandis*. Не можна не відмітити той факт, що сучасна Європа зіткнулася з багатьма факторами, які значним чином впливають на її традицію у тому числі й правову. Так, вище ми уже згадували про перманентні процеси сецесії (або наміри їх поглибити), до цього слід додати вплив мусульманських цінностей, про які все частіше згадується у рішеннях Європейського суду з прав людини, неординарна діяльність Російської Федерації тощо. Усе частіше засоби масової інформації повідомляють про факти мови ворожнечі (і у таких випадках не обійтися без юридичної лінгвістики). Так, згадаємо нещодавнє звинувачення співробітника мерії Дарюса Кела у розпалюванні національної ворожнечі, який прокоментував пост про збройний конфлікт в Україні та російські військові навчання в Калінінградській області, призвівши до холівару. Зокрема, литовець указував, що Росія є ворогом Литви, а також усього світу, країною злиднів, голоду і невдач, і що вона буде знищена. У інших коментарях він називав росіян «кацапами», а Росію – «смердючою фашистською державою, якою керує олігарх фюрер Путін». Зазначає, що в Україні «були вбиті кацапи, які вбили тисячі людей, тому зараз тілами кацапів в Україні засіяні поля, їх не прибирають, вони там гниють на полі бою, але є від них і одна користь - трупи солдат звироднілої Росії удобрюють українську землю» [163]. Суд визнав Дарюса Кела невинним, виходячи з висновків експертів, зважаючи на те, що «основна частина коментарів Кели була спрямована не проти російського народу, а його частини – військових, які вчинили і вчиняють злочини: у публічному просторі усіма визнано, що Російська Федерація окупувала та анексувала територію іншої, Української держави – Кримський півострів, організувала і брала участь у збройному конфлікті на території сходу України, за що стосовно неї застосовуються політичні та економічні санкції» [518].

Наступною тенденцією розвитку національних правових систем держав Європи, яка пов'язана з юридичною лінгвістикою, є подолання мовного

сексизму. Відповідно до Рекомендацій № Rec (2003) 3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про збалансоване представництво жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних і суспільних рішень» від 12 березня 2003 року держави-члени повинні вжити адміністративні заходи, щоб в офіційній мові відбивалося пропорційне розділення повноважень між жінками і чоловіками [232].

Відповідно до пояснювальної записки до цих Рекомендацій стверджується, що мова, що володіє сильною символікою, не повинна відрізнятися засиллям конструкцій чоловічого роду. Мова повинна використовувати нейтральні з погляду гендеру вирази (наприклад, «особа») або посилатися на дві статі («громадянин», «громадянка»). Комітет міністрів Ради Європи прийняв у 1990 році Рекомендацію №R (90) 4 державам-членам про боротьбу з дискримінаційними тенденціями в мові. Значний прогрес в цій галузі помітний, якщо порівняти Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і Хартію основних прав Європейського союзу. Систематичне використання форм чоловічого роду в Конвенції змінилося у Хартії на використання форм чоловічого і жіночого роду. У Франції прем'єр-міністр опублікував циркуляр від 8 березня 1998 року, який закликає міністрів «застосовувати найменування жіночого роду професій, посад, звань, титулів». У 1993 році швейцарський уряд прийняв рішення про те, що в органах державного управління повинна використовуватися мова, позбавлена дискримінації жінок. У тому, що стосується німецької мови, відомство канцлера розробило в цій сфері спеціальну настанову «Leitfaden zur sprachlichen Gleichbehandlung im Deutschen» (Берн, 1996 рік). В Австрії, починаючи з 2001 року, між міністрами існує домовленість про використання мови, що враховує гендерний чинник. У Німеччині, відповідно до федерального закону про рівність (набрав чинності 5 грудня 2001 роки), існує обов'язок враховувати гендерні аспекти мови при складанні законодавчих документів і в офіційному листуванні [267].

Лінгвістичні рекомендації щодо гендерної рівності в Європейському

союзі, інших європейських політичних організації та комісіях розуміються як дії, спрямовані на подолання гендерної дискримінації та як конкретна політика удосконалення законодавства щодо рівності [464, с. 30]. Для держав Європи політика гендерної рівності між жінками та чоловіками розпочалась у 1957 році з Римського договору і зростала включно до Амстердамського договору (1997 рік). З того часу це було одним із основних принципів. З моменту свого створення Співтовариство прийняло вісім директив про рівноправність та рівні можливості для жінок та чоловіків [196, с. 86].

Слід відзначити, що у Німеччині ще з середини 1980-х років феміністична критика правової та адміністративної мови призвела до напружених дебатів у міністерствах, парламентах та органах місцевої влади з питання про комплексні зміни адміністративно-регулюючої мови. У 1987 році відбулися парламентські дебати щодо «гендерно-нейтральних назв, формулювань у законах, законодавстві, адміністративних положеннях». Ці зусилля сприяли гендерній специфікації або нейтралізації професійних назв, посадових та службових назв та титулів. При цьому удосконалення у цьому контексті мови права виявилось складним, оскільки воно повинно відповідати різним мовним принципам, серед яких, зокрема, недвозначність, зрозумілість та чіткість текстів. Відповідно, врахування гендерного підходу не повинно ні змінювати зміст текстів, ні необґрунтовано ускладнювати і пом'якшувати текст. Міжвідомча робоча група з мови права розробила рекомендації щодо офіційної та нормативної адміністративної мови (наприклад, офіційні форми, зразки документів та посвідчення особи), а також для мови правил (наприклад, юридичні тексти, законодавчі розпорядження тощо), затверджені бундестагом у 1990 році. З тих пір велика кількість текстів, форм, стандартів, моделей та бюджетних планів враховують гендерні аспекти в галузі адміністративної мови. У багатьох сферах та установах додаткові керівні принципи та настанови допомагають у творчій реалізації вимог. Проте ці рекомендації не мають юридично обов'язкового характеру, а, скоріше, розроблені як пропозиції та рекомендації. При цьому, тривалий час проблема полягала в тому, що рішення, постанови та директиви

щодо рівного ставлення відрізнялися у різних землях, що спричиняло певну невизначеність [526, с. 26-27]. Ця проблема була вирішена на рівні федерального закону, який згадувався вище.

Наведемо частину фотокопії Рекомендацій з використання гендерно-чутливої мови у Вюрцбурзькому університеті Юліуса Максиміліана [491].

1. Anredeformen, Namen und Titel

Statt...	besser...	Bemerkung
Professor Schmidt Doktor Lisa Müller	Frau Prof. Schmidt Frau Prof. ⁱⁿ Schmidt Frau Professorin Schmidt Frau Dr. Lisa Müller Frau Dr. ⁱⁿ Lisa Müller Frau Doktorin Müller	Titel sollten bei Frauen grundsätzlich in der femininen Form erscheinen, wobei die männliche Form in Verbindung mit der weiblichen Anrede (<i>Frau Doktor Müller</i>) auch noch akzeptabel ist.
Stephan, I. Pusch, L. F.	Stephan, Inge Pusch, Luise F.	In Literaturverzeichnissen sollten Vornamen immer ausgeschrieben werden, um den Beitrag von Frauen deutlich sichtbar zu machen und Missverständnissen vorzubeugen.
Herr Max Meier und Frau Herr und Frau Max Meier	Herr und Frau Meier Herr Max Meier und Frau Sarah Meier	Anredeform und Namen symmetrisch gebrauchen
Universitätspräsident Prof. Alfred Forchel und Margarete Götz	Universitätspräsident Prof. Alfred Forchel und Vizepräsidentin Prof. Margarete Götz	Titel symmetrisch gebrauchen

Рис. 4.2. Рекомендацій з використання гендерно-чутливої мови (ім'я та титули)

2. Berufs- und Funktionenbezeichnungen

Statt...	besser...	Bemerkung
alle Studenten	alle Studierenden alle Studenten und Studentinnen	Frauen und Männer sichtbar machen
jeder Lehrer	jede Lehrerin und jeder Lehrer alle Lehrkräfte, jede Lehrperson	nicht immer in der Reihenfolge <i>männlich – weiblich</i>
jeder Beschäftigte	jeder und jede Beschäftigte alle Beschäftigten	häufig bietet die Pluralform eine einfache geschlechts-neutrale Lösung
Die Universität ist mein Arbeitgeber.	Die Universität ist meine Arbeitgeberin.	Anpassung des Prädikatsnomens

Рис. 4.3. Рекомендації з використання гендерно-чутливої мови (позначення професій та діяльності)

3. Allgemeine Personenbezeichnungen

Statt...	besser...	Bemerkung
Susi ist Bankkaufmann. Marie ist Lehrer.	Susi ist Bankkauffrau. Marie ist Lehrerin.	Berufsbezeichnungen, die sich auf Frauen beziehen, in femininer Form
Interessenten bitte melden! jeder Erwachsene weiß... die Staatsbürger	Interessierte bitte melden! alle Erwachsenen wissen... die Staatsangehörigen	Gebrauch neutraler Pluralformen
Vertrauensmann	Vertrauensperson	neutrale Bezeichnung
<i>Ein Student oder eine Studentin, der oder die einen Schein erwerben möchte, sollte das mit dem Seminarleiter oder der Seminarleiterin besprechen.</i>	<i>Studierende, die einen Schein erwerben möchten, sollten dies mit der Seminarleitung absprechen.</i>	geschlechtsneutrale Formen verwenden

Рис. 4.4. Рекомендації з використання гендерно-чутливої мови (загальні позначення осіб)

В цілому, установи Європейського союзу, ЮНЕСКО та Організації Об'єднаних Націй в останні роки вжили заходів щодо сприяння гендерній рівності в мовно-соціальному аспекті, включаючи рекомендації та керівні принципи щодо ліквідації дискримінації жінок через практику використання мовного сексизму. Вони діють у всій Європі та розглядаються як спільні транснаціональні заяви держав-членів та країн-кандидатів. Лінгвістичні директиви мають такий же правовий статус, як і всі інші директиви Європейського союзу, тобто вони є «законами», розробленими Європейським союзом, які повинні бути обов'язково інтегровані в національне законодавство держав-членів та запроваджені в планах дій Європейського союзу, національних планах дій, партійних програмах та базових інституційних програмах [454, с. 31].

У практичному плані, з урахуванням гендерної проблематики, зміни в

гендерному співвідношенні можуть бути здійснені. Термін «гендер», який є міжнародним, широко використовується багатьох народів і на сьогодні уже не сприймається як певний неklasичний і стереотипний погляд. Гендер стає свідомим і толерантним сприйняттям гендерних відмінностей. Ці відмінності можна виявляти, з одного боку, безпосередньо з гендерної диференціації на соціальному рівні, з іншого боку, пряма гендерна диференціація побічно походить від сприйняття результатів гендерних відмінностей. Гендерна інтеграція прагне досягти того стану, за якого «розчиняться» традиційні рольові завдання жінки та чоловіка. Оскільки гендерні питання в галузі вивчення мови мають особливе значення, гендерний аспект також має важливе значення в контексті використання мови: мовний аналіз гендерних аспектів може конструктивно доповнювати план дій щодо гендерної інтеграції, оскільки мовний гендерний аналіз намагається покращити інтеграцію гендерних аспектів, виявити відмінності у становищі статей, які зумовлені використанням мови. Результати лінгвістичного гендерного аналізу можуть бути безпосередньо пов'язані з рівністю статей, оскільки мовна рівність є важливою частиною гендерної рівності [464, с. 34-35].

Відносно гендерних аспектів мови, то можна виокремити два можливі мовні способи поведінки: гендерно-чутлива та гендерно-байдужа. У державах Європейського союзу, зосереджується увага на гендерних питаннях на політичному та соціальному рівнях, на першому плані знаходиться гендерно-чутлива поведінка, що зумовлює необхідність лінгвістичної роботи.

4.4. Перспективи розвитку правової системи України: юридико-лінгвістичний аспект

У цьому підрозділі ми дослідимо, наскільки імплементовано у національну правову систему окремі положення юридико-лінгвістичної теорії, обґрунтовані і сформульовані у попередніх розділах роботи. Акцентуємо увагу,

що юридико-лінгвістична теорія не зводиться до юридичної техніки та мовного тлумачення приписів нормативно-правових актів, а передбачає значно ширші аспекти взаємодії права та мови (які розглядаються як соціокультурні явища, а відтак, мають різний зміст залежно від соціального контексту), що проявляються, зокрема, і через правовий світогляд з властивим йому понятійно-категоріальним апаратом, який є відображенням аксіологічної складової правової системи, відповідним розумінням права та інших правових явищ тощо. Саме у такому аспекті і наводяться у цьому підрозділі приклади та положення.

Протягом останніх п'яти років в Україні доволі активно вносяться зміни до законодавства, приймаються нові нормативно-правові акти, спрямовані на правове забезпечення правової реформи, зокрема судової та правоохоронної. Було внесено зміни і до Основного Закону. Багато в чому фактором цих змін є обраний Українською державою європейський вектор розвитку та узяті на себе зобов'язання щодо удосконалення механізму забезпечення людських прав.

Черговий раз наголосимо, що Україна протягом близько п'яти років займає перше місце за кількістю звернень громадян до Європейського суду з прав людини. Такий стан справ навряд чи можна вважати позитивним, особливо зважаючи на те, що серед заяв до Європейського суду з прав людини переважна більшість стосується порушення ст. ст. 3 (заборона катування), 5 (право на свободу та особисту недоторканність), 6 (право на справедливий суд), 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Не будемо забувати і про рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України» (*Burmych and Others v. Ukraine*) про передачу заяв Лідії Іванівни Бурмич і чотирьох інших заявників та прикріплених 12143 заяв Комітету Міністрів Ради Європи для розгляду їх у системі загальних заходів з виконання пілотного рішення у справі Іванова, включаючи надання компенсації за невиконання або затримання виконання національних рішень, як передбачається п'ятим оперативним положенням цього рішення, і виплату

боргу за рішенням.

Як зазначено у щорічній доповіді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про роботу організації у 2017 р., в усьому світі спалахують численні кризи й конфлікти, в ході яких систематично порушуються норми права, що забезпечують захист людських прав навіть в умовах надзвичайного стану і під час війни. В Афганістані, Іраку, Ємені, Лівії, Сирії та Південному Судані медичні установи, релігійні об'єкти і школи неодноразово піддавалися нападу і бомбардуванням. У цих та інших кризових регіонах – наприклад, в Бурунді, Демократичній Республіці Конго, Малі, у деяких районах М'янми, в районі озера Чад, який зазнає нападів «Боко харам», в Сомалі, Судані, в Україні і на окупованій палестинській території – загинули сотні тисяч людей [508] За даними Організації Об'єднаних Націй, світ захлеснула хвиля расизму і ксенофобії, і це проявляється в стереотипному сприйнятті, расовому профілюванні, ненависницьких висловлюваннях і злочинах на ґрунті ненависті. Як наголошує Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй, сьогодні універсальні правозахисні норми та механізми, можливо, як ніколи потребують нашої підтримки [508].

Як бачимо, у доповіді згадується і Україна, зокрема, як кризова територія. Зауважимо, що на окупованих територіях – Автономна Республіка Крим, частина Донецької і Луганської областей – Україна не може забезпечити реалізацію прав, передбачених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Означена окупація є тим фактором, що значно впливає на ефективність функціонування правової системи. «У зв'язку з анексією та тимчасовою окупацією Російською Федерацією невід'ємної частини території України – Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, здійсненої внаслідок збройної агресії проти України, повну відповідальність за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на анексованій та тимчасово окупованій території України несе Російська Федерація» [292] – зазначається у заяві Верховної Ради України від 21 травня 2015 року.

Доречно зауважити, що ця проблематика має і лінгвістичну складову. Так, за рішенням органів публічної влади протидія окупації території України з боку Російської Федерації здійснювалась у межах антитерористичної операції. З 30 квітня 2018 р., у зв'язку з підписанням Президентом України Указу «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях» № 116/2018 від 30 квітня 2018 р., а також наказу Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України «Про початок операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей». «Таким чином, з сьогоднішнього дня, 30 квітня 2018 року, широкомасштабна АТО на території Донецької і Луганської областей завершується. Ми зараз розпочинаємо військову операцію під керівництвом ЗСУ для забезпечення захисту територіальної цілісності, суверенітету і незалежності нашої держави» [357], – зазначив Президент. Однак, як відомо, традиційним правовим засобом у випадку збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності є введення воєнного стану (саме про це йдеться у ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [297]). Слід зауважити, що це не просто різні терміни, це цілком різні правові режими. Доречно зазначити, що у окремій думці судді Конституційного Суду України І.Д. Сліденка стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (в частині скасування депутатської недоторканності) (реєстр. № 6773) вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України І. Сліденко навів три обставини вважати підхід існування спочатку режиму антитерористичної операції, потім – операції Об'єднаних сил, замість воєнного стану, хибним:

1. Існування в Україні з 20 квітня 2016 р. Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України.

«Навіть у назві центрального органу виконавчої влади в Україні відображена сутність процесів, які відбуваються у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України – окупація частини її території. Закон і право зобов'язують Президента України як главу держави оголосити воєнний стан, оскільки військова інтервенція – це завжди явна та очевидна загроза існуванню держави, яку він очолює» [240].

2. Видання згаданого вище Указу № 116/2018 від 30 квітня 2018 р., що указує на «принципову зміну правового статусу так званої Антитерористичної операції з фактичним введенням воєнного або надзвичайного стану на частині території держави» [357].

3. Починаючи з 30 січня 2016 р. до 6 червня 2018 р. було прийнято низку нормативних актів, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з умовами воєнного стану:

- міжнародних актів – 3;
- законів України – 21;
- постанов Верховної Ради України – 16;
- указів Президента України – 6;
- постанов Кабінету Міністрів України – 25;
- розпоряджень Кабінету Міністрів України – 23;
- наказів Генеральної прокуратури України та міністерств і інших органів центральної виконавчої влади – 45 [296].

До цього слід додати, що у тексті Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» чітко перелічуються діяння зі сторони Російської Федерації, які явно виходять за межі тероризму: грубе порушення принципів та норм міжнародного права, зокрема шляхом: систематичного недодержання режиму припинення вогню та продовження обстрілів цивільних об'єктів і інфраструктури, що спричиняють численні жертви серед цивільного населення, військовослужбовців Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових

формувань; продовження практики протиправного затримання і утримання громадян України на тимчасово окупованих територіях, їх незаконного вивезення та утримання на території Російської Федерації; намагань поширити російське законодавство, у тому числі податкове, на території окремих районів Донецької і Луганської областей, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [296] та ін.

Наступним прикладом юридико-лінгвістичного аспекту, який не враховується і негативно впливає на правову ситуацію в Україні, є використовуваний засобами масової інформації та деякими політиками термін «російськомовний громадянин України» (це відбувається зазвичай із згадкою ч. 3 ст. 10 Конституції України: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України»). Водночас забувається, що, наприклад, відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 10 Закону України «Про громадянство України», іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України за умови «володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі)» [288]. Відтак, вважається, що і особи, які набули громадянства іншим чином, теж володіють державною, тобто українською, мовою. Крім того, згідно зі ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні» до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [294], а не ті громадяни України, які розмовляють російською мовою.

Зауважимо, що для сучасного правника в Україні тематика людських прав в цілому не є новою (точніше, тематика прав людини). Аналіз навчальної та наукової літератури з цієї проблематики дає змогу зробити висновок про наявність значної кількості праць, присвячених розумінню поняття «права людини», класифікації прав людини, окремим правам людини (та їх групам), механізмам їх забезпечення, реалізації, гарантіям тощо. При цьому загальною їх

вадою, на нашу думку, є «радянське підґрунтя», незважаючи на те, що Україна обрала для себе європейський напрям розвитку, який закріпила у цілій низці нормативно-правових актів (до того ж, не лише програмного характеру). А розуміння прав людини в Радянському Союзі та людських прав в європейських державах (суспільствах) кардинально відрізняються. І в цьому контексті актуалізується питання релятивізму людських прав.

З одного боку, слід відмітити антагоністичний до релятивного підхід до розуміння людських прав, за якого останні розглядаються як універсальні. При цьому називається така відома міжнародна організація, як Організація Об'єднаних Націй та згадується її Статут, відповідно до преамбули якого «народи Об'єднаних Націй знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй» [340]. При цьому однією з цілей створення Організації Об'єднаних Націй визнано: «Здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру і в заохоченні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови, релігії» [340].

Саме в межах Організації Об'єднаних Націй відбулося прийняття 10 грудня 1938 р. загальновідомої Загальної декларації прав людини. Додамо, що на сьогодні до складу Організації Об'єднаних Націй входить 193 держави. При цьому складається враження, що існує «єдине міжнародне право», в межах якого визнаються права людини (людські права), діє «міжнародний стандарт» прав людини [202, с. 111].

Однак детальний розгляд питання універсальності прав людини дає змогу дещо «розвіяти» наведені ідеологеми. Так, якщо існує стандарт прав людини, держави-учасниці Організації Об'єднаних Націй визнають свій обов'язок «заохочувати та розвивати повагу до прав людини і основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови, релігії» [340]. У державах, які ратифікували міжнародні пакти про громадянські і політичні права, економічні, соціальні і

культурні права, «визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами; беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини» [182], має бути приблизно однакове становище у сфері людських прав. Наголосимо, що йдеться саме про їх реалізацію (адже саме цей обов'язок беруть на себе держави, ратифікуючи відповідний міжнародний договір). Однак навіть просте порівняння життя людини (безумовно, ми маємо на увазі правовий аспект), наприклад, у Саудівській Аравії (одна з восьми держав, яка утрималась під час голосування за прийняття Загальної декларації прав людини) та Федеративній Республіці Німеччині дає змогу зробити висновок про існування правовладдя саме у останній з названих держав. Або інший приклад. «14 червня 2014 року Державна рада Китаю опублікувала документ зі зловісною назвою «Проект плану зі створення системи соціального кредиту довіри». Серед сотень сухих цифр міститься одна вкрай цікава ідея: кожному громадянину КНР треба присвоїти рейтинг довіри. Кожен крок жителів КНР уряд хоче відслідковувати, а головне – оцінювати: що ви купуєте в магазинах та інтернеті, де були в конкретний час, з ким дружите і як спілкуєтеся зі своїми друзями, скільки часу витрачаєте на відеоігри та перегляд різного контенту, які рахунки й податки сплачуєте. ... Громадяни з низьким рейтингом не зможуть влаштуватися на певні посади, наприклад, в державних органах, ЗМІ або юриспруденції, де надійність, зрозуміло, є обов'язковим критерієм. Якщо у вас низький рейтинг, то ви не зможете отримати освіту в приватних навчальних закладах або віддати туди своїх дітей» [31]. Чи сумісні такі умови із людськими правами? І йдеться не лише про право на приватність, а й інші, зокрема, свобода слова, вільний розвиток своєї особистості та ін.

Тому можна погодитися з А. Кучуком стосовно того, що «формою прояву неуніверсальності права є релятивізм прав людини. Права людини мають дуальну природу: з одного боку, вони є універсальними, на що вказує наявність міжнародних договорів у сфері прав людини; з другого боку, їх іманентною рисою є регіоналізм. Релятивізм прав людини не заперечує їх універсальної природи, але детермінує при їх реалізації враховувати національні особливості, традиції, культуру тощо» [154, с. 269–270].

Відтак, в Українській державі продовжується реформування правової системи, яке відбувається переважно в контексті запровадження європейських цінностей. Передусім йдеться про верховенство права і принцип пропорційності. Так, уже доволі значна частина нормативно-правових актів України закріплює верховенства права як принцип діяльності відповідних органів публічної влади. Згадаємо, зокрема, Конституцію України (при цьому не можна не наголосити на тому факті, що якщо в попередній редакції ст. 129 Конституції України закріплювався припис, відповідно до якого суддя є незалежним і підпорядковується лише закону, то у чинній редакції – суддя керується правом, а не законом, що цілком відповідає концепції правової держави та доктрині верховенства права), Кодекс адміністративного судочинства, Кримінальний процесуальний кодекс, Закони України «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру» та ін. А згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» «цей Закон визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд» [299]. Більш того, відповідно до ч. 5 ст. 9 Кримінального процесуального кодексу України «Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини» [147]. При цьому більшість законодавчих актів передбачає, що принцип верховенства права слід розуміти, виходячи із практики Європейського суду з прав людини. Але саме це положення є фактором, по-перше, неоднозначного сприйняття змісту верховенства права навіть у межах

окремої держави, по-друге, актуалізації питання юридичної лінгвістики. Зважаючи на предмет нашого дослідження, ми акцентуємо увагу саме на останньому факторі.

Не вдаючись у дискусії щодо змісту поняття «практика Європейського суду з прав людини», а також щодо прецедентного характеру рішень цієї інституції Ради Європи, зазначимо наступне. Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини (і це цілком відповідає приписам Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», зокрема ст. 1 цього Закону: «Рішення – а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України» [284]) розглядає як рішення Європейського суду з прав людини лише рішення у справах проти України. Водночас Європейський суд з прав людини, приймаючи рішення у справах проти України, майже завжди, обґрунтовуючи власну позицію, посиляється на свої попередні рішення і у справах проти інших держав. Це ставить на порядок денний питання про необхідність ознайомлення (точніше – вивчення) правничою спільнотою практики Європейського суду з прав людини, що, в свою чергу, актуалізує питання офіційного перекладу рішень цієї інституції, до того ж не лише у справах проти України (переклад яких міститься на сайті Міністерства юстиції України), а й тих рішень, які є результатом застосування Судом принципу *mutatis mutandis* і, відповідно, впливають на правову позицію Суду. Як приклад таких рішень можна назвати справи «*Vinter and others v. the United Kingdom*» (щодо призначення покарання у виді довічного позбавлення волі), «*Trabelsi v. Belgium*» (щодо екстрадиції) та ін. При цьому важливим є питання адекватності перекладу таких рішень, адже право – це не просто система знаків

(тут ми виходимо з такої ознаки, як формальна визначеність), а елемент культури, відтак, явище соціокультурне, яке не пізнається лише засобами раціо. Саме тому зарубіжна правнича наука (як і практика) оперує таким поняттям, як «відчуття справедливості». Більш того, сама справедливість як сутність права, його визначальна «якість» не може бути пізнана лише раціональним способом. Тому навіть наявність однакової термінології у різних системах права жодним чином не вказує на однакове розуміння цих термінів. Так, наприклад, можна вести мову про право на достатній життєвий рівень у Сполучених Штатах Америки, Федеративній Республіці Німеччині і Україні. При цьому зрозуміло, що наповненість цього рівня – зміст – буде доволі неоднозначним.

Зауважимо, що на проблеми розуміння змісту окремих термінів у різних офіційних перекладах Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод неодноразово вказував і Європейський суд з прав людини. Слід наголосити, що відповідно до Рекомендації від 18 грудня 2002 р. Рес (2002) 13 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про опублікування і поширення в державах-членах Ради Європи текстів Конвенції та постанов і рішень Європейського Суду, наголошується на зобов'язанні держав щодо перекладу та поширення рішень Європейського Суду з прав людини, зокрема, через забезпечення судових органів текстами таких рішень у друкованій та/чи електронній формі, або обладнанням, що необхідне для доступу до рішень Європейського суду з прав людини через Інтернет [205, с. 28].

Для прикладу важливості адекватності перекладу наведемо слова М. Буроменського про те, що «хоча серед юридичних осіб, які можуть бути суб'єктами звернення до Суду, Конвенція безпосередньо називає лише неурядові організації, маючи на увазі в якості осіб індивідів (person – у тексті Конвенції англійською мовою, *personne physique* – у тексті Конвенції французькою мовою, в українському перекладі осіб), тобто фізичних осіб, насправді до Суду можуть звертатися і інші юридичні особи»[30].

Таким чином, для правильного застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела національного права важливим є чітке і

правильне розуміння аксіологічної складової рішень Суду.

Про сучасний стан правової системи України у контексті, що досліджується, слід згадати результати всеукраїнського дослідження про розуміння людських прав. Як зазначає директор Представництва ПРООН в Україні Янтомас Хімстра, ці результати, зокрема, указують на те, що є відмінності у поглядах населення та представників експертних груп. «По суті результати подекуди вказують на прогалини у знаннях в сфері прав людини та рівні толерантності самих представників експертної спільноти (держслужбовців, поліцейських, суддів, вчителів, журналістів та правозахисників)», а також «переважна більшість населення вважає, що українські традиції, норми моралі та релігія співпадають з права людини, а не суперечать їм» [408, с. 8]. У цьому контексті показовими є нещодавні події, які допомагають визначити ключові проблеми на шляху реалізації людських прав. Зокрема, згадаємо напади на табори ромів: 22 травня 2018 р. – селище Березовиця на Тернопільщині (була використана пневматична зброя, намети ромів згоріли); 23 червня 2018 р. – на околиці Львова (одна людина загинула, чотири – поранені).

Наступними подіями є намагання зірвати проведення маршу рівності «КиївПрайд» у 2018 р., коли поліцією було затримано близько 60 осіб. А 1 липня 2018 р. група молодих людей напала на голову організаційного комітету фестивалю «КривбасПрайд». Свідки нападу повідомили поліцію. Однак згодом їм зателефонували з відділку поліції та повідомили, що відмовляються виїжджати на місце злочину. 2 липня громадська організація «Інсайт» розмістила в Чернівцях на бігбордах анонс Фестивалю рівності. Однак на наступний день невідомі їх розбили і замалювали. На одному з бігбордів з'явився напис «Буковина не Содом». 4 липня у Харкові відбувся напад на «ПрайдХаб», ком'юніті-центр для ЛГБТ. Кілька людей в протигазах увірвалися в приміщення, в якому проходили курси іноземної мови, розпорошили газ із балончиків і пошкодили майно – побили посуд, зірвали картини, погромили туалет [66].

У вже згаданій щорічній доповіді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про роботу організації висловлюється стурбованість втручанням у основні громадянські права, зокрема, свободу думки і слова, свободу мирних зібрань. Адже для досягнення цілей, поставлених перед Організацією Об'єднаних Націй, необхідна активна участь громадянського суспільства – це неодмінна умова. Тому, зрозуміло, що переслідуючи активістів, адвокатів, правозахисників, журналістів і політичних опонентів, або ж знищуючи гарантії незалежності судових органів, органи публічної влади не досягнуть припинення насильства, дискредитувавши себе і втративши довіру населення. Відмовляючи людям у вільному вираженні думки, держави підривають свої можливості у сфері міжнародного співробітництва та свою здатність реагувати на реальні загрози в сфері безпеки і подальшого розвитку.

У комплексі з наведеними вище прикладами зазначені діяння дають змогу зробити певні висновки щодо несприйняття частиною громадян принципу рівності та толерантності. Не заперечуючи рівність, вони у той же час не хочуть бути толерантними, що просто указує на нерозуміння змісту обох принципів.

Свобода слова і свобода мирних зібрань є фундаментальними принципами, на яких побудована демократія. Саме ці права, точніше, їх реалізація, допомагає побачити і зрозуміти, що усі люди (об'єднання людей) різні, у них можуть відрізнятись не лише погляди, а й цінності. І якщо ми проголошуємо як основну цінність людину, то з цього випливає і те, що людина з інтересами, цінностями, установками, поглядами, протилежними нашим, теж є такою ж цінністю, як і ми і не можна (точніше, неправильно) стверджувати, що саме «наше» є правильним, що інші мають думати, чинити, як і ми. Лише ураховуючи різноманіття, сприймаючи його, можна досягати прогресивного розвитку. Говорячи про рівність усіх людей, про толерантність, але фактично заперечуючи право іншого на мирне зібрання, на свободу думки і слова, особливо посиляючись на традиції та релігійні цінності, виникає когнітивний дисонанс. Логічним є питання про моральність такої заборони, таких традицій і цінностей. Як зазначила О. Шевченко, у нашому житті ми часто

використовуємо поняття «норма» і «відхилення», однак, дуже рідко замислюємося про те, який зміст ми укладаємо у ці поняття. Норма є зводом правил поведінки у суспільстві. А суспільство має властивість змінюватися, відповідно, і його правила також повинні трансформуватися. Часто за цією трансформацією не встигають. О. Шевченко наголосила: «Коли людина сама вирішує, хто вона, якою вона себе бачить, – це норма. І якщо у вас ваша картинка не збігається з тим, як людина себе позиціонує, то це проблема не цієї людини, а ваша» [52]. Цілком погоджуючись з таким розумінням права людини на вільний розвиток своєї особистості, а також соціальної норми, додамо, що традиції є певним стримуючим фактором розвитку суспільства. Згадаємо, що менше, ніж сто років тому, у значній кількості держав жінки не мали права голосу на виборах (і це було цілком традиційним), а сьогодні уже цілком нормальним є те, що виборче законодавство установлює гендерні квоти. Традиційним для української родини було побиття дитини як засіб виховання. І навіть на сьогодні дехто з батьків вважає це нормою. Наявність «п'ятої графі» у паспорті Радянського Союзу теж було традиційним. Стереотипи і оціночні судження (у контексті толерантності й рівності) є тими факторами, що заважають розвитку суспільства.

Мовленнєвий акт є засобом реалізації права на вільний розвиток своєї особистості та інших прав. Пізнавальним у цьому контексті є рішення Європейського суду з прав людини у справі «Міхайлова проти України» (*Mikhaylova v. Ukraine*). Заявниця заявила відвід судді, посилаючись на упереджене до неї ставлення з боку останнього, на що указують прийняті ним рішення, у яких вона представляла сторону, а також на статтю у газеті «Ділові Новини», у якій описувалася кримінальна справа стосовно бійки в барі, в якій була убита людина і Г. обвинувачувався в цьому вбивстві. У статті уїдливо описувалися рішення судів у справі зокрема і рішення, прийняте суддею, якому заявниця заявила відвід. «Для мене це служить ще одним сигналом: якщо доля цієї молодой людини нічого для Вас не значила, то моя значить навіть менше. Тому справа не тільки в тому, що я серйозно сумніваюся у Вашій

неупередженості; Я не знаю жодної справи, де Ви прийняли б законне рішення. Коли Ви прибули в суд Нової Каховки, я сказала Вам, що покладала на Вас великі надії – сподівалася, що Ви були компетентним і хорошим суддею. Я помилялася. Особливо з того моменту, коли я, чекаючи в коридорі, почула, як Ви обговорювали мене і сміялися» [435] – зазначила пані Михайлова.

На заявницю було складено протокол про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 185-3 КУпАП за прояв неповаги до суду. Заявниця була визнана винною у неповазі до суду і засуджена до адміністративного затримання терміном на п'ять діб.

Першим важливим моментом рішення, що аналізується, є те, що Європейський суд з прав людини, застосувавши автономне тлумачення, зазначив, що в силу серйозності санкції адміністративне провадження у справі, що розглядається, слід вважати «кримінальним» для цілей Конвенції та протоколів до неї (це перший юридико-лінгвістичний аспект справи).

Другим важливим (у контексті нашого дослідження) аспектом рішення є те, що заявниця стверджувала, що мало місце невідповідне втручання в її свободу слова. Поняття «неповага до суду» у національному законодавстві було розмитим: зокрема, в Кодексі про адміністративні правопорушення використовувався термін «дії» при описі неповаги до суду. З точки зору заявниці це означало, що неповага до суду не може проявлятися тільки в словах. Її оспорювання судді неминуче призвело б до вираження думок, неприємних для судді, але заявниця не використала жодних слів або виразів, які могли б образити суддю. Європейський суд з прав людини визнав порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (другий юридико-лінгвістичний аспект справи), зазначаючи, що при оцінці тверджень, адресованих суддям, прецедентне право Суду зазначає, що суди як і інші державні органи, завжди піддаються критиці та нагляду. Тому хоча сторони і мають право для захисту своїх прав робити зауваження про здійснення правосуддя, однак їх критика не повинна переходити певні межі. Зокрема, слід розмежовувати критику та образу (третій юридико-лінгвістичний аспект

справи).

Аналіз справи «Міхайлова проти України» дає змогу частково погодитися із аналізом цієї справи адвокатом І. Тецькою і, водночас, повністю погодитись із її висновком про те, що «указана справа демонструє реальний стан речей, який зберігся по сьогодні, а саме – ставлення окремих суддів до сторін процесу та їх правової позиції» [349]. Цей висновок цілком узгоджується з результатами указанного вище всеукраїнського опитування про права людини, а також матеріалами, зібраними у межах проекту «Відкритий суд», що функціонує на основі громадської організації «Відкрита Україна» та об'єднує юристів, волонтерів і експертів з судової реформи, які проводять відеофіксацію судових справ (адміністративні, господарські кримінальні, цивільні) та оприлюднюють відео судових засідань на каналі YouTube «Відкритий Суд» та веб-сайті проекту (<http://open-court.org>) і дає змогу оцінити стан правової системи України та визначити такі напрями удосконалення правничої діяльності, які допомагають посилити довіру населення до правників та підвищити правову культуру, у тому числі й правників:

- 1) належне аргументування прийнятих рішень органів публічної влади і, зокрема, судів;
- 2) володіння основами ораторського мистецтва правниками, які беруть участь у судовому процесі;
- 3) реалізація учасниками юридичного конфлікту, зокрема, їх представниками, правил професійної етики (культура поведінки);
- 4) володіння правниками технікою юридичного тлумачення;
- 5) володіння правниками основами медіаграмотності;
- 6) виховання відчуття відповідальності за свої дії, зокрема мовленнєві акти;
- 7) відхід від радянського сприйняття права та формування конвенційного мислення, що дасть змогу не просто приймати рішення, у яких указуються справи Європейського суду з прав людини (доволі часто, які не мають відношення до розглядуваної справи), а приймати рішення, виходячи з «духу»

Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод;

8) використання гендерно чутливої термінології.

Фактично усі наведені напрями (які указують і на проблемні аспекти функціонування правової системи) так чи інакше пов'язані з мовою, мають лінгвістичну складову, що, зважаючи на нерозвиненість юридичної лінгвістики в Україні, свідчить про необхідність приділення належної уваги цьому напрямку досліджень. Юридична лінгвістика має стати складовою освітнього процесу підготовки вітчизняних правників, особливо зважаючи на європейський вектор розвитку України та залучення до європейських цінностей, що не може відбутися без адекватного розуміння правових концептів західної правової культури (і у цьому випадку важливим є володіння декількома мовами для розуміння оригінального правничого тексту на належному рівні).

Опанування юридичною лінгвістикою дасть змогу приділяти належну увагу точності правничих формулювань. Так, у справі «Лада проти України» (*Lada v. Ukraine*) заявник скаржився, зокрема, на порушення п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яке проявилось у наступному: використавши вираз «вчинив тяжкий злочин» при ухваленні постанови про взяття його під варту 16 січня 2008 р., суддя проголосив його винним, перш ніж його вину було доведено відповідно до закону. Європейський суд з прав людини наголосив, що п. 2 ст. 6 забороняє передчасне вираження судом думки про те, що особа, «обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення», є винною до того, як це буде доведено відповідно до закону. Послідовний підхід Суду полягає у тому, що право на презумпцію невинуватості буде порушено, якщо судові рішення чи заява державного посадової особи щодо особи, якій було пред'явлено звинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, відображає думку про те, що вона є винною, перш ніж це буде визнано відповідно до закону. Навіть за відсутності будь-яких формальних висновків, достатньо того, що існують певні аргументи, які дозволяють припустити, що суд або посадова особа розглядають обвинуваченого як винуватого. Необхідно провести фундаментальне

розмежування між твердженням про те, що хтось тільки підозрюється у вчиненні злочину, та чіткою заявою, що особа вчинила злочин, за відсутності остаточного вироку. Суд постійно наголошував на важливості вибору державними посадовими особами своїх слів у своїх виступах до того, як особа була визнана винною у визначенні кримінального злочину [430]. Необхідно пам'ятати, що мовленнєві акти правника спричиняють більш вагомі наслідки, ніж мовленнєві акти інших осіб.

Одним із важливих напрямів удосконалення законодавства в Україні, що, як наслідок, зумовлює часткове покращення функціонування вітчизняної правової системи, є уніфікація правової термінології. Ми вже зазначали про використання у нормативно-правових актах терміна «правоохоронний орган», однак до наведеного слід додати й таке.

Термін «правоохоронний орган» використовується переважно у законодавстві держав на пострадянському просторі. У державах Європи, Сполучених Штатах Америки, Канаді він не використовується. Нормативно-правові акти зазначених держав визначають порядок організації та діяльності окремого органу державної влади. З метою недопущення колізій, а також зважаючи на недоречність уведення нової термінології, яка не несе якісного змістовного наповнення, у них не може існувати, наприклад, закон про правоохоронні органи. Наявність значної кількості норм права, які регулюють однотипні суспільні відносини, у декількох нормативно-правових актах зумовлює необхідність їх систематизації. Але результатом такої систематизації і є так званий статусний закон, наприклад, закон про поліцію, закон про прокуратуру (тим більше, не слід забувати, що діяльність органів державної влади має регулюватися законом – принцип «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»). Надмірна «теоретизація» не властива західній правовій традиції, навіть правнича наука так чи інакше має завданням вироблення рекомендацій для упровадження у практичну правову діяльність.

Крім цього, слід погодитись із думкою окремих науковців, які вважають термін «правоохоронні органи» евфемізмом «каральних органів». Адже західна

правова культура не розглядає, як ми уже з'ясували, право як сукупність прескриптивних текстів, з порушеннями яких і борються державні органи, що застосовують державний примус: прокуратура, поліція (міліція), служба безпеки тощо. Навпаки, правом визнається той регулятор суспільних відносин, який відповідає вимогам справедливості та сформованим соціумом способом взаємодії («живе» право), що включає і норми моралі, і норми звичаїв. При цьому право і людські право перебувають у діалектичній єдності. Державні ж органи зобов'язані забезпечити реалізацію людських права, адже саме вони є їх адресатами. Відтак, саме вони і є потенційними порушниками людських прав. Тому не зовсім правильно (за західною правовою традицією) потенційних порушників прав людини (інша людина не є порушником людських прав: якщо мій сусід заподіює шкоду моєму здоров'ю, завдавши тілесні ушкодження середньої тяжкості, а поліція, до якої я звернувся, провела належне розслідування цієї події, суд завершився вироком моєму сусідові, то не можна стверджувати, що відбулося порушення мого права) – державні органи – називати правоохоронними, тим більше, що саме людські права визначають межі їх діяльності, обмежують їх повноваження. З огляду на це, якщо і використовувати цей термін, то його зміст охоплює скоріше адвокатуру, громадські правозахисні організації, суд. Щодо останнього зауважимо, що хоча це і є орган державної влади, але:

- по-перше, закони мають передбачати такі механізми створення і функціонування судових органів, у тому числі й фінансування їх діяльності, які виключають вплив на суддів з боку інших органів державної влади, включно з главою держави та дають можливість приймати неупереджені рішення;

- по-друге, якщо розглядати суд як елемент механізму держави, точніше, державного апарату (зауважимо, що такі терміни, зважаючи на концепцію, яку ми викладаємо, не властиві західній правовій культурі, оскільки навіть їх використання саме по собі передбачає певну ієрархічну підпорядкованість, сувору механічну визначеність впливу одного елементу на інший тощо), то це уже заперечує можливість прийняття неупередженого, об'єктивного рішення у

спорі між громадянином і державою: чи може державний орган, який створюється і фінансується державою, прийняти рішення проти цієї держави, наприклад, якщо відповідачем є глава держави?

Таким чином, бачимо, що використана у нормативно-правових актах термінологія відображає аксіологічну складову правової системи конкретної держави. Понятійно-категоріальний апарат юриспруденції доволі чітко вказує на підхід до розуміння права, що превалує у державі. І у цьому контексті слід підкреслити, що у національному законодавстві ще й до сьогодні значна частина використовуваних термінів була сформована радянською юридичною наукою і практикою; при цьому доволі сильною залишається формалізація юридичної діяльності, у тому числі й наукової. У справі «Зубак проти Хорватії» (*Zubac v. Croatia*) Європейський суд з прав людини зазначив, що дотримання формалізованих правил цивільного процесу, за допомогою яких сторонам забезпечується вирішення цивільного спору, є цінним та важливим, оскільки вони можуть обмежувати дискреційність, забезпечувати рівність сторін, запобігати свавіллю, забезпечують ефективне вирішення спору та судового розгляду впродовж розумного строку та забезпечення правової визначеності й поваги до суду. Проте у практиці Суду закріплено, що «надмірний формалізм» може суперечити вимозі забезпечення практичного та ефективного права на доступ до суду відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції. Це зазвичай відбувається у випадках особливо суворой побудови процесуальної норми, що перешкоджає розгляду позову заявника по суті, з супутнім ризиком порушити його право на ефективний судовий захист [453].

У іншій справі Європейський суд з прав людини зауважив, що хоча право на оскарження, безумовно, підпадає під правові умови, суди повинні, застосовуючи процедурні правила, уникати як надмірного формалізму, що обмежить право на судовий захист і процедурну справедливість, так і надмірної гнучкості, що призведе до усунення процедурних умов, встановлених законом [450].

Зважаючи на означене, подальший розвиток права має відбуватися у

тісному зв'язку з мовою, що актуалізує питання розвитку юридико-лінгвістичних досліджень, основні положення і висновки яких стануть одним із засобів підвищення ефективності правової системи України.

Висновки до розділу 4

1. У межах кожного суспільства створюється правова система, яка має свої особливості порівняно з іншими правовими системами, яка є складовою культури соціуму і виконує регулюючу функцію, сприяючи стабільності суспільних відносин. Відмінності носять, у першу чергу, ціннісний характер і, водночас, частково географічно детерміновані, що знаходить відображення у понятійно-категоріальному апараті правничої сфери (навіть якщо символічне позначення термінів співпадає, то їх зміст може відрізнитися).

У вітчизняній правничій науці правовий світогляд не став предметом комплексного системного аналізу з урахуванням сучасних досягнень гносеології, на відміну від «правової культури» та «правової свідомості», які не властиві західній правовій культурі.

Під правовим світоглядом слід розуміти спосіб самовизначення людини у світі через комплекс уявлень про право та інші правові явища, цілі та правові цінності, оцінки, правові установки.

Основою західної правової культури є на природно-правовий світогляд з визначенням людини та її прав як основної цінності. Значна переоцінка розуміння права, що вплинула і на визначення співвідношення права і мови, відбулася після Другої світової війни, людські права набувають регіонального та універсального характеру, створюються нові інституції забезпечення людських прав.

У другій половині XX століття концептуально оформлюється новий концепт «soft law» як своєрідний формалізований мовленнєвий акт, символічне закріплення «намірів про правила поведінки». «Soft law», «gentlemen's

agreement» як і принцип міжнародного права «*pacta sunt servanda*» є тими явищами, що дозволяють простежити взаємозв'язок права та мови. Для європейського правового світогляду означений зв'язок є доволі складним і багатограним. Це не лише термінологія нормативно-правових актів (і навіть не стільки), адже мова є одним із факторів, формування світогляду людини, символічним засобом вираження цінностей соціуму.

Європейська правова культура виходить з бінарної природи мови права, яка розуміється, переважно, як фахова мова, що має свої особливості і по відношенню до «технічної» мови, і по відношенню до розмовної мови.

2. Виникнення і становлення юридичної лінгвістики як окремого напрямку наукового пізнання пов'язують переважно саме з Федеративною Республікою Німеччини, у межах якої вона концептуально оформилась та продовжує свій розвиток. Актуальність цього напрямку досліджень зумовлюється її епістемологічними напрямками:

- зрозумілість юридичного тексту; зміст елементів юридичного тексту;
- контекст розуміння та інтерпретація юридичного тексту;
- конкретні інституційні умови їх застосування.

Епістемологію розвитку юридичної лінгвістики в країнах німецького права доцільно проводити, виходячи з форм правничої діяльності: 1) правнича наукова діяльність; 2) правнича освітня діяльність; 3) правнича практична діяльність.

Починаючи з 1980-х років тематика мови і права перманентно перебуває у центрі уваги як лінгвістів, так і юристів. До цього часу питання взаємозв'язку мови і права розглядались переважно мовниками. Дослідження проблем юридичної лінгвістики відбувається не лише окремими науковцями, але і їх об'єднаннями. У межах романо-германської правової сім'ї активно створюються громадські об'єднання, які займаються юридико-лінгвістичною тематикою (Австрійська асоціація правової лінгвістики, міжнародна робоча група «Юридична лінгвістика», Міжнародна асоціація мови та права та ін.), видаються наукові журнали (Журнал європейської правової лінгвістики,

Законодавство та оцінка, Міжнародний журнал мова і право та ін.).

Виходячи з соціальної та інституційної багатомовності Європейського Союзу, необхідності розробки методології міждисциплінарних та трансдисциплінарних підходів у дослідженні й викладанні права, у окремих університетах запроваджено курси з юридичної лінгвістики або мови та права (Гайдельберзький університет (Федеративна Республіка Німеччини), Кельнський університет (Федеративна Республіка Німеччини) та ін.). При цьому модель правничої освіти усе більше ґрунтується не на національному праві, а на регіональному (зокрема, європейському) та міжнародному і передбачає підготовку Eurojust («євроюриста»).

Значний потенціал юридичної лінгвістики може проявитися у компаративних дослідженнях європейського права, китайського та мусульманського права.

3. Сучасний стан правових систем держав Європи дещо відрізняється від стану, описаного у юридичній літературі другої половини ХХ століття. Інтенсивні глобалізаційні та інтеграційні процеси не можуть не впливати на право, яке є основним регулятором суспільних відносин у межах держав Європи, яке має відображати реальні відносини у соціумі для того, щоб бути «живим правом». Особливо важливим чинником взаємодії та інтеграції правових систем держав Європи є діяльність Ради Європи та такої її інституції як Європейський суд з прав людини, рішення якого зумовлюють необхідність приведення внутрішньодержавних нормативних приписів держав-учасників Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод до загальноєвропейських стандартів (важливе значення для розуміння цього підходу надає принцип автономного тлумачення та «автономні поняття»). При цьому ми не заперечуємо той факт, що органам публічної влади надається широкі межі розсуду у багатьох питаннях імплементації Конвенції. Однак, як указує практика Європейського суду з прав людини, є питання забезпечення прав людини, які потребують єдиного підходу до їх розв'язання і у цьому контексті навіть кримінальне право і кримінально-процесуальне право держави

має бути приведене у відповідність до загальноєвропейської позиції щодо кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень і злочинів, а також процесуальних гарантій забезпечення людських прав. Більш того, у окремих випадках потребує вирішення питання внесення змін до конституційних актів (рішення Європейського суду з прав людини проти Ірландії, пов'язані із правом на життя та права на аборт, наприклад, *Опен Дор і Даблін Вел Вумен проти Ірландії* (*Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland*)).

Аналіз практики Європейського суду з прав людини указує на важливість і перспективність взаємодії лінгвістики та права для розвитку правових систем держав Європи, для удосконалення механізмів забезпечення людських прав.

4. Протягом останніх п'яти років в Україні відбувається реформування правової системи, спрямоване, зокрема, на доручення до європейської спільноти, що з необхідністю передбачає імплементацію правових концептів, властивих європейській правовій традиції: людські права, правовладдя, конституційна демократія. Не могли не позначитися окреслені зміни на мовній сфері (використання Росією як приводу для окупації території України російськомовного населення).

Недостатня ефективність діяльності національних органів публічної влади у сфері забезпечення людських прав є наслідком використання вітчизняною правничою наукою і практикою застарілих юридичних концептів (які мають відповідне термінологічне позначення у текстах нормативно-правових актів). Не зважаючи на нормативне закріплення у вітчизняному законодавстві принципів рівності та толерантності, частина громадян України не сприймає їх (зокрема, у контексті гендерної рівності, свободи мирних зібрань тощо).

Однак, адекватність імплементації практики Європейського суду з прав людини як джерела національного права у національну правову систему передбачає чітке і правильне розуміння аксіологічної складової рішень Суду.

Глобалізаційні та інтеграційні процеси, транскордонне співробітництво зумовлюють потребу у розвитку правової системи у аспекті гармонізації,

уніфікації, запозичення передового досвіду у сфері права тощо. Важливим засобом реалізації указаних процесів є адекватне пізнання інших правових систем, що зумовлює необхідність інтенсифікації юридико-лінгвістичних досліджень. Якщо на початковому етапі розвитку української державності у 1990-х рр. це питання не порушувалось (і у цілому не було таким актуальним, зважаючи на першочергове завдання закладення основ правової системи і державності загалом), то на сьогодні без його вирішення подальший поступ українського суспільства може не відбутися.

Серед важливих напрямів удосконалення правничої діяльності, що дозволить вивести правову систему України на якісно вищий рівень мають бути: 1) належне аргументування прийнятих рішень органів публічної влади і, зокрема, судів; 2) володіння основами ораторського мистецтва правниками, які беруть участь у судовому процесі; 3) реалізація учасниками юридичного конфлікту, зокрема, їх представниками, правил професійної етики (культура поведінки); 4) володіння правниками технікою юридичного тлумачення; 5) володіння правниками основами медіаграмотності; 6) виховання відчуття відповідальності за свої дії, зокрема, мовленнєві акти; 7) відхід від радянського сприйняття права та формування «конвенційного» мислення; 8) використання гендерно чутливої термінології.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і надано пропозиції щодо вирішення важливої наукової проблеми, сутність якої полягає в розкритті та осмисленні юридико-лінгвістичної теорії правознавства. За результатами проведеної роботи сформульовано такі висновки:

1. Формування наукових положень юридико-лінгвістичної теорії відбувається протягом двох етапів, перший з яких становлять доюрідико-лінгвістичні дослідження (від V ст. до н.е. до 1976 р.), а другий – юридико-лінгвістичні дослідження (від 1976 р. і донині). При цьому означений процес не має кумулятивного характеру. Історико-гносеологічний вимір рефлексії взаємозв'язку мови та інших соціальних явищ сягає часів давньої Греції та Риму. Водночас інтенція правової думки щодо взаємозв'язку права та мови відбувається лише наприкінці XIX – початку XX ст. Квінтесенцією поступального розвитку ідей, які покладено в основу юридико-лінгвістичної теорії, є виокремлення як напрямку наукових досліджень юридичної лінгвістики, початковим етапом чого було видання у 1976 р. Адальбертом Подলেখом праці з однойменною назвою «Юридична лінгвістика» (Rechtlinguistik). При цьому розвиток юридичної лінгвістики відбувається переважно в межах романо-германської правової сім'ї, зокрема, у таких державах, як Федеративна Республіка Німеччина та Франція.

До надбань вітчизняної історико-правової науки належать праці О. Потебні та В. Каткова, у яких на доктринальному рівні висвітлено взаємозв'язок мови та інших соціальних явищ (у тому числі й правових), відзначено пропедевтичну роль лінгвістичної компаративістики для правника.

2. Передумовою наукового пізнання як самої юридичної лінгвістики, так і її предмета, є соціокультурна правова сутність, відповідно до якої право та інші правові явища слід розглядати як соціокультурні, що зумовлює необхідність урахування культури, у межах якої виникли і функціонують досліджувані

явища чи предмети, а також потребу залучення не лише раціональних, а й чуттєвих когнітивних засобів. Відтак вихідними аспектами методологічних засад юридико-лінгвістичних досліджень є правова культура (цивілізація, правова система), тип розуміння права, а також тип світогляду дослідника.

Наукове пізнання юридико-лінгвістичних досліджень має здійснюватися з використанням системи принципів (об'єктивності, усебічності та повноти), підходів (діалектичний, герменевтичний, феноменологічний, системний), а також методів (логічних процедур аналізу й синтезу, індукції і дедукції та спеціально-правових методів: формально-догматичного, компаративного), серед яких виокремлено феноменологічний та герменевтичний підходи як провідні в методологічній основі дослідження з урахуванням того, що поряд із світоглядом, менталітетом суспільства, культурою право і мова розуміються як фундаментальні соціокультурні явища.

3. Науковий доробок вітчизняних учених щодо висвітлення взаємозв'язку права та мови можна класифікувати на три групи, у яких акцентовано на: а) лінгвістичному аспекті функціонування та розвитку права; б) правовому аспекті функціонування та розвитку права; в) психологічних, соціологічних або антропологічних аспектах. Мова є засобом їх пізнання в межах правової системи.

Здебільшого, зважаючи на те, що лінгвістичні дослідження зосереджено лише на тексті нормативно-правового акта, у них відбувається ототожнення права із законом, що не дає змоги пізнати сутність права та інших правових явищ. Іманентною рисою лінгвістичних розвідок приписів прескриптивних текстів є розгляд останніх як одного з видів текстів з акцентуванням на особливостях використання частин мови, форм закінчень слів тощо. Неможливість приписуванню праву самотійного буття, абстрактність закону та реальність права, смислова множинність як іманентна риса правничого тексту, що є факторами необхідності перманентної інтерпретації, становлять, зокрема, сферу пізнання юридичної лінгвістики.

4. Складовими філософсько-правової парадигми як світоглядної основи юридико-лінгвістичних знань є мовленнєві акти як форма вияву соціальних норм та засобів порозуміння (теорія комунікативних дій); інтерпретація правових приписів як спосіб пізнання права, формування ідеальних моделей і форм людської взаємодії як уміння усвідомлення цілісного правового тексту (герменевтична теорія); право, що формується у свідомості людини як ідеальна модель справедливих комунікацій між людьми, як основа виникнення знакових систем та лінгвістичних конструкцій (феноменологічна теорія); відмінність у розумінні правових явищ у межах різних правових систем, що зумовлені культурними, у тому числі й мовними, факторами (релятивістська теорія), які виконують функцію «методологічного комплексу» юридико-лінгвістичної теорії.

5. Теоретичною основою юридичної лінгвістики є положення основних правових шкіл про об'єктивованість права у прескриптивному тексті (нормативістська школа), розуміння правознавства як способу пізнання та конструювання правової реальності (природно-правова школа), взаємозв'язок імперативно-атрибутивних переживань та засобів семіотики (психологічна школа), права з культурою та мовою (історична школа), мовленнєві акти як форму вияву права та фактор формування норм для суб'єктів комунікації (комунікативна теорія права), пов'язаність права із станом розвитку соціуму, його культурою (соціологічна школа). Визначено взаємозалежність терміносистеми, що використовується для позначення права та інших правових явищ, з існуючою в національній правовій системі правовою доктриною, що зумовлює потребу застосування лінгвістичних засобів для пізнання права. Кожна з таких шкіл ґрунтується на окремих лінгвістичних положеннях, що передбачає взаємозв'язок права та мови. Найбільш чітко такий зв'язок розкривається в межах історичної школи права, що розглядає право і мову як бінарну іманентність окремого народу. Діалектичний зв'язок права і мови є і причиною, і наслідком відмінностей права (як і мови) у різних правових системах.

Пресупозиційність принципу юридичної визначеності, а також не ноуменальний характер права зумовлює необхідність розгляду юридичної лінгвістики та лінгвістичних засобів як необхідної складової розуміння права основними правовими школами.

6. Під юридичною лінгвістикою слід розуміти галузь гуманітарного знання, що має міждисциплінарний характер та досліджує порядок взаємодії права і мови, а також символічну природу права та їх спільну (загальну) зумовленість такими соціальними феноменами, як культура, світогляд, менталітет народу, історія, психологія.

Починаючи з другої половини XX ст., вчені зосередили увагу на взаємозв'язках права та мови, досліджуючи їх як комплексний предмет, а не як різні предмети, що стало фактором формування міждисциплінарної сфери наукового пізнання – юридичної лінгвістики. На сучасному етапі розвитку вітчизняної науки вона використовує різні терміни для позначення цього напряму наукового пізнання: лінгвоюристика, правова лінгвістика, судова лінгвістика, юридична лінгвістика, юрислінгвістика. Найбільш оптимальним для використання, зважаючи на досягнення західної правової культури, є термін «юридична лінгвістика». Розвиток правничої семіотики зумовив необхідність доповнення предмета юридичної лінгвістики символічною природою права.

7. Предметом юридико-лінгвістичного осмислення є правові поняття, їх сполучення, елементи та сукупності терміносистем, що об'єднані правовими конструкціями різних рівнів складності й узагальнення, які разом виконують інструментальну функцію у пізнавальному процесі та процесах правового регулювання.

Перманентність процесу формування юридико-лінгвістичних знань є фактором генези й утворення відповідної терміносистеми, для якої іманентним є превалювання статуюальних термінів над генуїнними. Становлення термінології, що відображає юридико-лінгвістичні знання, відбувається у два етапи: 1) етап природно утвореної термінології; 2) етап цілеспрямованої

діяльності з упорядкування термінології, створення терміносистеми та встановлення вимог до неї. Розвиток юридичної лінгвістики в Україні перебуває на другій із зазначених стадій.

Пристосування системи вітчизняного права до нових умов, у тому числі імплементація нових концептів, зумовлює запозичення нових термінів. Одним із засобів формування юридико-лінгвістичних знань є автономні поняття, використання яких дає змогу підтвердити таке положення: *non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est, regula fiat*. *Modus imperativus* як іманентність правових норм є фактором необхідності застосування до аналізу юридико-лінгвістичної сфери понятійно-категоріального апарату деонтичної логіки, яка передбачає використання термінів «належне/неналежне» замість термінів «істинність/неістинність», а також модальностей «заборонено», «дозволено», «обов'язково» замість зв'язки «є».

8. Для правової сфери властивий особливий семіотичний дискурс з перформативними висловлюваннями. Знаковість права надає йому соціокультурного характеру, а саме: це допомагає зрозуміти, чому запозичені з іншої правової культури концепти, що не адаптовані до національних особливостей, залишаються лише словами, та забезпечує доступність його сприйняття і реалізації.

Знакова система є інструментом, який забезпечує процес правоутворення (формування та формулювання права) і виражається в системі правових понять і термінів, за допомогою яких і будуються моделі людської поведінки, завдяки яким забезпечується уніфікація правотворчих процесів, правозастосовних та праворозуміння загалом.

9. Юридичне тлумачення є обов'язковим елементом процесу реалізації нормативних приписів прескриптивних текстів, передбачаючи сприйняття права через лінгвістичні засоби. Мовний спосіб тлумачення пов'язаний з герменевтикою, і засоби, як мовні, так і герменевтичні, мають використовуватися комплексно. Тому, зважаючи на імпліцитний характер

права та його феноменальність, юридико-лінгвістична інтерпретація правових текстів виступає як стадія правового регулювання суспільних відносин.

Процес розкриття змісту норми права відбувається шляхом методично правильного, вивіреного використання мови (загальних термінів, власне юридичних термінів загальноповживаної лексики, офіційної лексики тощо), стилю тексту, граматичної основи тексту, логіки тексту.

10. Абстрактність приписів закону та конкретність норм права, імпліцитний характер прескриптивних текстів є факторами необхідності правової аргументації, яка не зводиться до юридичної кваліфікації та передбачає обґрунтування рішень, зазначення мотивів, що лежать в основі їх прийняття. Як чинник досягнення авторитету правових дій органів публічної влади правова аргументація є засобом правового регулювання та показником досягнутого рівня демократичності. Правова аргументація знаходить зовнішній вираз в обґрунтуванні фактів правової дійсності через широке використання юридико-лінгвістичних знань, застосування лінгвістичного інструментарію, визначення юридичної сили нормативно-правового акта, під час промов сторін у судовому засіданні та в іншому встановленому порядку. Правова аргументація стає змістом юридичної діяльності.

Розмежування правової аргументації та юридичної кваліфікації в контексті відмови від превалювання юридичного нормативізму та імплементації положень природно-правової школи зумовлює необхідність зміни підготовки правників через обов'язкове опанування основами правової аргументації.

11. Потребує суттєвого переосмислення теорія реалізації норм права, фактором чого є відхід вітчизняної правничої науки від юридичного нормативізму та імплементація положень природно-правової школи, а також алогічність існуючої на сьогодні теорії в контексті виокремлення чотирьох форм реалізації норм права.

Важливим фактором ефективної реалізації нормативно-правових приписів є якість текстів нормативно-правових актів як чинник виокремлення в

сучасному правознавстві низки технічних і змістовних вимог до формування текстів нормативно-правових актів: зрозумілість, лаконічність, доступність, загальнозживаність. При втіленні в життя права (реалізації права) юридико-лінгвістичний вплив виявляється через правосвідомість учасників суспільних відносин, що сприяє досягненню кінцевої мети правового регулювання – утілення приписів правових норм у практичну площину життя .

12. Під правовим світоглядом слід розуміти спосіб самовизначення людини у світі через комплекс уявлень про право та інші правові явища, цілі й правові цінності, оцінки, правові установки. Європейський правовий світогляд (для якого зв'язок права і мови не обмежується юридичною термінологією, а включає, зокрема, вплив мови на формування світогляду людини, її сприйняття як символічного засобу вираження цінностей соціуму) передбачає професіоналізацію юридичної практики та системи підготовки правників, розширення пріоритетів саморегуляції, використання *soft law*, яке є формалізованим мовленнєвим актом та символічним закріпленням «намірів про правила поведінки», і, згідно з принципом *pacta sunt servanda*, виступає фактором відповідності взятих на себе зобов'язань та конкретних дій з їх реалізації.

13. Поліваріативність розвитку суспільства, його цінностей є фактором поліцентризму права. Європейський правовий світогляд у правовій системі значне місце відводить закону, що передбачає висвітлення взаємозв'язку права та мови. Розвиток мови сприяє формуванню правової символіки і, навпаки, розвиток права є шляхом «лінгвістичного розширення» мови. Мова виступає епістемологічним підґрунтям пізнання права. Право, зокрема, *soft law*, є формалізованим мовленнєвим актом та символічним закріпленням «намірів про правила поведінки».

Мова права є фаховою мовою, її не можна розглядати як жаргон, вона має особливу природу: не являє собою ні стандартизовану технічну мову з іманентною їй термінологічною відокремленістю від загальнозживаної

термінології, ні розмовну мову, оскільки терміни правничої мови можуть мати інший зміст.

14. Функціонування Європейського Союзу, різноманітних міжнародних інституцій, зокрема Європейського суду з прав людини, є фактором виникнення білінгвізму та полілінгвізму, що сприяє розвитку правової компаративістики, пізнанню інших національних правових систем, запозиченню передового досвіду забезпечення людських прав, удосконаленню правничої діяльності загалом (як практичної, так і навчальної та наукової). Підготовка сучасного правника в Європі спрямована здебільшого не на вивчення державного законодавства, а на формування «євроюриста», який мислить глобально, уміє працювати не лише з внутрішньодержавним законодавством, а й з *acquis communautaire*, правильно інтерпретувати такі акти, основою чого є положення і висновки юридичної компаративістики. Такому становленню допомагає і навчання студентів-юристів за Європейською кредитно-трансферною системою, яка сприяє їх мобільності.

Для сфери освіти і науки притаманна уніфікація (яка є результатом, зокрема, процесів глобалізації), але для практичної сфери іманентною є диференціація, що разом виступають чинником створення недержавних організацій, представники яких активно працюють над удосконаленням мови права, подолання мовного сексизму. При цьому роль держави полягає в закріпленні новацій юридико-лінгвістичного характеру в законодавстві. Завдяки активній діяльності громадських організацій юридико-лінгвістична проблематика є постійно актуальною.

15. Суттєвим чинником, який зумовлює потребу переосмислення характеристики романо-германської правової родини, є діяльність Ради Європи та її інституцій, зокрема, Європейського суду з прав людини, у практиці якого перманентно розглядаються юридико-лінгвістичні аспекти, зумовлені полілінгвізмом об'єднань європейських держав, а також застосовується лінгвістична методологія, що ґрунтується на використанні англійського та французького варіантів тексту Конвенції та автономного тлумачення термінів,

роль якої полягає у виробленні правосудного рішення в межах різного розуміння приписів Конвенції національними судовими органами.

16. Сучасному стану розвитку права та мови у правовій системі України іманентним є транзитивний характер, що зумовлено відходом від юридичного нормативізму та імплементацією європейських правничих концепцій правовладдя, правової держави тощо. До напрямів удосконалення правничої діяльності у правовій системі України в контексті взаємозв'язку права та мови слід віднести: належне аргументування прийнятих рішень органів публічної влади і, зокрема, судів; володіння основами ораторського мистецтва правниками, які беруть участь у судовому процесі; реалізацію учасниками юридичного конфлікту, зокрема їх представниками, правил професійної етики (культура поведінки); володіння правниками технікою юридичного тлумачення, основами медіаграмотності; виховання відчуття відповідальності за свої дії, зокрема мовленнєві акти; відхід від радянського сприйняття права та формування мислення, яке засноване на природному розумінні права, що дасть змогу не лише приймати рішення з посиланням на справи Європейського суду з прав людини (доволі часто, які не стосуються розглядуваної справи), а приймати рішення з урахуванням «духу» Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод; використання гендерно чутливої термінології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.
2. Алексеев С. С. Крушение права. Полемические заметки. Екатеринбург : Институт частного права, 2009. 32 с.
3. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2 т. М. : Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.
4. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М. : Статут, 1999. 712 с.
5. Аристотель. Об истолковании. *Аристотель. Сочинения* : в 4 т. М., 1978. Т. 2. С. 91–116. URL: <http://abuss.narod.ru/Biblio/aristotel.htm>.
6. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике : учеб. пособие. М. : Высшая школа, 1991. 140 с.
7. Артемчук О. Соціологічна школа права в Україні: зародження та сучасний стан розвитку. *Науковий блог. Національний університет «Острозька академія»* : [сайт]. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2012/sotsiologichna-shkola-prava-v-ukrajini-zarodzhennya-ta-suchasnyj-stan-rozvytku/>
8. Артикуца Н. В. Культура правотворчості і мова. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Юридичні науки. 2008. Т. 77. С. 44–50.
9. Артикуца Н. Юридична лінгвістика як новий перспективний напрям міждисциплінарних досліджень : [препринт]. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2461>
10. Архипов В. В. Концепция права Лона Л. Фуллера : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. СПб., 2009. 35 с.
11. Бабкін В. Д., Жолковський К. Е. Легізм. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ, 1998. Т. 3. URL: <http://leksika.com.ua/11510513/legal/legizm>

12. Байтеева М. В. Язык и право : монографія. Казань : Отечество, 2013. 253 с.
13. Бакеева Л. Б. Остин. *Большая российская энциклопедия* : [сайт]. URL: <https://bigenc.ru/philosophy/text/2681980>
14. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
15. Балинська О. М. Семіотичний підхід до розуміння правової сутності людини. Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи). *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : статті учасників восьмого Міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 7–8 груд. 2012 р.). Львів, 2013. С. 37–45.
16. Балтаджи П. М. Юридична мова правозастосовних актів : автореф. дис. ... канд.. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 20 с.
17. Барак Аарон. Судейское усмотрение / [пер. с англ.]. М. : НОРМА, 1999. 376 с.
18. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / [пер. с фр. Г. К. Косилова]. М. : Прогресс, 1989. 616 с.
19. Барт Р. Нулевая степень письма / [пер. с фр.]. М. : Академический Проект, 2008. 431 с.
20. Батюшкина М. В. Законодательный текст, его адресант и адресат. *Гуманитарный вектор*. 2017. Т. 12. № 2. С. 70–78
21. Бевелікова Н. Конфуціанство й азіатська модель права. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 146–156.
22. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. М. : РОССПЭН, 1998. 416 с.
23. Бехруз Х. Праворозуміння, розуміння права і правова система. *Право України*. 2010. № 4. С. 143–147.
24. Бехруз Х. Універсалізм і релятивізм цінностей у контексті діалогу правових культур. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 128–138.

25. Библия, или Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Киев : Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра ; Феникс, 2008. 1408 с.
26. Бігун В. Мовно-правничі аспекти зовнішньоекономічних договорів (контрактів). *Юридичний журнал*. 2004. № 2. С. 15–46.
27. Блинова О. Є. Соціальні стереотипи як прояв соціального мислення. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Фенікс, 2014. Т. 11, вип. 9. С. 107–118.
28. Бойченко О. І. Держава заради держави: зародження філософії легізму. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. № 1. С. 21–25.
29. Бочаров Д. Проблема тлумачення юридичних текстів у контексті концепту «смерті Автора». *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 4–5 груд. 2009 р.). Львів, 2009. С. 56–65.
30. Буроменський М. Звернення до Європейського суду з прав людини : практика Суду і особливості українського законодавства. *Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1080677442>
31. В Китаї рейтинг замість громадян вирішуватиме з ким дружити, де працювати. Історія китайської антиутопії. *Espresso. TV* : [сайт]. URL: https://espresso.tv/article/2017/11/04/velykyy_kytayskyy_brat_yak_zhyteli_knr_staly_zaruchnykamy_velykykh_danykh
32. В Узбекистані заборонили вивчати політологію. *Корреспондент. net* : [сайт]. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/3558598-v-uzbekystani-zaboronyly-vyvchaty-politolohiui>
33. Варга Чаба. Загадка права и правового мышления / [пер. с англ. и венгр. ; сост. и науч. ред. М. В. Антонова]. СПб. : Алеф-Пресс, 2015. 395 с.
34. Вдовина И. С. Морис Мерло-Понти: интерсубъективность и понятие феномена. *История философии*. 1997. Вып. 1. С. 59–69.

35. Веб-портал ÖGRL : URL: <http://oegrl.com/index.php/de/ueber-uns/>
36. «Венеціанська комісія»: рішення українських судів не аргументовані. *Українська правда*. 2016. 7 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/10/7/7122915/>
37. Венская декларация и Программа действий : принята на Всемирной конференции по правам человека 25 июня 1993 г. в Вене. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_504.
38. Виноградов А. Особенности происхождения и содержание правовой категории «acquis communautaire» в праве Европейского Союза. *Вся Европа и Люксембург* : [сайт]. URL: <http://www.alleuropa.mgimo.ru/osobennosti-proischozhdeniya-i-soderzhanie-pravovoy-kategorii-acquis-communautaire-v-prave-evropeyskogo-soiuza>
39. Висновок «Про конституційну ситуацію в Україні» : Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) від 12 жовт. 2010 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a36
40. Виссон Л. Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур / [пер. с англ. Л. Виссон]. 3-е изд. М. : Р. Валент, 2005. 192 с.
41. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : підпис. від 23 трав. 1969 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118
42. Власов Ю. Л. Проблемы толмачення норм права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
43. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посібник. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
44. Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права. М. : Юрид. лит., 1976. 119 с.
45. Вышинский А. Я. Вопросы теории государства и права. [2-е изд.]. М. : Госюриздат, 1949. 418 с.

46. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / [пер. с нем. ; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова]. М. : Прогресс, 1988. 704 с.
47. Гаджиев Г. А. Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности) : монография. М. : Норма ; ИНФРА-М, 2013. 320 с.
48. Гаджиев В. В. Поняття гри у гуманітарному знанні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2013. № 4 (114). С. 16–19.
49. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М. : Наука, 1981. 140 с.
50. Гатальська С. М. Філософія культури. Київ : Либідь, 2005. 328 с.
Навчальні матеріали онлайн : [сайт]. URL: https://pidruchniki.com/12800528/filosofiya/postmodern_epoha_novogo_proyavu_traditsiyi
51. Гегель Г. В. Ф. Основы філософії права, або Природне право і державознавство / [пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра]. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
52. Герасимова Т. Update разобрался. Сексуальная ориентация и гендерная идентичность: переосмысливаем нормы. *Update*: [сайт]. URL: https://update.com.ua/likbez_tag925/update-razobralsia-seksualnaia-orientatsiia-i-gendernaia-identichnost-pereosmyslivaem-normy_n4040
53. Гнатюк Я. С. Сучасна символічна логіка : лекційний курс : навч. посібник. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2010. 160 с.
54. Гожий А. О. Революционная необходимость (целесообразность), как основной принцип уголовной юстиции, согласно советских нормативно-правовых актов Российской Республики, октябрь-декабрь 1917 г. *Гуманитарный журнал*. 2014. № 1–2. С. 186–201.
55. Голев Н. Д. , Матвеева О. Н. Значение лингвистической экспертизы для юриспруденции и лингвистики. *Цена слова. Из практики лингвистических*

экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации. М., 2002. С. 257–266.

56. Голев Н. Д. Постановка проблем на стыке языка и права. *Юрислингвистика-1. Проблемы и перспективы*. Барнаул, 1999. С. 4–11. URL: <http://lingvotech.com/golev-99a>

57. Голев Н. Д. Юридический аспект языка в лингвистическом освещении. *Юрислингвистика-1. Проблемы и перспективы*. Барнаул, 1999. С. 11–58. URL: <http://www.philology.ru/linguistics2/golev-99.htm>

58. Голев Н. Д. Юрислингвистика : программа курса для студентов филологического факультета, обучающихся по дополнительной специализации «Лингвокриминалистика». *КиберЛенинка* : [сайт]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yurislingvistika-programma-kursa-dlya-studentov-filologicheskogo-fakulteta-obuchayuschihsya-po-dopolnitelnoy-spetsializatsii>

59. Голетиани Л. О развитии юридической лингвистики в России и Украине. *Studi Slavistici*. 2011. VIII. S. 241–262.

60. Головатий С. Декомунізувати право. *Збруч* : [сайт]. URL: <https://zbruc.eu/node/73468>

61. Головатий С. П. Верховенство права : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. 1730 с.

62. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ : Дух і літера, 2016. 760 с.

63. Гончаров В. В. Створення прав людини через їх проголошення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3 (86). С. 121–127.

64. Гончарова Н. С. Символизм в праве. *Вестник Воронежского государственного университета*. 2016. № 1. С. 91–97.

65. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1900. 235 с.

66. Гриценко А. Свидетели конца. Позорный столб, фальшивые журналисты и атака лопатой. *Update* : [сайт]. URL: https://update.com.ua/zhizn_tag158/svideteli-kontca-pozorny-i-stolb-falshivye-zhurnalisty-i-ataka-lopatoi_n4097

67. Гриценко Г. Д. Право как социокультурное явление (философско-антропологическая концепция) : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.13. Ставрополь, 2003. 406 с.
68. Гришенкова Ю. А. Актуальные вопросы современной юрислингвистики. *Ярославский педагогический вестник*. 2005. № 1. С. 3–11. URL : http://vestnik.yspu.org/?page=2005_1
69. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2008. 36 с.
70. Гроций Г. О праве войны и мира. Кн. 1. *Электронная библиотека «Гражданское общество»* : [сайт]. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn1.pdf>.
71. Гудима Д. А. Принцип законності обмеження фізичної свободи у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3 (86). С. 128–140.
72. Гультай М., Кияниця І. Правова визначеність у рішеннях Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 5. С. 83–93.
73. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : автореф. дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 35 с.
74. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності : навч. посібник. [3-тє вид., перероб. і допов.]. Київ : Знання, 2008. 495 с.
75. Гусейнов А. И. оглы. Право как феномен культуры : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. М., 2007. 410 с.
76. Давид Р. Основные правовые системы современности / [пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова]. М. : Прогресс, 1988. 496 с.
77. Дао и телос в смысловом измерении культур восточного и западного типа : монография / [С. Е. Ячин и др.]. Владивосток : Дальневост. федерал. ун-т, 2011. 324 с.

78. Дворкин Р. О правах всерьез / [пер. с англ.] ; ред. Л. Б. Макеева. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 392 с.
79. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций : утв. резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи ООН от 8 сентября 2000 г. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_621.
80. Декларація прав людини і громадянина : прийнята 26 серп. 1789 р. URL: <http://constituante.livejournal.com/10253.html>
81. Деонтична логіка. *Навчальні ресурси СумДУ* : [сайт]. URL: https://elearning.sumdu.edu.ua/free_content/lectured:5de5178bb62ca7a97fe35cba8b92d1b337ee8101/latest/8096/index.html
82. Дидикин А. Б. Интерпретация проблемы следования правилу в аналитической философии права. *Вестник Томского государственного университета*. Философия. Социология. Политология. 2015. № 2 (30). С. 83–89.
83. Дидикин А. Б., Оглезнев В. В. Онтология и эпистемология права: аналитическая традиция : монография. Новосибирск : Новосиб. гос. ун-т, 2012. 200 с.
84. Дильтей В. Возникновение герменевтики. *Дильтей В. Собрание сочинений* : в 6 т. / под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова. М., 2001. Т. 4. Герменевтика и теория литературы. С. 235–262.
85. Діомідова О. Сучасна юридична лінгвістика: перспективи розвитку. *Мова і суспільство*. 2014. Вип. 5. С. 18–22.
86. Дмитренко К. С. Юрген Габермас: від рефлексії до комунікації. *Магістеріум*. 2012. Вип. 47. *Історико-філософські студії*. С. 38–45.
87. Добровольский Д. О. Беседы о немецком слове. М. : Языки славянской культуры. 2013. 752 с.
88. Догужиева М. М. Философия постмодернизма: опыт популярного изложения. *Гуманитарный вестник*. 2013. № 4 (6). С. 6–13.
89. Дождикова Р. Н. Обыденное познание: структура и пути формирования. *Социология*. 2016. № 2. С. 34–44.

90. Дональд Дэвидсон: концептуальная схема и содержание. *Эпистемология: основная проблематика и эволюция подходов в философии науки*. Кемерово : Кузбас, гос. техн. ун-т, 2007. URL: <http://scibook.net/istoriya-filosofii/donald-devidson-kontseptualnaya-shema-8206.html>
91. Дорда С. В. Сучасний стан правничої лінгвістики (короткий нарис). *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2011. № 1 (4). С. 23–27. URL: http://lib.uabs.edu.ua/library/P_Visnik/Numbers/1_4_2011/04_01_05.pdf
92. Доценко О. Л. Правнича лінгвістика : навч.-метод. комплекс для слухачів Науково-навчального інституту підготовки управлінського персоналу ОВС Академії управління МВС. Київ, 2008. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/6746/1/O_Dotsenko_NMKD_PL_GI.pdf
93. Дробязко С. Г., Козлов В. С. Общая теория права : учеб. пособие для вузов. [2-е изд., испр. и доп.]. Минск : Амалфея, 2007. 480 с.
94. Дудаш Т. І. Праворозуміння крізь призму герменевтики. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / [редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін.]. Львів : Край, 2010. 248 с. (Вип. 22. Серія 1. Дослідження та реферати).
95. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини. [3-є вид.]. Київ : Алерта, 2016. 488 с.
96. Дудаш Т. Конституційна право інтерпретація Верховного Суду США: спроба герменевтичного дослідження. *Вісник Конституційного Суду України*. 2007. № 3. С. 71–80.
97. Душенко К. Г., Багриновский Г. Ю. Большой словарь латинских цитат и выражений / под науч. ред. Д. О. Торшилова. [2-е изд. исправ. и доп.]. М. : Азбука-Аттикус, 2017. 912 с.
98. Екс-суддя КС Микола Козюбра: Не виключаю спроби квазіюридичних маніпуляцій для продовження терміну повноважень Януковича. *Тиждень.ua* : [сайт]. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/88498>

99. Електронний протокол засідання Верховної Ради України від 17 лист. 2016 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_el_h2?data=17112016&nom_s=5.
100. За даними Freedom House. *Freedom House* : [сайт]. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018#>
101. Завальнюк В. В. Архаїчне право як категорія юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 293–298. URL: <http://www.apdp.in.ua/v61/39.pdf>.
102. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена 10 груд. 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
103. Загальна теорія права : підручник / за ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.
104. Задорожна С. М. Природно-правова природа основних принципів основних принципів міжнародного права. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матеріали третьої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2–3 лист. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 10–13.
105. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part1/202.htm.
106. Заковоротная М. В., Благородова Е. А. О роли языка в современных социальных трансформациях. *Ценности и Смыслы*. 2014. № 6 (34). С. 5–19.
107. Зархіна С. Е. Біля витоків вітчизняної юрислінгвістики – перша робота В. Д. Каткова. *Проблеми законності* : академ. зб. наук. пр. 2011. Вип. 117. С. 221–229.
108. Зархіна С. Е. Мова права як предмет філософсько-логічного аналізу (історичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2005. 20 с.
109. Зверева П. К. Лингвофилософское толкование юридического текста. *Политическая лингвистика*. 2107. № 2 (62). С. 124–130. URL: <http://journals.uspu.ru/attachments/article/1611/18.pdf>

110. Ибрагимова К. Г. Исследование юридических терминологических лакун в динамике контактирующих языков и культур. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. Серия : Филология, педагогика, психология. 2017. № 2. С. 25–33.
111. Иванов А. В. Использование принципа *pacta sunt servanda* при защите прав и свобод человека. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 4 (5). С. 62–68.
112. Иванов К. В. Формальные основы диалектики. *Институт исследования природы времени* : [сайт]. URL: http://chronos.msu.ru/images/treports/Ivankov/Ivankov_Formalnyye_osnovy_dialektiki.pdf
113. Ивин А. А. Основания логики оценок. М.-Берлин : Директ Медиа, 2015. 337 с.
114. Ильин И. А. Кризис безбожия. *Ильин И. А. Собрание сочинений*. М., 1996. Т. 1. С. 332–356.
115. Ильин И. Общее учение о праве и государстве. М. : АСТ ; ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 510 с.
116. Исаев И. А. Теневая сторона закона. Иррациональное в праве. М. : Проспект, 2013. 368 с.
117. Кабанова Л. И. Феноменологический анализ проблем языка и коммуникации в современной культуре. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* : науч.-теорет. и прикладной журн. 2011. № 8, ч. 4. С. 80–82.
118. Калеро П. Г. Философия с шуткой. О великих философах и их учениях / [пер. с исп. Е. Матерновской]. М. : КоЛибри, 2010. 223 с.
119. Кантур К. О. Зародження порівняльно-історичного методу в європейському мовознавстві. *Актуальні проблеми сучасної лінгвістики та методики викладання мови і літератури*. 2015. URL: <http://www.nniif.org.ua/File/15kkozpi.pdf>.

120. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 296 с.
121. Карвацька С. Б. Герменевтична інтерпретація у пізнанні історико-правової дійсності. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 578. Правознавство. С. 5–11.
122. Карвацька С. Б. Правовий текст як акт правової комунікації. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Чернівці, 2013. Вип. 714: Правознавство. С. 28–32.
123. Карымова М. Г. Гипертекст в философии постмодернизма. *Вестник Тюменского государственного университета*. Тюмень, 2002. С. 64–69.
124. Касавин И. Т., Микешина Л. А. Релятивизм. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки* / под ред. И. Т. Касавина. М. : Канон+ ; РООИ Реабилитация, 2009. URL: http://www.endic.ru/enc_epist/Reljativizm-622.html
125. Катков В. Д. Къ анализу основных понятій юриспруденції. Харьковъ : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1903. 461 с.
126. Кваша О. О., Рунов Г. Ю. Захист права на повагу до житла у практиці Європейського суду з прав людини. *Правова держава* : щорічник наук. пр. 2007. Вип. 18. С. 380–386.
127. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 449 с.
128. Керимов Д. А. Кодификация и законодательная техника. М. : Госюриздат, 1962. 104 с.
129. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). [2-е изд.]. М. : Аванта +, 2001. 560 с.
130. Київець О. Джерело міжнародного права як природно-правова категорія. *Публічне право*. 2011. № 1. С. 76–81.
131. Кирилюк О. В. М'яке право як нормативна основа глобального інформаційного суспільства. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. Вип. 125, ч. 1. С. 106–117.

132. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. *Кистяковский Б. А. Избранное* : в 2 ч. М., 2010. Ч. 1. 659 с.
133. Коваль А. В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект) : курс лекций / ред. А. С. Коган. Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 1998. 192 с.
134. Коваль Н. Є. Юридична лінгвістика – перспективний напрям дослідження юридичного дискурсу. *Філологія XXI століття: теорія, практика, перспективи* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (24 квіт. 2015 р., Одеса). Одеса, 2015. С. 120–121.
135. Козюбра М. Основні форми буття права та взаємовідносини між ними. *Право України*. 2011. № 8. С. 21–30.
136. Колчигин С. Ю. Диалектика сегодня: многомерные возможности и феномен дубликации. *Актуальные проблемы развития мировой философии* : материалы II Междунар. науч.-теорет. конф., посвященной юбилею Ж. М. Абдильдина (14–16 февраля 2013 г.). Астана, 2013. С. 105–108. URL: <http://www.enu.kz/repository/repository2014/dialektika-segodnya.pdf>
137. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : учинено в Римі 4 лис. 1950 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
138. Кони А. Ф. Избранные труды и речи : в 2 ч. Ч. 1. Обвинительные речи / [вступ. ст. Г. М. Резника]. М. : Юрайт, 2017. 363 с.
139. Кононюк А. Е. Обобщенная теория познания и созидания. Киев : Освіта України, 2013. Кн. 2, ч. 2. Теория познания. 564 с.
140. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-В. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
141. Копач О. И Теория номинации: история и современность. *Sociokultúrna realita a príroda: zborník recenzovaných vedeckých prác s medzinárodnou účasťou* / editor : O. Glosíková. Prešov : Technická univerzita v Košiciach, Fakulta výrobných technológií so sídlom v Prešove. S. 313–320.

142. Коробка В. Н. Правовое мировоззрение : в 2 ч. Ч. 1. Становление и развитие. Донецк : Донецкий юрид. ин-т Луганского гос. ун-та внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, 2008. 152 с.
143. Костенко О. М. Глобалізація юриспруденції – ще один виклик часу для України. *Всеукраїнська експертна мережа* : [сайт]. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=13291
144. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 827. С. 153–158.
145. Коцюба Н. Й. Офіційно-діловий текст як об'єкт системно-структурного аналізу. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. 2013. Вип. 13. С. 11–18.
146. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2000. 20 с.
147. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI ; в ред. станом на 11 січ. 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
148. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа). *Язык и наука конца 20 века* : сб. статей. М., 1995. С. 208–209.
149. Кузнецов А. П., Бокова И. Н. Методологические основы юридической техники в современном российском уголовном праве. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. Серия : Право. 2003. № 2. С. 294–308.
150. Кун Т. Структура научных революций / [пер. с англ. И. З. Налетова]. М. : Прогресс, 1977. 300 с. URL: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kunts01/index.htm>
151. Кучук А. М. Гіперреальність українського права та євроінтеграційні процеси: філософсько-правовий дискурс. *Філософські, методологічні й*

психологічні проблеми права : тези доп. III Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 23 квіт. 2010 р.). Київ, 2010. С. 105–107.

152. Кучук А. М. Правовий поліцентризм як принцип наукового пізнання правових явищ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2013. Вип. 22. Т. 1, ч.1. С. 43–46.

153. Кучук А. М. Розуміння права: науковий та соціокультурний підходи. *Право та державне управління*. 2016. № 4. С. 22–27.

154. Кучук А. М. Теоретичні основи правового поліцентризму : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.

155. Кучук А. М. Теорія держави і права: сучасний стан і перспективи розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 5. С. 3–6.

156. Кучук А. М. Феномен правового поліцентризму: загальнотеоретичний і методологічний аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2017. 436 с.

157. Кучук А. М. Юридична термінологія в світлі правового поліцентризму (теоретико-правовий аспект). *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 38–40.

158. Лао-цзы. Дао дэ цзин. *Пульсодиагностика* : [сайт]. URL: <http://pulsodiagnostika.narod.ru/g57-60.html>

159. Левашёва Е. В., Матушанская Ю. Г. Философская герменевтика : учеб.-метод. пособие. Казань : Казан. гос. технол. ун-т, 2006. 81 с.

160. Левицкий В. В. Семасиология : монография. [2-е изд., исправл. и доп.]. Винница : Нова кн., 2012. 680 с.

161. Лекція 4. Системний підхід, його місце та роль у науковому пізнанні. Поняття системи та її властивості. *Національний університет цивільного захисту України* : [сайт]. URL: http://nuczu.edu.ua/files/books/L_MOND/L_MOND%2035.pdf. – назва з екрану.

162. Лемак В. В. Загальна теорія права: між зміною парадигми і пошуком структури. *Публічне право*. 2017. № 3. С. 40–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_3_7

163. Литовський чиновник потрапить під суд, бо назвав РФ «смердючою фашистською державою, якою керує олігарх фюрер Путін». Вголос : [сайт]. URL : http://vgolos.com.ua/news/lytovskyy_chynovnyk_potrapyt_pid_sud_bo_nazva_v_rf_smerdyuchoyu_fashystskoyu_derzhavoyu_yakoyu_keruie_oligarh_fyurer_putin_314567.html?fb_comment_id=1722473517834853_1723112957770909#f36b4b9b0c08164
164. Ллойд Д. Идея права / [пер. с англ. М. А. Юмашева, Ю. М. Юмашев ; науч. ред. Ю. М. Юмашев]. 5-е изд. М. : КНИГОДЕЛ, 2009. 376 с.
165. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллин : Александра, 1992. Т.1. 248 с.
166. Лук'янов Д. В. Поняття «правова сім'я» в порівняльно-правових дослідженнях: методологічне значення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2013. № 6–1, т. 2. С. 238–241.
167. Лукашева Е. А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. М. : Норма, 2011. 384 с.
168. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 32 с.
169. Лыкова Н. Н. Периодизация французского и русского языка права. *Вестник Тюменского государственного университета*. 2006. № 4. С. 150–154.
170. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2012. 198 с.
171. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2002. 35 с.
172. Маленко О. Науковий дискурс О. О. Потебні: слово і творчість. *Культура слова*. 2015. № 83. С. 16–21.
173. Маритен Ж. Человек и государство / [пер. с англ. Т. Лифинцевой]. М. : Идея-Пресс, 2000. 196 с.

174. Мартинишин Г. Й. Деонтична логіка в правозастосуванні. *Європейські перспективи*. 2015. № 7. С. 24–27.
175. Матарас В. Н. Реалистическая школа права. *Белорусская юридическая энциклопедия* : в 4 т. Минск, 2010. Т. 3. П–С. С. 401–402.
176. Мелкевик Б. Юридическая эпистемология и уже-право. Париж : Buenos Book International, 2017. 136 с.
177. Мельник М. О. Американська та скандинавська школи правового реалізму: порівняльний аспект. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2013. Т. 144–145. С. 67–69.
178. Мережко О. Юридическая семиотика и юридическая герменевтика. *Проблеми філософії права* : міжнар. часопис. 2003. Т. I. С. 159–162.
179. Методологія в праві : монографія / [І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.] ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. 656 с.
180. Михайлов А. М. Юридическая герменевтика и правовая идеология в романо-германской традиции. Academia : [сайт]. URL: https://www.academia.edu/31599391/Юридическая_герменевтика_и_правовая_идеология_в_романо-германской_традиции
181. Михайловский І. В. Очерки философии права. Томск : изд. Книжного магазина В. М. Посохина, 1914. Т. 1. 604 с.
182. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийн. ГА ООН 16 груд. 1966 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
183. Минченко О. В. Герменевтика как философско-правовая основа юридической лингвистики. *Закон и жизнь*. 2018. № 3. С. 97–101.
184. Мінченко О. В. Актуальні проблеми юридичної лінгвістики в контексті модернізації юридичної освіти в Україні. *Європейське право і європейська правова освіта – пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права* : матеріали наук.-теорет. семінару (Київ, 14 трав. 2014 р.). Київ, 2014. С. 48–52.
185. Мінченко О. В. Вивчення культури мовлення як фактор ефективності правової практики. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми,*

перспективи : тези доп. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2012 р.). Київ, 2012. С. 114–116.

186. Мінченко О. В. Використання феноменологічного підходу у правових дослідженнях. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2 (30). С. 13–17.

187. Мінченко О. В. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридико-лінгвістичних знань : монографія. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2019. 384 с.

188. Мінченко О. В. Запозичення як форма розвитку правничої термінології. *Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 22 трав. 2019 р.). Маріуполь, 2019. С. 110–112.

189. Мінченко О. В. Зв'язок деонтичної логіки і юридико-лінгвістичних знань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1 (90). С. 60–65.

190. Мінченко О. В. Значення знань з юридичної лінгвістики для іншомовної підготовки працівників правоохоронних органів і сектору безпеки. *Іншомовна підготовка працівників правоохоронних органів і сектору безпеки* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 берез. 2019 р.). Київ, 2019. С. 113–114.

191. Мінченко О. В. Інструментальні можливості релятивізму у дослідженні мови і права. *Scientific Journal Virtus*. 2018. March. № 22. Part 2. Р. 149–153.

192. Мінченко О. В. Компетентнісна характеристика особи юриста. *Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України* : матеріали Всеукр. підсумк. наук.-практ. конф. (Київ, 12 берез. 2015 р.). Київ, 2015. С. 253–254.

193. Мінченко О. В. Лінгвістичний аспект в історичній школі права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Юридичні науки. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 30–33.

194. Мінченко О. В. Лінгвістичний аспект у правовому пізнанні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 209–213.

195. Мінченко О. В. М'яке право як формалізований мовленнєвий акт. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 24–27.
196. Мінченко О. В. Мовний сексизм: стан і тенденції (теоретико-правовий аспект). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. С. 84–87.
197. Мінченко О. В. Особливості здійснення юридичної діяльності в умовах германської правової сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 217 с.
198. Мінченко О. В. Особливості правничої мови: загальнотеоретичний аспект. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2019. № 30 (69). Т. 1. С. 7–11.
199. Мінченко О. В. Переклад рішень Європейського суду з прав людини у справах щодо держав-учасниць Ради Європи як умова належного застосування його правових позицій. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 черв. 2018 р.). Київ, 2018. С. 136–138.
200. Мінченко О. В. Плюралізм методологічних підходів у юридико-лінгвістичному дослідженні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 51–62.
201. Мінченко О. В. Порівняльно-правові аспекти інтерпретації функцій права в Україні та ФРН. *Компаративістські читання*: матеріали IV міжнар. наук. конф. (Львів, 27–29 квіт. 2012 р.). Львів, 2012. С. 313–316.
202. Мінченко О. В. Права людини: універсальність vs релятивізм. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю Гельсінського документа 1992 року [«Виклик часу перемін»] (м. Дніпро, 7 груд. 2017 р.) / [уклад.: І. А. Сердюк, Л. М. Сердюк]. Дніпро, 2017. С. 110–112.
203. Мінченко О. В. Правова аргументація: необхідність переосмислення підходу до розуміння. *Вісник національної академії прокуратури України*. 2018. № 4 (56). С. 81–93.

204. Мінченко О. В. Правовий світогляд як один із факторів побудови національної правової системи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 38–41.

205. Мінченко О. В. Практика Європейського суду з прав людини в контексті юридичної лінгвістики та аксіології. *Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права* : матеріали круглого столу (м. Дніпро, 24 лист. 2017 р.) / [уклад.: д-р юрид. наук, доц. А. М. Кучук] ; канд. юрид. наук, доц. О. О. Орлова. Дніпро, 2017. С. 26–28.

206. Мінченко О. В. Проблематика взаємозв'язку мови і права у працях сучасних німецьких дослідників. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2019. Вип. 1. С. 7–10.

207. Мінченко О. В. Пропедевтичні аспекти методологічних засад юридико-лінгвістичного дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 47. Т. 1. С. 20–23.

208. Мінченко О. В. Роль нормативізму у формуванні правової позиції (юридико-лінгвістичний аспект). *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 3 (21). С. 8–15.

209. Мінченко О. В. Роль семіотики у процесах утворення та реалізації права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Вип. 3. С. 32–35.

210. Мінченко О. В. Символізм як фактор соціокультурності права. *Visegrad journal on human Rights*. 2018. № 4. Vol. 2. С. 72–75.

211. Мінченко О. В. Стан розробки проблематики співвідношень мови та права. *Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ, 2015. С. 75–77.

212. Мінченко О. В. Термінологічні особливості правового регулювання суспільних відносин. *Приватне та публічне право*. 2018. № 3. С. 8–11.

213. Мінченко О. В. Щодо змісту терміна «законність» в українському та німецькому праві. *Дні науки Національного університету «Києво-Могилянська*

академія» : матеріали кругл. столу (Київ, 30 листоп. 2011 р.). Київ, 2012. С. 17–20.

214. Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична інтерпретація правових текстів: загальнотеоретичний аспект. *Держава та регіони*. Серія : Право. 2018. № 3. С. 22–27.

215. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика в правничій навчальній діяльності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2 (85). С. 13–20.

216. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика як вияв експансіонізму в мовознавстві. *На перетині мови і права* : матеріали ІІВсеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лют. 2018 р.). Київ, 2018. С. 122–124.

217. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика як об'єкт правничої наукової діяльності (закордонний аспект). *Sciences of Europe* (Praha, Czech Republic). 2019. № 36. Vol. 3. S. 34–38.

218. Мінченко О. В., Рогатюк І. В. Невинуватість чи невинність. Невідповідність дефініцій кримінального процесуального та кримінального кодексів статті 62 Конституції України. *Право України*. 2019. №4. С. 196–205.

219. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist / [пер. С. Головатого]. Київ : ВАІТЕ, 2017. 168 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Rule_of_Law_Checklist_UKR.pdf

220. Моисеев В. И. Этнос науки как символ новой объективности. *Философия науки*. М., 2005. Вып. 11. Этнос науки на рубеже веков. С. 121–136.

221. Монтескье Ш. Л. О духе законов. М. : Мысль, 1999. 672 с.

222. Мурач Л. А., Полежаева Н. А. Интертекстуальный анализ. *Вісник Запорізького державного університету*. Філологічні науки. 1998. № 1. С. 107–109.

223. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Київ : Юрінком Інтер, 2003. URL: <https://textbook.com.ua/pravo/1474612972/s-3?page=7>

224. Надибська О. Я. Соціогуманітарне пізнання у контексті визначення цінностей та пріоритетів розвитку соціуму. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2010. Вип. 41. С. 83–94.

225. Нарижный Ю. А. Культура и философия эпохи постмодерна. Днепропетровск : Днепроп. гуманитарный ун-т, 2008. 464 с.

226. Нарижный Ю. А. Философские вопросы. Днепропетровск : Промінь, 2013. 130 с.

227. Науменко А. М. Концептуальный перевод (на материалах немецкого, русского, украинского и белорусского языков) : монография. Киев : ЧДУ им. Петра Могилы, 2013. 415 с. URL: <http://lib.chmnu.edu.ua/index.php?m=9&b=77>

228. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : учебник. М. : ИНФРА • М, 1999. 542 с.

229. Никитин А. В. Правовые символы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Н. Новгород, 1999. 241 с.

230. Ниненко И. День прав человека. А что такое человек? *Международное молодежное правозащитное движение* : [сайт]. URL: http://yhrm.org/ru/publish/den_prav_cheloveka_a_chto_takoe_chelovek

231. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / [В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін.] ; відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. Харків : Право, 2013. 752 с.

232. О сбалансированном представительстве женщин и мужчин в процессе принятия политических и общественных решений : рекомендация N Rec (2003) 3 Комитета министров Совета Европы государствам-членам от 12 марта 2003 г. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_661

233. О символизмъ права вообще и русскаго въ особенности. Речь, произнесенная въ торжественномъ собраньи императорскаго Санкт-Петербургскаго университета ординарным профессоромъ, докторомъ права

Петромъ Калмыковымъ марта 31 дня 1839 г. С.- Петербургъ : въ тип. Карла Крайя. 1839. 93 с.

234. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / под ред. проф. М. Н. Марченко. М. : Зерцало, 1998. Т. 2. Теория права. 656 с.

235. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Книгарня Є. Череповського, 1918. 272 с.

236. Ойзерман Т. И. Мироззрение. *Новая философская энциклопедия*. М. : Мысль, 2010. URL: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASH010896462d320b6dff553108>

237. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду Гудими Д. А. щодо ухвали Великої Палати Верховного Суду від 8 лютого 2018 року про повернення Верховному Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду справи за позовом Квартирно-експлуатаційного відділу м. Біла Церква до ОСОБА_3 про виселення її з кімнати у гуртожитку без надання іншого житлового приміщення : Справа № 357/3258/16-ц . Провадження № 14-1 цс 18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72243445>

238. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України). *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/na22d710-03>

239. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу сьомого частини дев'ятої статті 11 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (справа про припинення виплати допомоги при народженні дитини) від 8 черв.

2016 р. № 3-пп/2016. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/na03d710-16/para3#n3>

240. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І. Д. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (в частині скасування депутатської недоторканності) (реєстр. № 6773) вимогам статей 157 і 158 Конституції України : від 6 черв. 2018 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-18>

241. Окрема думка судді Конституційного Суду України Стецюка П. Б. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). *Конституційний Суд України* : [сайт]. URL : http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/20-rp_2010_2.doc

242. Оленчук І. Теоретико-методологічні аспекти ідентифікації правової системи України з континентальним правом. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2014. Август. С. 15–20.

243. Онищук І. І. Вдосконалення нормативно-правового регулювання моніторингу якості та ефективності нормативно-правових актів в Україні . *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 1. С. 7–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2017_1_3

244. Онищук І. І. Теоретичні та прикладні засади моніторингу правозастосування. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 837. С. 161–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_27

245. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : аврореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 32 с.

246. Оніщенко Наталія Миколаївна дійсний член (академік) НАПрН України. *Національна академія правових наук України* : [сайт]. URL: http://www.aprnu.kharkiv.org/Academics/Onischenko_N_M.html

247. Основные юридические понятия Уэсли Н. Хофельда / [сост. и пер. с англ. А. А. Гайдамакина] ; под науч. ред. М. В. Антонова. СПб. : Алеф-Пресс, 2016. 326 с.

248. Остин Дж. Три способа пролить чернила. Философские работы / [пер. с англ. В. Кирющенко ; вступ. статья В. Кирющенко, М. Колопотина]. Санкт-Петербург : Алтейя ; СПбГУ, 2006. 335 с.

249. Павлишин О. В. Міждисциплінарні зв'язки семіотики права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 46–59.

250. Павлишин О. В. Правова реальність як знакова система : монографія. Харків : Право, 2017. 336 с.

251. Павлушина А. А. Теория юридического процесса: проблемы и перспективы развития : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Самара, 2005. 459 с.

252. Паластрова Г. В. Юридическое мировоззрение: историко-правовые и аксиологические аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов н/Д, 2008. 27 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/yuridicheskoe-mirovozzrenie-istoriko-pravovye-i-aksiologicheskie-aspekty>

253. Панкратова В. О. Принцип правової визначеності: історичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 12. Т. 1. С. 32–35.

254. Панов М. І., Воронов М. П. До проекту закону України «Про нормативно-правові акти». *Вісник Академії правових наук України*. 1993. № 4. С. 139–163.

255. Пантелеева Т. Ю., Ахиджакова М. П. Функцеобразующий аспект первичности и вторичности текста в дискурсе права и правоприменения. *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2015. Вып. 4 (168). С. 56–62.

256. Пантыкина М. И. Феноменологическая методология: опыт исследования права. Екатеринбург : Урал. ун-т, 2008. 242 с.

257. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология. [2-е изд.]. М. : ЛИБРОКОМ, 2011. 328 с.

258. Печёнкин А. П. Неопределенности_перевода_тезис. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки* / под ред. И. Т. Касавина. М. : Канон+ ; РООИ Реабилитация, 2009. URL: https://epistemology_of_science.academic.ru/496/неопределенности_перевода_тезис

259. Пиголкин А. С. Совершенствование законодательной техники. *Советское государство и право*. 1968. № 1. С. 50–57.

260. Пирмаев Е. В. Языковой способ толкования, как способ реализации и дальнейшего совершенствования права. *Проблемы в российском законодательстве*. 2010. № 1. С. 35–36.

261. Подається за даними Міжнародна асоціація мови та права. URL: <https://www.illa.online/index.php/related>

262. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Петроград : Юрид. кн. склад «Право», 1917. 234 с.

263. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1. Чары Платона / [пер. с англ.] ; под ред. В. Н. Садовского. М. : Феникс ; Междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.

264. Постанова Верховного Суду у справі справа № 759/7784/15-к від 22 берез. 2018 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73029783>

265. Постанова Гребінківського районного суду Полтавської області від 7 лют. 2017 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64615889>

266. Потебня Олександр Опанасович. *Вікіпедія* : [сайт]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Потебня_Олександр_Опанасович

267. Пояснительная записка к Рекомендации Rec (2003)3 Комитета министров государствам-членам Совета Европы о сбалансированном участии женщин и мужчин в процессе принятия решений в области политики и общественной жизни : принята Комитетом министров 12 марта 2003 года в рамках 831-го заседания Представителей министров. URL: <https://rm.coe.int/1680591602>

268. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про відновлення довіри до судової системи України». *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50133

269. Правила дорожнього руху : затв. постан. Кабінету Міністрів України від 10 жовт. 2001 р. № 1306. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>

270. Правило Міранди. *Вікіпедія* : [сайт]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Правило_Міранди

271. Правнича лінгвістика : навч. посібник / [Г. П. Проценко, Л.М. Шестопалова, О.Ф. Прохоренко та ін.]. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2010. 312 с.

272. Право и культура / В. С. Нерсисянц, Г. И. Муромцев, Г. И. Мальцев, Е. А. Лукашева. М. : РУДН, 2002. 423 с.

273. Правовая лингвистика и особенности перевода юридических текстов. *Юридический перевод. РФ* : [сайт]. URL: <http://юридический-перевод.рф/legal-linguistic/>. – Назва з екрану.

274. Правоведение / под. ред. С. И. Некрасова. *Підручники для студентів онлайн* : [сайт]. URL: <https://stud.com.ua/68289/pravo/pravoznavstvo>

275. Правовые системы стран мира : энциклопедический справочник / под ред. А. Я. Сухарева. [3-е изд., перераб. и доп.]. М. : Норма, 2003. 944 с.

276. Прадид Ю. Юридическая лингвистика как наука и учебная дисциплина. *Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации* : в 3 ч. Белгород, 2002. Ч. 2. С. 326–330.

277. Прадід Ю. Ф. Методологія юридичної лінгвістики. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2001. № 5. С. 328–331.

278. Прадід Ю. Ф. Становлення юридичної лінгвістики як окремої науки в Україні (короткий огляд). *Юридична лінгвістика* : темат. бібліограф. довідник / [уклад. Ю. Ф. Прадід]. Сімферополь, 2003. С. 3–10.

279. Прадід Ю. Ф. Юридико-лінгвістичні проблеми в дисертаційних дослідженнях українських учених-правознавців. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. 2004. Вип. 5. С. 167–180.

280. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика – нова наукова спеціальність. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. 2001. № 2. С. 287–295.

281. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика в Україні: здобутки і перспективи *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 31–37.

282. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика як наука і навчальна дисципліна. *Право України*. 2002. № 7. С. 102–106.

283. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика як окрема галузь знань. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. 2001. № 3. С. 246–255.

284. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

285. Про відновлення дії окремих положень Конституції України : Закон України від 21 лют. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 143.

286. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квіт. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 23. Ст. 870.

287. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

288. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.

289. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19 черв. 2003 р. *Офіційний вісник України*. 2003. № 29. Ст. 1440.

290. Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства : постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 берез. 2008 р. № 2. *Верховний Суд України* : [сайт]. URL : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/60C6115C9EF459C0C2257AF4005219BA](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/60C6115C9EF459C0C2257AF4005219BA).

291. Про заходи щодо здійснення правової реформи в Україні : указ Президента України від 19 черв. 1995 р. № 458/95. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/458/95>

292. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» : постан. Верховної Ради України від 21 трав. 2015 р. № 462-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 29. Ст. 267.

293. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

294. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25 черв. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 36. Ст. 529.

295. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 черв. 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.

296. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січ. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10. Ст. 54.

297. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

298. Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 лист. 2009 р. № 10. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>

299. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
300. Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII від 22 лютого 2014 року : постан. Верховної Ради України від 22 лют. 2014 р. № 750-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 151.
301. Пуанкаре А. Последние мысли. Главы из книги. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/ECCE/POINT.HTM>
302. Пухта Г. Ф. Энциклопедия права. *Немецкая историческая школа права*. Челябинск, 2010. С. 423–510.
303. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. [5-те вид., зі змін.]. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
304. Рабінович П., Бачинський Т. Правовий світогляд (соціально-природна інтерпретація). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 5–17.
305. Радбрух Г. Философия права / [пер. с нем. Ю. М. Юмашева]. М. : Междунар. отношения, 2004. 240 с.
306. Рекош К. К. Французский язык как вербализатор западноевропейского правового знания (от истоков до дискурса права Европейского союза) : дисс. ... д-ра филолог. наук : 10.02.05. М., 2018. 450 с.
307. Ренненкампф Н. К. Очерки юридической энциклопедии. [2-е изд., испр. и доп.]. Киев ; СПб. : Изд. Н. Я. Оглоблина, комиссионера II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1880. 282 с.
308. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. М. : Медиум, 1995. 415 с.
309. Рішення Приморського районного суду м. Одеси №п.2/1522/4075/12 р. від 10 квіт. 2012 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

310. Рогов В. А., Рогов В. В. Древнерусская правовая терминология в отношении к теории права. (Очерки IX – середины XVII вв.). М. : МГИУ, 2006. 269 с.

311. Романюк Я. Аргументація як ключовий критерій якості судового рішення : доповідь на VII Міжнар. цивілістичному форумі «Принципи і тенденції застосування приватного права ЄС і пострадянських країн». *Верховний Суд України* : [сайт]. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/8168B61E8B9B8875C225811D0024C4D3?OpenDocument&year=2017&month=05&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8168B61E8B9B8875C225811D0024C4D3?OpenDocument&year=2017&month=05&)

312. Ромашов Р., Ветютнев Ю., Тонков Е. Право – язык и масштаб свободы. СПб. : Алетея, 2015. 448 с.

313. Руська Правда : семінар-практикум : навч. посібник / [упоряд. В. М. Заруба]. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2005. 96 с.

314. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 40–44.

315. Саркисов А. Семиотика права. *Адвокатское бюро «Статус кво»* : [сайт]. URL: <http://www.sqlaw.ru/index.php?id=19>

316. Сатохіна Н. І. Мета правового виховання в контексті герменевтичного осмислення правової реальності. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 10. С. 78–85.

317. Священні тексти в християнстві. Екзегетика і герменевтика. *Лебедев В., Прилуцкий А., Виктор В. Религиоведение: учебник для бакалавров*. [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Юрайт, 2013. С. 401–416. (Серия: Бакалавр. Базовый курс). URL: https://stud.com.ua/46633/religiyeznavstvo/svyaschenni_teksti_hristiyanstvi_ekzegetika_germenevtika

318. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 711 с.

319. Семантика. *Энциклопедия социологии* / [сост. А. Антинази]. 2009. URL: http://www.endic.ru/enc_sociology/Semahtika-2781.html

320. Семиотика. *Психологический словарь* / [сост. И. М. Кондаков]. М., 2000.
URL: <https://psychology.academic.ru/5745/семиотика>
321. Семіотика (семіологія). *Словник літературознавчих термінів*. URL: <http://www.ukrlit.net/info/dict/niqgg.html>
322. Сердюк І. А. Відповідність приписів ст. 66 та ч. 1 ст. 68 Конституції України теорії реалізації норм права: аргументи «за» і «проти». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 104–110.
323. Сердюк І. А. Методологічний аналіз інтерпретацій поняття "тлумачення норм права". *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 35–43.
324. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 30–35.
325. Середньогрецька мова. *Вікіпедія* : [сайт]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Середньогрецька_мова
326. Серл Дж. Открывая сознание заново / [пер. с англ. А. Ф. Грязнова]. М. : Идея-Пресс, 2002. 256 с.
327. Серль Дж. Сознание, мозг и программы. *Alt-future.narod.ru* : [сайт]. URL: <http://alt-future.narod.ru/Ai/searle1.htm>
328. Сидоржевський М. 60 відсотків дитячих смертей у світі припадає на 10 країн – дослідження. *Dw.com* : [сайт]. URL: <https://dw.com/p/2SYJb>
329. Синиця А. Сучасна аналітична філософія про роль правил у процесі фіксації мовного значення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 723. С. 63–67. URL: <http://ena.lp.edu.ua>
330. Синтез. *Словник іншомовних слів* : [сайт]. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D1%E8%ED%F2%E5%E7>
331. Синюта Л. Л. Мова як фактор правового поліцентризму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 126–132.

332. Синюта Л. Л. Юридична термінологія в сфері правоохорони. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 54–61.
333. Словник іншомовних слів Мельничука. *Словopedia* : [сайт]. URL: <http://slovopedia.org.ua/42/53395/279959.html>
334. Словник-довідник з курсу Філософії / [укл. А. Г. Чичков, О. М. Башкеєва, О. М. Патеріло]. Дніпропетровськ : ДВНЗ УДХТУ, 2014. 20 с.
335. СССР и принятие Всеобщей декларации прав человека. *Институт прав человека* : [сайт]. URL: <http://www.hrighs.ru/text/b11/Chapter17.htm>. – Назва з екрану.
336. Смотряев М. Ерозія принципів. Чи настав час викинути ООН на смітник історії? *BBC News. Україна* : [сайт]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44558521>
337. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / [пер. с англ. ; вступ. ст. и коммент. В. В. Сапова]. М. : Астрель, 2006. 1176 с.
338. Сорокин П. А. Социокультурная динамика. М. : Директ-Медиа, 2007. 344 с.
339. Спиридонов В. Задачи, эвристика, инсайт и другие непонятные вещи. *Логос*. 2014. № 1 (97). С. 97–108.
340. Статут ООН : підпис. 26 черв. 1945 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
341. Стенограма пленарного засідання. Засідання тридцять восьме. Сесійний зал Верховної Ради України. 07 грудня 2017 року, 10 година. Веде засідання Голова Верховної Ради України Парубій А. В. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6670.html>
342. Стеценко С. Праворозуміння: співвідношення теорії та юридичної практики. *Право України*. 2010. № 4. С. 176–181.
343. Судебный процесс «Королева против издательства Penguin Books» в связи с публикацией романа «Любовник леди Чэттерли», Великобритания, 1960 г. *Эхо. Радио Москвы*: [сайт]. <https://echo.msk.ru/programs/netak/1839076-echo/>

344. Тарановскій Ф. В. Учебникъ энциклопедіи права. Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1917. 534 с.
345. Теория государства и права : ученик / под. ред. А. Б. Вегеров. [4-е изд., стер.]. М. : Омега-Л, 2007. 608 с.
346. Теорія держави і права : підручник / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 468 с.
347. Терещенко Т. В., Гончаров О. А. Гипотеза лингвистической относительности: теоретический анализ и эмпирические данные. *Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна»*. 2014. № 2. С. 11–24.
348. Терзі О. С., Аракелян Г. А. Формування історичної школи права. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 3. С. 28–31.
349. Тецька І. Отвод как неуважение к суду: анализ решения ЕСПЧ «Михайлова против Украины». *Юридическая практика* : газета украинских юристов. 2018. 15 марта. URL : <http://pravo.ua/news.php?id=0653910>
350. Тимошина Е. В., Краевский А. А., Салмин Д. Н. Методология судебного толкования: инструменты взвешивания в ситуации конкуренции прав человека. *Вестник Санкт – Петербургского университета*. Серия 14. 2015. Вып. 3. С. 4–34.
351. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. М. : НОРМА, 1996. 432 с.
352. Тодика Ю. Способи тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом. *Вісник Академії правових наук України*. 2015. № 2 (25). С. 51–59.
353. Токарська А. С. Комунікативна природа права і правової комунікації. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 32–39.
354. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2008. 35 с.

355. Токарська А. С. Правова комунікація: теорія і її практика. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 25. С. 38–44.

356. Толстик В. А., Дворников Н. Л., Каргин К. В. Системное толкование норм права. М. : Юриспруденция, 2010. 136 с.

357. 30 квітня розпочалась операція Об'єднаних сил із відсічі та стримування збройної агресії Росії на Донбасі – Президент підписав Указ. *Президент України* : [сайт]. URL: <http://www.president.gov.ua/news/30-kvitnya-rozpochalas-operaciya-obyednanih-sil-iz-vidsichi-47206>

358. Трихліб К. О. Термінологічні колізії в нормотворчій діяльності. *Теорія і практика правознавства* : електрон. наукометр. фах. вид. 2011. Т. 1. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/62242/57832>

359. Туранин В. Ю. К вопросу об использовании терминов и понятий в рамках юридического дискурса. *Наука. Искусство. Культура*. 2017. Вып. 1 (13). С. 103–109.

360. У справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху) : рішення Конституційного Суду України від 22 груд. 2010 р. № 23-рп/2010. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-10>

361. У справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) : рішення Конституційного Суду України від 9 лют. 1999 р. № 1-рп/99. *Офіційний вісник України*. 1999. № 7. Ст. 255.

362. У справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) :

рішення Конституційного Суду України від 30 верес. 2010 р. № 20-рп/2010. *Вісник Конституційного суду України*. 2010. № 5. С. 36.

363. У справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) : рішення Конституційного Суду України від 11 жовт. 2011 р. № 10-рп/2011. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11>

364. У справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X “Перехідні положення” Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) : рішення Конституційного Суду України від 22 верес. 2005 р. № 5-рп/2005. *Конституційний Суд України* : [сайт]. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/516>

365. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м’якого покарання) : рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 2 лист. 2004 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>.

366. У справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції щодо офіційного тлумачення положення пункту 1 частини першої статті 131 Конституції України стосовно внесення Вищою радою юстиції подань про призначення суддів на посади (справа про призначення суддів) : рішення Конституційного Суду України від 16 жовт. 2001 р. № 14-рп/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 43. Ст. 1934.

367. У справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону

України "Про міліцію" : рішення Конституційного Суду України від 29 черв. 2010 р. № 17-рп/2010. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10>

368. У справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу сьомого частини дев'ятої статті 11 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (справа про припинення виплати допомоги при народженні дитини) : рішення Конституційного Суду України від 8 черв. 2016 р. № 3-рп/2016. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-16>

369. У справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) : рішення Конституційного Суду України від 25 груд. 2003 р. № 22-рп/2003. *Офіційний вісник України*. 2003. № 52, т. 1. Ст. 2830.

370. Узагальнення практики розгляду судами справ про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення суддями місцевих судів Донецької області. *Судова влада України. Слов'янський міськрайонний суд Донецької області* : [сайт]. URL: <https://sl.dn.court.gov.ua/sud0544/pres-centr/news/364721/>

371. Уорф Б. Л. Наука и языкознание. *Новое в лингвистике* / [сост., ред. и вступ. статьи В. А. Звегинцева]. М., 1960. Вып. 1. С. 168–182.

372. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. *Новое в лингвистике* / [сост., ред. и вступ. статьи В. А. Звегинцева]. М., 1960. Вып. 1. С. 135–168. URL: <http://lingvotech.com/otnoshenienor>

373. Ухвала Верховного Суду від 17 трав. 2018 р. у справі № 761/15138/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74536669>

374. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 21 груд. 2016 р. у справі № 444/2909/15-ц. *Єдиний*

державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63545576>

375. Ухвала Галицького районного суду м. Львова від 11 трав. 2016 р. № 57625227. Справа № 461/3095/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57625227>

376. Ушаков А. А. О понятии юридической техники и ее основных проблемах. *Ученые записки Пермского государственного университета им. А. М. Горького*. Пермь, 1961. Т. XIX. Вып. 5. С. 76–83.

377. Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики. Право и язык. М. : Российская академия правосудия, 2008. 314 с.

378. Феноменология. *Новейший философский словарь*. Минск : Книжный Дом, А. А. Грицанов, 1999. *Академик. Словари и энциклопедии на Академике* : [сайт]. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1286

379. Феноменология. *Политика. Толковый словарь* / [сост. : Д. Андерхилл, С. Барретт, П. Бернелл, П. Бернем, и др.] ; под общ. ред. И. М. Осадчей. М. : ИНФРА-М ; Весь Мир, 2001. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/4316>

380. Философия для аспирантов : учеб. пособие / В. П. Кохановский, Е. В. Золотухина, Т. Г. Лешкевич, Т. Б. Фатхи. [2-е изд.]. Ростов н/Д. : Феникс, 2003. 448 с.

381. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.

382. Фуллер Л. Л. Мораль права / [пер. с англ. Т. Даниловой] ; под ред. А. Куряева. М. : ИРИСЭН, 2007. 308 с.

383. Фуллер Л. Л. Мораль права / [пер. з англ. Н. Комарова]. Київ : Сфера, 1999. 232 с.

384. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / [пер. с нем. под. ред. Д. В. Складнева]. СПб. : Наука, 2001. 380 с.

385. Хазиев В .С. Герменевтические упражнения над стихотворением Гейне «Fichtenbaum». *Вестник Московского университета. Серия : 7. Философия*. 2006. № 6. С. 42–55.
386. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. М. : АСТ, 2003. 603 с.
387. Харт Г. Л. А. Аналитическая юриспруденция в середине XX века: ответ профессору Боденхаймеру. *Харт Г. Л. А. Философия и язык права*. М. : Канон+ ; РООИ Реабилитация, 2017. 384 с.
388. Харт Г. Л. А. Понятие права / [пер. с англ.] ; под общ. ред. Е. В. Афонасина и С. В. Моисеева. СПб. : СПбГУ, 2007. 302 с.
389. Харт Г. Л. А. Приписывание ответственности и прав. *Харт Г. Л. А. Философия и язык права*. М. : Канон+ ; РООИ Реабилитация, 2017. 384 с.
390. Хилюк С. В. *Lex stricta* як складова принципу законності у кримінальному праві в інтерпретації Європейського суду з прав людини. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7, № 3. С. 92–103.
391. Хилюк С. В. Принципи кримінального права: деякі проблеми застосування у практиці Європейського суду з прав людини. *II Міжнародний форум з практики Європейського Суду з прав людини : матеріали (м. Львів, 29 лист. – 1 груд. 2013 р.)*. Львів, 2013. С. 169–199.
392. Хинтиikka Я. Логико-эпистемологические исследования / под ред. В. Н. Садовского и В. А. Смирнова. М. : Прогресс, 1980. 448 с.
393. Цендровский О. Ю. Культурно-мировоззренческие основания глобального сетевого общества XXI в. *Человек и культура*. 2015. № 5. С. 1–57.
394. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
395. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора. М. : Юнити-Дана, 2003. 381 с.
396. Черьомушкін П. «Від трибуналу Кремлю не врятуватися» – правники про анексію Криму. *Радіо Свобода* : [сайт]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29037637.html>

397. Чому США виходять із Ради ООН з прав людини? *BBC News. Україна* : [сайт]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-44535278>
398. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / [пер. с нем. ; сост. и посл. А. А. Гусейнова] ; общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. М. : Прогресс, 1992. 576 с.
399. Шебанов А. Ф. Повышение творческой роли права – важное направление общетеоретических исследований. *Актуальные проблемы теории социалистического государства и права*. М., 1974. С. 118–127.
400. Шепелев А. Н. Иноязычная лексика в языке права. *Вестник Тамбовского университета : VI Державинские чтения* : материалы науч. конф. преподавателей и аспирантов. Тамбов, 2013. С. 57–58.
401. Шепелев А. Н. Терминосистема и роль терминов в языке права. *Вестник Тамбовского государственного университета*. 2003. Вып. 2 (30). С. 50–52.
402. Шепелев А. Н. Языковое толкование судом. *Вестник Томского государственного университета*. 2011. Вып. 12 (104). С. 371–376.
403. Шишко В. В. Філософія права в системі юридичних наук. *Проблеми філософії права : міжнар. часопис*. 2003. Т. 1. С. 44–47.
404. Шлейермахер Ф. Герменевтика / [пер. с нем. А. Л. Вольского ; науч. ред. Н. О. Гучинаская]. СПб. : Европейский Дом, 2004. 242 с.
405. Шпенглер О. Закат Западного мира ; Очерки морфологии мировой истории / [пер. с нем. И. И. Маханькова]. М. : АЛЬФА – КНИГА, 2010. 1085 с.
406. Шутак І. Д. Юридична техніка: підходи до поділу на види. *Проблеми законності* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 130. С. 3–10.
407. Шушкевич Є. М. Мовні ігри як метод. *Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Інститут філософської освіти та науки. Кафедра філософії* : [сайт]. URL: http://kph.npu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=109:2010-05-04-09-17-23&catid=26:2010-06-03-13-01-09&Itemid=27

408. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.] ; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.

409. Юридические понятия и язык права в современных зарубежных исследованиях : науч.-аналит. обзор. М. : АН СССР, 1986. 71 с.

410. Юридична аргументація : логічні дослідження : монографія / [О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Юркевич. Харків : Право, 2012. 211 с.

411. Юридична лінгвістика проблеми становлення нової науки. *Реферат* : [сайт]. URL: http://ua-referat.com/%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8

412. Язык закона / [С. А. Боголюбов, И. Ф. Казьмин, М. Д. Локшина, С. С. Москвин и др.] ; под ред. А. С. Пиголкина. М. : Юрид. лит., 1990. 192 с.

413. Amartya Sen. Ökonomie für Menschen. Wege zur Gerechtigkeit und Solidarität in Marktwirtschaft. München : DTV, 2002. 432 p.

414. Anita Frohlich. Comparative Law and Culture. URL: <https://comparelex.org/2014/03/20/comparative-legal-cultures/>

415. Anita Frohlich. The Second Phase of Comparative Law – Ernst Rabel and the Focus on (Social) Functions. URL: <https://comparelex.org/2015/06/22/the-second-phase-of-comparative-law-ernst-rabel-and-the-focus-on-social-functions/>

416. Baron D. Language and the Law. URL: <http://www.english.illinois.edu/-people/-faculty/debaron/380/380reading/1dictionaries.pdf>

417. Bühler A. Hermeneutik. Basistexte zur Einführung in die 2 wissenschaftstheoretischen Grundlagen von Verstehen und Interpretation. Heidelberg : SYNCHRON Wissenschaftsverlag der Autoren, 2003. 285 s.

418. Busse D. Recht als Text. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1992. P. 5.

419. Busse D. Rechtssprache als Problem der Bedeutungsbeschreibung. Semantische Aspekte einer institutionellen Fachsprache. *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* 29. Heft 81. 1998. S. 24–47.

420. Busse D. Verstehen und Auslegung von Rechtstexten – institutionelle Bedingungen. S. 7–20. URL: <https://edoc.bbaw.de/frontdoor/index/index/docId/1522>

421. Busse D. Verstehen und Auslegung von Rechtstexten – institutionelle Bedingungen. *Die Sprache des Rechts*. Band 1: Recht verstehen. Verständlichkeit, Missverständlichkeit und Unverständlichkeit von Recht / Kent D. Lerch (Hrsg.). Berlin ; New York: de Gruyter, 2004. S. 7–20.

422. Case Butkevičius v. Lithuania, Application № 48297/99, Council of Europe: European Court of Human Rights, 26 March 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60344>

423. Case Daktaras v. Lithuania, Application № 42095/98, Council of Europe: European Court of Human Rights, 10 October 2000. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58855>

424. Case of De Wilde, Ooms and Versyp v. Belgium, Application nos 2832/66, 2835/66, 2835/66 Council of Europe: European Court of Human Rights, 18 June 1971. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57605>

425. Case of Del Río Prada v. Spain, Application № 42750/09, Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 October 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-12769>

426. Case of Jorgic v. Germany, Application № 74613/01, Council of Europe: European Court of Human Rights, 12 July 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608>

427. Case of Kafkaris v. Cyprus, Application № 21906/04, Council of Europe: European Court of Human Rights, 12 February 2008. URL:

<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85019>

428. Case of Kharchenko v. Ukraine, Application № 40107/02 Council of Europe: European Court of Human Rights, 10 February 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-103260>

429. Case of Koretskyy and others v. Ukraine, Application № 40269/02, Council of Europe: European Court of Human Rights, 3 April 2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85679>

430. Case of Lada v. Ukraine, Application № 32392/07, Council of Europe: European Court of Human Rights, 6 February 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-180544>

431. Case of Lavents v. Latvia, Application № 58442/00, Council of Europe: European Court of Human Rights, 28 novembre 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60802>

432. Case of Luchaninova v. Ukraine, Application no 16347/02, Council of Europe: European Court of Human Rights, 9 June 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104913>

433. Case of M. C. v. Bulgaria, Application № 39272/98, Council of Europe: European Court of Human Rights, 4 December 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61521>

434. Case of Melnyk v. Ukraine, Application № 23436/03, Council of Europe: European Court of Human Rights, 28 March 2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72888>

435. Case of Mikhaylova v. Ukraine, Application № 10644/08, Council of Europe: European Court of Human Rights, 6 March 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181381>

436. Case of Niemietz v. Germany, Application no 72/1991/324/396, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 December 1992. DOI: <http://www.refworld.org/docid/3f32560b4.html>.

437. Case of Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland, Application nos 14234/088, 14235/88 Council of Europe: European Court of Human Rights, 29 October 1992. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57789>.

438. Case of Peck v. the United Kingdom, Application № 44647/98 Council of Europe: European Court of Human Rights, 28 January 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-60898>

439. Case of Pretty v. the United Kingdom, Application № 2346/02 Council of Europe: European Court of Human Rights, 29 April 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-60448>

440. Case of Radio France and Others v. France, Application № 53984/00, Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 March 2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61686>

441. Case of Rohlena v. the Czech Republic, Application № 59552/08, Council of Europe: European Court of Human Rights, 27 January 2015. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-151051>

442. Case of S.W. v. United Kingdom, Application № 20166/92, Council of Europe: European Court of Human Rights, 22 November 1995. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57965>

443. Case of Serkov v. Ukraine, Application № 39766/05, Council of Europe: European Court of Human Rights, 7 July 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105536>

444. Case of Siliadin v. France, Application № 73316/01, Council of Europe: European Court of Human Rights, 26 July 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-69891>

445. Case of Sinkova v. Ukraine, Application № 39496/11 Council of Europe: European Court of Human Rights, 27 February 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-181210>

446. Case of Société Colas Est and Others v. France, Application no 37971/97, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 April 2002. DOI: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60431>

447. Case of Suk v. Ukraine, Application no 10972/05, Council of Europe: European Court of Human Rights, 10 March 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103893>

448. Case of Suominen v. Finland, Application № 37801/97 Council of Europe: European Court of Human Rights, 1 July 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>.

449. Case of Volokhy v. Ukraine, Application nos 23543/02 Council of Europe: European Court of Human Rights, 2 November 2006. *European Court of Human Rights* : [site]. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77837>

450. Case of Walchli v. France, Application № 35787/03, Council of Europe: European Court of Human Rights, 26 July 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-81921>

451. Case of X and Y v. the Netherlands, Application № 8978/80, Council of Europe: European Court of Human Rights, 26 March 1985, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57603>

452. Case of Zaichenko v. Ukraine № 2, Application nos 45797/09 Council of Europe: European Court of Human Rights, 26 February 2015. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152598>.

453. Case of Zubac v. Croatia, Application № 40160/12, Council of Europe: European Court of Human Rights, 5 April 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-181821>

454. Comparative law. URL: <https://www.britannica.com/science/comparative-law#ref423595>

455. Comparative legal linguistics / by Heikki E. S. Mattila. University of Lapland, Finland, 2006. S. 6. URL: http://www.data.ulis.vnu.edu.vn/jspui/bitstream/123456789/2902/1/41_0754648745%20Comparative_Legal_Linguistics.pdf

456. Constable M. Law as Language. *Critical Analysis of Law 1:1* (2014). P. 63–74. URL: <https://cal.library.utoronto.ca/index.php/cal/article/.../17141>

457. Cornu Gérard. Linguistique juridique. Paris Montchrestien. 3e édition. P. VIII-443.

458. Crowe J. G. Existentialism, liberty and the ethical foundations of law PhD Thesis, T. C. Beirne School of Law, University of Queensland. URL: <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:158113/n02content-Crowe-jonathon.pdf>

459. David A. Boileau. Phenomenology of Natural Law. By William A. Luijpen. Duquesne University Press, 1967. Pp. 249. *International Philosophical Quarterly*. Volume 8. Issue 4. December, 1968. P. 639–640.

460. David C. Wrobel. The Sense of Justice; Empathy in Law and Punishment by Markus Dirk Dubber. URL: <http://www.wsfny.com/davids-articles/64-book-reviewthe-sense-of-justice-empathy-in-law-and-punishment-by-markus-dirk-dubber-reviewed-by-d.html>.

461. Die ontologische Wende der Hermeneutik Heidegger und Gadamer. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München. München, 2011. 222 p.

462. Dworkin R. Taking rights seriously. Harvard University Press, 1978. 371 p.

463. Endicott T. Law and Language. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/law-language/>

464. Erika Kegyesne Szekeres. Sprachlicher Sexismus und sprachliches Gender Mainstreaming im focus der europäischen sprachpolitik. *European Integration Studies*. Miskolc, 2005. Vol. 4. Number 2. P. 25–44.

465. Europäische Rechtslinguistik - Das Konzept. URL: <http://erl.phil-fak.uni-koeln.de/11902.html>

466. Felder E., Vogel F. Sprache im Recht. URL: https://www.gs.uni-heidelberg.de/md/neuphil/gs/sprache02/felder/aufsatz_felder_vogel_16_sprache_im_recht_in-handbuch_sprache_und_wissen__hsw_1__s_358-372.pdf

467. First International Congress of Comparative Law. URL: <https://www.britannica.com/topic/First-International-Congress-of-Comparative-Law>

468. Frank J. Law and the modern mind. Gloucester, MA: Peter Smith, 1970. P. 50.

469. Friedemann Vogel: Rechtslinguistik: Zur Bestimmung einer Fachrichtung. In: Ekkehard Felder, Friedemann Vogel (Hrsg.): Handbuch Sprache im Recht (= Handbücher Sprachwissen). Mouton de Gruyter, Berlin, Boston 2017, S. 213.

470. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher : Hermeneutik und Kritik. Mit einem Anhang sprachphilosophischer Texte Schleiermachers hg. v. Manfred Frank. Frankfurt/M., 1977. S. 75.

471. G  mar J.-C. Langage du droit et traduction. Essai de jurilinguistique. The Language of the Law and Translation. Essays on Jurilinguistics. Québec – Montréal 1982. 324 p.

472. Goodrich P. The Role of Linguistics in Legal Analysis. *Legal Discourse. Language, Discourse, Society*. Palgrave Macmillan, London, 1987. P. 63.

473. Google Trends. *Bikinedia* : [сайт]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Google_Trends

474. Grosheide F. W. the gentleman’s agreement in legal theory and in modern practice: the Dutch civil law perspective. p. 93. URL: https://www.researchgate.net/publication/43235132_The_gentleman's_agreement_in_legal_theory_and_in_modern_practice_the_Dutch_civil_law_perspective

475. Grossfeld B. Language and the law. *Journal of Air Law and Commerce*. 1985. Vol. 50. P. 793–803.

476. Guest S. Ronald Dworkin. *Jurists: profiles in legal theor.* Edinburgh university press, 1997. 2nd ed. P. 1.

477. Guzman Andrew T., Meyer Timothy L. Internaitonal Soft Law. *Journal of Legal Analysis*. Spring, 2010: Vol. 2, N 1. Pp. 171–227.

478. Handl G., Reisman M., Simma B., Dupuy P.-M., Chinkin C. and R. De La Vega, A Hard Look at Soft Law (1990). American Society of International Law Proceedings (hereafter, ASIL Proceedings)

479. Hanjo Hamann. 9. Strukturierende Rechtslehre als juristische Sprachtheorie. In Ekkehard Felder, Friedemann Vogel (Eds.). *Handbuch Sprache im Recht*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2017. P. 175–185.

480. Hermann Donald H. J. Phenomenology, Structuralism, Hermeneutics, and Legal Study: Applications of Contemporary Continental Thought to Legal Phenomena. DOI: <http://repository.law.miami.edu/umlr/vol36/iss3/3>

481. Hiroshi Oda. The Emergence of Pravovoe Gosudarstvo (Rechtsstaat) in Russia. 25 *Review of Central and East European Law*. 1999. No 3. Pp. 373–434.

482. Hutton Ch. Language, Meaning and the Law. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2009. 244 pp.

483. International Journal of Language & Law (JLL). URL: <https://www.languageandlaw.de/jll/index>

484. International Language and Law Association (ILLA). URL : <https://www.illa.online/>

485. Jerzy Stelmach i Bartosz Brozek. Methods of legal reasoning. 2006. 233 c.

486. Jiang Lili (2009). An evaluation of soft law as a method for regulating public procurement from a trade perspective. PhD thesis, University of Nottingham. Access from the University of Nottingham repository: http://eprints.nottingham.ac.uk/10700/1/Thesis_Final.pdf

487. John R. Searle. What is a speech act? *Philosophy in America*. ed. Max Black. London : Alien and Unwin, 1965. P. 221–239.

488. Journal Language & Law (JLL). URL: <https://www.illa.online/index.php/2015-11-22-15-03-44>

489. Jung M. Hermeneutik zur Einführung. Hamburg, 2001. S. 41.

490. Leisser D. Erkenntnis des Verfassungsgerichtshofs (Vfgh) zu Sprache, Recht und Geschlecht. *Abendgymnasium Wien* : [die Website]. URL: <http://wien.abendgymnasium.at/erkenntnis-des-verfassungsgerichtshof-vfgh-zu-sprache-recht-und-geschlecht/>

491. Leitfaden zum Gebrauch von geschlechtergerechter Sprache. URL: https://www.uni-wuerzburg.de/fileadmin/32500300/Hiwi/Leitfaden_25_06_2012.pdf

492. Linguistics. *Google Trends* : [сайт]. URL: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today%205-y&q=law%20linguistics>

493. Martinek Michael. Der Eurojurist – Zum Paradigmenwechsel in der deutschen Juristenausbildung vom national-staatlichen Justizjuristen zum kosmopolitischen Rechtsmanager. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/60541619.pdf>

494. Minchenko O. The Significance of the Legal-Linguistic Component of Law for its Implementation. *Journal of the National Prosecution Academy of Ukraine: scientific theoretical and practical journal*. 2018. № 4/1. P. 89–95.

495. Modulhandbuch – Europäische Rechtslinguistik – Bachelor-Verbundstudiengang (Bachelor of Arts). URL : http://philtypo3.uni-koeln.de/sites/phil-fak/lehre_studium/bachelor/modulhandbuecher/2015BAVBERL.pdf

496. New Zealand river first in the world to be given legal human status. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-39282918>

497. Olivecrona K. Law as Fact. 2nd ed. London : Strauss and Sons, 1971. VIII. 320 p.

498. Österreichische Gesellschaft für Rechtslinguistik (ÖGRL) begrüßt rechtsrealistischen Zugang des Verfassungsgerichtshofs (VfGH). URL: http://oegrl.com/wp-content/uploads/2018/03/Presseinformation_01072018_Sprache_Geschlecht_Recht.pdf

499. Palmer R. E. Hermeneutics: Interpretation Theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, and Gadamer. Evanston : Northwestern University Press, 1969. 304 p.

500. Pavčnik M. Recht und Sprache. Strukturierung einiger offener Fragen. *Linguistica*. LIII / 2. 2013. Vol. 53 No 2: (Zwischen) Sprache und Recht. P. 253-264. URL: <https://revije.ff.uni-lj.si/linguistica/issue/view/26/1>

501. Podlech Adalbert. Rechtslinguistik. In: D. Grimm (Hg.): *Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften*. Band 2. München: Beck 1976. P. 105–116.

502. Pradid Y. Predmet právnickej lingvistiky ako vedy a ucebnej disciplíny. *Policajna teoria a praxe*. Bratislava. 2003. № 2. S. 61–64.

503. Pradid Y. Zadania lingwistyki prawa jako nauki i dyscypliny dydaktycznej. *Przegląd Policyjny*. Szcztytno. 2002. № 2 (66). S. 33–37.

504. Pridik N. Sprechen wir über Rechtssprache – ein Interview. URL: <https://www.npridik.de › Rechtskommunikation>

505. Raz. J. The Concept of a Legal System. Oxford: the Clarendon Press. 1970. 208 p.

506. Rechtslinguistik. *Google Trends* : [сайт]. URL: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today%205-y&q=rechtslinguistik>

507. Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften 2 / Grimm D. (Hrsg.). München : C. H. Beck, 1976. S. 53–79.

508. Report of the Secretary-General on the work of the Organization. General Assembly Official Records Seventy-second Session Supplement No. 1 New York, 2017. *United Nations*. URL: <https://undocs.org/en/A/72/1>

509. REPORT ON THE RULE OF LAW : Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011). URL: <http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD%282011%29003rev-e.pdf>

510. Ronald P. Stake. A Phenomenology of Justice and the Case for Civil Disobedience, 24 DePaul L. Rev. 705 (1975). P. 705–730.

511. Sanford Sch. Language and the law. URL: <http://idiom.ucsd.edu/~schane/law/introduction.pdf>

512. Schleiermacher F. Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens. URL: <http://www.bible-researcher.com/schleiermacher.html>

513. Schlüter-Ellner C. Juristendeutsch verständlich gemacht und Treffende Verben in der deutschen Rechtssprache. Berlin. BDÜ-Fachverl. (c) 2011. 135 s.

514. Schütz Thorsten. Klein, aber fein: „Europäische Rechtslinguistik“ an der Universität zu Köln. URL: <http://www.kk-studienberatung.de/blog/rechtslinguistik-universitaet-zu-koeln.html>

515. Searle John R. The Construction of Social Reality. NY : The Free Press, 1997. 241 p.

516. Senden Linda A. J. *Soft Law in European Community Law*. Oxford and Portland Oregon. 2004. 533 p.

517. Senden Linda A.J., *Soft Law and its Implications for Institutional Balance in the EC*. *Utrecht Law Review*. Vol. 1. No. 2. Pp.79–99, December 2005. P. 81.

518. Shovkoshytnyi R. У Литві, тим часом, сталося шикарна подія. Історія така. У Вільнюсі працює Дарюс Кела. Він поліз в коменти під тексти про збройний конфлікт в Україні і влаштував там холівар. *HYSER* : [сайт]. URL : <https://hyser.com.ua/ru/community/334919-u-litvi-tim-chasom-stalosya-shikarna-podiya-istoriya-taka-u-vilnyusi-pratsyuye-daryus-kela-vin-poliz-v-komenti-pid-teksti-pro-zbrojnyj-konflikt-v-ukrayini-i-vlashtuvav-tam-holivar>

519. Sobieszewska M. *Juryslingwistyka: między językiem a prawem*. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2015. vol. XXIV, 4. P. 123–131.

520. Sprache Recht. *Glossar Rechtslinguistik*. URL: <http://www.rechtslinguistik.de>

521. Sturm Fritz. *Lingua Latina fundamentum et salus Europae*. *The European Legal Forum (E)*. 6–2002. P. 313–320.

522. Tsui A. B. M. and Tollefson J. W. *Language Policy, Culture, and Identity in Asian Contexts* Amy Tsui and James Tollefson (eds). New Jersey : Erlbaum, 2007. Pp. 283.

523. United States Declaration of Independence. URL: <http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration.html>.

524. Universal Declaration of Human Rights. URL: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

525. Wellens K. C., Borchardt G. M., *Soft Law in European Community Law*. *European Law Review* 14 (1989) Pp. 267–321.

526. Wesian Julia. *Sprache und Geschlecht: Eine empirische Untersuchung zur «geschlechtergerechten Sprache»*. Münster 2007. 133 p.

527. *Zeitschrift für Europäische Rechtslinguistik (ZERL)*. URL: <http://www.zerl.uni-koeln.de/>

ДОДАТКИ

Додаток А

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ

№ 659-19

01008, м. Київ, вул. Грушевського, 5

"19" 07 2019 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача
кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ
Мінченко О.В. у законотворчу діяльність**

Результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ Мінченко Ольги Василівни на тему: «Юридико-лінгвістична теорія правознавства» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень мають прикладне значення для формування та тлумачення норм права.

Представлені висновки та пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного фундаментального дослідження, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну значимість, є актуальними та можуть бути використані під час законотворчої діяльності.

Народний депутат України

В. Карпунцов

підтверджую:
Керівник Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
19 07 2019 р.

У К Р А Ї Н А

РІВНЕНСЬКИЙ РАЙОННИЙ СУД РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІм.Рівне, вул.Петра Могили 24, тел: (0362) 22-10-74, 26-28-94вих. № 61-10/341/2019

29 липня 2019 року

Акт

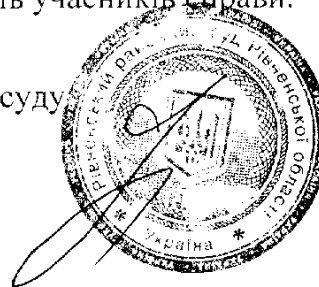
впровадження результатів дисертаційного дослідження докторанта кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ Мінченко Ольги Василівни на тему: «Юридико-лінгвістична теорія правознавства »

Цим актом засвідчується, що результати дисертаційного дослідження Мінченко О.В. у ході роботи з правовими документами, а саме у частині інтерпретації нормативно-правових актів, формування правової позиції суддів було взято до уваги під час практичної діяльності Рівненського районного суду Рівненської області.

Зокрема, висновки Мінченко О.В. використано у ході розгляду справ, де є нагальна потреба готувати аргументовані рішення з використанням доводів у напрямках забезпечення верховенства права, єдності застосування законодавства в судах, використання найкращих зразків усталеної практики Європейського суду з прав людини.

Отже, питання співвідношення права і мови у судовій практиці має виключно прикладне значення при підготовці правозастосовних актів у забезпеченні реалізації прав, інтересів учасників справи.

Голова Рівненського районного суду
Рівненської області

С.М. Сидоренко

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ
УКРАЇНИ**

вул. Городецького, 13, м. Київ, 01001
Тел.: +380 44 278-37-23, факс: +380 44 271-17-83
E-mail: themis@minjust.gov.ua
<http://www.minjust.gov.ua>
Код ЄДРПОУ 00015622

**Міністерство внутрішніх
справ України**

№ _____
На № 46/02/750 від 21.02.2019р.

Щодо пропозицій за
результатами дослідження

Надсилаємо пропозиції щодо використання в роботі Секретаріатом Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Міністерства юстиції України результатів дисертаційного дослідження.

Додаток: на 1 арк.

**Заступник Міністра –
Уповноважений у справах
Європейського суду з прав людини**

Іван ЛІЩИНА

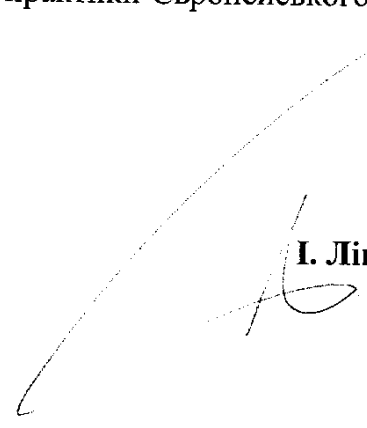
АКТ

**впровадження у практичну діяльність наукових розробок
дисертаційного дослідження здобувача кафедри теорії держави і права
Національної академії внутрішніх справ
Мінченко Ольги Василівни**

Результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ Мінченко Ольги Василівни на тему: «Юридико-лінгвістична теорія правознавства» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень мають практичне значення для науково-методичного забезпечення діяльності Секретаріату Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини.

Пропозиції з підвищення ефективності заходів щодо запобігання порушенню положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та удосконалення законодавства України у сфері реалізації правової політики в частині забезпечення перекладів можуть використовуватися в роботі сектору перекладів та при узагальненні практики Європейського суду з прав людини рішень.

**Заступник Міністра юстиції України
– Уповноважений у справах
Європейського суду з прав людини**

І. Ліщина

ЗАТВЕРДЖУЮПроректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор**О.С. Чернявський****АКТ**

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мінченко Ольги Василівни «Юридіко-лінгвістична теорія правознавства»
у освітній процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: завідувача кафедри теорії держави та права, кандидата юридичних наук, доцента Завального А.М. (голова комісії); начальника докторантури та ад'юнктури, доктора юридичних наук, доцента Дрозда О.В. та начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук Дубівки І.В. склала цей акт про те, що результати дисертації Мінченко О.В. «Юридіко-лінгвістична теорія правознавства» впроваджені в освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Мінченко О.В. містять науково обґрунтовані теоретико-методологічні положення та практичні рекомендації впроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема під час підготовки лекцій, навчальних і практичних посібників, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Методологія юридичної науки», «Правозастосування», при проведенні різних видів занять із відповідних дисциплін у процесі підготовки бакалаврів та магістрів за спеціальністю 081 «Право», а також у системі підвищення кваліфікації державних службовців згідно із затвердженими МОН України, МВС України навчальними програмами післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ.

Голова комісії:
А.М. Завальний**Члени комісії:**
О.В. Дрозд
І.В. Дубівка

Додаток Б

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мінченко О. В. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридико-лінгвістичних знань: монографія. Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2019. 384 с.
2. Мінченко О. В. Плюралізм методологічних підходів у юридико-лінгвістичному дослідженні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 51–62.
3. Мінченко О. В. Пропедевтичні аспекти методологічних засад юридико-лінгвістичного дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 47. Т. 1. С. 20–23.
4. Мінченко О. В. Зв'язок деонтичної логіки і юридико-лінгвістичних знань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1 (90). С. 60–65.
5. Мінченко О. В. Лінгвістичний аспект в історичній школі права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 30–33.
6. Мінченко О. В. Термінологічні особливості правового регулювання суспільних відносин. *Приватне та публічне право*. 2018. № 3. С. 8–11.
7. Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична інтерпретація правових текстів: загальнотеоретичний аспект. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2018. № 3 (61). С. 22–27.
8. Мінченко О. В. Роль семіотики у процесах утворення та реалізації права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Вип. 3. С. 32–35.
9. Мінченко О. В. М'яке право як формалізований мовленнєвий акт. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 24–27.
10. Мінченко О. В. Правовий світогляд як один із факторів побудови національної правової системи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 38–41.
11. Мінченко О. В. Правова аргументація: необхідність переосмислення підходу до розуміння. *Вісник національної академії прокуратури України*. 2018. № 4 (56). С. 81–93.
12. Мінченко О. В. Мовний сексизм: стан і тенденції (теоретико-правовий аспект). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. С. 84–87.
13. Мінченко О. В. Лінгвістичний аспект у правовому пізнанні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5 (267). С. 209–213.
14. Мінченко О. В. Проблематика взаємозв'язку мови і права у працях сучасних німецьких дослідників. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2019. Вип. 1. С. 7–10.

15. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика в правничій навчальній діяльності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2 (85). С. 13–20.
16. Мінченко О. В., Рогатюк І. В. Невинуватість чи невинність. Невідповідність дефініцій кримінального процесуального та кримінального кодексів статті 62 Конституції України. *Право України*. 2019. № 4. С. 196–205.
17. Мінченко О. В. Особливості правничої мови: загальнотеоретичний аспект. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2019. № 30 (69). Т. 1. С. 7–11.
18. Мінченко О. В. Використання феноменологічного підходу у правових дослідженнях. *Jurnalul juridic national: teorie si practica* (Республіка Молдова). 2018. № 2 (30). С. 13–17.
19. Минченко О. В. Герменевтика как философско-правовая основа юридической лингвистики. *Закон и жизнь* (Республіка Молдова). 2018. № 3. С. 97–101.
20. Мінченко О. В. Роль нормативізму у формуванні правової позиції (юридіко-лінгвістичний аспект). *Eurasian Academic Research Journal* (Республіка Вірменія). 2018. № 3 (21). С. 8–15.
21. Мінченко О. В. Символізм як фактор соціокультурності права. *Visegrad journal on human Rights* (Словацька республіка). 2018. № 4. Vol. 2. С. 72–75.
22. Minchenko O. The Significance of the Legal-Linguistic Component of Law for its Implementation. *Journal of the National Prosecution Academy of Ukraine: scientific theoretical and practical journal* (Словацька республіка). 2018. № 6. Р. 89–95.
23. Мінченко О. В. Інструментальні можливості релятивізму у дослідженні мови і права. *Scientific Journal Virtus*. 2018. March. № 22. Part 2. Р. 149–153.
24. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика як об'єкт правничої наукової діяльності (закордонний аспект). *Sciences of Europe* (Чеська Республіка). 2019. № 36. Vol. 3. S. 34–38.
25. Мінченко О. В. Щодо змісту терміна «законність» в українському та німецькому праві. *Дні науки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*: матеріали круглого столу (Київ, 30 листоп. 2011 р.). Київ: Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 17–20.
26. Мінченко О. В. Порівняльно-правові аспекти інтерпретації функцій права в Україні та ФРН. *Компаративістські читання*: матеріали IV міжнар. наук. конф. (Львів, 27–29 квіт. 2012 р.). Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 313–316.
27. Мінченко О. В. Вивчення культури мовлення як фактор ефективності правової практики. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми,*

перспективи: тези доп. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2012 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 114–116.

28. Мінченко О. В. Актуальні проблеми юридичної лінгвістики в контексті модернізації юридичної освіти в Україні. *Європейське право і європейська правова освіта – пріоритетні напрями підготовки вітчизняних фахівців права*: матеріали наук.-теорет. семінару (Київ, 14 трав. 2014 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 48–52.

29. Мінченко О. В. Компетентнісна характеристика особи юриста. *Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України*: матеріали Всеукр. підсумк. наук.-практ. конф. (Київ, 12 берез. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 253–254.

30. Мінченко О. В. Стан розробки проблематики співвідношень мови та права. *Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 75–77.

31. Мінченко О. В. Практика Європейського суду з прав людини в контексті юридичної лінгвістики та аксіології. *Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права*: матеріали круглого столу (Дніпро, 24 листоп. 2017 р.) Дніпро: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 26–28.

32. Мінченко О. В. Права людини: універсальність vs релятивізм. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 7 груд. 2017 р.). Дніпро: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 110–112.

33. Мінченко О. В. Юридична лінгвістика як вияв експансіонізму в мовознавстві. *На перетині мови і права*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лют. 2018 р.). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. С. 35–39.

34. Мінченко О. В. Переклад рішень Європейського суду з прав людини у справах щодо держав-учасниць Ради Європи як умова належного застосування його правових позицій. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 черв. 2018 р.). Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2018. С. 136–138.

35. Мінченко О. В. Значення знань з юридичної лінгвістики для іншомовної підготовки працівників правоохоронних органів і сектору безпеки. *Іншомовна підготовка працівників правоохоронних органів і сектору безпеки*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 берез. 2019 р.). Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2019. С. 113–114.

36. Мінченко О. В. Запозичення як форма розвитку правничої термінології. *Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 22 трав. 2019 р.). Маріуполь: МДУ, 2019. С. 110–112.